

ISSN (Print) 2616-7255
ISSN (Online) 2663-2489

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің

ХАБАРШЫСЫ

BULLETIN

of L.N. Gumilyov
Eurasian National University

ВЕСТНИК

Евразийского национального
университета имени Л.Н. Гумилева

ТАРИХИ ҒЫЛЫМДАР. ФИЛОСОФИЯ. ДІНТАНУ сериясы
HISTORICAL SCIENCES. PHILOSOPHY. RELIGION Series
Серия ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ. ФИЛОСОФИЯ.
РЕЛИГИОВЕДЕНИЕ

№ 1(142)/2023

1995 жылдан бастап шығады

Founded in 1995

Издается с 1995 года

Жылына 4 рет шығады

Published 4 times a year

Выходит 4 раза в год

Астана, 2023

Astana, 2023

Редакциялық кеңес

Бас редакторы: *тар.г.д., проф., академик, Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының вице-президенті*
Сыдықов Е.Б. А.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан

бас редактордың орынбасары – жауапты редактор (тарих)	Жанбосинова А., тар.г.д., проф., А.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
бас редактордың орынбасары (философия)	Медеуова К.А., ф.г.д., проф., А.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
бас редактордың орынбасары (дінтану)	Смагулов М., PhD, проф., А.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
жауапты редактор	Амангельдиев А.А. оқытушы, А.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан

Редакция алқасы

Иващенко Я.С.	<i>к.г.д., проф., Новосибирск мемлекеттік техникалық университеті, Новосибирск, Ресей (философия)</i>
Бисенова А.	<i>қауымд.проф., Назарбаев университеті, Астана, Қазақстан</i>
Нелли Бекус	<i>Эксетер университеті, Ұлыбритания</i>
Кунитакэ Садакатсу	<i>проф., Нара ұлттық мәдени құндылықтар ғылыми-зерттеу институты, Нара, Жапония (тарих)</i>
Йовита Рада	<i>Ph.D., проф., Тюбинген университеті, Тюбинген, Германия</i>
Меньковский В.И.	<i>т.г.д., проф., Беларусь мемлекеттік университеті, Минск, Беларусь</i>
Дашковский П.К.	<i>т.г.д., проф., Алтай мемлекеттік университеті, Барнаул, Ресей</i>
Аблажей Н.	<i>т.г.д., проф., РҒА СБ тарих институты, Новосибирск, Ресей</i>
Аманжолова Д.	<i>т.г.д., профессор, РҒА Ресей тарихы институты, Мәскеу, Ресей</i>
Фальков Я.А.	<i>Ph.D., Тель-Авив университеті, Герцлия, Израиль</i>
Таймагамбетов Ж.К.	<i>т.г.д., проф., ҚР ҰҒА академигі, Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі, Астана, Қазақстан</i>
Томохико Уяма	<i>т.г.д., проф., Хоккайдо университеті, Саппоро, Жапония</i>
Ковальская С.	<i>т.г.д., проф., ЕҰУ им. А. Н. Гумилев, Астана, Қазақстан</i>
Есенова С.	<i>Ph.D., ассоц. профессор, Калгари университеті, Калгари, Канада</i>
Умиткалиев У.	<i>Тарих ғылымдарының кандидаты, археология және этнология кафедрасының меңгерушісі, А.Н. А.Н. Гумилев, Астана, Қазақстан</i>

Редакцияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қ.Сәтпаев к-сі, 2, 402 б.

Тел.: (7172) 709-500 (ішкі 31-410)

E-mail: vest_hist@enu.kz

Жауапты хатшы: **Изтелеуова Е.А.**

А.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы.

ТАРИХИ ҒЫЛЫМДАР. ФИЛОСОФИЯ. ДІНТАНУ сериясы

Меншіктенуші: «А.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті» коммерциялық емес акционерлік қоғам
Қазақстан Республикасының Ақпарат және коммуникациялар министрлігімен тіркелген.

07.09.2021 ж. № KZ11VPY00039795 - тіркеу куәлігі.

Мерзімділігі: жылына 4 рет.

Тиражы: 10 дана.

Типографияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қажымұқан к-сі, 13/1, тел.: (7172)709-500 (ішкі 31 413)

Editorial council

Editor-in-Chief *Doctor of Historical Sc., Professor, Academician,*
Vice-President of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan **Sydykov Ye.B.** (Kazakhstan)

Deputy Editor-in-Chief – Responsible editor (history)	Zhanbossinova A.S. , <i>Doctor of Historical Sc., Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan</i>
Deputy Editor-in-Chief (philosophy)	Medeuova K.A. , <i>Doctor of Philosophy, Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan</i>
Deputy Editor-in-Chief (religious studies)	Smagulov M.N. , <i>PhD, Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan</i>
Responsible editor	Amangeldiev A.A. , <i>Lecturer, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan</i>

Editorial Board

Ivashchenko Ya.S.	<i>Doctor of Culorology, Professor; Novosibirsk State Technical University, Novosibirsk, Russia (Philosophy)</i>
Bisenova A.	<i>Assoc.professor, Nazarbayev University, Astana, Kazakhstan</i>
Nelly Bekus	<i>University of Exeter, UK</i>
Kunitake Sadakat	<i>Professor, Nara National Research Institute for Cultural Properties, Nara, Japan</i>
Ioviță, Radu	<i>Ph.D., Professor, University of Tübingen, Tübingen, Germany</i>
Menkovsky V.I.	<i>Doctor of Historical Sc., Professor, Belarusian State University, Minsk, Belarus</i>
Dashkovckiy P.	<i>Doctor of Historical Sc., Prof., Altai State University, Barnaul, Russia</i>
Ablazhey N.	<i>Doctor of Historical Sc., Professor; Institute of History, Siberian Branch of Russian Academy of Sciences, Novosibirsk, Russia</i>
Amanzholova D.	<i>Doctor of Historical Sc., Professor, Institute of Russian History RAS, Moscow, Russia</i>
Falkov Ya.A.	<i>Ph.D., Tel Aviv University, Herzliya, Israel</i>
Taimagambetov Zh.K.	<i>Doctor of History, Professor; Academician of the National Academy of Sciences of Kazakhstan, National Museum of the Republic of Kazakhstan, Astana., Kazakhstan</i>
Tomohiko Uyama	<i>Doctor of Philosophy, Professor, Hokkaido University, Sapporo, Japan</i>
Kovalskaya S.	<i>Doctor of Historical Sc., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan</i>
Yesenova S.	<i>Ph.D., Associate Professor, University of Calgary, Calgary, Canada</i>
Umitkaliyev U.	<i>Candidate of Historical Sciences, Head of the Department of Archeology and Ethnology, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan</i>

Editorial address: 2, Satpayev str., of.402, Astana, Kazakhstan, 010008
Tel.: (7172) 709-500 (ext. 31-410)
E-mail: vest_hist@enu.kz
Responsible secretary: **Izteleuova Ye.A.**

Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Historical Sciences. Philosophy. Religion Series
Owner: Non-profit joint-stock company «L.N. Gumilyov Eurasian National University»
Registered by the Ministry of Information and Communication of the Republic of Kazakhstan. Registration number No. KZ11VPY00039795 from 07.09.2021
Periodicity: 4 times a year. Circulation: 10 copies
Address of printing house: 13/1 Kazhimukhan str., Astana, Kazakhstan 010008; tel.: (7172) 709-500 (ext.31-413)

Редакционный совет

Главный редактор *д.и.н., проф., академик, вице-президент Национальной академии наук Республики Казахстан*
Сыдыков Е.Б. ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Казахстан

Заместитель главного редактора – ответственный редактор (история) **Жанбосинова А.С.**, *д.и.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева Астана, Казахстан*

Заместитель главного редактора (философия) **Медеуова К.А.**, *д.ф.н., проф. ЕНУ им. Л.Н. Гумилева Астана, Казахстан*

Заместитель главного редактора (религиоведение) **Смагулов М.Н.**, *PhD, проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева Астана, Казахстан*

Ответственный редактор **Амангельдиев А.А.**, *старший преподаватель кафедры философии, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан*

Редакционная коллегия

Иващенко Я.С. *д.к.н., проф., Новосибирский государственный технический университет, Новосибирск, Россия (Философия)*

Бисенова А. *доцент, Назарбаев университет, Астана, Казахстан*

Нелли Бекус *Профессор, Университет Экзетер, Великобритания*

Кунитакэ Садакатсу *профессор, Национальный научно-исследовательский институт культурных ценностей Нара, Нара, Япония*

Смирнов А.В. *д.ф.н., академик, Институт философии РАН, Москва, Россия (Философия)*

Рада Йовита *Ph.D., профессор, Тюбингенский университет, Тюбинген, Германия*

Меньковский В. *д.и.н., профессор, Белорусский государственный университет, Минск, Беларусь*

Дашковский П. *доктор исторических наук, профессор, Алтайский государственный университет, Барнаул, Россия.*

Аблажей Н. *доктор исторических наук, профессор, Институт истории Сибирского отделения Российской академии наук, Новосибирск, Россия*

Аманжолова Д. *доктор исторических наук, профессор, Институт русской истории РАН, Москва, Россия*

Фальков Я. *Ph.D., Тель-Авивский университет, Герцлия, Израиль*

Таймагамбетов Ж. *доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, Национальный музей РК, Астана, Казахстан*

Томохико У. *д.и.н., профессор, Университет Хоккайдо, Саппоро, Япония*

Ковальская С. *доктор исторических наук, профессор, Евразийский Национальный университет им. Л. Гумилева, Астана, Казахстан*

Есенова С. *Ph.D., ассоц. профессор, Университет Калгари, Калгари, Канада*

Умиткалиев У. *к.ист.н., заведующий кафедрой археологии и этнологии, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан*

Адрес редакции: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. Сатпаева, 2, каб. 402

Тел.: (7172) 709-500 (вн. 31-410)

E-mail: vest_hist@enu.kz

Ответственный секретарь: **Изтелеуова Е.А.**

Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева.

Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение

Собственник: Некоммерческое акционерное общество «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева»

Зарегистрировано Министерством информации и коммуникаций Республики Казахстан.

Регистрационный номер № KZ11VPY00039795 от 07.09.2021 г.

Периодичность: 4 раза в год

Тираж: 10 экземпляров

Адрес типографии: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. Кажымукана, 13/1, тел.: (7172)709-500 (вн.31-413)

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы.
Тарихи ғылымдар. Философия. Дінтану сериясы, №1(142)/2023

BULLETIN of the L.N. Gumilyov Eurasian National University.
Historical Sciences. Philosophy. Religion Series, 1(142)/2023

Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева.
Серия Исторические науки. Философия. Религиоведение, №1(142)/2023

МАЗМҰНЫ/CONTENT/СОДЕРЖАНИЕ

ТАРИХИ ҒЫЛЫМДАР / HISTORICAL SCIENCES / ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

- Әпендиев Т., Асылбекова Ж.* Архив материалдарындағы Қазақстанның оңтүстігіндегі бүкілодақтық халық санағының негізгі қорытындылары (1926-1939 жылдар)
Apendiyev T., Assylbekova Zh. The main results of the All-Union census of the population of the South of Kazakhstan (1926-1939) in archival materials
Апендиев Т., Асылбекова Ж. Основные итоги всесоюзной переписи населения Юга Казахстана (1926-1939 гг.) в архивных материалах 8
- Досмурзинов Р.* Қазақ және тува халықтарындағы дәстүрлі дүниетанымындағы анимистік көзқарастарының сарқыншақтары (XIX ғ. соңы – XX ғ. басы): салыстырмалы талдау
Dosmurzinov R. Relics of Animism in the traditional beliefs of Kazakh and Tuvan people (the end of XIX century – the beginning of XX century): comparative analysis
Досмурзинов Р. Реликты анимизма в традиционных верованиях казахского и тувинского народов (конец XIX – начало XX вв.): сравнительный анализ 26
- Сыдыков Е., Жанбосынова А., Сайлаубай Е., Маслов Х.* Мұрағаттық-ізвестіру жұмыстары саяси қуғын-сүргін тарихын есте сақтаудың қайнар көзі ретінде
Sydykov Ye., Zhanbosinova A., Sailaubay Ye., Maslov Kh. Archival evidence as a source of memory representation on the history of political repressions
Сыдыков Е., Жанбосынова А., Сайлаубай Е., Маслов Х. Архивно-следственное дело, как источник репрезентации памяти по истории политических репрессий 44
- Мырзаханов А.* Қазақстан Республикасы Ұлттық архивінің материалдарындағы саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау мәселелері
Myrzakhanov A. Issues of rehabilitation of victims of political repression in the materials of the National Archive of the Republic of Kazakhstan
Мырзаханов А. Вопросы реабилитации жертв политических репрессий на материалах Национального архива Республики Казахстан 61
- Сабданбекова З., Садыкова А.* Ертістің Павлодар өңірі халқының демографиясының тарихнамасына
Sabdanbekova Z., Sadykova A. To the historiography of the population of Pavlodar Priirtyshya
Сабданбекова З., Садыкова А. К историографии населения Павлодарского прииртышья 76
- Смағұлова С., Избасарова Г.* Қуғындалған ырғыздықтар
Smagulova S., Izbassarova G. Repressed residents of Irgiz
Смағұлова С., Избасарова Г. Репрессированные иргизцы 93

- Тулибаева Ж.** Әбу Убайдаллах Мұхаммед мемуарларындағы Ташкент уәлайаты және Дешті Қыпшақ
Tulibayeva Zh. Tashkent vilayet and Desht-i Kipchak in the memoirs of Abu Ubaydallah Muhammad
Тулибаева Ж. Ташкентский вилайет и Дешт-и Кипчак в мемуарах Абу Убайдаллаха Мухаммада 108

- Ерғашева Х.** Қоқан хандығы және Ресей империясының отаршылдық дәуіріндегі Ферғана алқабының мұнай өнеркәсібінің тарихы
Ergasheva H. The history of the oil industry in the Fergana Valley during the period of the Kokand Khanate and the colonial era of the Russian Empire
Эрғашева Х. История нефтяной промышленности Ферганской долины в период Кокандского ханства и колониальный эпоху Российской империи 123

ФИЛОСОФИЯ / PHILOSOPHY / ФИЛОСОФИЯ

- Абдина А., Уызбаева А., Жанарстанова М.** Тәуелсіз өмір философиясы: Қазақстандағы инклюзивті білім беру жағдайы (заманауи зерттеулерге шолу)
Abdina A., Uyzbaeva A., Zhanarstanova M. Philosophy of independent living: the state of inclusive education in Kazakhstan (overview analysis of modern research)
Абдина А., Уызбаева А., Жанарстанова М. Философия независимой жизни: состояние инклюзивного образования в Казахстане (обзорный анализ современных исследований) 135

- Амангельдиев А., Шакиров С.** Цифрландыру Қазақстан дамуының жаңа векторы ретінде
Amangeldiyev A., Shakirov S. Digitalization as a new vector for the development of Kazakhstan
Амангельдиев А., Шакиров С. Цифровизация как новый вектор развития Казахстана 158

- Божбанбаев Б., Кемербай Р.** Өркениеттің мәнін зерттеудің теориялық және әдіснамалық негіздері
Bozhbanbaev B., Kemerbay R. Theoretical and methodological foundations for the study of the civilization essence
Божбанбаев Б., Кемербай Р. Теоретические и методологические основы изучения сущности цивилизации 169

- Дүйсен Н., Итегулова Э.** Әл-Фараби іліміндегі фәлсафа мен дін арасындағы байланыс мәселесі
Duisen N., Itegulova E. The problem of the connection between falsafa and religion in al-Farabi teachings
Дүйсен Н., Итегулова Э. Проблема связи между фалсафой и религией в учении аль-Фараби 184

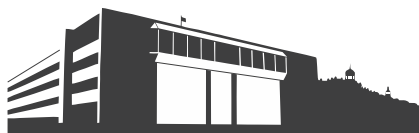
- Ермагамбетова Қ., Атанакова Қ.** Қазақтың күнделікті мәдениетіндегі емшілер типологиясы және емдеу тәжірибелері: мәдени антропологиялық талдау
Yermagambetova K., Atanakova K. Typology of healers in the daily culture of kazakhs and their practice of treatment: cultural and anthropological analysis
Ермагамбетова Қ., Атанакова Қ. Типология целителей в повседневной культуре казахов и их практика лечения: культурно-антропологический анализ 197

- Мәлікова Ә., Иманжүсіп Р., Рахимжанова С.** Шешендік өнердегі мәдени-құндылықтық концепциялар
Malikova A., Imanzhusyp R., Rakimzhanova S. Cultural and value concepts in oratory
Маликова А., Иманжүсіп Р., Рахимжанова С. Культурно-ценностные концепции в ораторской искусстве 211

<i>Тұмашбай Т., Ибраева Н.</i> Әл Фараби мен Әл Ғазали шығармашылығындағы әлеуметтік философиялық көзқарастар	
<i>Tumashbay T., Ibrayeva N.</i> Social and philosophical views in the works of Al Farabi and Al Gazali	
<i>Тұмашбай Т., Ибраева Н.</i> Социально-философские взгляды в творчестве аль-Фараби и аль-Газали	225
<i>Шакиров С., Амангельдиев А.</i> Конфликтология және «Медиация туралы» Заңы	
<i>Shakirov S., Amangeldiyev A.</i> Conflictology and the Law «On Mediation»	
<i>Шакиров С., Амангельдиев А.</i> Конфликтология и Закон «О Медиации»	237
<i>Қиқымбаев М.</i> Мұражай тәжірибелерінің гибридизациясы: Қазақстан мешіттеріндегі мемлекеттік және конфессиялық эксперименттер	
<i>Kikimbayev M.</i> Hybridization of museum practices: state and confessional experiments in mosques of Kazakhstan	
<i>Кикимбаев М.</i> Гибридизации музейных практик: государственные и конфессиональные эксперименты в мечетях Казахстана	252

Основные итоги всесоюзной переписи населения Юга Казахстана (1926-1939 гг.) в архивных материалах

Тимур А. Апендиев¹, Жамиля М.-А. Асылбекова^{2*}

¹Институт истории и этнологии им.Ч.Ч. Валиханова, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан;

²Университет «NARXOZ», Алматы менеджмент университет, Алматы, Казахстан

Corresponding author: asylbekova777@mail.ru*

timur.apendiev@mail.ru

¹<https://orcid.org/0000-0002-4279-3921>

²<https://orcid.org/0000-0002-4546-0110>

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-142-1-8-25>

Аннотация. В статье авторы предприняли попытку кратко проанализировать основные аспекты социально-демографического развития Юга Казахстана в межпереписной период (1926-1939 гг.). Кардинальные политические и социально-экономические процессы, протекавшие в Казахстане (раскулачивание, переселение зажиточных крестьян и казахских шаруа, насильственная коллективизация, политические репрессии, голод 1930-1931 гг. и др.) оказали непосредственное влияние на социально-демографическое развитие республики. На Юге несмотря на все трагические события этих лет, наблюдался незначительный рост численности населения. Выросли удельный вес и численность городских жителей, главным образом за счет столицы Казахстана – г. Алматы и областных центров: Шымкента, Жамбыла и Кызылорды. Но по этому показателю его области заметно отставали от населения других регионов Казахстана. Исключение составляла Алматинская область. Южные области Казахстана традиционно оставались областями с преобладанием коренного населения. Здесь же проживало значительное число представителей тюрко-мусульманских этнических групп, в основном казахоязычных, что способствовало в определенных условиях сохранению казахского языка и традиционной культуры. Продолжался рост полиэтничности за счет роста численности русских и украинцев. Следствием этого стало сокращение казахов в составе городского населения и в индустриальных отраслях экономики. Однако усиление полиэтничности по сравнению с другими регионами проходило здесь несколько слабее. Южный Казахстан оставался преимущественно аграрным регионом, где сформировалась новая социальная структура населения с высоким удельным весом колхозников и незначительным представительством рабочих и служащих.

Ключевые слова: Юг Казахстана; перепись населения; казахское население; полиэтничность; социальный состав.

Received 18.01.2023. Revised 22.01.2023. Accepted 22.02.2023. Available online 30.03.2023.

For citation:

Apendiyev T.A., Assylbekova Zh.M. The main results of the All-Union census of the population of the South of Kazakhstan (1926-1939) in archival materials//Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2023. – Vol. 142. – №. 1. – P. DOI: 10.32523/2616-7255-2023-142-1-8-25

Для цитирования:

Апендиев Т.А., Асылбекова Ж. М.-А. Основные итоги всесоюзной переписи населения Юга Казахстана (1926-1939 гг.) в архивных материалах //Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2023. – Т. 142. – №.1. – С. DOI: 10.32523/2616-7255-2023-142-1-8-25

Введение

Это был крупный период в истории Советского Союза, в том числе и Казахстана, вплоть до 1936 г. входившего в состав Российской Федерации в качестве автономной республики (до 1924 г. – Киргизская АССР, после – Казахская АССР), а с 1936 г. ставшего Казахской ССР. Именно в эти годы были проведены (в основном) форсированная индустриализация, насильственная коллективизация сельского хозяйства, коренные преобразования в области культуры, образования и науки (т.н. «культурная революция»). В Казахстане эти глубокие социально-экономические преобразования Советской власти сопровождались конфискацией байских хозяйств (1928 г.), раскулачиванием и переселением зажиточных крестьян и казахских шаруа, одновременным переходом казахов на оседлость на базе сплошной коллективизации, политическими репрессиями сперва против демократической интеллигенции (движения «Алаш» и др.), а потом т.н. «национал-коммунистов», активно сражавших против иностранных интервентов и белогвардейцев в годы гражданской войны, а после нее участвовавших в проведении политики Советской власти в Казахстане.

Именно в этих условиях, в 1931-1933 гг. разразился страшный голод, унесший по одним данным – около половины коренного населения, а по другим от 2,5 до 3,0 млн. казахов. Эти трагические события, принесшие казахскому народу демографическую катастрофу (некоторые ученые называли это этноцидом), происходило при бурном промышленном и железнодорожном строительстве, успешной ликвидации неграмотности, повышения уровня образования и других социально-экономических и культурных достижений населения Казахстана. В 1927-1930 гг. была построена Туркестано-Сибирская железная дорога, связавшая Сибирь со Средней Азией и Югом Казахстана, в начале 1930-х г. началось освоение богатейших месторождений каменного угля – Карагандинского угольного бассейна, вскоре превратившегося, после Донбасса и

Кузбасса, в третью угольную кочегарку Советского Союза. На Востоке, Центральном и Юге Казахстана развивалась цветная металлургия, где возникли крупные градообразующие предприятия, как Чимкентский свинцовый завод, Балхашский медеплавильный завод, металлургический завод Риддера, рудники Жезказгана, Коунрада и др., на базе которых и появились новые развивались старые города и рабочие поселки.

В этой статье мы постараемся вкратце и в сравнительном аспекте с 1926 г. осветить основные итоги Всесоюзной переписи населения 1939 г. на юге Казахстана, при этом главное внимание уделить его наиболее важным социально-демографическим характеристикам, где имеются подробные сведения по численности и составу населения (пол, возраст, размещение по городским и сельским местностям, национальность, родной язык, возраст, грамотность, занятость и др.)

При анализе произошедших в 1926-1939 гг. изменений в составе и численности населения мы опираемся на материалы Всесоюзной переписи 1939 г. Общеизвестно, что всякая перепись населения является ценнейшим источником для изучения социально-экономического и демографического развития страны, в особенности для определения его положительных и отрицательных сторон, а также выработки и осуществления необходимых мер на будущее. К сожалению, материалы Всесоюзной переписи 1939 г., не говоря уже о переписи 1929 г., долгое время оставались недоступными не только для широкого круга читателей, но и для советских ученых, занимавшихся непосредственно исследованием состояния демографических процессов. В Центральном государственном архиве Казахстана хранится только несколько дел (ЦГА РК. Ф. 698. Оп. 21. Д. 226).

Материалы переписи 1939 г. по Казахстану хранятся в Российском государственном архиве экономики (РГАЭ. Ф.1562. Центральное управление народно-хозяйственного учета Госплана СССР. Оп. 329 и 336). Как отмечают известные исследователи Ю.А. Поляков и

А.А. Исупов, «подготовленные к печати итоги переписи по широкому кругу демографических и социально-экономических показателей были засекречены и не увидели света (Поляков, 1992:3). Только в 1992 г. группе ученых института Российской истории Российской Академии наук во главе с академиком Ю.А. Поляковым и доктором исторических наук В.Б. Жиромской удалось опубликовать основные итоги Всесоюзной переписи населения 1939 г., которые содержат общесоюзные материалы, хотя и имеются некоторые краткие сведения по Казахстану и его областям (Поляков, 1992).

В Российской Федерации вопросами итогов Всесоюзных переписей 1929 и 1939 годов занимались Поляков Ю.А., Жиромская В.Б., Киселев И.Н. (Поляков, 1990:3-25), Жиромская В.Б. (Жиромская, 2001:280).

После проведения каждой переписи издавались специальные сборники статей, в которых освещались программно-методологические и организационные вопросы, анализировались основные итоги. Особое место среди них занимают работы Боярского А.Я., Воробьева Н.Я., Исупова А.А., Подъячих П.Г., а также серия сборников «Всесоюзная перепись населения 1939 г.». Однако эти публикации посвящены, как правило, репрессиям и недостаткам, носят описательный характер или содержат только анализ статистических материалов; в них нет анализа подготовки и проведения переписей 1929-1939 гг. и исследования результатов в Казахстане.

Поэтому итоги проведения социально-экономической политики в Казахстане 1920-1930-х годов явились прямым последствием резкого уменьшения численности населения республики, отразившиеся в итогах переписей населения 1929 и 1939 годов. Эти процессы освещены в работах казахстанских исследователей Абылхожина Ж.Б., Козыбаева М.К., Татимова М.Б. (Абылхожин, 1989:53-71), Татимова М.Б. (Татимов, 1989:125), Алексеенко А.Н. (Алексеенко, 2003:101-102), Асылбекова М.Х., Галиева А.Б. (Асылбеков, 1991:190), Асылбекова М.Х., Кудайбергеновой А.И. (Асылбе-

ков, 2009:400). В разработке данной проблемы большое значение имеют указанные выше труды основателя исторической демографии в Казахстане, академика НАН РК Асылбекова М.-А.Х., а также его монографическое исследование «Социально-демографическое развитие населения Казахстана в 1926-1939 гг.» (Асылбеков, 2016:146).

Необходимо сказать и о зарубежных исследователях, подтвердивших выводы российских историков. Среди них – Р. Дэвис (Davies, 1980), С. Уиткрофт (Уиткрофт, 1998: 95-109), М. Левин (Lewin, 1975), Ш. Мерль (Мерль, 1995:49-61), Л. Виола (Viola, 1996), Диана Пеннер и др. (Penner, 1994:74-76).

Таким образом, к настоящему времени проблемы комплексного и всестороннего исследования итогов и уроков переписей населения 1929 и 1939 гг. в Казахстане не получили еще должного освещения в научной и специальной литературе как в странах ближнего и дальнего СНГ, так и в казахстанской историографии (Козыбаев, 1991:7-14), (Исупов, 1990:186).

В последние годы молодые ученые Казахстана интенсивно занимаются изучением итогов переписей населения Казахстана, в частности советского периода.

Материалы и методы

Всесоюзная перепись населения 1926 г. зафиксировала крупные изменения численности состава населения Казахстана, которые произошли после Всеобщей переписи населения Российской империи 1897 года и Октябрьской социалистической революции, гражданской войны, новой экономической политики и т.д., в особенности после проведения земельно-водной реформы и передела сенокосных и пахотных земель, а также проходившего восстановления народного хозяйства, разрушенного в ходе первой мировой войны 1914-1918 гг., а также гражданской войны 1918-1920 гг., значительные результаты которого положительного сказались на росте численности и укреплении состава населения Казахстана к 1926 г.

Обсуждение и результаты

Южный регион Казахстана объединяет четыре области: Алматинская – образована в 1932 г., Жамбылская (в 1939 г.), Кызылординская (в 1938 г.) и Южно-Казахстанская (в 1932 г.). Население Юга Казахстана отличается по сравнению с другими регионами не только многочисленностью, преобладанием сельских жителей над городскими, но и значительным удельным весом казахов и наличием также определенного числа представителей ряда тюрко-мусульманских этнических групп, чем в других регионах Казахстана, при продолжавшейся в межпереписной период тенденции роста численности и удельного веса представителей восточнославянских и других европейских этнических групп, в регионе происходило также увеличение городского населения, повышение уровня грамотности и образования формирование новой социальной структуры населения и другие изменения в социально-демографическом развитии, характерные и для других регионов в первые два десятилетия советского периода Казахстана. Разумеется, на демографическое развитие население региона наложили свой отпечаток также крупные социально-экономические и культурные преобразования Советской власти, как форсированная индустриализация, конфискация байских хозяйств в 1928 г., ликвидация кулачества как класса и переход казахского шаруа на оседлость через насильственную коллективизацию, а также борьба с неграмотностью и повышение уровня образования, через развитие сети общеобразовательных школ и культурно-просветительных уч-

реждений, среднего специального и высшего образования. Особо следует отметить пагубные последствия массового голода 1931-1933 гг., политических репрессий 1920-1930-х гг. и других негативных событий – на численность и состав населения региона, в первую очередь казахов.

Численность населения региона в межпереписной период (1926-1939 гг.) увеличилась всего на 216,4 тыс.чел., с 1977,4 тыс. до 2,193 тыс., т.е. лишь на 10,9% за 13 лет, но его удельный вес в составе населения Казахстана вырос с 31,5% до 35,6%, т.е. на 3,1%. Этот незначительный рост населения региона в основном происходил за счет Южно-Казахстанской – на 135,5 тыс.(с 609,9 тыс. в 1926 г. до 745,5 тыс. в 1939 г.), т.е. на 22,2% и Алматинской – на 71,9 тыс. (с 726,7 тыс. в 1926 г. до 798,7 тыс. в 1939 г.), т.е. на 9,9%. В Кызылординской области рост составил всего 9,3 тыс. человек (с 318,0 тыс. до 328,0 тыс.), т.е. лишь на 2,9%, а в Жамбылской – произошло сокращение на 9,8 тыс. человек (с 322,5 тыс. до 321,6 тыс.), т.е. на 0,27% (Население Казахстана, 2009:57-62). Все это свидетельствует не только о низком уровне естественного прироста местного населения региона, в первую очередь казахов за эти 13 лет на целый регион приходилось по 16,6 тыс. в год (на четыре области), но и о страшных последствиях массового голода 1931-1933 гг., которых не могли восполнить усиливающиеся в эти годы миграционные потоки пришлого населения на Турксиб, Шымкентский свинцовый завод и другие индустриальные объекты Юга, а также в столицу Казахстана – Алматы. Жители его в эти годы выросли с 45,3 тыс. до 230,5 тыс. человек, т.е. более 5 раз, а его удельный

Численность населения по переписям 1926 и 1939 гг.

Таблица 1

	По переписи 1926 г.				По переписи 1939 г.			
	Муж.	Жен.	Всего	Процент женщин	Муж.	Жен.	Всего	Процент женщин
Все население	374980	351760	726740	48,4	401617	397101	798718	49,7
А. Городское население	31536	30747	62283	49,4	150929	145702	296631	49,1
В том числе: Алма-Ата	22647	22748	45395	50,1	115496	115007	230503	49,9
Б. Сельское население	343444	321013	664457	48,3	250688	251399	502087	50,1

вес в составе населения области вырос с 6,2% до 28,9%, региона – с 2,4% до 10,5%, республики – с 0,74% до 3,7% (Население Казахстана, 2009:65-66). Это показывает какую огромную роль играл городское население в увеличении численности и укреплении качественного состава региона.

Городское население региона за эти годы, благодаря развитию старых и строительству новых индустриальных объектов, а также превращению г. Алматы из областного центра в столицу Казахской ССР, возникновению новых и рост у старых городов, резко выросло. Бурный рост произошел в Алматинской (в основном за счет г. Алматы). В 1939 г. в Алматинской области насчитывалось 296,6 городского населения (в т.ч. в г. Алматы – 230,5 тыс.) против 62,2 тыс. (в т.ч. в г. Алматы 45,3 тыс.) в 1926 г. Т.е. за эти годы численность городского населения области выросла в 5 раз. В Южно-Казахстанской области численность городского населения выросла с 62,3 тыс. до 187,6 тыс., т.е. более чем в 3 раза. Несколько опережала ее Жамбылская область, где число горожан увеличилось более чем в 3,1 раза: с 30,3 тыс. до 94,5 тыс. В наиболее аграрной области региона – Кызылординской численность городского населения также выросла – более чем в 2,2 раза – с 42,3 тыс. до 94,8 тыс. человек. В первую очередь росло население городов-областных центров региона. Об Алматы уже говорили (в 5 раз), в г. Шымкенте – центре Южно-Казахстанской области – население выросло 3,5 раза (с 21,0 тыс до 74,4 тыс.), в г. Жамбыле – центре одноименной области – в 2,5 раза (с 24,7 тыс. до 63,7 тыс.), в г. Кызылорде – в 2 раза (22,6 тыс. до 46,7 тыс.). В городах Кызылординской области: г. Аральске население выросло 4,6 раза (3,5 тыс. до 16,3 тыс.) и Казалинске – в 1,7 раза (с 5,8 тыс. до 10,1 тыс.), в г. Жарткенте – Алматинской области не было особых изменений, население выросло всего на 1,5% (с 11,1 тыс. до 11,3 тыс.), а в г. Туркестане – Южно-Казахстанской области население почти наполовину сократилось (45,5%, с 21,7 тыс. до 11,8 тыс. (РГАЭ. Ф. 1562. Оп. 336. Д. 264. Л. 1). Городское население Юга имело реальные возможности роста в дальнейшей перспективе в связи с предстоявшим его промышленным развитием.

В составе городского населения Юга в основном преобладали представители восточных славян, которые вместе с выходцами европейских этнических групп составляли подавляющее большинство. Так, в 1939 г. в Алматинской области русских было 68,4%, украинцев 7,03% и белоруссов 0,61%, удельный вес которых составил более 76,0%, т.е. более двух трети всего населения области. Казахи насчитывали всего 13,5%, уйгуры – 2,5%, татары – 2,43%, узбеки – 0,5%, дунгане – 0,32%, т.е. все эти представители тюрко-мусульманских этнических групп вместе с казахами не достигали и 20,0%, т.е. одной пятой городского населения области (РГАЭ. Ф. 1562. Оп. 336. Д. 390. Л. 6).

Несколько слов о населении г. Алматы – третьей столицы Казахской ССР после г. Оренбурга (до 1924 г.) и Кызылорды (до 1930 г.). К 1939 г. город имел четыре района: Кагановичский, Ленинский, Сталинский и Фрунзенский. В городе проживала 230,5 тыс. человек, против 45,3 тыс. в 1926 г., т.е. увеличилось более чем 5 раз, из них в Кагановичском – в 1,9%, Ленинском – почти в 2 раза, Сталинском – в 2 с лишним раза, Фрунзенском – в 2 раза. В национальном составе жителей г. Алматы представители восточных славян были в подавляющем большинстве – свыше 80%, в том числе: русские – 72,21%, украинцы – 7,23%, белоруссы – 0,63%. В 1926 г. их было 65,8% (русских – 55,1%, украинцев – 10,7%). Казахы насчитывались лишь 11,1% против 6,6% в 1926 г. Кроме того уйгуров было 1,38%, татар – 2,6%, дунган – 0,27%, и т.д. (РГАЭ. Ф. 1562. Оп. 336. Д. 391. Л.Л. 1-5). Преобладание пришлого населения, в особенности представителей восточных славян и других русско-язычных этнических групп при низком удельном весе казахов, а также представителей тюрко-мусульманских народностей в г. Алматы, продолжалось и в дальнейшем, в годы второй мировой войны и после нее, вплоть до конца 1980 – начало 1990 гг., т.е. до завоевания суверенитета Республикой Казахстан. И в других областях региона наблюдалось такое соотношение с некоторыми колебаниями. В национальном составе городского населения Жамбылской области

русских было 48,66%, украинцев – 13,87%, белоруссов – 0,41%, вместе – 62,94%; казахов всего – 21,55%, узбеков – 6,76%, татар – 2,42%, уйгуров – 0,16%, дунган – 0,04% и т.д. (РГАЭ. Ф. 1562. Оп. 336. Д. 394. Л. 6). По Южно-Казахстанской области русских среди горожан насчитывалось 41,72%, украинцев – 8,01%, белоруссов – 0,40%, т.е. всего 50,13% или немногим более половины городского населения области. Казахов – всего 24,26%, узбеков – 14,72%, татар – 4,0%, азербайджанцев – 1,06%, туркмен – 0,12%, уйгуров – 0,09% и т.д. Т.е. представители всех тюрко-мусульманских этнических групп вместе с казахами не достигали и 45,0% городского населения области (РГАЭ. Ф. 1562. Оп. 336. Д. 402. Л. 6).

В Кызылординской области в национальном составе городского населения к 1939г. установилось некое равновесие между казахами – 38,48% и русскими – 38,1%, а украинцев было 11,94%, белоруссов – 0,35%, т.е. они уже составляли более половины городского населения, а вместе с русскоязычными из других этнических групп, как евреи (0,68%), мордовцы (0,6%) и др. – сравнительное большинство (РГАЭ. Ф. 1562. Оп. 336. Д. 397. Л. 6).

Сельское население региона в эти годы, как в связи с голодом 1931-1933 г., уходом за пределы не только Казахстана, но и Советского Союза, низким естественным приростом, а также оттоком в города, на индустриальные объекты, резко сократилось – на 259,9тыс. (с 1780,5 тыс. до 1520,7 тыс.), т.е. на 14,6% (РГАЭ. Ф. 1562. Оп. 336. Д. 264. Л. 1). Значительное большинство – сокращения приходилась 62,4% приходилось на Алматинскую область, где сельчане сократились на – 24,5% (на 162,3 тыс. человек, с 664,4 тыс. до 502,8 тыс.). Значительные потери понесли Жамбылская – на 22,0% (с 292,2 тыс. до 227,2 тыс., на 64,5 тыс.) и Кызылординская – на 7,8% (с 276,3 тыс. до 233,4 тыс., на 42,9 тыс.). В отличие от этих трех областей региона сельское население Южно-Казахстанской области, хотя и не значительно, но выросло – на 10,3 тыс. чел. или в 1,9% (РГАЭ. Ф. 1562. Оп. 336. Д. 264. Л. 1). Сельское население Юга Казахстана в перспективе восстанавливало свои потери, в первую очередь за счет высокого естественного

прироста тюрко-мусульманского населения, главным образом казахов, узбеков, уйгуров и др., а также притока мигрантов из других регионов Казахстана и Советского Союза.

В национальном составе сельского населения региона традиционно, за исключением Алматинской области, преобладали казахи: в Жамбылской области – 58,86%, Кызылординской – 70,08%, Южно-Казахстанской – 54,48%, только в Алматинской области их было всего 39,2%. Тем не менее среди сельского населения региона, за исключением Кызылординской области, представителей восточных славян было значительно. В Жамбылской области – русских – 22,73%, украинцев – 7,94%, белоруссов – 0,41%, всего – 31,0%, т.е. около одной трети сельчан области. В Южно-Казахстанской – русских – 16,41%, украинцев – 7,62%, всего – 24,3%, т.е. одной четверти сельчан области. В Кызылординской области национальный состав сельского населения при значительном преобладании казахов на отличался от других областей региона особой полиэтничностью; представителей восточных славян было мало; Здесь в 1939 г. русских было всего 13,47%, украинцев – 2,69%, белоруссов – 0,39%, всего – 16,55%, вновь прибывшие корейцы – 10,29% а вместе с ними так называемым русскоязычным населением (немцы – 0,19%, поляки – 0,17%, мордовцы – 0,18% и др.) они составляли в составе сельского населения всего 27,36%. В сельской местности Алматинской области проживало значительное число русских (39,71% - немногим больше казахов), немного украинцев – 6,94, немцев – 1,23 мало белоруссов – 0,52%. В области жили также уйгуры – 5,21%, татары – 1,24%, узбеки – 0,3% и другие представители тюрко-мусульманских этнических групп (РГАЭ. Ф. 1562. Оп. 336. Д. 390. Л. 6; Д. 397. Л. 6; Д. 402. Л. 6.).

Половозрастной состав населения Юга Казахстана в межпереписной период характеризуется рядом негативных изменений. Наблюдавшийся в 1926 г. по Казахстану некоторый половой дисбаланс в пользу мужчин к 1939 г. несколько усилился. Если в 1926 г. соотношение мужчин и женщин определялось как 51,2% против 48,8%, то к 1939 г. оно уже со-

ставляло 52,1% к 47,9%, т.е. разрыв увеличился еще на 0,9% и достиг 2,1% (РГАЭ. Ф. 1562. Оп. 336. Д. 264. Л. 1). На Юге Казахстана эта тенденция, с некоторыми колебаниями, все же проявлялась, за исключением Алматинской области, где удельный вес мужчин с 51,6% в 1926 г. снизился до 50,3%, а удельный вес женщин поднялся с 48,4% до 49,7%, т.е. на 1,3% соответственно. В Жамбылской области, наоборот, удельный вес мужчин поднялся с 51,5% до 52,3%, а женщин сократился с 48,5% до 47,7%, т.е. соответственно на 0,8%. В Кызылординской области также произошел рост удельного веса мужчин на 1,3% (с 51,6% до 52,9%), соответственно произошло уменьшение доли женщин – с 48,4% до 47,1%. В Южно-Казахстанской этот дисбаланс увеличился: удельный вес мужчин вырос с 52,2% до 54,1%, а у женщин – сократился с 47,8% до 45,9%, т.е. на 1,9%. Разумеется, такой разрыв в соотношении удельного веса мужчин и женщин отрицательно влиял на естественный прирост населения региона (РГАЭ. Ф. 1562. Оп. 336. Д. 390. Л. 1; Д. 394. Л. 1; Д. 397. Л. 1; Д. 402. Л. 1).

Возрастной состав населения Казахстана, в том числе и его Южного региона характеризуется как последствиями массового голода 1931-1933 гг., так и влияниями миграционного потока пришедшей рабочей силы на промышленные объекты, спецпереселенцев (раскулаченных) и другого контингента НКВД в тюрьмах, лагерях и колониях. В 1926 г. в Казахстане детей до 1 года было 3,5%, а в 1939 г. – 3,7%, что свидетельствует о росте рождаемости. В Алматинской области этот показатель составлял соответственно 2,9% и 3,7%, Жамбылской – 2,8% и 3,7%, Кызылординской – 2,8% и 3,4%, Южно-Казахстанской – 2,4%. Это показывает что на Юге был более высокий уровень рождаемости детей до 1 года, чем в среднем по Казахстану. По Республике удельный вес детей в возрасте 1-7 лет по сравнению с 1926 г. снизился с 19,6% до 14,4%, т.е. на 5,2%. На Юге этот разрыв был более заметен: в Южно-Казахстанской области он достиг 8,8% (с 13,6% в 1939 г. против 22,4% в 1926 г.), Кызылординской – 6,4% (13,7% против 20,1%), Жамбылской – 8,4% (12,9% против 21,3%). Только в Алматин-

ской области наблюдался близкий к среднему республиканскому показателю – 5,0% (14,2% против 19,2%). Это было связано, на наш взгляд, сокращением рождаемости в голодные 1931-1933 гг. и после них вплоть до 1937 г.

Дети в возрасте 8-11 лет в Казахстане в 1939 г. составляли 8,4% против 7,8% в 1926 г., что говорит о росте рождаемости после голодных 1931-1933 гг., отмены карточной системы (1934), и других мер по повышению материального благосостояния народа, в особенности с середины 1930-х гг.. наблюдается рост удельного веса детей в возрасте 12-14 лет с 7,3% до 7,5%, переживших голод 1931-1933 гг. Эта тенденция проявилась и на Юге Казахстана: в Алматинской области удельный вес детей в возрасте 8-11 лет вырос с 7,3% в 1926 г. до 8,1%, в возрасте 12-14 лет – с 6,7% до 7,4%; Жамбылской – соответственно – с 7,0% до 7,2% и с 6,3% до 7,5%; Кызылординской – с 6,5% до 6,8% и с 6,3% до 6,8% соответственно; Южно-Казахстанской – с 7,0% до 7,2% и с 6,6% до 7,3% соответственно. С возрастной группой 15-19 лет (родившиеся в 1920-1924 гг.) положение было иное. Это поколение родилось в конце гражданской войны, пережило голод 1921-1922 гг., разруху в экономике, на его долю достались тяготы насильственной коллективизации, раскулачивания, перехода казахских шаруа на оседлость, в особенности страшного голода в 1931-1932 гг. и др. В связи с сокращением рождаемости и роста смертности среди детей, эта группа (1920-1924 года рождения) потеряла к 1939 г. свою значительную часть: по Казахстану ее удельный вес упал с 11,4% до 8,3%, т.е. на 3,1%. Тем не менее иное наблюдалось на Юге Казахстана: в Алматинской области ее удельный вес сократился всего на 0,8% (с 10,0% до 9,2%), Южно-Казахстанской – на 0,2% (с 9,6% до 9,4%), а в Кызылординской – вырос на 0,2% (с 8,5% до 8,7%), и в Жамбылской – на 1,0% (с 8,6% до 9,6%). Это на наш взгляд, объясняется тем, что южные области Казахстана сравнительно меньше пострадали от трагических событий 1920-1930-х гг., тогда как во всех других регионах эта возрастная группа к 1939 г. потеряла от 1,1% (Карагандинская область) до 4,0% (Западно-Казахстанская). Как видно,

Грамотность населения по переписям 1926 и 1939 гг. (в процентах)

Таблица 2

Возраст	Год переписи	Процент грамотных в соответствующем возрасте								
		Городское население			Сельское население			Все население		
		Муж.	Жен.	Всего	Муж.	Жен.	Всего	Муж.	Жен.	Всего
9-19 лет	1926	61,3	52,5	57,0	22,6	9,3	16,4	26,5	13,9	20,6
	1939	98,8	98,5	98,7	97,5	96,2	96,8	98,0	97,1	97,5
20-49 лет	1926	65,8	41,2	53,8	28,0	5,8	17,0	31,0	8,5	19,9
	1939	94,5	79,8	87,7	85,2	65,0	75,4	89,0	70,8	80,3
9-49 лет	1926	64,0	45,9	55,1	26,1	6,9	16,8	29,4	10,3	20,2
	1939	95,8	85,9	91,0	89,3	75,7	82,7	91,9	79,6	85,9
50 лет и старше	1926	38,2	14,2	25,8	15,9	1,1	8,9	17,6	2,2	10,3
	1939	72,9	32,3	50,4	45,9	10,7	26,9	54,8	18,1	34,9

эта возрастная группа понесла потери почти во всех областях Казахстана, за исключением Жамбылской и Кызылординской.

Следующая, наиболее работоспособная возрастная группа 20-49 лет по сравнению с 1926 г. значительно выросла, что связано, на наш взгляд, не только ее значительностью в составе местных жителей, но и огромным притоком пришлого населения на освоение богатейших месторождений угля, нефти, цветных металлов и др., железнодорожное и другое строительство, а также значительного числа спецпереселенцев и других групп населения из контингента НКВД. По Казахстану возрастная группа 20-49 лет выросла на 6,8% (с 39,3% до 46,5%). Такая тенденция наблюдалась во всех регионах, в том числе и на Юге, где рост составил в Алматинской области на 6,0% (с 41,0% до 47,0%), Жамбылской – 5,9% (с 42,2% до 48,1%), Кызылординской – 4,7% (с 42,9% до 47,6%) и Южно-Казахстанской – 3,0% (с 39,5% до 42,5%). Что касается возрастной группы 50 лет и старше население Юга в целом оказалось более молодым, чем в среднем по Казахстану, где эта группа свой удельный вес снизила с 12,3% в 1926 г. до 11,0% в 1939 г. В Алматинской области эта группа имела 10,4% в 1939 г. против 12,9% в 1926 г., т.е. потеряла 2,5%, Жамбылской области – 0,8% (11,0% против 11,8%), Южно-Казахстанской – 0,2% (10,7% против 10,9%). Исключение составила Кы-

зылординская область, где удельный вес этой старшей возрастной группы вырос на 0,1% (с 12,9% в 1926 г. до 13,0% в 1939 г.) (Население Казахстана, 2009:287-291).

В целом половозрастные изменения населения Юга происходили под влиянием естественного прироста и миграционного притока из других республик Советского Союза и отражали соответствующую сложную обстановку в Казахстане, в области материального благосостояния, здравоохранения, и других факторов, влиявших на продолжительность жизни.

Грамотность и образование населения региона в межпереписной период развивались быстрыми темпами, чему способствовали и столичное положение г. Алматы в составе Алматинской области, где были сосредоточены не только значительное количество общеобразовательных школ, но и также ряд техникумов и училищ, в особенности высших учебных заведений. Так, например, в 1928 г. в Алматы было открытое первое высшее учебное заведение Казахстана-Казахский педагогический институт им. Абая, что положило начало развитию высшего образования в Республике. В Алматы в 1929 г. был открыт зооветеринарный, в 1930 г. – сельскохозяйственный, в 1931 г. – медицинский, в 1932 г. – горно-металлургический, в 1934 г. в Казахстане в г. Алматы был открыт первый университет – Казах-

ский Государственный университет имени С. Кирова – ныне – Казахский Национальный университет имени Аль-Фараби, в 1934 г. – институт журналистики, в 1938 г. – юридический институты. Это были для того времени крупные общереспубликанского характера высшие учебные заведения (Социалистическое строительство, 1940:210). Развертывалась сеть средних специальных учебных заведений, число которых с 6 в 1927 г. достигло 51 в 1939 г., а число их учащихся выросло за эти годы с 1,1 тыс. до 10,9 тыс. В том числе более половины – 38 – средних специальных учебных заведений располагались в г. Алматы – 19 с 4,5 тыс. учащимися, а в Алматинской – 7 с 1,5 тыс. учащимися. В Кызыл-Ординской области было 8 техникумов и других средних учебных заведений по подготовке специалистов с более 1,5 тыс. учащимися, а в Жамбылской – 5 с 0,8 тыс. учащимися (Социалистическое строительство, 1940:211).

Наиболее высокими темпами развивались общеобразовательные школы: в Алматинской области – с 266 в 1927 г. до 709 в 1939 г., т.е. в 2,6 раза, численность их учащихся – с 18,7 тыс. до 109,6 тыс. т.е. более 65,8 раза количество учителей – с 535 до 4,1 тыс., т.е. в 4,7 раза. В г. Алматы число школ выросло почти в 2,7 раза (с 27 до 60), учителей – почти в 7 раза (с 190 до 1327) а учащихся – в 7,8 раза (4,9 тыс. до 38,7 тыс.). В Южно-Казахстанской области сеть общеобразовательных школ увеличилась почти в 3,5 раза (с 245 до 869), число учителей – в 8,2 раза с 523 до 4293 а учащихся – в 7,5 раза (с 16,9 тыс. до 128,2 тыс.), В Жамбылской области число школ выросло в 2,6 раза (с 134 до 345), учителей – в 6,4 раза (с 305 до 1946), а учащихся – в 5,6 раза (с 10,1 тыс. до 56,8 тыс.). В Кызылординской области количество школ выросло в 2,2 раза (с 149 до 349), учителей – в 4,5 раза (407 до 1824), а учащихся – в 4,3 раза (с 12,4 тыс. до 53,4 тыс.) (Социалистическое строительство, 1940:176-197).

Такая широкая сеть общеобразовательных школ, а также разветвляющаяся система средних специальных и высших учебных заведений обеспечила быстрый рост уровня грамотности и образования населения региона

в межпереписной период (1926-1939 гг.). Так, население Алматинской области повысило уровень грамотности с 18,5% до 79,3%, Жамбылской – с 13,5% до 73,1%, Кызылординской – с 25% до 69,7%, Южно-Казахстанской – с 17,2% до 68,9%. Но несмотря на такой значительный рост, три области региона в целом отставали по уровню грамотности не только от ряда других областей Казахстана, но и от среднего показателя по республике (76,3%). Исключение составляла Алматинская область, население которой по уровню грамотности, опережая все другие 12 областей, занимала второе место после Карагандинской области (83,3%) (РГАЭ. Ф. 1562. Оп. 336. Д. 264. Л. 8). Это было связано не только низкой по сравнению с другими областями стартовой позицией по уровню образования к 1926 г., но и слабой работой образовательных учреждений региона на местах.

Почти такое же положение с некоторыми колебаниями наблюдается и с показателями у населения региона по среднему и высшему образованию. Наиболее высокий уровень образования наблюдается в регионе по Алматинской области: со средним образованием – на 1000 населения приходилось лиц 80,9, с высшим – 6,7; это было не только выше среднего по Казахстану показателя (59,9 и 4,5 соответственно), но и занимало второе, после Карагандинской области (82,8 и 9,2), место среди 14 областей Республики. У остальных трех областей показатели по среднему образованию были ниже среднереспубликанского уровня (59,9): Жамбылская область с 51,0 лиц со средним образованием на 1 тыс. населения занимала 10 место (из 14 областей), Южно-Казахстанская – при 53,7 лиц – 9 место, а Кызыл-Ординская – при 59,2 лиц – 6 место. По высшему образованию Алматинская область с 6,7 лиц на 1 тыс. населения занимала второе, после Карагандинской (9,2), место, Южно-Казахстанская – с 4,7 лиц – 4 место (после выше указанных двух и Актюбинской областей), Кызылординская – с 3,9 лиц – 6 место, Жамбылская – тринадцатое, предпоследнее место, опередив только Павлодарскую (с 3,0 лиц на 1 тыс. населения) область (РГАЭ. Ф. 1562. Оп. 336. Д. 264. Л.Л. 7-8).

Уровень грамотности образования казахов, а также представителей пришлого населения был различным, что зависело не только от работы образовательных учреждений, но в первую очередь от начальной, стартовой позиции их по этим показателям. Это касалось в первую очередь казахов, уровень грамотности которых по Алматинской области достиг 68,4%, Жамбылской – 63,3%, Кызылординской – 60,3%, Южно-Казахстанской – 58,3%. Отсюда видно, что еще оставалось значительное число неграмотных, как, например, в Южно-Казахстанской области 41,7%, Кызылординской – 39,7%, Жамбылской – 36,7%, а в столичной, Алматинской – 31,6%. К тому же казахи по уровню грамотности значительно отставали не только от представителем восточно-славянских, но и многих этнических групп, населявших регион. Так, например, у русских удельный вес грамотности составлял в Алматинской области 86,0%, украинцев – 84,2%, белоруссов – 90,4%, немцев – 90,2%, татар – 84,4% корейцев – 70,6%, уйгуров – 67,7%; в Жамбылской – у русских – 88,3%, украинцев – 84,8%, немцев – 91,2%, татар – 78,4% корейцев – 71,7%; в Кызылординской – у русских – 88,0%, украинцев – 89,1%, татар – 80,4%, корейцев – 72,9%; в Южно-Казахстанской – у русских – 89,7%, украинцев – 87,2%, немцев – 87,6%, татар – 79,5%, корейцев – 74,7%, таджиков – 59,9% и т.д. Казахи по уровню грамотности опережали только узбеков (в Жамбылской области – 58,4%, Южно-Казахстанской – 53,5%), дунган (в Жамбылской – 37,6%) и азербайджанцев (в Жамбылской – 41,9%, Южно-Казахстанской – 46,7%) (РГАЭ. Ф. 1562. Оп. 336. Д. 390. Л.Л. 10-11; Д. 394. Л.Л. 11-12; Д. 397. Л. 9; Д. 402. Л.Л. 10-11).

Почти такое же положение было у казахов по уровню среднего и высшего образования. В 1939 г. у казахов на 1 тыс. населения приходилось лиц со средним образованием в Алматинской области – 40,2, а с высшим образованием – 2,7; в Жамбылской: 13,6 и 0,5 соответственно; в Кызылординской – 15,1 и 0,6 соответственно; в Южно-Казахстанской: 13,2 и 0,5 соответственно. Для сведения приведем данные по представителям других этнических

групп населения региона: у русских в Алматинской области на 1 тыс. населения приходилось лиц со средним образованием 101,0, а с высшим – 8,0; Жамбылской: 99,0 и 5,8 соответственно; в Кызылординской: 142,0 и 9,5; Южно-Казахстанской: 130,5 и 11,5 соответственно; у украинцев: в Алматинской области – 112,0 и 10,1; Жамбылской: 79,4 и 5,0; Кызылординской: 178,2 и 14,0; Южно-Казахстанской: 93,1 и 7,1 соответственно. По уровню среднего и высшего образования Казахи отставали не только от белоруссов, немцев, но и от корейцев, уйгуров и татар региона (РГАЭ. Ф. 1562. Оп. 336. Д. 390. Л.Л. 12-15; Д. 394. Л.Л. 13-16; Д. 397, Л.Л. 10-12; Д. 402. Л.Л. 12-16). Предстояла еще большая и длительная работа по преодолению отставания казахов не только в уровне грамотности, но среднего и высшего образования.

Национальный состав населения региона. Казахи. В межпереписной период на Юге, как и в целом по Казахстану усиливался процесс полиэтничности. Это резко снизило удельный вес коренного населения региона, где казахи традиционно преобладали над пришлым населением. За эти годы численность казахов в регионе сократилась на 488685 человек, т.е. на 34,3%. в основном из-за голода 1931-1933 гг. Кроме этого огромные притоки мигрантов, в первую очередь на строительство Турксиба, Шымкентского свинцового завода и других промышленных объектов, спецпереселенцев (раскулаченных), различных групп контингента НКВД, а также корейцев из Дальнего Востока и представителей других депортированных этнических групп накануне второй мировой войны, привели, после голода 1931-1933 гг., к превращению казахов в регионе, за исключением Кызылординской области, в меньшинство на местах своего постоянного жительства. Так, например, в Алматинской области их удельный вес сократился с 67,3% до 29,7%, хотя в г. Алматы их численность выросла с 3,0 тыс. до 25,6 тыс., т.е. в 8,5 раза, они составляли всего 11,1% против 6,6% в 1926 г. В Жамбылской области удельный вес казахов сократился с 71,3% до 46,5%, т.е. на 24,8%, в Южно-Казахстанской – с 70,1% до 46,9%, т.е. на 23,2%. Только в Кызылординской области казахи еще составляли

некоторое большинство, хотя их удельный вес упал с 87,3 % до 61,0%, т.е. на 27,3%. Все же Юг оставался регионом Казахстана, где традиционно сосредоточивалось наибольшее количество казахов – в 1939 г. здесь жило 40,2% всех казахов Республики (Население Казахстана, 2009:340-357).

Русские. За эти годы численность русских в регионе увеличилась с 175453 человека до 737228 человека, т.е. в 4,2 раза, они составляли почти 30,0% всех русских в Казахстане, против 14,0% в 1926 г. При этом в Алматинской области они составили более половины – 50,4% – ее населения против 9,0% в 1926 г., в Жамбылской – 30,3% против 15,1 в 1926 г., в Южно-Казахстанской – 22,8% против 5,3%, Кызылординской – 20,6% против 9,1%. Из общей численности русских в Казахстане в 1939 г. на Алматинскую область приходилось 16,3% (в том числе в г. Алматы они составляли в 1926 г. всего 9,0%, а в 1939 г. – 50,4% его населения), Южно-Казахстанскую – 6,9%, Жамбылскую – 4,0%, Кызыл-Ординскую – 2,7% (РГАЭ. Ф. 1562. Оп. 336. Д. 390. Л. 6; Д. 391. Л. 6; Д. 394. Л. 6; Д. 397. Л. 6; Д. 402. Л. 6).

Украинцы. В регионе их проживало 154,5 тыс. человек, которые составляли 23,5% из их общей численности в Казахстане – в 1926 г. их было всего в регионе 139649 человек – 17,0%. Следует отметить, что межпереписной период численность украинцев в Казахстане, как и казахов и уйгуров, резко сократилась, видимо, также из-за голода и ухода в другие регионы Республики и СССР, с 819476 человек до 658162 человек, т.е. на 161314 человека или на 19,7%. На Юге, только в Алматинской области наблюдалась эта тенденция: здесь их удельный вес упал на 5,0% (с 12,0% до 7,0%), а численность – с 87282 человека до 55658 человека, т.е. на 31624 человека или на 36,2%. В противовес этому удельный вес украинцев Жамбылской – вырос с 2,1% до 9,7%, а их численность – с 6648 человека до 31124 человека, в Кызылординской Южно-Казахстанской областях – с 0,9% до 3,1% и с 5,8 % до 7,7%, а численность с 35470 до 57515, с 2747 до 10279 человек соответственно (РГАЭ. Ф. 1562. Оп. 336. Д. 390. Л. 6; Д. 391. Л. 6; Д. 394. Л. 6; Д. 397. Л. 6; Д. 402. Л. 6).

Узбеки. Традиционно они проживали на Юге Казахстана. В 1939 г. из их общей численности в Казахстане – 120655 человек - на Юге проживало 94,6%, в том числе в Южно-Казахстанской – 83,5 %, Жамбылской – 7,4%, Алма-Атинской – 2,5% и Кызылординской – 1,2%. По сравнению с 1926 г. их численность в Казахстане уменьшилась с 129401 до 120647 человека, т.е. на 8754 человек или на 6,7%, а их удельный вес остался почти на прежнем уровне (2,1%). В Южно-Казахстанской области было 100764 человека против 96755 в 1926 г., хотя их удельный вес снизился с 15,9% в 1926 г. до 13,5 в 1939 г. В Жамбылской области их численность резко сократилась с 255377 до 8917 человека т.е. в 2,8 раза, а их удельный вес упал с 7,9% до 2,8%. В Алматинской области было 3020 человека, против 3556 человек в 1926 г., а их удельный вес незначительно сократился с 0,5% до 0,4%. В Кызылординской области узбеков было незначительно – 1939 г., составляли всего 1441 чел. – 0,4% населения области.

Уйгуры. Их численность в Казахстане сократилась с 63432 человека до 35403, т.е. почти на 44,2%, а удельный вес – с 1,1% до 0,6%. Они также традиционно проживали на Юге Казахстана, главным свыше 99,4% образом в Алматинской области: в 1926 г. 63061 человек, а в 1939 г. 33718, удельный вес в составе населения в области сократился с 8,7% до 4,2%.

Дунганы. Их в 1939 г. был всего 7315 человек – 0,12% населения Казахстана, они жили также в основном на Юге: в Жамбылской области их численность достигала 5613 человек, где они составляли 1,7% населения – против 4426 чел. и 1,4% в 1926 г.

Татары. Из 108127 человек по Казахстану (1,7% населения) на Юге проживало более их трети – 33,5% – 36240 человек. По сравнению с 1926 г. (18020 человек) их численность увеличилась более чем в 2 раза: в Алматинской области – с 9828 до 13416 человек, а их удельный вес в составе населения области – с 1,4% до 1,7%; около 6 тыс. их проживало в г. Алматы (против 2321 человек в 1926 г.), где они составляли 2,6% населения города (против 5,1% в 1926 г.). В Жамбылской области их численность увеличилась с 1522 человек до 4670 че-

ловека, удельный вес – с 0,5% до 1,5%., в Южно-Казахстанской – с 3196 человек до 13578, а удельный вес – с 0,5 до 1,8 %; в Кызылординской – с 3774 человек до 4648, а удельный вес с 1,1% до 1,4%.

Корейцы. Из 96606 человек – 1,6% населения Казахстана на Юге проживало 64913 человек, т.е. 67,3% всех корейцев республики, в том числе в Кызылординской области – 35304 человека, которые составляли 10,8% ее населения; в Алматинской – 19483 человек. 2,4%; в Южно-Казахстанской – 6061 человека, 0,8%.

Немцы. Их численность в Казахстане в 1926-1939 гг. выросла с 49,7 тыс. до 92,5 тыс., а удельный вес с 0,8% до 1,5%. В 1939 г. на Юге проживало более 16,3 тыс. немцев, которые составляли 17,7% всех немцев в Казахстане, а их удельный вес в составе населения региона – 0,74%. Здесь сравнительно немцев было больше в Алматинской области – свыше 7,0 тыс., в Южно-Казахстанской свыше 6,0 тыс., а их удельный вес: 0,9% и 0,8% соответственно. В 1926 г. их в Алматинской области было всего 487 человек (0,1% населения области), они составляли в Южно-Казахстанской 0,6% населения области – более 3,8 тыс. человек. В Кызылординской области немцев в 1939 г. был всего 588 человека.

Поляки. Их в регионе было в 6659 человека, которые составляли 11,8% всех поляков в Казахстане, более половины поляков на Юге приходилось на Алматинскую область (58,8% – 3680 человека), в Южно-Казахстанской – их был 1670 человек (25,8%), а в Жамбылской и Кызылординской областях – соответственно – 564 и 565 человека.

Белоруссы. На Юге их в 1939 г. был 10,4 тыс. человек, т.е. почти 33,0% всех белорусов в Казахстане (31,6 тыс.чел.). Большинство их жило в Алматинской (4424 человека – 0,5% населения области) и Южно-Казахстанской (3284 человека и 0,44%) областях. Немного было их в Жамбылской (1499 – 0,47%) и Кызылординской (1253 – 0,38%) областях.

Мордовцы. Из 25,3 тыс. в Казахстане 8,7 тыс. проживало на Юге, т.е. более 34,3%. Большинство их приходилось на Южно-Казахстанскую (3493 человека) и Алматинскую (3402 человека – 0,43) области.

Евреи. Из 19240 человек евреев в Казахстане в 1939 г. на Юге проживало 7938 человека, т.е. 41,2%. Большинство их приходилось на Южно-Казахстанскую (3048 человека) и Алматинскую (2998 человека), где они составляли соответственно 0,4% и 0,37% их населения (РГАЭ. Ф. 1562. Оп. 336. Д. 390. Л. 6; Д. 391. Л. 6; Д. 394. Л. 6; Д. 397. Л. 6; Д. 402. Л. 6).

Таковы основные показатели изменений в численности и удельном весе казахов, а также русских, украинцев, и представителей других этнических групп населения Казахстана в межпереписной период (1926-1939 гг.), краткий анализ которых позволяет сделать следующие выводы.

1. К этому времени демографическое развитие населения региона привело к значительному сокращению численности и удельного веса казахов до 42,7% с одной стороны, увеличению соответственно представителей других этнических групп, в особенности русских (33,6%), которые вместе с украинцами (17,0%) и белорусами (0,47%), а также другими представителями русскоязычных этнических групп составляли около половины населения региона, с другой.

2. Дальнейшие социально-демографическое развитие населения Юга Казахстана стало проходить под сильным влиянием пришлого, в основном представителей русской и других русскоязычных этнических групп, населявших этот регион.

3. Традиционно преобладавшие в составе населения Юга казахи постепенно лишались возможностей на эндогенной основе определять основные показатели этнодемографического развития населения региона.

4. Все это привело к тому, что казахов все еще было мало среди городского населения, в составе рабочих индустриальных отраслей труда, (сужались функции казахского языка, и т.д.

5. В эти годы усиленно начался процесс русификации населения региона, в том числе и казахов, из которых 1608 человека считали своим родным языком русский, в том числе: в Алматинской области – 1011 человека, Южно-Казахстанской – 270, Жамбылской – 177, Кызылординской – 177 человека. Этот процесс

русификации в особенности широко охватил на Юге украинцев, из 154589 чел. которых более 56,8% тыс. считали своим родным русский язык – это составляло 36,8% украинцев региона. Наибольшее число таких украинцев было в Алматинской области – 23840 человек или 42,8% и в Южно-Казахстанской – 18400 человек и 32,0% соответственно. В Жамбылской – 11211 чел. и 36,0%, Кызылординской – 3420 и 33,3% соответственно. Из 10430 человек белоруссов региона 4393 человека т.е. более 43,0% считали родным русский язык. Процесс русификации охватил не только мордовцев, поляков, немцев и других представителей европейских этнических групп, но и татаров, уйгуров, дунган и других из тюрко-мусульманских народностей. Особо высоким был удельный вес, признавших своим родным языком – русский, среди евреев: из 2998 человека евреев Алматинской области 2094 человека, т.е. 69,8% считали своим родным языком русский. Таких в Кызылординской – было 53,0%, Южно-Казахстанской – 43,9 % (РГАЭ. Ф. 1562. Оп. 336. Д. 390. Л. 6; Д. 391. Л. 6; Д. 394. Л. 6; Д. 397. Л. 6; Д. 402. Л. 6; Д. 264. Л.Л. 22-23; Д. 390. Л.Л. 8-9; Д. 399. Л.Л. 8-9; Д. 397. Л.Л. 8-9; Д. 402. Л.Л. 8-9). Процесс русификации населения Юга Казахстана, как и в целом Республики, получил сильное развитие в годы второй мировой войны и после нее, вплоть до начала 1990-х гг.

Социальная структура населения региона. Огромные социально-экономические преобразования советской власти в Казахстане в межпереписной период, в особенности конфискация байских хозяйств, ликвидация кулачества как класса при сплошной и насильственной коллективизации сельского хозяйства и перехода казахского шаруа на оседлость, а также форсированная индустриализация на базе социалистической собственности и при уничтожении частных собственников (мелкой и крупной буржуазии и т.д.) создали экономическую основу для формирования в Казахстане, как и по Союзу ССР, новой однообразной социальной структуры населения, состоявшей из рабочих, колхозников и служащих. В Южном Казахстане к 1939 г. была уже эта новая социальная структура, но только с различным удельным весом этих

классов и прослойки интеллигенции, что зависело от конкретного развития различных отраслей экономики в регионе. В связи с преобладанием на Юге республики сельского хозяйства и наличием здесь столицы Казахстана с огромным республиканским, областным и столичным аппаратом управления, сложилась социальная структура: удельный вес рабочих в Алматинской области достигал 35,8%, Жамбылской – 35,4%, Кызылординской – 29,09%, Южно-Казахстанской 29,08%. В этом отношении Алматинская область, хотя и превосходила среднереспубликанский уровень 34,38%, но занимала четвертое место, после Карагандинской (48,7%), Семипалатинской (39,52%) и Восточно-Казахстанской (39,50%) областей. Жамбылская область занимала уже пятое, после этих областей, место, а Кызылординская – предпоследнее (тринадцатое) и Южно-Казахстанская – последнее (четырнадцатое).

Служащих в Алматинской области было 22,24%, Кызыл-Ординской – 16,2%, Жамбылской – 15,49%, Южно-Казахстанской – 14,18%. Поэтому показателю Алматинская область не только превышала среднереспубликанский (17,65%) уровень, но занимала первое место среди всех областей Казахстана, а Жамбылская область – одиннадцатое место, Кызылординская – десятое, Южно-Казахстанская – четырнадцатое места.

По колхозникам Южно-Казахстанская область занимала первое место – 54,3 %, Жамбылская – седьмое, Кызылординская – девятое, Алматинская – одиннадцатое места.

Кроме этого, по переписи 1939 г. были зафиксированы кооперированные и некооперированные кустари, крестьяне-единоличники и нетрудящиеся. Численность кооперированных кустарей была в регионе значительной, а их удельный вес в основном выше общесреднего показателя по Казахстану, а у остальных – незначительный. Так, например, кооперированных кустарей в Кызылординской области было среди занятого населения 8,27%, Алматинской – 2,73%, Южно-Казахстанской – 1,23%, и Жамбылской – 1,17%, а по Казахстану этот показатель составлял всего 3,01%. Некооперированных кустарей в Казахстане было

0,63% занятого населения, а в Алматинской области – 0,45%, Жамбылской – 0,65%, Кызылординской – 0,61%, Южно-Казахстанской – 0,61%. Крестьян-единоличников по Казахстану насчитывалось 0,63%, в Алматинской – 0,58%, Жамбылской – 1,09%, Кызылординской – 0,96% и Южно-Казахстанской – 0,65% (РГАЭ. Ф. 1562. Оп. 336. Д. 390. Л. 6; Д. 391. Л. 6; Д. 394. Л. 6; Д. 397. Л. 6; Д. 402. Л. 6; Д. 431. Л. 3; Д. 562. Л.Л. 3-4; Д. 566. Л.Л. 3-4; Д. 574. Л.Л. 3-4).

К этому времени уже сложилось традиционное распределение основных классов, социальных слоев и прослоек по различным отраслям экономики, рабочие, разумеется, преобладали в индустриальных отраслях труда, колхозники-крестьяне – в сельском хозяйстве, а служащие – в основном в государственных учреждениях и некоторых отраслях сферы обслуживания населения. Так, по переписи населения 1939 г. рабочих в промышленности по Алматинской области было 65,1%, Жамбылской – 71,1%, Кызылординской – 45,5%, Южно-Казахстанской – 72,2%; в строительстве – по Алматинской – 81,4%, Жамбылской – 80,3%, Кызылординской – 74,6%, Южно-Казахстанской – 87,1%; на транспорте – в Алматинской – 64,4%, Жамбылской – 79,2%, Кызылординской – 77,9%, Южно-Казахстанской – 67,5%. В некоторых отраслях сферы обслуживания населения рабочие имели значительный удельный вес, достигая иногда более половины и даже больше среди здесь занятых. Так, например, в жилищном коммунальном хозяйстве рабочие составляли в Алматинской области 61,8%, Жамбылской – 58,0%, Кызылординской – 53,9%, Южно-Казахстанской – 61,2%. В торговле и общественном питании – в Алматинской – 50,5%, Жамбылской – 52,4%, Кызылординской – 48,9%, Южно-Казахстанской – 50,6%; в здравоохранении в Алматинской – 53,5%, Жамбылской – 51,1%, Кызылординской – 55,7%, Южно-Казахстанской – 50,7%.

Колхозники-крестьяне, разумеется, представляли подавляющее большинство в сельском хозяйстве: в Алматинской – 81,4%, Жамбылской – 83,0%, Кызылординской – 92,9%, Южно-Казахстанской – 85,7%.

Служащие, как и рабочие, имелись во всех отраслях экономики, но они преобладали в

государственных учреждениях, партийных и общественных организациях: в Алматинской области их удельный вес здесь достигал 77,4%, Жамбылской – 77,8%, Кызылординской – 75,8%, Южно-Казахстанской – 80,1%. И в просвещении, науке, искусстве и печати они также преобладали: Алматинской – 65,6%, Жамбылской – 69,7%, Кызылординской – 69,9%, Южно-Казахстанской – 71,6%. Их было немногим менее половины занятых в торговле и в общественном питании: в Алматинской – 47,4%, Жамбылской – 45,7%, Кызылординской – 48,1%, Южно-Казахстанской – 48,3%. Почти также положение наблюдается у служащих, занятых в здравоохранении: в Алматинской – 46,3%, Жамбылской – 48,6%, Кызылординской – 44,0%, Южно-Казахстанской – 44,0% (РГАЭ. Ф. 1562. Оп. 336. Д. 390. Л. 6; Д. 391. Л. 6; Д. 394. Л. 6; Д. 397. Л. 6; Д. 402. Л. 6; Д. 431. Л. 3; Д. 562. Л.Л. 3-4; Д. 566. Л.Л. 3-4; Д. 574. Л.Л. 3-4).

Заключение

Из краткого анализа социально-демографического развития Юга Казахстана в межпереписной период (1926-1939 гг.) можно, на наш взгляд, сделать следующие выводы:

1. Численность населения региона, несмотря на все трагические события этих лет, в особенности голода 1931-1933 гг., хотя и незначительно, но выросла на 10,8%, в то время, как в целом вместе с Карагандинской (рост на 41,8%), Восточно-Казахстанской (18,8%), Гурьевской (5,6%) и Северо-Казахстанской области (12,2%) восполняли, как могли, потери населения Республики. В отличие от Юга и указанных областей сокращение численности населения других регионов было значительным: в Павлодарской области – 32,1%, Костанайской – 23,1%, Акмолинской – 14,4%, Западно-Казахстанской – 11,2%, Семипалатинской – 9,8%.

2. На Юге значительно вырос удельный вес и увеличилась численность городского населения, в особенности благодаря столице Казахстана – г. Алматы и областных центров: Шымкента, Жамбыла и Кызылорды, хотя по этому показателю, будучи в основном аграрным регионом, Юг, разумеется, значительно

отставал от преимущественно индустриальных областей, как Карагандинская, где удельный вес городских жителей превышая более половины ее населения (56,2%).

3. Повысился уровень грамотности и образования населения Юга, хотя по этому показатели его области, за исключением столичной – Алматинской, значительно отставали от населения Центрального, Северного и других регионов Казахстана.

4. На Юге сформировался новая социальная структура населения, где, в отличие от других регионов Казахстана, удельный вес рабочих и служащих, не был высоким, а колхозников – значительным.

5. Юг Казахстана, как и прежде, отличался крупным сосредоточением коренного населения, где в 1939г. проживало более 40,2% из всех казахов в Республике. Кроме того здесь в отличие от других регионов проживало значительное число представителей тюрко-му-

сульманских этнических групп (узбеков, уйгуров, татар и др.), в основном казахоязычных, что способствовало в определенных условиях сохранению функций казахского языка.

6. Тем не менее усиление процесса полиэтничности, преобладание и на Юге русских и украинцев (53,4%) вместе с так называемыми представителями русскоязычных этнических групп и т.д. привели к их низкому удельному весу среди городских жителей, в индустриальных отраслях труда и т.д., усилению процесса усиления русификации не только некоторой части казахов, но и значительного числа украинцев, белорусов и др., которые считали своим родным языком русский и т.д. Но процесс русификации населения Юга, по сравнению с другими регионами проходил здесь несколько слабее, но он усилился в годы второй мировой войны, после нее и продолжался и в конце 1980 – начало 1990-х гг.

Список литературы

Абылхожин Ж.Б., Козыбаев М.К., Татимов М.Б. Казахстанская трагедия // Вопросы истории. – №7. – 1989 г. – С. 53-71.

Алексеев А.Н. «Демографические последствия голода в Казахстане начала 30-х годов (оценка потерь казахского этноса) // Демоскоп. – № 101-102. – 17 февраля-2 марта, 2003 г.

Асылбеков М.-А.Х., Асылбекова Ж.М.-А. Социально-демографическое развитие населения Казахстана в 1926-1939 гг. – Алматы: Қазақ университеті, 2016 г. – 146 с.

Асылбеков М.-А.Х., Галиев А.Б. Социально-демографические процессы в Казахстане (1917-1980). – Алма-Ата: Гылым, 1991. – 190 с.

Асылбеков М.-А.Х., Кудайбергенова А.И. Население Казахстана по Всесоюзной переписи населения 1939 года. – Алматы: Арыс, 2009. – Том I. – 400 с.

Davies R.W. The Socialist Offensive: the Collectivization of Soviet Agriculture, 1929-1930. – Cambridge, 1980.

Жиромская В.Б. Демографическая история России в 1930-е гг.: взгляд в неизвестное. – 2001 г. – 280 с.

Исупов В.А. Демографическая сфера в эпоху сталинизма // Актуальные проблемы истории советской Сибири. – Новосибирск, 1990.

Козыбаев М.К. Демографические исследования в Казахстане: итоги и перспективы // Вестник АН КазССР. – 1991. – №11. – С. 7-14.

Мерль Ш. Голод 1932-1933 годов: геноцид украинцев для осуществления политики русификации? // Отечественная история, 1995. – № 1. – С. 49-61.

Население Казахстана по Всесоюзной переписи населения 1939 года. I том. – Алматы: Издательство «Арыс», 2009. – С. 57-62, 65-66, 282-291, 340-357.

Lewin M. Russian peasants and Soviet power: A Study of Collectivization. – N.Y., 1975.

Поляков Ю.А., Жиромская В.Б., Всесоюзная перепись населения 1939 г.: Основные итоги: СССР. – М., 1992.

Поляков Ю.А., Жиромская В.Б., Киселев И.Н. Полвека молчания (Всесоюзная перепись населения 1937 г. // Социологические исследования. – 1990. – № 6. – С. 3-25.

- Поляков Ю.А., Исупов А.А., Всесоюзная перепись населения 1939 года. Основные итоги. – М., 1992.
- Penner D., Harrison M., Wheatcroft S.G. The economic transformation of the Soviet Union. 1913-1945. Ed. by Davies R.W. – Cambridge: University Press, 1994. – P. 74-76.
- Социалистическое строительство Казахской ССР за 20 лет. – Алма-Ата, 1940.
- Татимов М.Б. Социальная обусловленность демографических процессов. – Наука, 1989. – 125 с. Viola L. Peasant Rebels under Stalin. Collectivization and the Culture of Peasant Resistance. – Oxford: University Press, N.Y., 1996.
- Уиткрофт С.Г., Дэвис Р.У. Кризис в советском сельском хозяйстве (1931–1933 гг.) // Отечественная история, 1998. – № 6. – С. 95-109.

Тимур Ә. Әпендиев¹, Жамиля М.-А. Асылбекова²

¹Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан;

²«NARXOZ» университеті, Алматы, Қазақстан

Архив материалдарындағы Қазақстанның оңтүстігіндегі бүкілодақтық халық санағының негізгі қорытындылары (1926-1939 жылдар)

Аңдатпа. Мақалада авторлар санақ кезеңіндегі (1926-1939 жж.) Қазақстанның оңтүстігінің әлеуметтік-демографиялық дамуының негізгі аспектілеріне қысқаша түрде талдау жасаған. Қазақстанда болып жатқан саяси және әлеуметтік-экономикалық процестер (бай шаруалар мен қазақ шаруаларын азат ету, қоныс аудару, күштеп ұжымдастыру, саяси қуғын-сүргін, 1930-1931 жылдардағы ашаршылық және т.б.) республиканың әлеуметтік-демографиялық дамуына тікелей әсер етті. Зерттеу кезеңінде осы жылдардағы барлық қайғылы оқиғаларға қарамастан, аймақ халқының аз мөлшерде болса да өсуі байқалды. Бұл ретте қала тұрғындарының үлесі мен саны Қазақстан астанасы – Алматы қаласы және облыс орталықтары: Шымкент, Жамбыл және Қызылорда есебінен айтарлықтай өсті. Алайда бұл көрсеткіш бойынша Оңтүстіктің облыстары Қазақстанның басқа өңірлерінің тұрғындарынан едәуір артта қалды. Тек Алматы облысының көрсеткіші ерекше болды. Қазақстанның оңтүстік облыстары дәстүрлі түрде байырғы халқы басым өңірлер болып қала берді. Мұнда негізінен қазақ тілді түркі-мұсылман этникалық топтары өкілдерінің едәуір саны өмір сүрді, бұл жағдай белгілі бір деңгейде қазақ тілі мен дәстүрлі мәдениеттің сақталуына ықпал етті. Орыстар мен украиндардың есебінен аймақтың полиэтностық сипатта өсуі жалғасты. Мұның салдары қала тұрғындары мен экономиканың индустриалды салаларындағы қазақтардың азаюына алып келді. Сонымен қатар басқа өңірлермен салыстырғанда полиэтностылықты күшейту мұнда біршама әлсіз болды. Оңтүстікте колхозшылардың үлесі жоғары және жұмысшылар мен қызметкерлердің үлесі аз мөлшерді құрайтын халықтың жаңа әлеуметтік құрылымы қалыптасты. Осы көрсеткіштер бойынша Оңтүстік Қазақстан халқының әлеуметтік құрамы республиканың басқа облыстарынан ерекшеленді.

Түйін сөздер: Оңтүстік Қазақстан; халық санағы; қазақ халқы; полиэтностылық; әлеуметтік құрам.

Timur A. Apendiyev¹, Zhamilya M. Assylbekova^{2*}

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan;

²NARXOZ University, Almaty management university, Almaty, Kazakhstan

The main results of the All-Union census of the population of the South of Kazakhstan (1926-1939) in archival materials

Abstract. In the article, the authors made an attempt to briefly analyze the main aspects of the socio-demographic development of the South of Kazakhstan in period 1926-1939. The cardinal political and socio-economic processes that took place in Kazakhstan (resettlement of wealthy peasants and Kazakh sharua, forced

collectivization, political repressions, the famine of 1930-1931, etc.) had a direct impact on the socio-demographic development of the republic. In the South, despite all the tragic events of these years, there was a slight increase in population. The proportion and number of urban residents grew, mainly due to the capital of Kazakhstan - Almaty and regional centers. But on this indicator, the South lagged behind the population of other regions of Kazakhstan. The exception was the Almaty region. The southern region of Kazakhstan traditionally remained an area with a predominance of the Kazakhs. A significant number of representatives of the Turkic-Muslim ethnic groups, mainly Kazakh-speaking, also lived here. The growth of polyethnicity continued due to the growth in the number of Russians and Ukrainians. It led to the reduction of the Kazakhs in the urban population and industrial sectors of the economy. Southern Kazakhstan remained a predominantly agrarian region; social structure of the population was formed with a high proportion of collective farmers and a small representation of workers and employees.

Key words: South of Kazakhstan; population census; Kazakh population; multi-ethnicity; social composition.

References

Abylkhozhin ZH.B., Kozybayev M.K., Tatimov M.B. Kazakhstanskaya tragediya [Kazakh tragedy], Voprosy istorii [questions of history], 7, 53-71(1989). [in Russian].

Alekseyenko A.N. «Demograficheskiye posledstviya goloda v Kazakhstane nachala 30-kh godov (otsenka poter' kazakhskogo etnosa) [Demographic consequences of the famine in Kazakhstan in the early 30s (assessment of the losses of the Kazakh ethnos)], Demoskop, 101-102, 17 fevralya-2 marta, 2003 [in Russian].

Asylbekov M.-A.KH., Asylbekova ZH.M.-A. Sotsial'no-demograficheskoye razvitiye naseleniya Kazakhstana v 1926-1939 gg. [Socio-demographic development of the population of Kazakhstan in 1926-1939]. (kazakhskiy universitet, Almaty, 2016, 146 p.) [in Russian].

Asylbekov M.-A.KH., Galiyev A.B. Sotsial'no-demograficheskiye p rotsessy v K azakhstane (1917-1980) [Socio-demographic processes in Kazakhstan (1917-1980)]. (Gylym, Alma-Ata, 1991, 190). [in Russian].

Asylbekov M.-A.KH., Kudaybergenova A.I. Naseleniye Kazakhstana po Vsesoyuznoy perepisi naseleniya 1939 goda [The population of Kazakhstan according to the All-Union census of 1939]. (Almaty, Arys, 2009, Tom I., 400 p.) [in Russian].

Davies R.W. The Socialist Offensive: the Collectivization of Soviet Agriculture, 1929-1930. (Cambridge, 1980). [in English].

Zhiromskaya V.B. Demograficheskaya istoriya Rossii v 1930-ye gg.: vzglyad v neizvestnoye [Demographic history of Russia in the 1930s: a look into the unknown]. – 2001 g. – 280. [in Russian].

Isupov V.A. Demograficheskaya sfera v epokhu stalinizma [Demographic sphere in the era of Stalinism], Aktual'nyye problemy istorii sovetskoy Sibiri [actual problems of soviet Siberia history]. (Novosibirsk, 1990, 186). [in Russian].

Kozybayev M.K. Demograficheskiye issledovaniya v K azakhstane: i togi i p erspektivy [Demographic research in Kazakhstan: results and prospects], Vestnik AN KazSSR, 11, 7-14(1991). [in Russian].

Lewin M. Russian peasants and Soviet power: A Study of Collectivization. (N.Y., 1975). [in English].

Merl' SH. Golod 1932-1933 godov: genotsid ukraintsev dlya osushchestvleniya politiki russifikatsii? [The famine of 1932-1933: the genocide of Ukrainians to implement the policy of Russification?], Otechestvennaya istoriya, 1, 49-61(1995). [in Russian].

Naseleniye Kazakhstana po Vsesoyuznoy perepisi naseleniya 1939 goda [The population of Kazakhstan according to the All-Union census of 1939]. I tom. (Izdatel'stvo «Arys», Almaty, 2009.) [in Russian].

Penner D., Harrison M., Wheatcroft S.G. The economic transformation of the Soviet Union. 1913-1945. Ed. by Davies R.W. (University Press, Cambridge, 1994, P. 74-76). [in English].

Polyakov YU.A., Isupov A.A., Vsesoyuznaya perepis' naseleniya 1939 goda. Osnovnyye itogi SSSR [All-Union population census of 1939: Main results: USSR]. (M., 1992). [in Russian].

Polyakov YU.A., Zhiromskaya V.B., Kiselev I.N. Polveka molchaniya (Vsesoyuznaya perepis' naseleniya 1937 g. [Half a century of silence (All-Union census of 1937] // Sotsiologicheskiye issledovaniya, 6, 3-25 (1990). [in Russian].

Polyakov YU.A., Zhiromskaya V.B., Vsesoyuznaya perepis' naseleniya 1939 g.: Osnovnyye itogi [All-Union census of the population of 1939. Main results]. (M., 1992). [in Russian].

Sotsialisticheskoye stroitel'stvo Kazakhskoy SSR za 20 let [Socialist construction of the Kazakh SSR for 20 years]. (Alma-Ata, 1940). [in Russian].

Tatimov M.B. Sotsial'naya obuslovlennost' demograficheskikh protsessov [Social conditioning of demographic processes]. (Nauka, 1989, 125 p.). [in Russian].

Viola L. Peasant Rebels under Stalin. Collectivization and the Culture of Peasant Resistance. (University Press, Oxford, N.Y., 1996). [in English].

Uitkroft S.G., Devis R.U. Krizis v sovetskom sel'skom khozyaystve (1931–1933 gg.) [Crisis in Soviet agriculture (1931–1933)], Otechestvennaya istoriya, 6, 95-109 (1998). [in Russian].

Сведения об авторе:

Апендиев Тимур Акимханович – PhD (история), Институт истории и этнологии им.Ч.Ч. Валиханова, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан.

Асылбекова Жамиля Малик-Айдаровна* – доктор исторических наук, профессор университета Нархоз, ассоциированный профессор Алматы менеджмент университет, Алматы, Казахстан.

Apendiyev Timur – PhD (History), Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

Assylbekova Zhamilya* – doctor of Historical Sciences, Professor Narkhoz University, associate professor Almaty management university, Almaty, Kazakhstan.

Реликты анимизма в традиционных верованиях казахского и тувинского народов (конец XIX – начало XX вв.): сравнительный анализ

Рустем К. Досмурзинов

Евразийский Национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

E-mail: rustem.dosmurzinov@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-1756-8236>

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-142-1-26-43>

Аннотация. Данная статья посвящена изучению религиозного мировоззрения в этнографии казахского и тувинского народов. Известно, что в современный период тувинцы исповедуют буддизм, частично христианство, а также придерживаются традиционных верований (как и некоторые другие народы Южной Сибири – хакасы, алтайцы, шорцы), казахский народ исповедует ислам суннитского направления ханифитского мазхаба. Несмотря на эти различия, данные народы имеют общие исторические корни и истоки традиционного мировоззрения, которые связаны с религиозными воззрениями древнетюркской эпохи. Современной науке о религии и религиозной культуре древних и средневековых тюркских народов известно немного, поэтому изучение религии современных тюркских народов является актуальным научным направлением. Получить новые сведения о религиозных верованиях и духовной культуре возможно, как известно, разными методами. Целью статьи является раскрыть такие компоненты религиозного мировоззрения, появление и бытование которых не обусловлено влиянием канонического буддизма у тувинцев и ислама у казахов, а именно доисламские элементы в традиционном мировоззрении казахского народа и добуддистские реликты в верованиях тувинского народа. Согласно мнению автора статьи, данные компоненты основаны, в первую очередь, на анимистических представлениях, поэтому целью статьи является раскрыть реликты анимизма в традиционной культуре казахского и тувинского народов.

Теоретико-методологическим основанием настоящей статьи стали достижения этнологии (антропологии) в эмпирических и теоретических исследованиях традиционных верований и обрядов. Хронологические рамки исследования охватывают период с конца XIX в. до начала XX в.

Автор статьи приходит к выводу, что религиозные верования казахского и тувинского народов в конце XIX – начале XX вв. являлись синкретичными по своему содержанию. Важной составляющей духовной культуры, в которой данный синкретизм находил выражение, являлась традиционная обрядность.

Ключевые слова: ранние формы религии; анимизм; магия; почитание огня; традиционные верования; ислам; обрядность

Received 27.09. 2022. Revised 01.10.2022. Accepted 10.02.2023. Available online 30.03.2023.

For citation:

Dosmurzinov R.K. Relics of Animism in the traditional beliefs of Kazakh and Tuvan people (the end of XIX century – the beginning of XX century): comparative analysis // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2023. – Vol. 142. – No.1. – С. DOI: 10.32523/2616-7255-2022-142-1-26-43

Для цитирования:

Досмурзинов Р.К. Реликты анимизма в традиционных верованиях казахского и тувинского народов (конец XIX – начало XX вв.): сравнительный анализ // Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева. Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2023. – Т. 142. – №. 1. – С. DOI: 10.32523/2616-7255-2023-142-1-26-43

Введение

В период с завершения XIX века до начала XX в., а позднее и в течение всего XX в., традиционное казахское общество подвергалось различным усиливавшимся модернизационным процессам. В административном отношении территория Казахстана значительно сократилась, оказавшись разделенной на различные административные единицы, которые не учитывали особенностей традиционных форм хозяйствования. В результате ослабились социальные связи внутри казахского общества, традиционная этническая структура начала дробиться на более мелкие роды.

Традиционная система жизнеобеспечения казахского народа также претерпела значительные изменения. Углубились социокультурные связи казахского народа со славянскими народами, начали развиваться новые формы земледелия. Хотя скотоводство продолжало играть доминирующую роль в системе жизнеобеспечения, эта роль уже не была столь определяющей. Начали развиваться капиталистические отношения, появились предприятия, ориентированные на первичную переработку сырья. Развивались города, произошел рост численности городского населения. Заметно возросло влияние религии, при этом, наряду с исламской религией, в укреплении религиозной сферы значительную роль стало играть христианство.

Коренные преобразования, проходившие в данный кризисный период для общества, побудили представителей казахской интеллигенции к активной политической, а также научно-публицистической деятельности. В данный период в Казахстане развивалось общественно-политическое движение, получившее название в честь мифического предка казахского народа «Алаш». На территории современной Республики Тува (РФ), начиная со второй половины XIX в., активизируются движения, направленные против Цинской империи, а к началу XX в. ее территория входит

в состав Российской империи. Следует отметить, что в исторической ретроспективе традиционный уклад жизни в Республика Тува сохранялся более длительно. Кроме того, в этой республике до сих пор существует ряд топонимов с названием Алаш, параллели с казахской культурой можно найти в духовной и материальной культуре, традиционной системе и культуре жизнеобеспечения, в традиционной этнической структуре тувинцев.

В данной статье рассматриваются взаимосвязь религиозных воззрений и традиционной обрядности у казахского и тувинского народов. Известно, что в современный период тувинский народ исповедует буддизм, а казахский народ придерживается ислама суннитского направления. Оба народа относятся к тюркским этносам, общими предками которых являлись древние тюркские племена и народности, о религии которых известно немного. Поэтому целью статьи является выявить такие компоненты религиозного мировоззрения, появление и бытование которых не обусловлено влиянием канонического буддизма у тувинского народа и ислама у казахского народа. В большинстве своем данные компоненты считались в этнологии реликтами (в устаревшей форме – пережитками) более ранних форм религии – анимизма, тотемизма, фетишизма, магии.

Теоретико-методологическим основанием настоящей работы стали достижения современной этнологии (антропологии) в эмпирических и теоретических исследованиях традиционных верований. Термин «реликт» широко применялся в этнологии, его использовали представители эволюционистского направления (Э. Б. Тайлор, Дж. Дж. Фрэзер, Л. Г. Морган). Под «реликтами» понимались «черты человеческой культуры, которые являются остатком пройденной обществом стадии развития; технический прием, обычай, представление, утратившие смысл для того общества, в культуре которого они сохраняются» (Свод этнографических понятий и терминов, 1993:

153-154). В русле такого понимания развития общества и культуры сложилась «теория пережитков», а также «метод пережитков», являющиеся «продуктом какого-то более древнего состояния, в котором и следует искать объяснения ставших непонятными обычаев и воззрений» (Тайлор, 1939: 43).

Известно, что «теория» и «метод пережитков» часто подвергались критике. Обстоятельная критика «реликтов» содержится в концепции культуры Б. Малиновского, считавшего, что термин, обозначаемый как «реликт» является лишь новым значением, новой функцией для того или иного явления (Малиновский, 2005: 35). Поэтому, на наш взгляд, справедливым является замечание о том, что «метод пережитков» утратил былое значение для современных исследований, хотя и продолжает использоваться в дискуссиях (Pauls, 2012: Электр. ресурс).

Отметим, что данные теоретические проблемы являются частью научной проблемы, связанной с изучением первобытного мышления и религии. Не углубляясь в данную проблему, обозначим, что уже первые этнологи занимались изучением происхождения и развития религии. Так, например, Э. Тайлор, изучив древние мифы и суеверия, обозначил «верование в существование духовных существ» как основу религии в древних и традиционных обществах (Тайлор, 1939: 264). Дж. Фрэзер обратил внимание на древнюю магию и доказывал, что магия оказала существенное влияние на появление науки и религии (Фрэзер, 1989: 53). Э. Дюркгейм, в теории общества которого религия занимает центральное место, утверждал, что «элементарной религией» является «тотемизм» (религия, в основе которой лежит вера в тесную связь человека с животным или растением) (Дюркгейм, 2018: 297). Лишь позднее, в середине прошлого века, Э. Эванс-Причард заявил, что «бесполезно искать в религии «первоначальное состояние» (Эванс-Причард, 2004: 105).

Тем не менее, современные исследования показывают, что древнейшей формой

религии, бытующей до сих пор у современных охотников и собирателей, является анимизм (Peoples, 2016: Электр. ресурс). Так или иначе, тотемизм, фетишизм, магия, культ предков тесно связаны с анимизмом, проявления которого в мировоззрении казахского и тувинского народов стали предметом данного исследования.

Как было уже указано выше, изучением религиозного мировоззрения казахского народа занимались представители казахской интеллигенции, а также русские этнографы, чиновники, путешественники. Во многом эти работы предполагали описательный характер, были выполнены в дискурсе дескриптивной этнографии, хотя уже в некоторых из них содержится сравнительный анализ. Однако, более глубокие теоретические исследования появляются на советском этапе развития этнологии (этнографии). Известный этнограф Х. А. Аргынбаев в своих работах «Народные обычаи и поверья казахов, связанные со скотоводством» (1975), «Обычаи и обряды, связанные со скотоводством» (1980), «Қазақ отбасы» (1996) обратил внимание на связь обрядов жизненного (родильной, свадебной и похоронно-поминальных обрядов) и производственного циклов с определенными религиозными воззрениями, такими как магия, почитание огня, культ плодородия (Аргынбаев, 1996).

В совместной работе «Ислам у казахов: (до 1917 г.)» (1997) В. Н. Басилова, Дж. Х. Кармышевой дается характеристика религиозной жизни казахского народа. Исследователи показывают, что утверждение в казахской среде мусульманского мировоззрения и норм, регулирующих общественную деятельность, было долгим процессом. По мнению данных этнографов, ислам жил в тесном переплетении с местными традициями, которые были переосмыслены в исламском духе и потому не воспринимались народом как противоречащие или чуждые исламу (Басилов, Кармышева, 1997).

На рубеже XX-XXI вв. выходит в свет монография А. Т. Толеубаева «Реликты доисламских верований в семейной

обрядности казахов» (1991). Данная работа знаменовала собой переход к современному этапу изучения доисламских воззрений у казахского народа. Исследователь рассматривает архаичные верования в свадебной, похоронно-поминальной и связанной с рождением и воспитанием ребенка обрядности казахов (Толеубаев, 1991). В работе раскрывается символическое содержание юрты, роль коня в похоронно-поминальной обрядности.

В работе «Представления, культы, обряды у казахов» (1992) Р. М. Мустафина дает всестороннюю характеристику бытового ислама у казахов (Мустафина, 1992). В данном труде рассматриваются место и роль ислама в жизни казахов, специфика мистического ислама – суфизма (ишанизма, дервишизма), культ святых, а также реликты представлений и обрядности, связанные с сельскохозяйственной деятельностью (Наурыз, Жарапазан, Тасаттык), демонологией, шаманством, некоторыми синкретическими религиозными формами, семейно-бытовой обрядностью (Мустафина, 1992).

Параллельно проводились исследования по религии и духовной культуре древних и средневековых тюрков. Обобщая ряд исследований в данном направлении, авторы монографии «Казахи» (1995) пришли к такому выводу: «...Некоторыми авторами выдвинуто предположение о существовании у древнетюркских кочевых племен Казахстана религии, которую они называли тенгрианство, однако скудность фактического материала пока не позволяет реконструировать ее. Можно только утверждать, что у древних тюрков существовала политеистическая религия с верховным небесным божеством» (Казахи, 1995: 310-311.).

Изучением проблем традиционного мировоззрения и обрядности тувинцев занимались такие исследователи, как Ф. Кон, С. И. Вайнштейн, М. В. Кенин-Лопсан. Ф. Кон участвовал в нескольких экспедициях в различных регионах Тувы и собрал сведения о материальной и духовной культуре тувинцев

(Маннай-оол, 2010: Электр. ресурс). Труд Ф. Кона «Экспедиция в Сойотию» является энциклопедией по этнографии тувинского народа в период начала XX в., в третьем томе которого содержатся важные сведения об истории, традиционном хозяйстве, духовной и материальной культуре тувинцев, а также подробное описание шаманских практик. С. И. Вайнштейн в работе «Тувинцы-тоджинцы» приводит подробные сведения о хозяйстве, жилище, пище, одежде, общественных и семейных отношениях, народных знаниях и творчестве, религиозных верованиях такой субэтнической группы внутри тувинского народа, как тоджинцы (Вайнштейн, 1961). М. В. Кенин-Лопсан в работе «Обрядовая практика и фольклор тувинского шаманства» описывает обряды и атрибуты тувинских шаманов, шаманский фольклор тувинцев, сообщает о традиционных анимистических представлениях тувинцев, их обычаях и обрядах (Кенин-Лопсан, 1987).

Источниками данного исследования являются сведения о традиционных верованиях и обрядах как о важной части духовной культуры казахского и тувинского народа. Обозначим также, что в статье рассматриваются наиболее характерные традиции и ритуалы для каждого из народов. Ценные источниками стали устные материалы, в том числе различные поверья, легенды, сказания, которые содержатся в работах исследователей конца XIX – начала XX вв.

Новизна исследования заключается в том, что специальных исследований сравнительного плана, в которых бы раскрывались общие и особенные черты верований, которые отражались в обрядах жизненного цикла казахского и тувинского народов, до сих пор предпринято не было. Конечно, можно отметить, что исследователи почти всегда подразумевали близость мировоззренческих традиций народов, проживающих в регионе Центральной Азии и Сибири. Поэтому во многих обобщающих работах, посвященных традиционным верованиям этих народов, данные проблемы

рассматриваются с приведением различных аналогий и культурных параллелей.

Известный ученый В. Н. Басилов исследовал шаманство у среднеазиатских народов, привлекая материалы о традиционных религиях в Сибири (Басилов, 1992). Этнограф Р. М. Мустафина обозначила реликтовые формы древних верований у казахского народа (Мустафина, 1992). Другой отечественный исследователь А. Т. Толеубаев, предлагая концепцию множественности человеческих «душ» в традиционных верованиях казахского народа, приводит в качестве доказательств архаичности таких воззрений материалы по традиционным верованиям тувинцев (Толеубаев, 1991: 143). Так, у тувинского народа не сохранился, а, возможно и не бытовал ранее, ритуал похоронно-поминальной обрядности аналогичный казахскому обряду «тұл», согласно которому, как известно, изготавливался образ умершего. Однако, в тувинском языке присутствуют термины «чула», «чуулзун», обозначающие «форму», «образ» (Кенин-Лопсан, 2007). Тувинский исследователь М. В. Кенин-Лопсан отмечал, что у тувинцев были распространены поверья о главной душе, а обряды шаманов основывались на анимистических воззрениях (Кенин-Лопсан, 1987: 27). Таким образом, к настоящему времени известно, что в традиционных верованиях и у казахского народа, и у тувинского народа существенную часть составляли анимистические представления. В этой связи, существует необходимость дальнейшего изучения проявлений данных представлений в системе верований и обрядах в сравнительном аспекте, с привлечением более широкого круга материалов, относящихся к обоим народам.

Методы исследования

Методы настоящего исследования включают общенаучные методы – метод описания, анализа и синтеза, а также специально-научные методы – историко-сравнительный и историко-системный методы. Метод описания применялся для

характеристики религиозных явлений и ритуалов жизненного цикла. Методы анализа и синтеза использовались для выявления общих и особенных черт в религиозных воззрениях, историко-сравнительный метод – в ходе сопоставления сведений о религиозных воззрениях казахского и тувинского народов, а историко-системный метод применялся при анализе структуры и содержания обрядов жизненного цикла.

Обсуждение

В традиционных обществах люди считали себя неразрывной частью окружающей их среды, природы. Мироздание в традиционной культуре представлялось населенными разными духами и божествами. В XIX в. казахский этнограф Ш. Ш. Уалиханов утверждал: «...Природа и человек! Скажите, что может быть чудеснее и таинственнее природы и человека? Необходимая потребность познать Вселенную с ее чудесами, вопрос о жизни и смерти и отношениях человека породили шаманство – обожание Вселенной или природы и духа умерших людей. Так младенчеству человек был приведен к почитанию солнца, луны, звезд и всего того бесконечного, вечного и разнообразного, что мы называем природой или Вселенной» (Уалиханов, 2007: 71-72).

В этой связи, более того, Ш. Уалиханов выдвинул предположение о зарождении религиозного мировоззрения: «...Человек шаманский удивлялся солнцу и поклонялся ему; увидел луну – ей поклонился; он поклонялся всему в природе, где замечал присутствие этой неизъяснимой силы, вечной, как время, которую он назвал синим небом, кок-тангри...» (Уалиханов, 2007: 72). Так, в древних китайских грамотах встречаются следующие описания правителей кочевого народа хунну: «Рожденный небом и землею, поставленный солнцем и луною, Хуннуский Великий Шаньюй...» (Бичурин, 1998: 390). В памятниках древнетюркской рунической письменности, т.е. в источниках древних тюрков о самих себе и в источниках близким

к ним народностей, также часто упоминалось о «небесном» происхождении каганов, их подобности небу. «Когда возникло голубое небо, а внизу темная земля, то между ними обоими появились сыны человеческие. Над сынами человеческими воссел мой предок Бумын каган... Четыре стороны света были ему врагами...», – гласит Большая надпись на памятнике в честь Бильге (Могилян) кагана (Орхонские надписи, 2001: 35).

Как было уже отмечено, казахи и тувинцы являются наследниками тюркской культуры. О религии древних и средневековых тюрков известно немного. Так, по мнению Д. С. Кармышевой, «можно только утверждать, что у древних тюрков существовала политеистическая религия с верховным небесным божеством» (Казахи, 1995: 310-311). Философ М. Орынбеков, напротив, считает, что тенгрианство (наименование религии тюрков, монголов) «по существу было монотеистическим верованием, где верховный бог один, другие же заняты его обслуживанием» (Орынбеков, 2013: 14). При этом исследователь выделяет тотемистический, шаманистический и тенгристический уровни религии (Орынбеков, 2013: 14).

Известно, что в традиционных представлениях казахского народа мир состоял из трех частей. Ш. Уалиханов приводил следующие сведения из народной космогонии: «...На небе есть жители – люди. Они опоясываются под горлом; мы живем на середине тела, люди же подземные, у которых также свое солнце, луна и звезды, носят пояс на ногах» (Валиханов, 2007: 86). Подобные представления о трехчастном делении мира бытовали и среди тувинцев. Владыкой Верхнего мира был Курбусту хан, владыкой Темного (нижнего) мира – Эрлик (Эрлик Ловун хан) (Вайнштейн, 1991: 240).

Отметим, что и с распространением исламской религии казахи продолжали упоминать «Тәңір» (Тенгри), используя его в качестве синонима названия бога. Среди казахов нарекали людей именами «Тәңірберген» (букв. «данный Тенгри»),

«Құдайберген» (букв. «данный богом»), которые бытуют и поныне. Этнограф С. И. Вайнштейн считал, что название владыки небесного мира Курбусту восходит к имени зороастрийского божества Ахурамазды (Вайнштейн, 1991: 240). Это название сохранилось у казахского народа в форме ырым (ср. у чувашей – Ырамас), под которым понимается предписание и действие, направленное на благополучный исход, т.е. по сути являющееся проявлением магии.

Различные природные явления сопровождались традиционной обрядностью. В первой половине XIX в. Ш. Уалиханов писал: «Нам случалось также слышать относительно первого грома, что «небесный жеребец ржет...» (Валиханов, 2007: 88). При этом у киргизов соблюдается следующий обряд: хозяин юрты с ковшом выбегает из юрты, бьет им, бегая кругом, свою кибитку снаружи, приговаривая: «молока много, углей мало»..., а потом, придя домой, втыкает ковш около дверей в керегу. Говорят еще, что льют молоко у порога...» (Валиханов, 2007: 88).

Тувинцы верили, что «раскаты грома – это крик дракона в небе. ...Когда дракон машет своим огромным хвостом, появляется молния» (Мифы, легенды, предания тувинцев, 2010: 45). В конце XIX в. Е. К. Яковлев описывал следующий обряд, который совершался в данном случае: «...Совершаемое en grand общественное моление, кроме того в миниатюрном размере совершается каждой хозяйкой, которая обходит юрту посолонь троекратно, ударяя по стенкам юрты и прося, чтобы скот ее был молочен и здоров» (Яковлев, 1900: 62).

Характерным явлением для религиозных верований многих древних народов был шаманизм, реликтовые формы которого сохранялись у казахов и тувинцев вплоть до начала XX в., а в тувинской культуре шаманизм бытует до сих пор. У тувинцев сохранилось древнее тюркское название шамана – «кам» (хам), казахи называли шаманов «бақсы» (баксы). В конце XIX в., описывая шаманство у казахов, Г. Н. Потанин писал: «В среде киргиз от шаманства уцелели жалкие остатки, у

киргизских шаманов нет ни длиннейших культовых гимнов, нет той расточительности в космогонических картинах; киргизские шаманы, баксы, это древесные стволы с осыпавшимися листьями и цветами...» (Потанин, 2005: 58).

Тем не менее, роль и значение баксы в традиционном казахском обществе была важной, потому что баксы сочетали и выполняли различные функции. Так, Ш. Валиханов писал: «Шаманы почитались, как люди, покровитель-ствуемые небом и духами. Шаман – человек, одаренный волшебством и знанием, выше других, он поэт, музыкант, прорицатель и вместе с тем врач» (Валиханов, 2007: 76). У тувинцев шаман к тому же еще являлся «выделывателем идолов-амулетов» (Яковлев, 1900: 63).

В традиционных представлениях духи могли быть добрыми и злыми. К добрым духам могли относиться пери (пері), духи предков (әруақ), а к злым – пери, джин (жын), албасты, жезтырнак (жезтырнак). Тувинские шаманы также, как и казахские, опирались на помощь духов предков. Относительно категории злых духов в представлениях тувинцев, Н. Ф. Катанов приводит следующие сведения: «...Из злых духов, которые постоянно вредят людям, урянхайские шаманы чаще всего упоминают трех: аза, албыс и чулбус, чтобы обмануть человека, аза является ему то в образе человека, то в образе лисицы, то в виде вихря. В виде вихря он может даже попасть в юрту, в которой никогда не шаманили. Если плюнуть на вихрь 2-3 раза, то аза не причинит вреда» (Катанов, 1893: 42). Интересные материалы о казахских поверьях содержатся в трудах Ш. Валиханова: «...Вихрь, вероятно, был олицетворен как один из тэнгриев стихийного происхождения, потому что киргизы, встречая вихрь, плюют три раза «тфу, тфу, тфу» (Валиханов, 2007: 88).

Появление шаманизма было связано с культом предков. В этом дискурсе можно продолжить идею Ш. Валиханова о развитии религиозных верований: «шаманство обоготворило природу. ... Человек приписывал небу, солнцу и луне

власть над собой, влияние это действовало на него только в этом мире от рождения до смерти. ...но после смерти власть природы на него прекращалась, он сам становился арвахом, онгоном, божеством свободным. Благополучие его в том мире зависело от того, как родственники исполняли обряды поминок. Если поминки были исправны, он был спокоен и покровительствовал всем родным, не то он становился врагом и вредным» (Валиханов, 2007: 74). Сказанное казахским этнографом о почитании духов предков можно справедливо отнести и к традиционным представлениям тувинцев. Так, Д. Каррутерс, описывая верования тувинцев, обратил внимание на бытование культа предков: «...Между урянхайцами и другими исповедующими шаманизм племенами культ предков принимает иногда самые разнообразные формы» (Каррутерс, 1914: 160).

Упомянутое выше почитание предков (в казахском языке «духи предков» – «әруақ», в тувинском языке – «ээрен»), в свою очередь, тесно связано с анимистическими и тотемическими представлениями. Например, в казахской устной традиции сохранились легенда о разговоре хана Абылая и Жидебай батыра. Согласно этой легенде, однажды, оказавшись на вершине горы, хан Абылай сказал батыру Жидебаю: «Покажи мне своего аруаха!». Жидебай согласился, попросив хана остаться на вершине горы, а сам решил спуститься с нее. Когда Жидебай спускался к подножью горы, Абылай заметил красную лисицу. В этот момент внезапно появляется желтый беркут и устремился на лисицу. Абылай рассказал о том, что увидел Жидебаю. Услышав это, Жидебай батыр сказал: «Красная лисица – мой аруах, а желтый беркут – ваш аруах. Значит, ваш аруах выше моего» (Потанин, 2007: 141), (Жанайдаров, 2014: 48).

Таким образом, в традиционном мировоззрении казахского и тувинского народов сохранились реликты древних верований, включавших анимизм, тотемизм, культ предков, шаманизм и

магию. Эти верования, представляя собой наиболее значительный пласт архаичного мировоззрения, были неразрывно связаны. Сопоставление традиционных казахских и тувинских представлений обнаруживает определенные сходства, которые проявляются, как мы покажем ниже, и в традиционной обрядности.

В традиционной обрядности жизненного цикла важное место занимали обряды детского цикла. Ритуалы родильной обрядности можно объединить с ритуалами детской обрядности, поскольку обе эти категории представляют часть традиционной семейно-общинной обрядности. В связи с рождением ребенка казахи проводили празднество «шілдеhana» («шілде той»), являвшегося также древней традицией. Первые сорок дней после рождения ребенка у казахского народа, как известно, считались опасными для его жизни. Бытовали поверья, что ему могли навредить злые духи (шайтан, пери, джинны), или его могла унести птица «алып қара құс».

Однако, самым опасным врагом как для ребенка, так и для роженицы считался дух албасты (Ибрагимов, 1872). Этому злему духу можно найти аналогии в традиционных представлениях тувинцев об албысах и шулбусах. Также как и тувинцы, казахи представляли албасты в образе женщины. Только если тувинцы считали, что албыс вредит мужчинам, то казахи верили, что козни албасты могут проявиться при родах в какой-либо семье. Так, Н. Катанов приводит сведения о том, что албыс прежде девица, не желавшая выходить замуж; этот дух... живет в каменистых и песчаных местах (Катанов, 1893: 42).

По традиции казахи также проводили обычай «қалжа той», заключающийся в том, что свекровь устраивала небольшое празднество, кормила роженицу мясом из шейной части барана («қалжа») (Ибрагимов, 1872). В конце XIX в. о подобных обрядах у тувинского народа в источниках не упоминается, однако, в очерке В. П. Ладыгина приводятся следующие сведения о тувинцах: «...Рождение детей празднествами и особыми обрядами

не сопровождается. Роженица на несколько дней оставляется в покое и служит предметом заботливого внимания как близких, так и мужа, который убивает хотя и последнего барана, чтобы предоставить роженице более питательную пищу» (Ладыгин, 1899: 55).

Традиционную свадебную обрядность казахского народа можно подразделить на предсвадебный, свадебный и послесвадебный этапы. На первых этапах совершался стговор («қалындық айттыру»), сватовство («құда түсу»). По традиции «ұрын бару», жених имел возможность приехать в аул невесты, это знаменовало переходный этап к свадьбе («үйлену тойы», «келін түсіру тойы»).

Свадебная обрядность в традиционной культуре тувинского народа также начиналась со стговора сватов, которым исполняли важные функции в обрядности в целом. Согласно сведениям Ф. Кона, традиционная свадьба тувинцев включала следующий обряд: «...Обряд начинался с того, что расплетались и вновь заплетались косы обоих: жениха и невесты. После этого жених кладет в рот кусок баранины, придерживая его зубами так, что часть этого куса торчит наружу. Невеста должна ухватить зубами эту торчащую часть, после чего жених резким движением головы отрывает кусок, придерживаемый невестой зубами. Это, по объяснению сойотов, является символом того, что при выходе замуж девушка отрывается за будущим мужем от своего клана и переходит в клан мужа (Кон, 1936: 103). Данному обряду можно найти аналогии и в традиционной казахской обрядности, так казахская свадьба завершалась тем, что сватам преподносилось блюдо «құйрық бауыр» (букв. «жир и печень»). Обычай знаменовал закрепление родственных связей между двумя сторонами.

Важным обычаем свадебной обрядности у казахского народа являлся обычай «отқа май құю» (букв. «возлияние масла в огонь»). Обряд заключался в следующем: «...Невеста, поступая в новое семейство, должна войти в юрту отца [мужа], принести в жертву огня ложку масла, делает сале́м (преклонение колена) и бьет головой (падает навзничь),

приговаривая: «аруах разы болсын» – аруах (дух предков), будь доволен! Во время горения жертвы мать или кто-нибудь из женщин, нагревая ладонь на огне, водит по лицу новобрачной, и новобрачная отдает в честь оня халат, который берет хозяин (отец мужа) юрты, как владелец очага, и заставляет ее сесть на баранью шкуру, говоря при этом: будь мягка, как кожа (Валиханов, 2007: 32).

В конце XIX в. Ы. Алтынсарин приводит сведения о бытовании данного обычая и в традиции «ұрын бару»: «...Как только жених вступит через порог в кибитку, его заставляют три раза кланяться и потом, подведя к огню, разводимому посреди кибитки, дают ему в руки железный ковш, наполненный растопленным салом, которое жених выливает на огонь; пламя вспыхивает, а старухи в это время, проходя к огню и приложив справа к нему руки, делают затем у себя на лбу и на груди знамение пальцами» (Алтынсарин, 2006: 15-16). Исконный смысл ритуала заключался в приобщении к огню домашнего очага, умиловлении его духа-покровителя.

В традиционной свадьбе тувинцев, стороны жениха и невесты соревновались в «от-джаяр», «выбивании огня из огнива над сухим сеном». В начале XX в., согласно сведениям Ф. Кона, в свадебном обряде сторона жениха стремилась первой зажечь сено и внести огонь в юрту (Кон, 1936: 105). В целом, почитание огня в традиционных воззрениях тувинцев представлено широко. Так, у тувинцев бытовали общественные моления, посвященные огню. Е. К. Яковлев приводит следующие сведения о почитании огня: «...От тагыр – поклонение очагу, огню юрты – сопровождается между прочими церемониями принесении в жертву огню очага трех четырехугольных пирамидок из теста, которые ставятся на таган над очагом; над дверью привязывается зеленая ветка, в изобилии сжигается артыш – можжевельник...Огонь – освещающее начало, он и греет, и варит, и чистит, одно из самых распространенных обращений – святой огонь, очисти, помилуй!». В жертву ему приносятся:

жито, колобки теста, сарана, кандык, жирное мясо, кумыс» (Яковлев, 1900: 60-61). Культ огня у тувинцев, как и у казахов, был связан с анимизмом, с представлениями о духе-хозяине очага.

Важным элементом традиционной свадебной обрядности у казахского и тувинского народов являлся обмен дарами, приношение взаимных подарков. Согласно казахским свадебным традициям, жених приносил множество подарков стороне невесты, среди которых были «сүт ақы» (букв. «плата за молоко»; «плата за молоко матери»), «өлі-тірі» (букв. «живым и мертвым»). Сущность первого одаривания заключалась в предподнесении подарка («кәде») за воспитание дочери, сущность последнего – в умиловлении духов-предков. Аналогии можно найти в тувинской свадебной обрядности. Так, Е. К. Яковлев приводит следующие сведения: «Мать невесты должна получить дойную скотину (корову с теленком, оленную важенку-матку), как бы в возмещение того молока, которое было выпито дочерью у нее из груди, «за кости, за тело» (сюктюлер) требуют ружья или коня...» (Яковлев, 1900: 58).

Таким образом, в традиционной обрядности детского и свадебного цикла отчетливо проявляются реликты анимистических представлений. Если сущность обрядов детского цикла, в основном, сводилась к защите ребенка от злых духов, то в свадебной обрядности главная задача ритуалов заключалась в установлении, закреплении родственных связей, а также в умиловлении высших сил и духов-предков обеих сторон.

Важнейшей частью обрядов жизненного цикла у любого народа является похоронно-поминальная обрядность. Известно, что это самая консервативная часть обрядов, в ней изменения проводятся реже, поскольку похоронно-поминальные обряды связаны с представлениями о потустороннем мире, загробной жизни и связи живых с миром мертвых.

К концу XIX в. традиционная похоронная обрядность у казахов, в целом, соответствовала предписаниям ислама. Немецкий путешественник И. Г. Георги описывал погребальную обрядность казахов в XVIII в. следующим образом: «...С покойниками своими поступают так же, как и прочие магометане. Могила роют неглубокие: напротив того, многие набрасывают на них груды камней. Когда мужчина умрет, то самое лучшее его платье изрезают в лоскутки и разделяют для памяти по его приятелям. Иные замечают также его юрту небольшим значком и втыкают в могилу копьё. ...Богатые и знатные люди желают быть преданы погребению у гробов своих святых или прежних ханов, либо родственников, куда отвозят их верхом....» (Российские академические экспедиции XVIII века..., 2007: 116).

Упомянутый выше обычай «изрезывания одежды в лоскутки», а также изготовление образа умершего из его вещей, одежды в юрте сохранялся и позднее. Так, Ы. Алтынсарин приводит следующие сведения: «...Конские сбруи, платья, оружие и вообще все лучшие вещи покойного развешиваются в кибитке; затем на левой стороне ее ставится длинное копьё, которое конечностью [концом] выходит наружу» (Алтынсарин, 2006: 26).

Считалось, что по этому копыю душа умершего возносилась к небу. Как уже было отмечено, казахи верили, что души людей – это звезды на небе, когда человек умирал, его звезда падала на землю (Валиханов, 2007: 83). Согласно другим сведениям, душами людей также считались мухи (Байболов, 1914: 88).

Согласно представлениям тувинцев, смерть человека происходила от того, что какая-то невидимая сила проникала в него и открывала «тын» (дыхание) (Кон, 1936: 74). Это дыхание, по выходе из человека, могло возродиться в другом существе: человеке, животном, насекомом (Кон, 1936: 74). В данных представлениях явно прослеживается влияние буддистских воззрений. Вместе с тем, бытование поверий у тувинцев о двух душах у человека, объединяющихся в единое целое

после его смерти, возможно, указывает на их гораздо более архаичное происхождение (Кон, 1936: 74). Так или иначе, представления о множественности душ у тувинцев появились еще до распространения буддизма.

В начале XX в. Н. Катанов приводит следующие сведения о погребениях умерших у тувинцев: «...Умершего человека кладут ногами на восток, а голову кладут на запад. Душа доброго шамана возносится на небо, а душа обыкновенного простого (соб.: черного) человека спускается, кажется, в землю Эрлик-хана (Катанов, 1903: 45).

В первой четверти XX вв. этнограф Ф. Кон уже указывал на существование различных типов похоронной обрядности у тувинского народа. Обращая внимание на влияние буддизма, Ф. Кон описывает следующие поверья тувинцев: «...ранее покойников не бросали, а зарывали в землю со всем имуществом, в том числе и конем. Бросать покойников начали под влиянием лам... Новый способ похорон – бросание трупов – создал поверье о том, что хороших людей немедленно исклевывают птицы и пожирают хищные животные, в то время как трупы плохих разлагаются и гниют...» (Кон, 1936: 77).

Кроме того, данный исследователь приводит следующие сведения о погребальной обрядности зажиточных людей: «...Снаружи юрты привязывается лошадь покойника, к удилам ее прикрепляется «ходак» (шелковая ткань, обычно подносимая в знак почта). Покойнику в юрте придают сидячее положение, с лицом, обращенным к жертвеннику – «бурхан-шире» (стол для божков). Ламы молятся, а жильцы юрты собирают одежду покойника: шубу, шапку, опояску, трубку, одевают во все это покойника, а затем пищу и все, что некогда зарывалось с покойником в могилу, складывают в «талын» (сумы), бросают на все это горстями ячмень и затем выносят и складывают на лошадь, которая со всей кладью идет на вознаграждение лам. Только после этого происходит вынос тела...» (Кон, 1936: 77).

Согласно казахским традициям, поминки проводятся в день похорон, на третий день со дня смерти («үші»), на седьмой день («жетісі»), на сороковой день («қырқы») и в годовщину («ас»). При этом, как отмечал Ы. Алтынсарин, «поминки делаются только по мужчинам, а по женщинам хотя и случается, но не так пышно...» (Алтынсарин, 2006: 28).

Заметным явлением в традиционном мировоззрении казахов было почитание могил святых людей, святых мест, ручьев и одиноких деревьев. Так, Ш. Валиханов писал: «Дерево, одиноко растущее в степи, или уродливое растение с необыкновенно кривыми ветвями служат предметом поклонения и ночевки. Каждый, проезжая, навязывает на это дерево куски от платья, тряпки, бросает чашки, приносит [в] жертву животных или же навязывает гриву лошадей...» (Валиханов, 2007: 34). Аналогии подобного почитания деревьев, а также курганов («оба»), кладбищ и мазаров святых людей можно найти в традициях почитания «оваа» в тувинской культуре.

Таким образом, в традиционной похоронно-поминальной обрядности казахского и тувинского народов присутствовали реликты анимистических представлений, которые были связаны с почитанием духов предков. Согласно поверьям, душу умершего человека следовало проводить в иной мир. Поэтому структура похоронно-поминальной обрядности казахского и тувинского народов была сложносоставной.

Результаты

Данная статья была посвящена решению проблем изучения религиозного мировоззрения в этнографии казахского и тувинского народов. В современный период основная часть тувинцев исповедует буддизм (как некоторые другие народы Южной Сибири – алтайцы), казахи являются приверженцами ислама суннитского направления ханифитского мазхаба. Вместе с тем, оба народа имеют общие исторические корни, а также истоки традиционного мировоззрения,

которые связаны с религиозными воззрениями древних тюрков. Поэтому важной целью статьи являлось раскрыть доисламские элементы в традиционном мировоззрении казахов и добуддистские реликты в верованиях тувинцев, в основе которых лежали анимистические представления.

В традиционном мировоззрении казахского и тувинского народов сохранились реликты древних верований, включавших анимизм, тотемизм, культ предков, шаманизм и магию. Эти верования, представляя собой наиболее значительный пласт архаичного мировоззрения, были неразрывно связаны между собой. Основой, своего рода «каркасом» древних религиозных воззрений являлся анимизм. Сопоставление традиционных казахских и тувинских представлений обнаружило определенные сходства, которые проявились в традиционной обрядности. Конечно, некоторые из этих сходств можно отнести к категории культурных универсалий, однако, большинство из традиционных обрядов казахского и тувинского народов, содержащих в своей основе анимистические и различные связанные с ними представления, указывают на близость мировоззренческих установок и традиций.

В традиционной обрядности детского и свадебного цикла отчетливо проявляются реликты анимистических представлений. Если сущность обрядов детского цикла, в основном, сводилась к защите ребенка от злых духов, то в свадебной обрядности главная задача ритуалов заключалась в установлении, закреплении родственных связей, а также в умиловлении высших сил и духов-предков обеих сторон.

В традиционной похоронно-поминальной обрядности казахского и тувинского народов присутствовали реликты анимистических представлений, которые существовали в неразрывной связи с почитанием духов предков. Однако, к завершению XIX в. похоронно-поминальная обрядность казахского народа унифицировалась, стала ближе к предписаниям исламской религии, похоронно-поминальная обрядность

тувинского народа включила разные формы ритуалов.

В традиционных верованиях казахского и тувинского народов прослеживается связь с почитанием объектов природной среды. В их основе лежали, прежде всего, анимистические представления об окружающей среде. Подобные религиозные воззрения, появившиеся в доисламскую эпоху (или на доисламской стадии), вероятно, существовали в прошлом виде целостной системы и в определенной степени отражали характер общественно-политических отношений. На первом уровне этой условной системы, можно обозначить родовые культы (почитание аруахов у казахов и ереней у тувинцев; вера в добрых и злых духов), на втором уровне – почитание святых мест, природных явлений; на третьем уровне – почитание божеств, управлявших сверхъестественными силами (например, бог неба Тенгри). Все содержание этой системы, безусловно, затрагивало духовную и материальную культуру. Традиционная система и культура жизнеобеспечения также оказали влияние на формирование культа плодородия в традиционных представлениях казахов. Многовековой опыт развития скотоводства, в его кочевых и полукочевых формах, создали условия для формирования магико-анимистических представлений о приращении приплода, его защиты от внешних сил.

Объектами поклонения становились природные объекты – земля, горы, огонь, вода, солнце, луна, звезды, гром и сильный ветер. У казахского и тувинского народов в исследуемый период существовали поверья, которые были связаны с почитанием священных деревьев. Особое место занимал культ животных и птиц. В этих религиозных воззрениях анимистические представления переплетались с тотемизмом.

Ислам практически уничтожил у казахов многобожие, среди которых лишь сохранились фрагментарные сведения о культе женской богини Умай. Культ предков казахов органически влился в мусульманский

культ святых. Шаманизм сосуществовал с исламом (Казахи, 1995: 310-311).

Казахи считали себя мусульманами, традиции и обряды считали мусульманскими. Многие древние традиции считались как исламские, в религиозном сознании казахи не осознавали их различий от исламских предписаний. Однако, это отнюдь не значит, что казахи были мало осведомлены о религии. По мере укрепления исламской религии в конце XIX – начале XX вв. роль анимистических представлений, как и других реликтов древних религиозных систем, ослабевала. Ряд из данных верований продолжали сохраняться в структуре обрядов перехода (инициаций) как составная часть, например «аластау» (обведение огнем), «саркыт» и др. Более того, эти древние обряды и поверья входили в структуру мусульманских обрядов («сүндет», «неке қию»).

Заключение

К концу XIX в. большинство казахского этноса исповедовало исламскую религию мазхаба Абу Ханифы (имам Агзама), при этом, придерживаясь определенных мировоззренческих традиций прошлого. Ислам, придя в соприкосновение с местными верованиями и культами, не разрушил их полностью. Согласно справедливому замечанию, знатока духовной культуры Ш. Валиханова, религия казахского народа было нечто единым целым, состоящим из верования и предписаний ислама, а также древних верований. Такую специфику мировоззрения казахов позднее отмечали и другие этнографы.

Научный анализ мировоззрения казахского народа начал проводиться лишь в XIX веке, при этом большинство научных работ этнографического характера было издано в конце этого столетия. К сожалению, многие исследователи обращали внимание на такие проблемы традиционного мировоззрения казахского народа, как баксылык (шаманизм), мифология, вне научного взора исследователей, оставались такие темы, как почитание животных, экологическая культура

в целом, соотношение ислама и более ранних мировоззренческих традиций.

Традиционное мировоззрение и религиозные верования казахского и тувинского народов в конце XIX – начале XX вв. являлись синкретичными по своему содержанию, древними воззрения сочетались с предписаниями ислама и буддизма. Важной составляющей духовной культуры, в которых данный синкретизм находил эксплицитное выражение, являлась традиционная обрядность. Французский этнолог Н. Рулан обозначил роль ритуала в общественной жизни так: «...Ибо ритуал есть способ отметить и усилить, посредством действия на область чувств (жест, речь, костюм и т.д.), ту важность, которую общество придает своим фундаментальным ценностям. Когда эти ценности меняются, меняются и ритуалы, либо видоизменяются старые, либо возникают качественно новые» (Рулан, 1999: 295).

В ритуалах детского цикла двух народов реликты анимизма сохранились на основе поверий о необходимости защиты новорожденного от злых духов в первые дни его жизни. В ритуалах свадебной обрядности казахского и тувинского народов реликты анимизма проявляются в почитании духа огня, а также духов-предков сторон жениха и невесты.

В традиционной похоронно-поминальной обрядности казахского и тувинского народов анимистические представления сочетались с культом предков, проявились в поверьях о душе, почитании святых мест.

В духовной культуре казахского народа существовали, а нередко и взаимодействовали, гетеродоксальные религиозные воззрения и практик. Например, проведение обряда «аластау» и чтение мусульманской молитвы у колыбели младенца преследовали одну и ту же цель – уберечь ребенка от злых сил. Проведение «аластау» уже не являлось в полном и прямом смысле почитанием огня, значение обряда было переиначено в народном сознании, тем не менее вера в очистительную силу огня сохранилась.

Чтение молитвы из Корана уже является мусульманским обрядом. Использование этих практик является проявлением параллельного сосуществования домусульманских и исламских обрядов, сходных по функции, но кардинально различающихся по своей структуре и значению.

Первый ритуал заключается в «знании» влияния природных сил, второй ритуал основывается на словесно-жестовом обращении к богу. Если два ритуала совершались поочередно, то речь идет о «симбиозе» двух явлений, который мог сознаться, а мог и не осознаваться участниками обряда.

И наоборот, совершение ритуала обрезания «сүндет» и проведение тоя было связано также с раздачей лоскутков «жыртыс», остатков пищи «сарқыт» и др. В этом случае проявляется скорее не «симбиоз», а синтез (синкретность) мусульманского обычая «сүндет» (хотя сегодня известно о его домусульманском происхождении) и домусульманских практик.

В родильном и детском цикле обрядности в количественном отношении преобладают домусульманские практики, однако мусульманские обряды «знаменуют» такие важные события в жизни ребенка как имянаречение, вступление в мусульманскую общину («сүндет»). Напротив, в свадебной обрядности домусульманские практики преобладают как в количественном, так и в качественном (по степени значимости) отношении. Обычай «неке қию» с участием муллы и свидетелей, однако его проведение до сих пор не является повсеместным.

Известно, что похоронно-поминальная обрядность отличается своей «консервативностью». В целом, проведение похоронно-поминальной обрядности у казахов соответствует исламским правилам; в ней содержится больше исламских предписаний и запретов. Более того, проведение поминальных мероприятий, исторически не связанных с исламом (например, таких как ас), сопровождается

чтением мусульманских молитв. Таким образом, в двух «крайних» ритуалах жизненного цикла преобладают различные по происхождению религиозные воззрения. В родильной обрядности доминируют доисламские практики, а в похоронно-поминальной обрядности – исламские обряды и предписания. В свадебной обрядности, в силу ее большей изменчивости, сложно выделить доминирующий тип соотношения, а в современный период казахская свадьба включает все более новые элементы, мало связанные с религиозными ценностями.

Все вышесказанное позволяет подтвердить существующий тезис о полиструктурности казахского мировоззрения. Данный тезис можно распространить и на традиционное мировоззрение тувинского народа. Более того, нужно отметить, что и современное мировоззрение казахского и тувинского

народов сохраняет данную специфику. Можно предположить, что в среднесрочной перспективе доисламские верования и практики продолжают бытовать в современной казахской культуре. Ислам и доисламские мировоззренческие традиции являются одной из основ современного мировоззрения казахского народа, их значение в общей структуре мировоззрения

Казахский и тувинский народы имеют общие религиозные истоки, в основе которых лежали представления о множественности душ. Появление и бытование данных воззрений не обусловлено влиянием канонического буддизма у тувинского народа и ислама у казахского народа, по сути данные представления являются доисламскими элементами в традиционном мировоззрении казахов и добуддистскими реликтами в верованиях тувинцев.

Список литературы

- Алтынсарин И. Этнографические очерки и образцы устного творчества. – Павлодар: ЭКО, 2006. – 166 с.
- Аргынбаев Х. А. Қазақ отбасы. – Алматы: Қайнар, 1996. – 288 б.
- Байболов Б. Заметки по истории и этнографии казахов // Труды Семипалатинских краеведов конца XIX – начала XX вв. – Павлодар: ЭКО, 2006. – 245 с.
- Басилов В. Н., Кармышева Дж. Х. Ислам у казахов: (До 1917 г.). – Москва: ИЭА РАН, 1997. – 161 с.
- Басилов В. Н. Шаманство у народов Средней Азии и Казахстана. – Москва: Наука, 1992. – 328 с.
- Бичурин Н. Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. – Алматы: Жалын, 1998. – 390 с.
- Вайнштейн С. И. Мир кочевников центра Азии. – Москва: Наука, 1991. – 294 с.
- Валиханов Ч. Ч. Этнографическое наследие казахов. – Астана: Алтын кітап, 2007. – 291 с.
- Дюркгейм Э. Элементарные формы религиозной жизни: тотемическая система в Австралии. – Москва: Элементарные формы, 2018. – 808 с.
- Жанайдаров О. К. Сто легенд казахской земли. – Алматы: Общественный фонд «Сораба», 2014. – 240 с.
- Казахи: историко-этнографическое исследование. – Алматы: Казахстан, 1995. – 352 с.
- Катанов Н. Ф. Среди тюркских племен (1893) // Традиционная культура тувинцев глазами иностранцев (конец XIX – начало XX века). – Кызыл: Тувинское книжное издательство. – 2002.
- Катанов Н. Ф. Опыт исследования урянхайского языка с указанием родственных отношений его к другим языкам тюркского корня (1903) // Традиционная культура тувинцев глазами иностранцев (конец XIX – начало XX века). – Кызыл: Тувинское книжное издательство. – 2002.
- Каррутерс Д. Неведомая Монголия (1914) // Традиционная культура тувинцев глазами иностранцев (конец XIX – начало XX века). – Кызыл: Тувинское книжное издательство. – 2002.
- Кенин-Лопсан М. В. Обрядовая практика и фольклор тувинского шаманства. Конец XIX – начало XX в. – Новосибирск: Наука, 1987. – 87 с.
- Кенин-Лопсан М. В. Алгыши тувинских шаманов. – Якутск: Бичик, 2007. – 206 с.

Кон Ф. За пятьдесят лет // Традиционная культура тувинцев глазами иностранцев (конец XIX – начало XX века). – Кызыл: Тувинское книжное издательство. – 2002.

Ладыгин В. П. Этнографический очерк (1899) // Традиционная культура тувинцев глазами иностранцев (конец XIX – начало XX века). – Кызыл: Тувинское книжное издательство. – 2002.

Малиновский Б. Научная теория культуры. – Москва: ОГИ. 184 с. – 2005.

Мустафина Р. М. Представления, культы, обряды у казахов. – Алма-Ата: Қазақ университеті, 1992. – 176 с.

Орхонские надписи. Кюль-тегин. Бильге каган. Тонькук. – Семей: Международный клуб Абая, 2001. – 248 с.

Орынбеков М. С. Генезис религиозности в Казахстане. – Алматы: ИПФ ПР КН МОН РК, 2013. – 204 с.

Потанин Г. Н. Избранные сочинения в трех томах. – Т. 3. – Павлодар: ЭКО, 2005. – 500 с.

Потанин Г. Н. Труды по этнографии и фольклору. – Т. 6. – Астана: Алтын-кітап, 2007. – 248 с.

Российские академические экспедиции XVIII в. об этнографии казахов. – Астана: Алтын кітап, 2007. – 240 с.

Свод этнографических понятий и терминов. Религиозные верования. – Москва: Наука. Вып. 5. 1993. – 240 с.

Тайлор Э. Б. Первобытная культура. – Москва: Социально-экономическое издательство, 1939. – 602 с.

Фрэзер Д. Д. Золотая ветвь: Исследование магии и религии. – Москва: Политиздат, 1986. – 703 с.

Эванс-Причард Э. Теории примитивной религии. – Москва: ОГИ, 2004. – 142 с.

Яковлев Е. К. Этнографический обзор инородческого населения долины южного Енисея и объяснительный каталог этнографического отдела музея (1900) // Традиционная культура тувинцев глазами иностранцев (конец XIX – начало XX века). – Кызыл: Тувинское книжное издательство. – С. 55-69.

Pauls E. Survivals. Encyclopaedia Britannica [Электрон. ресурс]. – 2012. – URL: <https://www.britannica.com/topic/survivals> (дата обращения 06.02.2022)

Peoples H., Duda, P., Marlowe F. September 2016. Hunter-Gatherers and the Origins of Religion. [Электрон. ресурс]. – URL: https://www.researchgate.net/publication/302065024_Hunter-Gatherers_and_the_Origins_of_Religion (дата обращения 06.02.2022)

Рустем К. Досмурзинов

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Қазақ және тува халықтарындағы дәстүрлі дүниетанымындағы анимистік көзқарастарының сарқыншақтары (XIX ғ. соңы – XX ғ. басы): салыстырмалы талдау

Аннотация. Осы мақала қазақ және тува халықтарының этнография-сындағы дәстүрлі дүниетанымының мәселелеріне арналған. Қазіргі заманда тувалықтардың буддизм, жарым-жарты христиан және дәстүрлі діндердің (кейбір басқа да Оңтүстік Сібір халықтары – хакас, алтай, шор халықтары секілді) ұстанып отырғаны, ал қазақ халқы мұсылман дінінің сунниттік бағытының ханафи мәзһабының жақтаушысы болғаны белгілі. Сонымен қатар, осы халықтардың ортақ тарихи тамырлары, дәстүрлі дүниетанымының шығу тегілері ерте, орта ғасырлық түркілердің діни көзқарастарымен байланысты. Қазіргі заманғы ғылымда көне түркілердің діні және діни мәдениеті жайлы мәліметтер аз. Діни дәстүрлер туралы жаңа мағлұматты бірнеше әдістермен алуға болады.

Сондықтан бұл мақаланың мақсаты – қазақ халқының арасындағы исламға дейінгі, ал тува этносының буддизмге дейінгі діни дәстүрлердің сілемдерін өзара салыстыра отырып, айқындап көрсету.

Мақаланың теориялық және методологиялық негіздемесі этнологияның қазіргі заманға дейін қалыптасқан эмпирикалық және теориялық нәтижелерін қамтиды. Зерттеудің хронологиялық шеңбері XIX ғ. соңын және XX ғ. басын қамтиды. Автор қазақ және тува халықтарының діни дәстүрлері синкретикалық болғаны деген қорытындыға келеді. Мәдениеттің негізгі құрамы бола отырып, мұндай синкретизм алдымен дәстүрлі әдет-ғұрыптарында эксплицитті түрде байқалады.

Түйін сөздер: діннің ерте формалары; анимизм; сиқыршылық; отқа табыну; дәстүрлі наным-сенімдер; ислам; дәстүрлер

Rustem K. Dosmurzinov

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Relics of Animism in the traditional beliefs of Kazakh and Tuvan people (the end of XIX century – the beginning of XX century): comparative analysis

Abstract. The article is devoted to the problems of studying of religious worldview in the ethnography of Kazakh and Tuvan people. It is known that in the modern period Tuvans practices Buddhism, partly Christianity and traditional beliefs (also like several other South Siberian folks – Khakasses, Altayans, Shors), Kazakhs are Muslims of Sunni direction and the Khanafi school of thought. These peoples have common historical roots and traditional worldview, that is related with religious beliefs of ancient Turkic peoples. The religion and religious culture of ancient Turks is little-known to modern science. As is well known, new information can be obtained by different methods. That's why the aim of this article is uncover the components of religious beliefs, existing of which is not caused by canonic Buddhism of Tuvans and Islam of Kazakhs, pre-Islamic elements in the traditional worldview of Kazakhs and pre-Buddhic relics in the beliefs of Tuvans.

Theoretical and methodological basis of this are advances of ethnology in the modern empirical and theoretical studies of religious beliefs and rites. The chronological framework of research includes the end of XIX century – the beginning of XX century.

The author of article comes to conclusion that the religious beliefs of Kazakh and Tuvan peoples in the period of the end of XIX century – the beginning of XX century were syncretistic. This syncretism found explicit expression in the traditional ritualism.

Keywords: early forms of religion; animism; magic; cult of fire; traditional beliefs; Islam; rituals

References

- Altynsarin I. Etnograficheskie ocherki i obraztsy ustnogo tvorchestva [Ethnographic essays and examples of oral art]. (EKO, Pavlodar, 2006, 166 p.) [In Russian].
- Argynbaev Kh. A. Kazakh otbasy [Kazakh family]. (Kainar, Almaty, 1996, 288 p.) [in Kazakh].
- Baibolov B. Zametki po istorii i etnografii kazakhov [Notes on history and ethnography of Kazakh people]. Trudy Semipalatinskikh kraevedov kontsa XIX – nachala XX vv. (EKO, Pavlodar, 2006, 245 p.) [In Russian].
- Basilov V. N., Karmysheva Dzh. Kh. Islam u kazakhov: (Do 1917 g.) [Islam in the Kazakh people (till 1917)]. (IEA RAS, Moskva, 1997, 161 p.) [In Russian].
- Basilov V. N. Shamanstvo u narodov Srednei Azii i Kazakhstana [Shamanism among the people of Central Asia and Kazakhstan]. (Nauka, Moskva, 1992, 328 p.) [In Russian].
- Bichurin N. Ia. Sbornik svedenii o narodakh, obitavshikh v Srednei Azii v drevnie vremena [Collection of information about peoples who lived in Central Asia in ancient times]. (Zhalyn, Almaty, 1998, 390 p.) [In Russian].
- Vainshtein S. I. Mir kochevnikov tsentra Azii [The world of nomads of center of Asia]. (Nauka, Moskva, 1991, 294 p.) [In Russian].
- Valikhanov Ch. Ch. Etnograficheskoe nasledie kazakhov [Ethnographic heritage of Kazakh people]. (Altyn kitap, Astana, 2007, 291 p.) [In Russian].
- Diurkgeim E. Elementarnye formy religioznoi zhizni: totemicheskaya sistema v Avstralii [The elementary forms of religious life]. (Elementarnye formy, Moskva, 2018, 808 p.) [In Russian].
- Zhanaidarov O. K. Sto legend kazakhskoi zemli [A hundred legends of Kazakh land]. (Obshchestvennyi fond Soraba, Almaty, 2014, 240 p.) [In Kazakh and Russian].
- Kazakhi: istoriko-etnograficheskoye issledovaniye. [The Kazakhs: historical and ethnographical research], (Kazakhstan, Almaty, 1995, 352 p.) [In Russian].
- Katanov N. F. Sredi tiurkskikh plemen. 1893. [Around the Turkic tribes]. Traditsionnaya kul'tura tuvintsev glazami inostrantsev (konets XIX – nachalo XX veka) [Traditional culture of Tuvans in the eyes of foreign scientists (the end of XIX- the beginning of XX centuries)]. (Tuvinskoye knizhnoye izdatel'stvo, Kyzyl, 2002, 225 p.) [In Russian].

Katanov N. F. Opyt issledovaniya uryanhajskogo yazyka s ukazaniem rodstvennyh otnoshenij ego k drugim yazykam tyurkskogo korni. 1903. [An essay on the Uriankhay language with indication of his relations to other Turkic languages], Traditsionnaia kul'tura tuvintsev glazami inostrantsev (konets XIX – nachalo XX veka) [Traditional culture of Tuvans in the eyes of foreign scientists (the end of XIX – the beginning of XX centuries)]. (Tuvinskoe knizhnoe izdatel'stvo, Kyzyl, 2002, 225 p.) [In Russian].

Carruthers D. Nevedomaia Mongoliia. 1914. [Unknown Mongolia], Traditsionnaia kul'tura tuvintsev glazami inostrantsev (konets XIX – nachalo XX veka) [Traditional culture of Tuvans in the eyes of foreign scientists (the end of XIX – the beginning of XX centuries)]. (Tuvinskoe knizhnoe izdatel'stvo, Kyzyl, 2002, 225 p.) [In Russian].

Kenin-Lopsan M. B. Obriadovaia praktika i folklor tuvinskogo shamanstva. Konets XIX – nachalo XX v. [Ritual practice and folklore of Tuvan shamanism. The end of XIX – beginning of XX century]. (Novosibirsk, Nauka, 1987, 87 p.) [In Russian].

Kenin-Lopsan M. B. Algyschi tuvinskikh shamanov [Algysch of Tuvan shamans]. (Iakutsk, Bichik, 2007, 206 p.) [In Russian].

Kon F. Za piat' desiat let. 1936. [For fifty years], Traditsionnaia kul'tura tuvintsev glazami inostrantsev (konets XIX – nachalo XX veka), [Traditional culture of Tuvans in the eyes of foreign scientists (the end of XIX – the beginning of XX centuries)]. (Kyzyl, Tuvinskoe knizhnoe izdatel'stvo, 2002, 225 p.) [In Russian].

Ladygin V. P. Etnograficheskii ocherk. 1899. [Ethnographic essay], Traditsionnaia kul'tura tuvintsev glazami inostrantsev (konets XIX – nachalo XX veka) [Traditional culture of Tuvans in the eyes of foreign scientists (the end of XIX – the beginning of XX centuries)]. (Kyzyl, Tuvinskoe knizhnoe izdatel'stvo, 2002, 225 p.) [In Russian].

Malinovskii B. Nauchnaia teoriia kul'tury [The scientific theory of culture]. (Moskva, OGI, 2005, 184 p.) [In Russian].

Mustafina R. M. Predstavleniia, kulty, obryady u kazakhov [Representations, cults and rituals of Kazakh people]. (Alma-Ata, Qazaq universiteti, 1992, 176 p.) [In Russian].

Orkhonskie nadpisi. Kiul'-tegin. Bil'ge kagan. Ton'kuk [Orkhon inscriptions]. – (Semei, Mezhdunarodnyi klub Abaia, 2001, 248 p.) [In Russian].

Orynbekov M. S. Genezis religioznosti v Kazakhstane [The genesis of religiosity in Kazakhstan]. (Almaty, IPF PR KN MON RK, 2013, 204 p.) [In Russian].

Potantin G. N. Izbrannye sochineniia v trekh tomakh [Selected works in three volumes]. Vol. 3. (Pavlodar, EKO, 2005, 500 p.) [In Russian].

Potantin G. N. Trudy po etnografii i folkloru [Works on ethnography and folklore]. Vol. 6. (Astana, Altyn-kitap, 2007, 248 p.) [In Russian].

Rossiiskie akademicheskie ekspeditsii XVIII v. ob etnografii kazakhov [Russian academic expeditions of XVIII century about ethnography of Kazakh people]. – (Astana, Altyn kitap, 2007, 240 p.) [In Russian].

Svod etnograficheskikh poniatii i terminov. Religioznye verovaniia. [Code of ethnographic concepts. Religious beliefs]. (Moskva, Nauka, 1993, 240 p.) [In Russian].

Taylor E. B. Pervobytnaia kul'tura [Primitive Culture]. (Moskva, Sotsial'no-ekonomicheskoe izdatel'stvo, 1939, 602 p.) [In Russian].

Frazer J. J. Zolotaia vetv': Issledovanie magii i religii [The Golden Bough: A Study in Comparative Religion]. (Moskva, Politizdat, 1986, 703 p.) [In Russian].

Evans-Pritchard E. Teorii primitivnoi religii [Theories of Primitive Religion]. (Moskva, OGI, 2004, 142 p.) [In Russian].

Iakovlev E. K. Etnograficheskii obzor inorodcheskogo naseleniia doliny iuzhnogo Eniseia i ob»iasnitel'nyi katalog etnograficheskogo otdela muzeia. 1900. [Ethnographic review of Aboriginal Peoples of valley of the southern Yenisei and explanatory catalog of department of ethnography in Museum], Traditsionnaia kul'tura tuvintsev glazami inostrantsev (konets XIX – nachalo XX veka) [Traditional culture of Tuvans in the eyes of foreign scientists (the end of XIX – the beginning of XX centuries)]. (Kyzyl, Tuvinskoe knizhnoe izdatel'stvo, 2002, 225 p.) [In Russian].

Pauls E. Survivals. Encyclopaedia Britannica 2012. Available at <https://www.britannica.com/topic/survivals> (accessed: 06.02.2022)

Peoples H., Duda P. and Marlowe F. Hunter-Gatherers and the Origins of Religion, Human nature 2016. Available at https://www.researchgate.net/publication/302065024_Hunter-Gatherers_and_the_Origins_of_Religion (accessed: 06.02.2022)

Авторлар туралы мәлімет / Сведения об авторах / Information about / authors:

Досмурзинов Рустем Куандыкулы – «Археология және этнология» мамандығының 3 курс PhD докторанты, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Dosmurzinov Rustem Kuandykuly – PhD doctoral student, 3 year of educational program on 'Archaeology and Ethnology', L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Archival evidence as a source of memory representation on the history of political repressions

Yerlan B. Sydykov, Albina S. Zhanbosinova, Yerlan E. Sailaubay, Khalil B. Maslov

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

E-mail address: **Corresponding author** sovetuk@rambler.ru^{1*},
rector@enu.kz², alashorda100@mail.ru³ halel_86@mail.ru⁴,
<https://orcid.org/0000-0003-4541-4154>
DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-142-1-44-60>

Abstract. *Historical memory as a way of storing and broadcasting past events, being an integral part of human culture, determines many interdisciplinary research approaches. The authors focused on the history of political repressions that left the deepest imprint in the public consciousness of the Kazakh community. Despite the fact that the historiography of the proposed topic has fundamental works, serious scientific publications, new discoveries and interesting results, not all sources of the history of political repressions have become the object of scientific research.*

The presented author's research for the first time introduces into scientific circulation fragments of the archival evidence of S. Baibulin's case, a native of Kazakhstan, who was arrested in the city of Kyiv in 1937, convicted by the Special Council and repressed by the NKVD of the Ukrainian SSR. The case of S. Baibulin was deposited in the archives of the Security Service of Ukraine (SBU).

The authors presented a source study analysis of the archival evidence, demonstrated the possibilities and methods of extracting information in order to form the framework / frame of the personal memory of the victim of political repressions.

The uniqueness of the scientific content of the article lies in the opportunity to get acquainted with the structure of the archival evidence, as a source of memory representation on the history of political repressions in the focus of the presented ego-documents. Such a representation of memory can be considered as the practice of public commemoration of the victim, whose personal data remained only in a single source - an archival evidence.

The authors' goal was restoring historical justice for the victim of political terror, despite the presence of rehabilitation in accordance with the Law of the Ukrainian SSR «On the rehabilitation of victims of political repression in Ukraine» dated April 17, 1991, S. Baibulin, as a repressed person, does not appear in the camp lists of Belomor-Baltic Forced Labor Camp where he served time, and his data are not included in the lists of those rehabilitated, neither in Ukraine, nor in Kazakhstan.

Keywords: *Ukraine; Kazakhstan; repression; historical memory; commemoration; representation; archival evidence.*

Received 27.12. 2022. Revised 05.01.2023. Accepted 20.02.2023. Available online 30.03.2023.

For citation:

Sydykov Y.B., Zhanbosinova A.S., Yerlan E.S., Kh.B. Maslov Archival evidence as a source of memory representation on the history of political repressions // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2023. – Vol. 142. – №.1. – С. DOI: 10.32523/2616-7255-2023-142-1-44-60

Для цитирования:

Сыдыков Е.Б., Жанбосинова А.С., Сайлаубай Е.Е., Маслов Х.Б. Архивно-следственное дело, как источник репрезентации памяти по истории политических репрессий // Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2023. – Т. 142. – №. 1. – С. DOI: 10.32523/2616-7255-2023-142-1-44-60

Introduction

The history of political repressions has a good research and source study platform. The problematic field is represented by many thematic plots at the intersection of interdisciplinary approaches, such as issues of socio-demographic assessment of the victims of political repressions of the Soviet state, their social and legal rehabilitation, micro-plots of repressions in a regional focus, analysis of source studies, legislation, etc.

Over the last decade of the XXI century, the historiography of the history of political repression has been replenished with new interesting developments dedicated to the historical memory of the victims of the totalitarian system, affecting not only the post-Soviet space, but also the former socialist camp – Eastern Europe.

The relevance of the proposed topic lies in its source-based nature, on the basis of the archival and investigative case introduced into scientific circulation, the authors seek to show ways to identify and compare the personal data of victims of political repression in order to fill a gap in family memory. Family, family history is several branches of generational communication has a conceptual archival basis consisting of documentary sources and material artifacts. Their total totality makes up the narrative of family memory, forms a system of declarative memory, which makes it possible to represent it in the future.

During the period of political repression, many of the discursive practices of family memory were destroyed, forgotten for many years without the right to be restored. The current situation demonstrates an active search and attempts to fill in the empty gaps in family historical memory by returning the names of their ancestors “in order”. The presented study is an attempt to return to the history of Kazakhstan, a citizen of the Kazakh SSR Baibulin Sergey (Smagul, Smagil) Savikovich (Sagitovich, Serikovitch), who was repressed by the NKVD of the Ukrainian SSR, into the bosom of the history of Kazakhstan.

Citizens of the Kazakh SSR, who found themselves outside their homeland and were

repressed in the distant Ukrainian SSR, turned out to be outside the history of memory. The authors of this publication sought to restore the personal historical memory of the victim of political repressions by including Baibulin S. in the Kazakh database of the Memorial.

Materials and methods

The main source used by us in the publication is the archival-investigative file (hereinafter AIF). Documents and materials extracted from archival and investigative cases were part of the approved list of the nomenclature of the NKVD of the USSR. A. Kabatskov, in his publications and speeches, noted the methods of extracting socially significant information contained in archival and investigative files (Kabatskov, 2011, 2013).

The archival and investigative file can be divided into the following subgroups of documents:

The first subgroup is the personalization of the accused, i.e. filling in all points of the biography, the entire life cycle until the moment of arrest, including the family environment and the presence of a criminal record. Based on it, the investigators formed a single database / file of data.

The second subgroup - all materials, starting with the decision of arrest, search with other investigative actions: protocols of interrogations, confrontations.

The third subgroup - all the materials of the accusatory part, transfers to extrajudicial or judicial instances, documentation support before the verdict with the designation of the term and deportation to the camp or capital punishment.

The fourth subgroup is communicative - letters, complaints, appeals, documents related to subsequent rehabilitation and a decision on rehabilitation.

The fifth subgroup of materials, as an exception, is the «envelope attachment» - personal documents and photographs.

Most of the AIF are voluminous protocols of interrogations and confrontations, they are practically the same type and are drawn up according to a single all-Union stencil of

document flow. The facts presented in them naturally require a critical assessment of the reliability of the content (Chatfield, 2019). The informative depth and scale of the content of the AIF are impressive, as, for example, information reflecting the numerical and social composition of the participants in performances in a particular area; the reasons that caused the protest of the working masses; forms and methods of counteracting the policy of local authorities; details of certain military Chekist measures and actions of a repressive nature. This group of sources, subject to careful reading, despite a certain amount of subjectivity, details the microhistory of repressive politics. In terms of their representative capabilities, this group of sources occupies one of the first places.

Important for the study are the indictments, which have a certain structure:

- an introductory and informative part about the accused or accused with a detailed indication of the last name, first name, patronymic, with detailed data on the place, date of birth, social affiliation and family composition, education, place of work, residence.

- a description of the essence of the charge, a detailed formula of the charge describes, point by point, what the "counter-revolutionary element", "member of the gang", "member of the espionage and sabotage group", "member of the counter-revolutionary, anti-Soviet organization" in the singular or as part of a group, the content of the offenses committed by him, confirmed by testimonies and references to the sheets of the archive and investigation file, an indication of the articles of the criminal code, with the obligatory wording "pleaded guilty" or "did not admit guilt", the latter did not influence the decision of the extrajudicial instance.

- the operative part repeats the personal data, indicates the further direction of the case and the preventive measure of the accused. With regard to those under investigation, the template phrase was used: "To hand over to the court under article 58 of the Criminal Code of the RSFSR" the paragraph varied from the content of the indictment, i.e. starting with the first point, ending with the fourteenth. The

group case ended with a list of all members of the group/organization, which then turned into an extract from the protocol of an extrajudicial body with a personal indication of the verdict. In the cases of persons sentenced to various terms of imprisonment, there are certificates of form No. 54 Letter A, indicating the place of serving the sentence, the possibility of visiting relatives and confiscation of property.

In almost all archival and investigative cases of those accused of participating in armed demonstrations, a tabular form «Reference» with abbreviated information on the accused is attached. The research interest in this reference is:

- there is a mention of the primary authority that conducted the investigation;

- "coloring the case", where the investigator must choose from the proposed set: "counter-revolutionary organizational group", gang, the nature of such - insurgent, nationalist, etc., choose or determine independently the nature inherent in this case.

Postscript of the archival-investigative file - a document on rehabilitation, including the decision of the prosecutor's office with a brief annotation of the previous accusatory part.

The archival investigation file, which had its own registration number, is a concentrated set of materials and documents of a victim of political arbitrariness. However, the archival and investigative case itself, despite the excellent calligraphic handwriting, typewritten originals, partially of good quality, contains many inaccuracies, complex stylistic turns and spelling errors, not only distorting surnames, but the names of the area, etc. One can agree with the opinion «... deliberate distortion social origin, occupation, acquaintances and other characteristics relevant to the investigation, as well as corrections, erasures that are found both in arrest warrants, and in search protocols and interrogation protocols, in certificates with the characteristics of local authorities ...» (Teplyakov, 2018: 241).

The archival and investigative case itself retained an informative memory of a person, we cannot speak about the reliability of this source,

this is a complex and debatable issue discussed by many researchers (Bykova, 2009). The authors relied on the methodology and methods of historical research described in the classics of the scientific genre by I. Kovalchenko (Kovalchenko, 2003). The comprehension of the events of the past, the analysis of the materials of the archival and investigative case was carried out on the basis of the principles of historicism, comparison and comparison, as well as structural and system analysis, which together made it possible to solve research problems.

Discussion

The interdisciplinary context of the topic under study led to an appeal to works devoted to historical memory, as well as source study of the history of political repressions.

Theoretical approaches of foreign scientists in the assessment of historical memory, its interdisciplinary synthesis, the combination of history and politics of memory with the philosophical category of morality (LaRocco, 2018), the politics of memory and source studies, diaspora narratives (Ullberg, 2018), historical memory and cultural trauma of the descendants of victims of repressive politics (Belykh, Henderson, 2021) led to the expansion of the analytical tools of our study.

From the perspective of the state policy of Kazakhstan on the rehabilitation of victims of political repression and commemorative practices, the study of Russian historians I. Morozov, I. Sleptsova, devoted to the problem of family memory narratives, its presentation and translation in the focus of the museum space, is of interest (Morozov, Sleptsova, 2021: 113-129). Of particular importance to us is the issue of overcoming cultural trauma and restoring family memory. Constant public broadcasting of the history of political repressions, the formation of commemorative practices, and the representation of the official narrative are tools of the state policy of memory.

S. Bykova wrote about the uniqueness of forensic investigation cases as historical sources, her notes and a comparative analysis of the

publications of researchers who worked with similar sources are of interest (Bykova, 2009). The result of searches and seizures of the so-called. The physical evidence of those suspected of anti-Soviet activities were inventories in which one could see "materials and objects" that were of particular value, quite comparable with the category of cultural property, cultural heritage. These could be photographs, portraits, newspapers, rare editions of books, diaries, certificates, diplomas and other artifacts of visual memory.

A. Kabatskov drew attention to the scientific significance of archival and investigative work as a source of the social history of political repressions, showing in his publications "the technology of social construction of rebel detachments" (Kabatskov, 2013: 30), "the technology of conducting an investigation" (Kabatskov, 2011: 113).

Results

Fragments of the archival and investigative file of Sergei Savikovich Baibulin, who was born in 1911 in village No. 2 of the Abraly district of the Semipalatinsk region, are published by the authors for the first time.

The typical structure of the archival and investigative case is presented above, of interest are ego-documents, a statement of admission of one's own guilt, a complaint written by S. Baibulin, as well as materials from an additional investigation conducted in 1941.

It is unlikely that S. Baibulin, who was born in Kazakhstan, assumed that the fateful rut would bring him to Kyiv, where in the autumn of 1937 he would be arrested. Youth and growing up coincided with the time of the formation of the Soviet state, S. Baibulin became a participant in the socio-political events in the Kazakh village, which went down in history under the name «Little October». The content of his complaint allows us to see that S. Baibulin was an active conductor in the implementation of the policy of confiscation of the bayst in the Kazakh village.

Before being a member of the village council and the volost council, i.e. until 1927, S. Baibulin

worked for hire from a resident of village No. 2, Ospan Ulan, as well as from a resident of the same village, Rakhimberdy Sakinov, and then became a worker at the mill of the Zatonsky district of the city of Semipalatinsk. From a poor family, who worked for himself, his father worked as a shepherd for hire, who had nothing to do with the category of «former» became a «product» of Soviet personnel selection. Once in Semipalatinsk, then there was a regional center, on the recommendation of higher authorities, he was sent to build the Semipalatinsk cloth factory as a carrier of bricks, etc. It should be noted that in order to avoid getting «former» into the Soviet personnel system, regardless of position and status, a reference or recommendation was required without fail, even for rough work.

Having earned the trust of the Soviet government by working in low-level positions, S. Baibulin was sent on the order of the Semipalatinsk Department of Public Education to study at the Alma-Ata Workers' Faculty at the Kazakh Pedagogical University, having completed his studies in 1933. By and large, his assignment to the central school of the OGPU (NKVD) meant a fairly high level of verification that S. Baibulin passed and, accordingly, the confidence shown in him. An unexpected and inexplicable turn in the life of S. Baibulin, after three months of study at this school, was sent to the Alma-Ata Beet Sugar Trust.

The first five-year plan of the USSR is famous for its grandiose plans, including experimental planting of sugar beet in the southern part of the Kazakh SSR. Successful results and the resulting harvest led to plans for the construction of a sugar beet plant, the first plant appeared in Merke (Mikhailov, 2022). In the 1930s, under the leadership of A. Mikoyan, the food industry of the Soviet Union was actively developing, for which professional personnel, including national ones, were urgently needed. At that time, there were only two scientific institutes and only three faculties in the USSR, where they trained food engineers so necessary for the country (Pavlov, 2015: 36-40). One of them was located in Kiev – The Chemical and Technological Institute of Food Industry named after A.I. Mikoyan, it was

here that S. Baibulin was sent by the order of the People's Commissar of the Food Industry of the USSR on the basis of the order of T. A. Mikoyan on the training of national personnel. This institute trained personnel for sugar beet production. Unfortunately, the request to the National Institute of Food Technologies, the so-called former Kiev Institute of Chemical Technology, in order to clarify information about S. Baibulin's training and the availability of any documents was unsuccessful. Due to the expiration of the 75-year period of storage of documents, the latter were destroyed, so we can judge about the student years only from the data of the archival and investigative case.

Upon completion of training, S. Baibulin had to work as a technologist at a factory in Kazakhstan and Kyrgyzstan, the planned plans were destroyed by the events of 1937-1938, which left the deepest tragic mark in the history of the Soviet state, since the well-known order No. 00447 of July 30, 1937, began on August 5 repressive actions directed against kulaks, anti-Soviet elements and criminals. According to this order, 75950 people were supposed to be shot throughout the country, including 10 thousand GULAG prisoners and 193 thousand people were imprisoned in camps and prisons, the total contingent of the repressed covered 268950 people, ... the planned figures were landmarks ... («Through the corpses of the enemy for the benefit of the people», 2010: 52). Taking into account the painted algorithm of the NKVD of the Ukrainian SSR, as well as preparatory work on the collection of proscription lists», which were constantly corrected («Through the corpses of the enemy for the benefit of the people», 2010: 124-125).

The «Kulak operation» was supposed to be completed before December 15, 1937, approximately in November its results were already summed up, but it was extended until November 1938. S. Baibulin was arrested almost at the peak of the mass arrests of 1937, put on stream to fulfill the requested limits. Judging by the materials of the AIF, he had to go through the NKVD troika by order No. 00447. Perhaps S. Baibulin was lucky that his case did not get

to the Troika, and the indictment of January 14, 1938 was sent to a Special Meeting (February 5, 1938) and this helped him avoid execution, because he passed through the second category. A detailed study of the investigation materials on the charges of S. Baibulin showed that at the initial stage of his arrest, he was accused of anti-Soviet agitation, of involvement in a counter-revolutionary nationalist group created within the walls of an educational institution. Subsequent protocols of interrogation and accusations by the investigation recorded a new fact that had not previously been heard in the questionnaire or in any of the documents previously issued by the NKVD of Kiev for S. Baibulin – unexpectedly, he turned out to be the son of a religious cult minister, an «imam – mullah.» It is likely that the falsification is connected with the directive of the People's Commissar of Internal Affairs of the USSR I. Leplevsky of October 5, 1937 (S. Baibulin was arrested on October 7) on conducting an operation against churchmen and sectarians («Through the corpses of the enemy for the benefit of the people», 2010: 199). At the same time, it is very important to note that it is unlikely that S. Baibulin was accepted to the OGPU school, where he studied for some time, if he was the son of a mullah, and also sent to study in Kiev.

By the decision of a Special Meeting, S. Baibulin was sent to the Medvezhya Gora station of the Kirov railway Belomoro-Baltic Canal (BBC) / Belomoro-Baltic correctional labor Camp (BB CLC), got into the 12th Verkhne-Vytsky department for five years.

On May 5, 1939, i.e. two years later, S. Baibulin wrote a complaint to the People's Commissar of the NKVD of the USSR L. Beria with a request to review his case. On April 4, 1941, by a resolution of the Secretariat of the Special Meeting at the NKVD of the USSR, taking into account the petition of the 3rd Directorate of the NKGB of the USSR, S. Baibulin was refused a review of the case.

According to the conclusion of the Prosecutor General's Office of Ukraine dated July 31, 1997, S. Baibulin Sergo Savikovich, a student of the Kiev Chemical and Technological Institute of Food Industry named after A. Mikoyan, convicted

under Articles 54-10 and 54-11 of the Criminal Code of the Ukrainian SSR, was rehabilitated under the Law of the Ukrainian SSR «On rehabilitation of victims of political repression in Ukraine» dated April 17, 1991. It should be noted that Articles 54-10 and 54-11 of the Criminal Code of the Ukrainian SSR are equivalent and similar to Articles 58-10 and 58-11 – anti-Soviet agitation and counter-revolutionary activity.

Conclusion

Summing up the results of a small study and demonstration of work with the materials of the archival and investigative case, I would like to note that the information received is only a way of drawing up a social portrait and a micro-plot about a victim of political repression, presuppose subsequent search actions and answers to the questions that have arisen. Our task to restore the historical memory of Sergey Savikovich Baibulin has been partially completed. We could not find any supporting information about him in the list of victims of political repression in Kiev and the Kiev region, in the lists of camp prisoners where he served time and rehabilitated.

There are doubts about the correctness of the sound of his personal data, given that he is an ethnic Kazakh from the Semipalatinsk region, information about his closest family ties has not been revealed.

The archival and investigative case of S. Baibulin was postponed in the funds of the Security Service of Ukraine (SBU) of the city of Kherson - F. 1. Op. 1. d. 73671. The case was started on October 7, 1937 – the date of arrest, completed on February 5, 1938 – the date of conviction. When publishing individual sheets of the ASD, the authors retained the stylistics and spelling of the document. The legendization of the NKVD of the Ukrainian SSR is based on the book by N.V. Petrov and K.V. Skorkin «Who led the NKVD: 1934-1941: Handbook» (Petrov, Skorkin, 1999).

Thanks. This article was prepared as part of the implementation of the AP14869089 project «The Vertical and horizontal of the Great Terror: Political repression in Kazakhstan in 1937-1938».

№1

ПОСТАНОВЛЕНИЕ

Гор[од]. Киев 7/X 1937 г. я, Оперуполном. Нач[альник] III отделения 2 Отдела УГБ – мл[адший] лейтенант госбезопасности МИЛЬШТЕЙН, рассмотрев материалы по обвинению гр. БАЙБУЛИНА Серго Савиковича в преступлениях, предусмотренных ст.ст. 54-11 УССР, выразившихся в том, что он является членом к[онтр]-р[еволюционной] националистической организации, нашел, что (привести мотивы избрания меры пресечения) пребывание БАЙБУЛИНА на свободе отразится на ходе следствия.

На основании изложенного и руководствуясь ст. ст. 143, 145 и 156 УПК УССР,

ПОСТАНОВИЛ:

1. Избрать мерой пресечения способов уклонения от суда следствия по отношению к обвиняемому БАЙБУЛИНУ Серго Савиковичу с содержанием под стражей в киевской тюрьме.
2. Настоящее постановление представить Прокурору по спецделам.

Опер. Уполномоченный

Согласен:

Начальник III отделения

2 Отдела УГБ НКВД УССР – мл. лейтенант ГБ

Мильштейн¹

Утверждаю:

Начальник 2 Отдела УГБ НКВД УССР

Ст. лейтенант госбезопасности

(Джирин²)

Типографский бланк. Машинописный подлинник. Мильштейн, Джирин – автограф. Л. 2.

№2

Следователю НКВД
г. Мильштейну.

От арестованного Байбулова С.С.

Заявление

В конце 1935 г. и начало 1936 года я был завербован в контрреволюционную националистическую организацию бывшим студентом 1-го курса технологического факультета. В институте имени т. Микояна фамилию, которого не помню зовут его Петр. Этот Петр при вербовке он мне сказал: что это к[онтр]-р[еволюционная] организация будет существовать под видом математического кружка и будет проводить контрреволюционную-националистическую работу при ин[ститу]те; В заключении он сказал мне: 1) Что ты нацмен единственный на Украине и тебе доверяют больше чем, кто-бы, а так-же имеешь больше шансы проникнуть в любые собрания и проч. для проведения к[онтр]-р[еволюционной] работы вообще.

После я хотел завербовать Прохорчука студента III курса технологического факультета.

Я ему сказал, что если он будет хорошо работать, вредить, то 300 рублей дам сказал. А он мне ничего не ответил и больше с ним я не говорил.

Автограф – Байбулин, синей ручкой.

6/X 1937 г.

Рукописный подлинник. Байбулов – автограф. Л. 15.

¹ Мильштейн Михаил Эммануилович (1904-??). Место рождения - Днепропетровская обл., г. Павлоград. Член ВКП(б) с 1929. В органах ВЧК-ОГПУ-НКВД с 1930.// Петров Н. В., Скоркин К. В. Кто руководил НКВД: 1934-1941: Справочник / Общество «Мемориал», РГАСПИ, ГАРФ; Под ред. Н. Г. Охотина и А. Б. Рогинского. М.: Звенья, 1999.

² Джирин, Давид Израилевич (1904-1938). Место рождения - Одесса. Член ВКП(б) с 1925. В органах ВЧК-ОГПУ-НКВД с 1921. Подвергался репрессиям. Арестован 25.04.1938. До ареста - нач. 2 отдела УГБ НКВД УССР. Военной коллегией Верховного суда СССР 29.08.1938 приговорен к ВМН. Реабилитирован Военной коллегией Верховного суда СССР 10.06.1958.

№3

Обвинительное заключение

По делу №817 по обвинению
Байбулина Сергея Савиковича

по ст.ст. 54-10, 54-11 УК УССР.

Обвиняемый БАЙБУЛИН Сергей Савикович арестован 6 октября 1937 года на основании поступивших данных о том, что он среди студентов института им. Микояна проводит антисоветскую агитацию группирует вокруг себя студентов, обрабатывая последних в антисоветском духе.

Допрошенный БАЙБУЛИН показал, что он является участником антисоветской украинской националистической организации, в которую был завербован одним из участников организации ПРОПРО в 1936 г.

От ПРОПРО он получил задание вербовать новых лиц в организацию.

В соответствии с этим заданием он пытался вовлечь в организацию студентов института ПРОХОРЧУКА и КОНЕВСКОГО.

Конкретных фактов своей антисоветской деятельности, как участника организации БАЙБУЛИН следствию не сообщил. Других данных, которые бы подтвердили это обстоятельство следствием не добыто.

Студенты ПРОПРО, ПРОХОРЧУК и КОНЕВСКИЙ не установлены и не могли быть допрошены. Свидетелем КОСТЮК БАЙБУЛИН уличается в антисоветской агитации.

На основании изложенного обвиняется:

БАЙБУЛИН Сергей Савикович, 1911 года рождения, уроженец аула №2 Абралинского района Восточно-Казахстанской области, по национальности казах, до ареста студент 3 курса Киевского химико-технологического института им. Микояна, в том что:

- а) Является участником антисоветской украинской националистической организации;
- б) Обрабатывал и пытался вербовать в организацию студентов ПРОХОРЧУКА и КОНЕВСКОГО;
- в) Вел антисоветскую агитацию.

т.е., в преступлениях предусмотренных ст.ст. 54-10, 54-11 УК УССР.

ПОСТАНОВИЛ:

Следственное дело №817 по обвинению БАЙБУЛИНА Сергея Савиковича направить на рассмотрение Особого совещания при НКВД СССР.

СПРАВКА:

Арестованный БАЙБУЛИН Сергей Савикович содержится под стражей с 6 октября 1937 года в Киевской тюрьме и перечисляется за Особым совещанием при НКВД СССР.

ОПЕРУПОЛНОМОЧЕННЫЙ
IV ОТДЕЛА УГБ ЛЕЙТЕНАНТ
ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

/ЗАХВАТКИН/

«УТВЕРЖДАЮ»
НАЧ. IV ОТДЕЛА УГБ НКВД УССР
МАЙОР ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

/ХАТЕНЕВЕР³/

Машинописный подлинник. Ведомственный штамп: «Утверждаю». Зам. Нар. Ком. Внутр. Дел УССР 14.I.1938 г. Автограф неразборчиво». Захваткин, Хатеневевер – автограф. Л. 43-44.

³ Хатеневевер (Хатаневевер) Арон Меерович (1905-1940). Место рождения – Минск. До ареста – заместитель начальника УНКВД Ленинградской области, с 07.12.1937 г. начальник 4 отдела УГБ НКВД УССР. Член ВКП(б) с 1926. В органах ВЧК–ОГПУ–НКВД с 1921. Подвергался репрессиям. Арестован 17.11.1938. Военной коллегией Верховного суда СССР 20.05.1940 приговорен к ВМН. В реабилитации отказано.

№4
ПОСТАНОВЛЕНИЕ

1938 года января 4 дня. Прокурор Отдела по Спецделам Прокуратуры УССР, рассмотрев материалы дела по обвинению БАЙБУЛИНА Сергея Савиковича,

Нашел:

Произведенным по делу расследованием и личным признанием обвиняемого Байбулина установлено, что он учился в Институте им. Микояна в г. Киеве – был привлечен в 1936 г. в антисоветскую организацию ПРОПРО.

Как показал Байбулин он обрабатывал в контрреволюционном духе студента Прохорчука и Колывского, однако их допросить не удалось, т.к. местожительство их не установлено.

Не установлено также местожительство ПРОПРО.

Учитывая, что при этих обстоятельствах – дело в суд не может быть направлено и что материалами дела обвиняемый Байбулин характеризуется, как социально опасная личность, руководствуясь постановлением ЦИК и СНК СССР от 10/VII – [19]34 г.

ПОСТАНОВИЛ:

Дело по обвинению БАЙБУЛИНА Сергея Савиковича направить на рассмотрение Особого совещания.

ВРИД ЗАМ НАЧ ОТДЕЛА
ПО СПЕЦДЕЛАМ ПРОКУРАТУРЫ УССР

/ДИКОВСКИЙ/

Машинописный подлинник. Диковский – автограф. Л. 45.

№5
ВЫПИСКА ИЗ ПРОТОКОЛА

Особого Совещания при Народном Комиссаре Внутренних дел СССР
от 5 февраля 1938 г.

СЛУШАЛИ

ПОСТАНОВИЛИ

Дело №817/49231/ УССР о БАЙБУЛИНЕ БАЙБУЛИНА Серго Савиковича – за к[онтр]-
Серго Савиковиче, 1910 г.р., б[ывший] р[еволюционную] деятельность заключить в
канд[идат]. ВКП(б) исправтрудлагерь сроком на ПЯТЬ лет, сч[итать]
срок с 6/X-[19]37 г.

Дело сдать в архив.

Отв. Секретарь Особого Совещания [автограф]

Типографский бланк. Машинописный подлинник. Рукописная резолюция: «[неразборчиво] /охр Гулаг 26/
ПЗ8 г. №30/817/Л. ББ лаг.». Отв. Секретарь Особого Совещания – автограф неразборчиво. Л. 49.

№6

Наркому Внутренних дел СССР
Л. Берия

От з/к Байбулина Сергея Савиковича,
отбывающего срок в исправительно-
трудовом лагере ст. Мед[вежья]гора Кировской Ж.Д.
П/О Ворж-Гора 12-ое В-Выгское Отд. ББка НКВД СССР
4-ий Л/п [неразборчиво] Ручей
ст. крд срок 5 лет

Жалоба

5 октября 1937 года в общежитии в Киевском химико-технологическом институте пищевой промышленности им. Микояна, я арестован органами НКВД УССР. После чего мне объявлено решение Особого Совещания при НКВД СССР от 5/II – [19]38 г., объявленного мне 8/III – [19]38 г. дела №28015 УССР в том, что я осужден к 5 годам лишения свободы в исправительно-трудовой лагерь за контрреволюционную деятельность. Постановление вынесено на основании материалов следствия, в котором совершенно не освещено обстоятельства дела. Данные следствия находятся в полном противоречии с фактическими обстоятельствами дела и следствие проведено тенденциозно в сторону моего обвинения. Обвинение предъявленное мне сводится главным образом на признание якобы якобы в преступлении. До сих пор я совершенно не знаю собственно за что я осужден к столь строгому наказанию. Обращаюсь к Вам в надежде, что Вы заинтересуетесь моим делом справедливо ее разрешите. Со дня моего ареста по настоящее время, я нахожусь в морально уничтоженном состоянии и причиной тому является не то, что я виновен, а то что я сам правда не знаю в чем я виновен. Представ пред следствием с сознанием своей невиновности, очутившись в положении арестованного, при настоятельном требовании следователя НКВД УССР признать свою вину, я как в этом не позорно признаться, я стал искусственно признаться, я стал искусственно придумывать мнимую свою виновность. Находясь под следствием в тюрьме от других арестованных лиц я узнал о существовании украинских националистов на Украине и решил для того, чтобы прекратить свои моральные страдания и без конца слушать настойчивые требования следователей признать себя в какой-то виновности – я подписал, зачитанный следователем протокол, изобличающих мою [неразборчиво] Казахстана и попал на Украину в ТУЗ по сахарной промышленности, как командированный на основе приказа Народного Комиссариата пищевой промышленности Союза ССР т. Микояна А.И. о подготовке национальных коренных кадров для сахарных заводов Казахстана и Киргизии. Таким образом, я виновен не в том, что принадлежал к украинской националистической организации, которая для меня и безразлично и была до сего времени и неизвестна, а в том что я оговорил сам себя, это мое настоящее искреннее признание. Но вообще мое главное обвинение основано на признании. Не было на следствии по моему делу ни одного материала, характеризующих мою контрреволюционную деятельность, а также и живые факты основания не было, когда я требовал от следствия дать мне возможность свидетеля и в соответствии с этим очную ставку, следователь этого не дал. В обвинениях следователя я слышал явную сущую ложь, клевета, бред ни в коей мере, но следователь не дал мне возможность знать клеветника, которая [который] на меня оклеветал. Я абсолютно не представляю, чем вызван мой арест в 1937 году, уже скоро год десять месяцев, как я нахожусь под стражей в лагере ББКа НКВД СССР. И по иронии судьбы вместе с теми людьми, которые сидят по 58-ой ст. несмотря на столь несправедливое и незаконное решение, я буду добиваться большевистскую истину и правду, во чтобы-то ни стало. Я убежден, что эту нашу большевистскую правду и истину, я найду во имя большевистской правды прошу заинтересоваться мим делом, поручить кому либо проверить мое дело. Я верный сын своей свободной цветущей родины и рядовой боец за коммунизм и никакого отношения к контрреволюционной деятельности не имел и иметь не буду, как тяжело носить кличку врага народа и быть среди врагов народа, будучи совершенно не виновным, но я не сломаюсь, ибо я верю в большевистскую правду. На путь преступления не свернет никто меня. В моем социальном положении и социальном происхождении нет ничего отрицательного. Я родился в Казахстане Семипалатинской области Абралинского района аул №2 в семье бедняка до 8-и лет находился на воспитании родителя, когда мне исполнился 9 лет, что умерла мать осталось 4 детей сироты, отец работал в кулацком хозяйстве наемным пастухом. Отец до 40 лет работал пастухом, в 1933 году умер в вышеуказанном районе (аул №2), вот и вся жизнь отца, что я знаю. Сам я работал у казахов баев, работал пастухом до 1927 года, а потом после 1927 года в начале 1928 года началась конфискация крупных кулаков и баев в ауле и деревне, я был освобожден от ига кулаков. Был командирован волисполкомом и аулсоветом в город Семипалатинск на производство, так как у меня не было никакой возможности оставаться в Абралинском районе после разгрома кулака, в этом районе нет ничего для того, чтобы наняться и работать, а поэтому я обратился к местным организациям и которые удовлетворили мою просьбу, направили с характеристикой на

производство, при [по] приезде в Семипалатинск я поступила на строительство Семипалатинской суконной фабрики, где я работал носильщиком кирпичей и т.д. к 1929 году меня с этого же строительства рабочком посылал на мельницу №213 под названием Плечеева, она находится на 3 км. Ниже от центра города завод Затонского района. В этой мельнице я работал до 1930 года, а затем осенью был командирован по разнарядке Семипалатинского отдела Народного образования на учебу в Алма-Атинский рабфак при казахском педагогическом университете, где я окончил в 1933 году. После чего был командирован по спец набору в центральную школу ОГПУ (НКВД), в школе я учился лишь всего 3 месяца, а потом был направлен в Алма-Ата, где работал июль, август месяц в алма-Атинском свеклосахартресте на должности зав. Кадром, а потом в сентябре месяце я был командирован по разнарядке Наркома пищевой промышленности Союза ССР на основе приказа т. Микояна о подготовке национальных кадров в Киевский химико-технологический институт пищевой промышленности им. А.И. Микояна, где учился до 1937 года. Осенью 1937 года 5/Х, как насколько помню меня арестовали орган НКВД Украины в городе Киеве.

В институте я учился хорошо с уклоном по сахарному производству, по окончании я должен был работать технологом на заводе Казахстана и Киргизии, вдруг меня лишили от всего этого удовольствия, и збили [сбили] с пути которого я добивался в течение долгих лет обучения не признавая никаких трудностей и теряя свое здоровье. Я учился без материальной поддержки и т.д.

Я не был никогда судим и ни одного привода не имел на воле, кроме хороших [хорошего] аттестатов[а] и характеристики. Врагам народа удалось не только дискредитировать меня, но и удалось создать против меня дело, якобы я в преступлении. За всю свою жизнь, я не сделал никакого преступления против государства СССР, против партии и родины, я был и есть предан советской власти, ВКП(б) и любимой мне родине.

Я все время испытывал нужду и голод, и знаю гнет кулака и баев личным чувством, я честно и преданно работаю, я уверен в справедливом разборе моего дела, а потому обращаюсь к Вам о вмешательстве в мое дело [по]смотреть следственный материал.

Полное желание и сил встать на трудовую дорогу и для народа своей родины и по своей болезненной психике и слабохарактерности, проявленной на следствии оговорил себя. Прошу наркома Внутренних дел Союза ССР вынести справедливое постановление, вернуть меня на путь свободного труда и наложенное на меня такое тяжелое не заслуженное наказание снять.

Рукописный подлинник. Входящий номер 142/7816-3. «Секретариат Особого Соповещения при НКВД СССР» прописью 14/8-39. Автограф – Байбулин. Письмо датируется 5/V – [19]39 г. Сохранена стилистика и орфография документа. Пометы и подчеркивания. Л. 53-56.

№7

Сов. секретно

В НКВД УКРАИНСКОЙ ССР

гор. Киев

Копия: 1 Спецотдел НКВД СССР

Секретариат особого Соповещения при НКВД СССР направляет архивно-следственное дело №274814 – 817/49231 на осужденного БАЙБУЛИНА Сергея Савиковича в связи с поступившим от последнего заявлением о пересмотре его дела. Байбулин обвинялся в участии в украинской националистической организации и в проведении антисоветской агитации.

Виновным себя на следствии признал, показания о практической антисоветской деятельности не дал.

Обвинение в участии в контрреволюционной организации обоснованно на самопризнании БАЙБУЛИНА.

В антисоветской агитации изобличался косвенными показаниями КОСТЮК, которому, якобы известно из разговоров зам. директора института.

В своем заявлении осужденный категорически отрицает свое участие в националистической организации и проведении антисоветской агитации, а поэтому, исходя из вышеизложенного, по делу необходимо провести следующие мероприятия:

1. Установить ПРОХОРЧУК и КОНЕВСКОГО и допросить их, что им известно о контрреволюционной деятельности БАЙБУЛИНА.

2. Передопросить свидетеля КОСТЮК на предмет уточнения, что ему лично известно о контрреволюционной деятельности БАЙБУЛИНА, при этом уточнив фамилию зам. директора института и допросить последнего.

3. Путем допроса свидетелей уточните, какие были взаимоотношения между осужденным БАЙБУЛИНЫМ и ПРОХОРЧУК Григорием Ивановичем.

Приобщить справку о социальном происхождении БАЙБУЛИНА.

По выполнении вышеизложенного, дело вместе с Вашим заключением возвратите в Секретариат Особого Сопсовещания при НКВД СССР.

ПРИЛОЖЕНИЕ: дело.

ПОМ. НАЧ. СЕКР-ТА ОС. СОВЕЩ. НКВД СССР

Капитан Гос. Безопасности:

(КУЗНЕЦОВ)

СОТР. СЕКР-ТА ОС. СОВЕЩ. НКВД СССР

Сержант Гос. Безопасности:

(БУЛАНОВ)

Машинописный подлинник. Рукописная резолюция: «На особый контроль. Т. Здесенко. Направить во 2 отдел для исполнения 10/6. Автограф неразборчиво». Ведомственный штамп НКВД СССР. Секретариат Особого Сопсовещания 2 июня 1940 г. №29/4431/3. Автограф – Кузнецов, Буланов. Л. 51.

№8

Протокол допроса

Байбулина Сергея Савиковича

3 марта 1941 г.

Вопрос: Вами в 1939-1940-х годах подавались заявления на имя Народного комиссара Внутренних дел СССР в которых вы просили пересмотреть Ваше дело. Сообщите следствию чем было вызвано Ваше заявление?

Ответ: Будучи в лагере [неразборчиво] мне много заключенных писали заявления, а потому и я, взяв разрешение у начальника лагеря написал заявление Наркому.

Вопрос: на каких же основаниях Вы просили пересмотреть Ваше дело?

Ответ: Подал я заявление на имя Наркома Внут. Дел СССР и просил пересмотреть мое дело потому, что я считал и считаю, что осужден я был в 1937 году не правильно, ибо никаких преступлений против Советской власти я никогда не делал.

Вопрос: А разве участие в контрреволюционной организации, в которой Вы состояли до ареста не есть преступление против Советской власти?

Ответ: Ни в какой контрреволюционной организации я не состоял.

Вопрос: Как не состояли, ведь о том, что вы действительно являлись участником контрреволюционной организации свидетельствуют Ваши же показания на следствии в 1937 году и ряд вполне достоверных материалов, который Вы в свое время подтвердили. Вы что отказываетесь от своих показаний?

Ответ: Да, от показаний данных мною на следствии в 1937 году я отказываюсь ибо они являются сплошной выдумкой и действительности ни в коей мере не отвечают.

Вопрос: Почему же Вы давали эти показания, они же, как Вы говорите, являются вымышленными и не отвечают действительности?

Ответ: Живые показания я дал не по своей воле, а под физическим воздействием, применявшемся по отношению ко мне на предыдущем следствии.

Вопрос: А когда Вы вербовали в контрреволюционную организацию студентов химико-технологического института Прохорчука и Каневского Зиновия детально ориентируя их об этой организации, Вы также находились под фактическим воздействием и делали все это вынуждено?

Ответ: Прохорчука и Каневского я мало знал, ни в какие контрреволюционные организации я не вербовал и подобных разговоров с ними я никогда не вел. Показания же о том, что, якобы я был вовлечен в контрреволюционную организацию неким Проппо Григорием и что якобы я по заданию Проппо в организацию вербовал студентов Каневского и Прохорчука, я уже показал об этом выше, дал вынуждено.

Вопрос: Почему же вы все-таки называли фамилии Прохорчука и Каневского, как лиц, которых вы вербовали в организацию, почему Вы не называли других фамилий?

Ответ: Фамилии Прохорчука, Каневского и Проппо, я назвал потому, что других фамилий я не знал. Знал бы других людей и на них бы говорил неправду ибо от меня требовали того, чего на самом деле не было.

Вопрос: Вы говорите неправду. Фамилии, упомянутых выше людей названы вами на следствии в 1937 году неслучайно ибо они в той или иной степени увязываются с проводившейся Вами контрреволюционной работой.

Показания данные Вами на следствии в 1937 году и в частности факт вербовки Вами Прохорчука и Каневского в контрреволюционную организацию вполне соответствуют действительности и подтверждаются их ними же показаниями.

Вы пытаетесь опорочить следствие проведенное по Вашему делу и обманным путем снизить себе наказание за проведенную контрреволюционную работу.

Почему Вы стали на такой путь, следствие требует от Вас подробное объяснение по этому вопросу.

Ответ: Я говорю правду. Ни в какой контрреволюционной организации я не состоял и в нее никого не вербовал.

Показания Прохорчука и Каневского я отрицаю, ибо с ними на подобные темы я никогда не говорил.

На своих показаниях я настаиваю и для более полной ясности прошу следствие дать мне очные ставки с Прохорчуком и с Каневским.

Вопрос: Ваша просьба будет исполнена завтра же. Неудавшаяся Ваша комбинация, путем обмана оправдать свою прошлую контрреволюционную работу будет полностью разоблачена.

Протокол допроса читал с моих слов записан верно в чем и расписываюсь.

Байбулин.

Допросил:

Оперуполномоченный 2-го отдела УТБ НКВД УССР

Сержант гос. Безопасности

/Корнеев/

Рукописный подлинник. Автограф – Байбулин, Корнеев. Сохранена стилистика и орфография документа. Л. 86-91.

№9

УТВЕРЖДАЮ

НАЧАЛЬНИК 3 УПРАВЛЕНИЯ НКГБ УССР

КАПИТАН ГОСБЕЗОПАСНОСТИ

/ДРОЗДЕЦКИЙ⁴/

12 марта 1941 г.

⁴ Дроздецкий Павел Гаврилович (16.12.1903-1979). Место рождения – Великолукская обл., Идрицкий р-н, д. Борки. Смерть: в 07.1979, Ленинград. Служил в ОГПУ, НКВД, МВД, КГБ. Закончил службу 21.12.1956, генерал-лейтенант. Член ВКП(б) с 05.1926. В РККА с 09.1925. С 10. 04.1945 г. заместитель наркома государственной безопасности УССР.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

г. Киев, 11 марта 1941 года.

Я, Оперуполномоченный 3 Управления НКГБ УССР Сержант госбезопасности КОРНЕЕВ, рассмотрев архивно-следственное дело №274814 по обвинению БАЙБУЛИНА Серго Савиковича – НАШЕЛ:

6 октября 1937 года бывшим IV отделом УГБ НКВД УССР по подозрению в проведении антисоветской деятельности был арестован БАЙБУЛИН Серго Савикович, следствие в отношении которого было закончено и дело по обвинению его направлено на рассмотрение Особого Соповещения.

5 февраля 1938 года за проведение контрреволюционной работы БАЙБУЛИН Особым Соповещанием был осужден к 5 годам заключения ИТЛ.

По поступившей жалобе осужденного, архивно-следственное дело БАЙБУЛИНА №00513 было поднято из архива Секретариатом Особого Соповещения при НКВД СССР и направлено во 2-й Отдел УГБ НКВД УССР на заключение.

Просмотром следственных материалов, находящихся в деле и произведенным дополнительным расследованием установлено:

БАЙБУЛИН Серго Савикович, 1911 года рождения, уроженец аула №2 Абралинского района Восточно-Казахстанской области, сын имама – муллы, по национальности казах, до ареста студент Киевского химико-технологического института пищевой промышленности им. Микояна.

В 1937 году среди некоторой част студентов института БАЙБУЛИН вел антисоветскую агитацию, клеветал на существующий Советский строй и призывал последних к активной борьбе против Советской власти.

На предварительном следствии в 1937 году БАЙБУЛИН свою антисоветскую деятельность признал, но впоследствии, отбывая срок наказания в лагерях подал заявление в котором от данных им показаний отказался.

Допрошенные при пересмотре дела свидетели ПРОХОЧУК Всеволод Владимирович и КАНЕВСКИЙ Зиновий Давидович антисоветскую деятельность БАЙБУЛИНА подтвердили и на очных ставках с ним в марте 1941 года, разоблачили, его попытку опровергнуть ранее данные им показания.

На основании изложенного:

ПОСТАНОВИЛ:

1. Постановление Особого Соповещения при НКВД СССР от 5.И. – 38 года в отношении БАЙБУЛИНА С.С. о заключении его за контрреволюционную деятельность в ИТЛ сроком на пять лет – считать правильно.

2. Жалобу осужденного БАЙБУЛИНА С.С., как необоснованную оставить без последствий о чем объявить ему лично.

3. Настоящее заключение вместе с архивно-следственным делом №274814 по обвинению БАЙБУЛИНА Серго Савиковича через 1 Спецотдел НКВД УССР направить в Секретариат Особого Соповещения при НКВД СССР.

ОПЕРУПОЛНОМОЧЕННЫЙ
СЕРЖАНТ ГОСБЕЗОПАСНОСТИ
СОГЛАСЕН:

(КОРНЕЕВ)

ЗАМ. НАЧ. 3 ОТДЕЛА 3 УПРАВЛЕНИЯ НКГБ УССР
ЛЕЙТЕНАНТ ГОСУД. БЕЗОПАСНОСТИ

(ШАРОВ)

Машинописный подлинник. Автограф – Дроздецкий, Корнеев, Шаров. Л. 101-102.

Ерлан Б. Сыдыков, Альбина С. Жанбосынова, Ерлан Е. Сайлаубай, Халил Б. Маслов

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Мұрағаттық-іздігіру жұмыстары саяси қуғын-сүргін тарихын есте сақтаудың қайнар көзі ретінде

Аннотация.

Тарихи жады өткен оқиғаларды сақтау және тарату тәсілі ретінде адамзат мәдениетінің құрамдас бөлігі бола отырып, көптеген пәнаралық зерттеу тәсілдерін анықтайды. Авторлар қазақ қауымының қоғамдық санасында терең із қалдырған саяси қуғын-сүргін тарихына тоқталды.

Ұсынылып отырған тақырыптың тарихнамасында іргелі еңбектер, байыпты ғылыми жарияланымдар, тың жаңалықтар мен қызықты нәтижелер болғанымен, саяси қуғын-сүргін тарихының барлық дерек көздері ғылыми зерттеу нысанына айналған жоқ.

Ұсынылған авторлық зерттеу 1937 жылы Киев қаласында тұтқынға алынып, Арнайы Кеңес шешімімен сотталған және Украина КСР-і НКВД репрессиясына ұшыраған қазақстандық С.Байбулиннің мұрағаттық-тергеу ісінің үзінділерін ғылыми айналымға алғаш рет енгізеді. С.Байбулиннің ісі Украина Қауіпсіздік қызметінің (СБУ) мұрағатынан табылды.

Авторлар мұрағаттық және тергеу ісінің деректанулық талдауын ұсынды, саяси қуғын-сүргін құрбанының жеке жадының шеңберін/қаңқасын қалыптастыру мақсатында ақпарат алудың мүмкіндіктері мен әдістерін көрсетті.

Мақаланың ғылыми мазмұнының бірегейлігі ұсынылған эго-құжаттар назарында саяси қуғын-сүргін тарихын есте сақтаудың қайнар көзі ретінде мұрағаттық және тергеу ісінің құрылымымен танысу мүмкіндігінде. Жадының мұндай көрінісін жеке деректері бір ғана дереккөзде – мұрағаттық және тергеу ісінде сақталған жәбірленушіні көпшілік алдында еске алу тәжірибесі ретінде қарастыруға болады.

Авторлардың міндеті саяси террор құрбанына қатысты тарихи әділеттілікті қалпына келтіру болды, 1991 жылғы 17 сәуірдегі «Украинадағы саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау туралы» Украина КСР Заңына сәйкес реабилитацияның болуына қарамастан, С.Байбулин қуғын-сүргінге ұшыраған адам ретінде ол қызмет еткен Беломор- Балтық еңбек лагерінің тізімдерінде жоқ, және оның деректері Украинада да, Қазақстанда да ақталғандардың тізімінде жоқ.

Түйін сөздер: Украина; Қазақстан; репрессия; тарихи жады; еске алу; репрезентация; мұрағаттық зерттеу.

Ерлан Б. Сыдыков, Альбина С. Жанбосынова, Ерлан Е. Сайлаубай, Халил Б. Маслов

Евразийский Национальный университет им. Л. Гумилева, Астана, Казахстан

Архивно-следственное дело, как источник репрезентации памяти по истории политических репрессий

Аннотация. Историческая память как способ хранения и трансляции событий прошлого, являясь составной частью человеческой культуры, детерминирует множество междисциплинарных исследовательских подходов. Авторы сфокусировали внимание на истории политических репрессий, оставивших глубочайший след в общественном сознании казахстанского сообщества. Несмотря на то, что историография предложенной темы имеет фундаментальные работы, серьезные научные публикации, новые открытия и интересные результаты, не все источники истории политических репрессий стали объектом научных разработок. Представленное авторское исследование впервые вводит в научный оборот фрагменты архивно-следственного дела уроженца Казахстана С. Байбулина, арестованного в городе Киеве в 1937 году, осужденного Особым совещанием и репрессированного НКВД Украинской ССР. Дело С. Байбулина отложилось в архивных фондах Службы Безопасности Украины (СБУ). Авторы представили источниковедческий анализ архивно-следственного дела, продемонстрировали возможности и способы извлечения информации с целью формирования каркаса/фрейма персональной памяти жертвы политических репрессий.

Уникальность научного содержания статьи заключается в возможности ознакомиться со структурой архивно-следственного дела, как источника репрезентации памяти по истории политических репрессий в фокусе представленных эго-документов. Подобная репрезентация памяти может рассматриваться, как практика публичной коммеморации жертвы, персональные данные которой остались только в отдельно взятом источнике – архивно-следственном деле. Задача авторов заключалась в восстановлении исторической справедливости по отношению жертве политического террора, несмотря на наличие реабилитации согласно Закона Украинской ССР «О реабилитации жертв политических репрессий на Украине» от 17 апреля 1991 г., С. Байбулин, как репрессированное лицо не проходит в лагерных списках Беломоро-Балтийского ИТЛ, где он отбывал срок, а также его данные отсутствуют в списках реабилитированных, как в Украине, так и в Казахстане.

Ключевые слова: Украина; Казахстан; репрессии; историческая память; коммеморация; репрезентация; архивно-следственное дело.

References

Bykova S. «Nakazannaia pamiat'»: svidetel'stva o proshlom v sledstvennykh materialakh NKVD [«Punished memory»: evidence of the past in the investigative materials of the NKVD], Neprikosnovennyi zapas, 2. Available at: <http://www.intelros.ru/3854-nakazannaja-pamjat-svidetelstva-o.html> 2009. (accessed 15.05.2022). [in Russian].

Kabatskov A.N. «Raschishchaia ploshchadku...»: dekonstruktsiia pervichnykh sotsial'nykh grupp v gody Bol'shogo terror [«Clearing the ground...»: deconstruction of primary social groups in the years of the Great Terror]. Vestnik Permskogo universiteta Ser. Istoriia, 2013. 3 (23), 27-31. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/raschishchaya-ploshchadku-dekonstruktsiya-pervichnyh-sotsialnyh-grupp-v-gody-bolshogo-terrora> (accessed: 19.05.2022). [in Russian].

Kabatskov A., Fedotova I. Prikaz NKVD № 00447. Massovye repressii v g. Krasnokamske v 1937-1938 gg. (NKVD Order No. 00447. Mass repressions in Krasnokamsk in 1937-1938) Gasyrlar avazy – Ekho vekov, 2011. 3-4, 99-113. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/prikaz-nkvd-00447-massovye-repressii-v-g-krasnokamske-v-1937-1938-gg-2> (accessed: 19.05.2022). [in Russian].

Koval'chenko I.D. Metody istoricheskogo issledovaniia [Methods of historical research]. (M., 2003, 486p.) [in Russian].

LaRocco A.A. Memory as Claim-making in Kalahari Socio-environments. RCC Perspectives, 2018. 3, 27-32. <http://www.jstor.org/stable/26511170> [in English].

Mikhailov A. Bitva za sakhar: a ved' byli vremena, kogda Kazakhstan mog prokormit' sebja sam [The battle for sugar: but there were times when Kazakhstan could feed itself]. Available at: https://ratel.kz/outlook/bitva_zh_sahar_a_ved_byli_vremena_kogda_kazahstan_mog_prokormit_sebja_sam 09.07.2022. (accessed 10.07.2022). [in Russian].

Morozov I., Sleptsova I. Diskursy pamiati v muzeinom formate sovremennye narrativy semeinoi istorii (Discourses of memory in museum format modern narratives of family history). Dialog so vremenem. Al'manakh intellektual'noi istorii. M.: Akvilon, 2021. 432 c. Available at: <https://roii.ru/publications/dialogue/issue/75> (accessed 10.05.2022). [in Russian].

Pavlov M.Iu. Vklad A.I. Mikoiana v stanovlenie i razvitie sovetskoi pishchevoi promyshlennosti (A.I. Mikoyan's contribution to the formation and development of the Soviet food industry). Kontsept, (S26).2015. P. 36-40. [in Russian].

Petrov N.V., Skorkin K.V. Kto rukovodil NKVD: 1934-1941: Spravochnik (Who led the NKVD: 1934-1941: Handbook). Obshchestvo «Memorial», RGASPI, GARF; Pod red. N. G. Okhotina i A. B. Roginskogo. (Moscow, Zven'ia, 1999). [in Russian].

Tepliakov A.G. Deiatel'nost' organov VChK-GPU-OGPU-NKVD (1917-1941 gg.): istoriograficheskie i istochnikovedcheskie aspekty (The activity of the organs of the Cheka-GPU-OGPU-NKVD (1917-1941): historiographical and source aspects.). (Novosibirsk, NGUEU, 2018, 434p.) [in Russian].

Ullberg S. B. Learning from Loss? The Politics of Memory and Morality in the Post-disaster. RCC Perspectives. 2018. No 3. P.79-84. <http://www.jstor.org/stable/26511176>. [in English].

Chatfield T. «Kriticheskoe myshlenie: analizirui, somnevaisia, formirui svoe mnenie («Critical thinking: analyze, doubt, form your opinion.). per. s angl. (Moskva, Al'pina Publisher, 2019 328p.) [in Russian].

«Cherez trupy vraga na blago naroda» [«Through the corpses of the enemy for the benefit of the people.】«Kulatskaia operatsiia» v Ukrainskoi SSR 1937-1941 gg.: v 2 t. T. 1 1937 g. (M., ROSSPEN, 2010. 743 p.) [in Russian].

Lunge M., Binner R. Kak Terror stal «Bol'shim». Sekretnyi prikaz №00447 i tekhnologiia ego ispolneniia [How Terror became «Big». Secret Order No. 00447 and the technology of its execution]. So spetsial'nym razdelom A. Stepanova «Provedenie "kulatskoi" operatsii v Tatarii». S bibliografiei pri uchastii T. Martina. Seriia «Pervaia publikatsiia v Rossii» pod red. G. Bordiugova. (M., AIRO-KhKhI, 2003. 352p.) [in Russian].

Сведения о авторах:

Сыдыков Ерлан Батташевич – д.и.н., академик Евразийского Национального университета им. Л. Гумилева, Астана, Казахстан

Жанбосинова Альбина Советовна – д.и.н., профессор, ГНС НИЦ Ел тарихы Евразийского Национального университета им. Л. Гумилева, Астана, Казахстан

Сайлаубай Ерлан Ерназарович – к.и.н., доцент, директор НИЦ Ел Тарихы Евразийского Национального университета им. Л. Гумилева, Астана, Казахстан

Маслов Халил Борисович – PhD, ВНС НИИ «Алаш» Евразийского Национального университета им. Л. Гумилева, Астана, Казахстан

Сыдыков Ерлан Батташевич – Doctor of Historical Sciences, L. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Zhanbosinova Albina Sovetovna – Doctor of Historical Sciences, Professor, STS SIC El Tarikhy of L. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Sailaubai Yerlan Yernazarovich – Ph.D., Associate Professor, Director of the El Tarikhy Research Center of the L. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Maslov Khalil Borisovich – PhD, LR Research Institute «Alash» of L. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Қазақстан Республикасы Ұлттық архивінің материалдарындағы саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау мәселелері

Адилхайр Е. Мырзаханов

А.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан

Корреспонденция үшін автор

E-mail: 87080077500@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-6430-7066>

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-142-1-61-75>

Аңдатпа. Саяси қуғын-сүргін тарихының мәселелері Қазақстан Республикасының Президенті Қ.Тоқаевтың шешімі бойынша құрылған мемлекеттік комиссия қызметінің аясында өзекті және маңызды тақырып болып табылады. Автор ұсынған тақырыптың өзектілігі оның қайта құру кезеңінің қалыптасу кезеңдерін және ақтау процесінің басталуын, КСРО-дағы мұрағаттық революцияны талдауға жүгіну тұрғысынан сөзсіз. Зерттеу мақсаты-Қазақстан Республикасы Ұлттық мұрағатының қорларында анықталған саяси қуғын-сүргін құрбандарын оңалту тарихы бойынша дереккөздерді талдау. Автор ашқан мұрағат материалдары Қазақстанның қазіргі даму кезеңінде саяси қуғын-сүргін құрбандарын оңалтудың мемлекеттік саясатын қалыптастыру мәселелерін, атап айтқанда 80 – ші ғасырдың аяғы-XXI ғасырдың басын ашады. 1988 жылы қуғын-сүргін құрбандарын оңалту жөніндегі мемлекеттік комиссияның құрылуымен басталған оңалтудың бірінші кезеңіне ерекше назар аударылды. Автор Мемлекеттік комиссия қызметінің құқықтық саласына және жобаны талқылау, «жаптай қуғын-сүргін құрбандарын оңалту туралы» заңды қабылдау және қолданысқа енгізу тарихына назар аударды.

Жалпы, мақалада XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы саяси қуғын-сүргін құрбандарын оңалту жөніндегі мемлекеттік саясатты іске асыру барысында түрлі іс-шаралар ұсынылған. Мұрағаттық деректер негізінде автор саяси қуғын-сүргін құрбандарын оңалту барысын және статистикалық материалдарды көрсетеді.

Түйін сөздер: репрессия; ұжымдастыру; қуғын-сүргін; саясат; заң; ақтау; архив; жарлық; мемлекет; тарих.

Received 25.12.2022. Revised 27.12.2022. Accepted 15.02.2023. Available online 30.03.2023.

For citation:

Myrzakhanov A.E. Issues of rehabilitation of victims of political repression in the materials of the National Archive of the Republic of Kazakhstan // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2023. – Vol. 142. – No. 1. – C. DOI: 10.32523/2616-7255-2023-142-1-61-75

Для цитирования:

Мырзаханов А. Вопросы реабилитации жертв политических репрессий на материалах Национального архива Республики Казахстан // Вестник ЕНУ им. А. Гумилева Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2023. – Т. 142. – №. 1. – С. DOI: 10.32523/2616-7255-2023-142-1-61-75

Кіріспе

Саяси қуғын-сүргін большевиктер билікке келгеннен кейін бірден басталып, XX ғасырдың 70-ші жылдарының соңына дейін жалғасты. Өз саясатын жүргізу үшін Кеңес мемлекеті - ВЧК - ГПУ - ОГПУ – НКВД-ны құрды. Репрессиялық саясаттағы маңызды орын соттарға, прокуратураға, жазаны орындайтын органдарға, сондай - ақ соттан тыс органдарға тиесілі болды. Бұл процеске аз дәрежеде милиция қатысты, өйткені ол көмекші рөл атқарды және аталған органдардың көмекшісі болды. Саяси қуғын-сүргінге қоғамның барлық әлеуметтік топтары, кәсіптері, әр түрлі жастағы ұлттар мен діндердің өкілдері кірді.

«Репрессия» ұғымы (ерте лат. гергеБзю – басу, жаншу) жазалау шарасы, жаза деп түсініледі (Ковалев, 1979: 1132). «Большая юридическая энциклопедия» сөздігінде «репрессия» ұғымы жазалау шарасы, мемлекеттік органдар қолданатын жаза ретінде түсіндіріледі (Барихин, 2005: 817).

Бұрынғы КСРО одақтас республикаларының, қазіргі уақытта тәуелсіз мемлекеттердің ақтау туралы заңнамасында «саяси қуғын-сүргін» ұғымы әр түрлі анықталған.

Алайда, осы ұғымның неғұрлым толық және нақты анықтамасы Қазақстан Республикасының Жаппай саяси қуғын-сүргіндер құрбандарын ақтау туралы Заңында беріледі (https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z930002200_). Онда былай делінген «Осы Заңда саяси қуғын-сүргіндер ретінде мемлекеттік органдар немесе олардың өкілі болып табылатын лауазымды адамдары саяси себептер бойынша күзетпен қамауға алуды және психиатриялық мекемелерде күштеп емдеуді қоса алғанда өмірін жою немесе бас бостандығынан айыру, елден қуып жіберу және азаматтығынан айыру, өмір сүрген жерлерінен немесе мекенді аудандарынан аластау (айдау немесе жер аудару), арнайы қоныс аударуға жіберу, бостандығын шектей отырып ықтиярсыз еңбекке тарту түрінде (соның ішінде «еңбек армияларында», «ішкі

істер халық комиссариатының жұмысшы колонналарында» деп аталатындарға) жүзеге асырылатын көндіру шаралары, сондай-ақ қылмыс жасағаны үшін нақақтан айыптаумен, не саяси сенімдерінің белгілеріне, таптық, әлеуметтік, ұлттық, діни немесе басқа тегіне қарап, сот, соттан тыс не әкімшілік тәртібінде әлеуметтік қауіпті адамдар ретінде қудалаумен ұштасқан басқа да құқықтары мен бостандығынан айыру немесе шектеу танылады».

Жалпы, Қазақстандағы Кеңес өкіметінің 30-шы жылдардағы қасірет туралы ақиқатты қазақстандық тарихшылар 1980-ші жылдардың аяғы мен 1990 – шы жылдардың басынан бастап жаңа және тың архив деректері негізінде әзірлей бастады.

Осы жылдарда мемлекет тарапынан да шаралар қолға алына бастады. Қазақстанда 1988 жылы қоғамдық қысым әсерінен Қазақстан Коммунистік партиясының Орталық Комитеті жанынан тоталитарлық жүйенің құрбаны болған қазақ мәдениеті мен ғылымының көрнекті қайраткерлерінің шығармашылық мұрасын қайта қарау үшін құрылған комиссия шешімдері жарық көрді (Казахстанская правда, 1988). Ал 1989 жылы 16 қыркүйектегі КСРО Жоғары Кеңесі Президумының «30-40,50-жылдар басындағы кезеңде орын алған репрессия құрбандарына қатысты әділеттілікті қалпына келтіру туралы қосымша шаралар туралы» жарлыққа сай, Ресейде миллионға жуық қылмыстық істер қайта қаралды және 1073750 адам ақталды (Весновская, 2004: №3).

1989 жылы 14 қарашада «Күштеп қоныс аударуға ұшыраған халықтарға қарсы репрессивті актілерді заңсыз және қылмыстық деп мойындау және олардың құқықтарын қамтамасыз ету» КСРО Жоғары кеңесі Декларациясы жарияланды (Жұмашев, Михеева, 2007: 241). Құжатта саяси репрессия барлық республикаларда жүргізілгені, жаппай қамау лагерлерде, қоныс аударылған аймақтардағы халықтардың жағдайы айтылады. Сонымен қатар, репрессияға ұшыраған барлық кеңес халқының құқықтарын қалпына келтіру үшін заңдық шаралар қабылдау қажетті екенін көрсетеді.

Осы кезде құрылған Мемлекеттік комиссиялар мен қабылданған нормативтік-құқықтық актілер тақырыпты зерттеуге тарихшыларға мүмкіндіктер ашып берді.

Қазақстандағы жаппай саяси репрессия қасіреті туралы алғашқылардың бірі болып 1989 жылы «Вопросы истории» ғылыми журналында жарияланған мақалаларында тарихшылар М.Қ. Қозыбаев, Ж.Б. Әбілғожин және демограф М.Б. Тәтімов жазды (Әбілғожин, Қозыбаев, Тәтімов, 1989: 53-71). КСРО-да және шетелде танымал тарихи журналдағы осы жарияланымның арқасында 30-жылдардағы қазақ халқының қасіреті туралы нақты және тарихи сенімді фактілер бүкіл әлемге белгілі болды.

Елде жаппай саяси репрессиялар тақырыбына байланысты ғылыми конференциялар өткізіліп, «Азалы кітаптар» дайындала бастады. Азалы кітаптарды шығарудың мақсаты 20 ғасырдың жаппай қуғын-сүргін кезеңіндегі саяси айыппен атылғандар тізімі жариялау, көрсету болды. 1996 жылы «Азалы кітаптың» бірінші томы шығарылды, оған Алматы қаласы және Алматы облысында атылған азаматтардың тізімі кірді (Қозыбаев, 2000: 28). Қазақстанда бұл мақсатта Ұлттық Ғылым Академиясы Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, «Әділет» қоғамы жұмыс істеді. Бүгінгі күні осы бастама негізінде Қазақстанда 14 «Азалы кітап» («Книга скорби») жасалынды. Оның ішінде, Ақмола, Ақтөбе, Алматы, Атырау, Шығыс Қазақстан, Жамбыл, Батыс Қазақстан, Қарағанды, Қызыл-Орда, Қостанай, Маңғыстау, Павлодар, Солтүстік Қазақстан, Оңтүстік Қазақстан облыстары бойынша кітаптар шығарылды. Қазақстан бойынша 146 400-ге жуық репрессияға ұшыраған есімдері анықталды (Кириллов, 2002: 4-5). Кейін саяси репрессиялардың ақталған құрбандарының тізімі халықаралық «Мемориал» қорының базасына енгізілді, осылайша тұтас мәліметтер базасын құрады.

Бұл шаралардың ұйымдастырылуына «Әділет» қоғамы мен академик М.Қ. Қозыбаев басқарған Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты ерекше үлес

қосты. Олар репрессия құрбандарын жаппай жерлеген орындарды анықтады.

1995 жылы ақпанда «Қазақстандағы күштеп ұжымдастыру және саяси репрессиялар» атты ғылыми-практикалық конференция өткізілді. 1996 жылы қазанда конференция материалдары мен саяси репрессия құрбандары естеліктері «Народ не безмолвствует» (Нұрпейісов, 1996: 315) деген атпен жеке кітап болып басылып шықты. Аталған конференциялар тақырыптың зерттелуінің бастамасына айналды, кейін тақырыпты зерттеу көлемді түрде жүргізіле бастады.

Сондай-ақ, Қазақстан Жоғарғы Кеңесінің арнайы комиссиясы жүргізген Қазақстандағы күштеп ұжымдастыру мен ашаршылық туралы тарихи шындықты, тұтастай алғанда XX ғасырдың 20-30-жылдарындағы кеңестік тоталитарлық режимнің саяси қуғын-сүргін көрінісін қалпына келтіру жөніндегі орасан зор жұмыстың маңыздылығын атап өткен жөн.

Саяси репрессия құрбандарына мемлекет тарапынан жүргізілген маңызды қадамдардың бірі қуғын-сүргін құрбандарына тұрғызылған мемориалдар болды. Алғашқылардың бірі болып 1989 жылы Ақмола облысы Целиноград ауданы Малиновка ауылында репрессия құрбандарын еске алуға арналған «Мемориал» кешені құрылды (АОМА, 2647-қ, 60-іс, 38-п.). Осы жерде неміс арнайы қоныс аударушыларының ұрпағы И. Шарфтың ұйымдастыруымен «Отанын сатқандар» әйелдеріне арналған Кеңес Одағындағы алғашқы ескерткіш те қойылды. 1990 жылдың 29 қыркүйегінде Ақтөбе облысының Ақтөбе-Орск темір жолының 20 шақырымында Түйетөбе деген жерде 30-50 жылдардағы саяси қуғын-сүргін құрбандарына ескерткіш орнатылды. Ол облыстық және қалалық атқару комитеттерінің бастамасымен халық қаражатына тұрғызылды. Жерлеу орындарында белгілер, ескерткіштер орнатылды. Мысалға, 1993 жылғы Балқаш қаласындағы әскери тұтқындар лагеріндегі латыш тұтқындары жерленген жерге естелік крест, 1996 жылғы Форт-Шевченко қаласында,

1997 жылғы Жаңаөзен қаласында саяси қуғын-сүргін құрбандарына ескерткіштер тұрғызыла бастады. 1997 жылы 6 маусымда Астана қаласында Саяси қуғын-сүргін құрбандарына арналған Мемориал бой көтерді. 2000 жылы Қарағанды лагерінің Спасск бөлімшесінде қаза болғандарды еске алуға қойылған кресттер (Долинка кенті (Қарағанды-Шахтинск тас жолының 33-ші шақырымы). Сондай-ақ, 2002 жылғы 31 мамырда Алматы облысы, Талғар ауданы, Жаңалық ауылында тұрғызылған 1930 жылдардағы саяси қуғын-сүргін құрбандарына арналған ескерткішті атап өтуге болады. Кейінгі жылдарда бұл үрдіс күшейе бастады, ескерткіштер республиканың көптеген аймақтарында қойылды.

Бұл іс-шаралар қазақстандықтар үшін саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу аса маңызды болғанын көрсетеді.

Мәселе

Бүгінгі таңда Кеңестер Одағындағы саяси қуғын-сүргін мәселесін бүкіл әлемнің тарихшылары зерттейді. Ендігі кезеңде тоталитарлық мемлекет тарихының беттерін терең ашу қажеттілігі туындап отыр. Бұл үшін саяси қуғын-сүргіндермен байланысты тарихи дереккөздерді жан-жақты зерттеу қажет. Көптеген тарихи еңбектер, архив деректерінің жинақтары бар, бірақ осы тақырыптағы дереккөздерді кешенді зерттеу оны одан да тереңірек ашуға мүмкіндік береді.

Архивтік деректер тоталитарлық мемлекеттің адам құқықтарын бұзудағы қылмыстарының барлық ақиқаты мен қасіретті тұстарын ашуға және оның құрбандарын жаппай ақтауға мүмкіндік береді. Бұл үшін қазақстандық археографияны дұрыс бағытта жүргізу қажет және дереккөздерді құпиясыздандыру арқылы материалдарды ғылыми айналымға енгізіп, зерттеушілерге тыйым салынған материалдарға қол жетімділікті қамтамасыз ету керек.

Тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдары саяси-қуғын сүргін құрбандарын ақтау мәселесі қолға алынып, нәтижесінде 1993 жылы «Жаппай саяси қуғын-сүргін

құрбандарын ақтау туралы» Заң қабылданды. Алайда кейбір ғалымдардың пікірінше бұл заңның кейбір баптары керісінше қуғын-сүргін құрбандарын ақтауды шектейді. Яғни, Заң жобасын талқылау, қабылдау барысында саяси қуғын-сүргінге қатысты қазақстандық ерекшелік ескерілмеген. М. Қойгелдиев, С. Қасымов, Б. Аяған, З. Қабылдинов сынды ғалымдардың айтуынша, Қазақстандағы ақталуға жататын 20-дан астам санаттағы адамдардың іс жүзінде 4-5 санаты ғана ақталған. Бұл туралы саяси-қуғын сүргін құрбандарын толық ақтау бойынша жасалған тұжырымдамада жазады. Заңның қалған санаттағы адамдарды ақтауға қауқарсыз екендігін көрсетеді деп айтуға болады.

Мақсаты мен міндеті

Зерттеудің мақсаты саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау бойынша жүргізілген мемлекеттік саясаттың кезеңдерін ҚР Ұлттық архиві материалды негізінде көрсету. Ақтауға байланысты өзекті мәселелерді және оларды шешуге болатын жаңа басым міндеттерді анықтау. Аталған мақсатқа жету үшін 1993 жылғы 14 сәуірдегі «Жаппай саяси қуғын-сүргіндер құрбандарын ақтау туралы» Қазақстан Республикасының заңын талқылау болып табылады.

Зерттеу әдістері

Зерттеудің әдіснамалық негізі саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау процесін ҚР Ұлттық архиві материалды негізінде талдау болды. Мақаланың негізгі әдіснамалық принциптері: объективтілік, жан-жақтылық, тарихилық, пәнаралық байланыс. Зерттеудің негізін құрайтын материалдар хронологиялық оқиғаларды, құқықтық нысандардың мазмұнын ескере отырып зерттелді және талданды. Зерттеудің әдіснамалық базасы танымның заманауи әдістері, функционалды тәсіл, талдау, синтез және аксиологиялық әдістерден тұрды. Сондай-ақ бірқатар арнайы әдістер қолданылды: салыстырмалы-құқықтық, статистикалық, жүйелік, тарихи-құқықтық, логикалық-құқықтық және т. б.

Саяси репрессия, репрессия құрбандарын ақтау мәселесі тарих ғылымында ғана емес, сонымен қатар, заңтану, саясаттану ғылымдарына да тән өзекті тақырып болып табылады. Себебі, кез-келген қоғамдық саяси үдеріс ол нормативті-құқықтық құжаттардың ілесуімен жүзеге асырылады. Ал біз қарастырып отырған кезең қазіргі таңда ғылымда және қоғамда қазақтың қасіретті тарих беттеріне айналып кетті. Сондықтан, мақала осы үш ғылым саласы арасындағы пәнаралық байланыстарды қолдана отырып жазылды. Талдау барысында саяси репрессия мәселесіне қатысты архив қорларына және ондағы архив деректері жекелей қарастырылды. Дерек болып табылатын нормативтік құжаттардың жобалық нұсқа сатысынан бастап, оның әр түрлі деңгейде талқылануы, қабылдануы және қолданысқа ену үдерістеріне талдау және салыстырмалы талдау жүргізілді. Сонымен қатар, мақала жазу барысында хронологияның сақталуы құжаттарды ашуда реттілікті қамтамасыз етуге мүмкіндік берді.

Талқылау

Кеңестік саяси репрессия құрбандарын ақтау тарихының құжаттары Қазақстан Республикасы Ұлттық архивіне сақталған. Ұлттық архивте сақталатын құжаттардың негізгі бөлігі Қазақстан Республикасының тәуелсіз мемлекет ретінде құрылуы мен дамуы кезеңіне жатады. Нақтылап айтқанда, архив құжаттары 1991 жылдан басталады. Алайда, саяси-қуғын сүргін құрбандарын ақтау деректері бойынша құжаттық жинақтар жарық көрген жоқ. Оның бір себебі, тақырып бойынша құжаттардың аздығы. Тек, 2011 жылы Тәуелсіздіктің 20-жылдығына орай Ұлттық архивте сақталған құжаттардың атаулары мен тізімі берілген «Хроника Независимости Республики Казахстан: События и факты (1991-2011)» (Әбсеметов, 2011: 757) атты анықтамалық кітап шықты.

Саяси қуғын-сүргін құрбандарына қатысты Қазақстандағы ақтау саясаты тәуелсіздік жылдарында, яғни 1991 жылы 12

қарашада Жоғарғы Кеңес Президиумының арнайы комиссиясы құрылуынан басталды, оның құрамына көрнекті ғалымдар, қоғам қайраткерлері және құқық қорғау органдарының басшылары кірді. Комиссия 1992 жылдың қарашасына дейін жұмыс істеді (ҚРҰА. 2-қ. 1-т. 98-іс, 89-114-пп.).

Қазақстан Республикасының Ұлттық архивіндегі саяси репрессияларға байланысты мемлекеттік дәрежедегі алғашқы құжаттардың бірі осы комиссия деректері болып табылады. Бұл «Қазақстан Орталық Атқару Комитеті мен ҚАКСР Халық Комиссарлары Кеңесінің 1928 жылғы 27 тамыздағы «Бай шаруашылықтарын тәркілеу туралы», 1928 жылғы 13 қыркүйектегі «Аса ірі және жартылай феодал байларды тәркілеу мен жер аударуға қарсы әрекет жасағаны үшін қылмыстық жауаптылық туралы» және 1930 жылғы 19 ақпандағы «Жаппай ұжымдастыру аудандарында ауыл шаруашылығын социалистік жолмен қайта құруды нығайту жөніндегі және кулактар мен байларға қарсы күрес жөніндегі шаралар туралы» қаулыларын зерттеу жөніндегі қорытындылары мен ұсыныстары туралы» 1992 жылғы 7 желтоқсандағы Жоғарғы Кеңес Президиумының қаулысы болып табылады.

Бұл республикалық және ведомстволық архивтердің материалдарын, сот және соттан тыс органдар материалдарын, статистикалық деректемелерді, мерзімді баспасөзді, сол оқиғаларға куә болғандардың айғақтарын зерттей келе жасаған комиссияның қорытындысы мен ұсыныстары болып табылады.

Жиналған деректемелерді зерттей келе, комиссия енгізген ұсыныстарды талдап өтейік: 1928-1932 жылдары тәркілеу, ұжымдастыру, отырықшыландыру және басқа да мәселелер бойынша қабылданған қаулылар мен актілер заңсыз әрі халыққа қарсы қаулылар мен актілер ретінде күші жойылды; Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты және басқа да мүдделі ұйымдармен бірлесе отырып, ғылыми таным қалыптастырған жаңа теориялық-тұғырнамалық және зерттеушілік көзқарастар негізінде оқулықтар,

бағдарламалар және басқа да әдістемелік әдебиеттер даярлауды жүзеге асыру; Комиссия Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесінің алдағы 9-ыншы сессиясынан, Конституциялық комиссиядан тәуелсіз де егеменді Қазақстанның тұңғыш Конституциясын қабылдай, құқықтық - демократиялық мемлекет негізін қалай отырып, әділеттілікті қалпына келтіру жөніндегі тарихи борышын өтеуді, атап айтқанда Конституция жобасының «Мемлекеттің негізгі міндеттері» деген 11-тарауында 62-баптың соңғы азатжолының алдынан: «жаппай саяси жазалау, ізгілікке қарсы күштеу шаралары мен қуғындау құрбандары болған, енді атажұртына оралып жатқан отандастардың, олардың ұрпақтарының, сондай-ақ кемсіту, қысым жасау және қуу салдарынан басқа мемлекеттерден Қазақстанға қашуға мәжбүр болған қазақ жұртшылығының жайласуына жалпы танылған халықаралық қағидаларға сәйкес жан-жақты көмек көрсету».

ҚР Ұлттық архивта саяси репрессия құрбандарын ақтауға қатысты құжаттары бар келесідей қорларды атап өтуге болады: «Қазақстан Республикасының Жоғарғы Кеңесі»; «Қазақстан Республикасы Премьер министрінің Кеңесі (Қазақстан Республикасы Үкіметінің Аппараты)»; «Қазақстан Республикасының Жоғары төрелік соты»; «Қазақстан Республикасының шетелдермен достастық және мәдени байланыстар қоғамы», «Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік мұрағаты» мекемелерінің құжаттары. Бұл мекемелер тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында заң шығарушы және атқарушы биліктің тармақтары болды, кейбірі қоғамдағы байланыстарды күшейтуде үлес қосты.

1993 жылғы 14 сәуірде «Жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау туралы» Қазақстан Республикасының Заңының қабылдануы еліміздегі ақтау саясатының тағы бір кезеңін көрсетеді. Аталған заңның түпнұсқасы Қазақстан Республикасының Ұлттық архивінде сақталған (ҚРҰА 2-қ. 1-т. 267-іс. 70-94-пп.).

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарының қиындықтарына қарамастан, Қазақстан Республикасының Жоғарғы Кеңесі 1993 жылғы 14 сәуірде «Жаппай саяси қуғын-сүргіндер құрбандарын ақтау туралы» Заңды қабылдады. Заңда «жаппай саяси қуғын-сүргіндерге ұшыраған адамдарға қатысты әділеттілікті қалпына келтіру, осы қуғын-сүргіндердің барлық құрбандарын ақтау, оларға келтірілген моральдық және материалдық залалды қазіргі уақытта барынша ықтимал өтеуді қамтамасыз ету мақсатында жасалды, бұрынғы КСРО аумағында саяси қуғын-сүргіндерге тікелей ұшыраған және қазіргі уақытта Қазақстан Республикасының азаматтары болып табылатын барлық адамдарға қолданылады» делінді.

Ақталуға саяси айыптар бойынша қуғын-сүргінге ұшыраған, жалған жала жабылған, өмірден өткен азаматтар, «арнайы қоныс аударушылар», «еңбек әскерлерінің» жұмысшылары, Қазақстанға жер аударылған халықтар және т.б. үміткер бола алады. Аталған Заң тарауларының басым бөлігі 1991 жылғы 18 қазандағы Ресей Федерациясының «О реабилитации жертв политических репрессий» заңына ұқсас, аса ерекшеліктер көрініс таппаған. Құжаттың басты кемшілігі құрбандар шеңберін шектеу болды. Сондықтан да, 2022 жылғы 7 сәуірде өткен Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссияның отырысында осы Заңды жетілдіру, қажетті баптарға өзгерістер енгізу туралы ұсыныстар енгізілді.

1993 жылғы 14 сәуірде «Жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау туралы» Қазақстан Республикасының Заңының қабылдануы, талқылануы және мемлекеттік органдардың Заң жобасына қатысты ұсыныстары Қазақстан Республикасының Ұлттық архив қорларында сақталған.

Қазақстан Республикасының «Жаппай саяси қуғын-сүргіндер құрбандарын ақтау туралы» Заңы өзіндік тарихқа ие. Заңның қабылданғанына бір жыл толмай жатып Қазақстан Республикасы Президентінің

20.03.94 жылғы №1612 Жарлығымен оның қолданылуы 1997 жылғы 1 сәуірге дейін 3 жылға ішінара тоқтатылған болатын (Жеңілдіктер мен өтемақы төлемдерін ретке келтіру шаралары туралы Қазақстан Республикасы Президентінің 1994 жылғы 20 наурыздағы № 1612 Жарлығы, URL https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1002858). Тарихи құжаттарды талдай келе, енгізілген өзгертулер мен толықтыруларды анықтай алдық. 1993 жылдан 2021 жылға дейін 12 рет өзгертулер мен толықтырулар енгізілген. Бұл тарихи құжаттың ең көп талқылауда болғанын және қоғамның назарын өзіне аударғанын көрсетеді. Ол түсінікті еді, себебі Тәуелсіз Қазақстан үшін сталинизмді айыптау аса қажетті, күн тәртібіндегі мәселелердің бірі болды.

1993 жылдың 14 сәуіріндегі Қазақстан Республикасының «Жаппай саяси репрессия құрбандарын ақтау туралы» Заңын жүзеге асыру барысында Ш.Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының ғалымдары үлкен жұмыс істеді. «Әділет» тарихи-ағарту қоғамының басшылығы мен белсенділерімен бірге және республика ҰҚК басшылығының көмегімен ғылыми конференциялар мен семинарлар өткізілді, сталинизм кезеңіндегі жаппай саяси репрессиялар құрбандарының тізімі алынды. Жекелеген құжаттар, оның ішінде жаппай саяси репрессияны жүргізу үшін негіз болған Қазақстан Компартиясы Орталық комитеті мен бұрынғы өлкелік комитеті және БКП(б) Орталық комитеті қаулысы құпиясыздандырылды, жарық көрді (Қозыбаев, 2000: 28). Көріп отырғанымыздай, Заңның жариялануы кеңестік тарихнаманы өзгертуге, Отан тарихында жаңа тұжырымдамаларды жасауға мүмкіндіктер берді.

Жалпы, Заң қазақстандық саяси репрессия құрбандарын ақтауға үлкен әсер етті. Аталған Заң қабылданғаннан кейін республика прокуратурасы қылмыстық істерді қайта қарап, ол бойынша 1997 жылы 10 938 іс бойынша 2 415 адам ақталды (Год общенационального согласия и памяти жертв

политических репрессий, 1998: 412-414). Бірақ бұл алғашқы жылдардағы статистика ғана, аталған үдеріс ұзақ жылдарға созылды.

Әрі қарай Қазақстан Республикасының Жоғарғы Кеңесі қорындағы деректерді талдайық. 1992 жылғы 15-16 қазандағы Қазақстан Республикасының Жоғарғы Кеңесі Президиумы отырысының күн тәртібіне қойылған 4-ші мәселе «Жаппай саяси-қуғын сүргін құрбандарын ақтау туралы» Қазақстан Республикасы Заңының жобасын талқылау (ҚРҰА 2-қ. 1-т. 79-іс. 1-п.) болды.

Аталған Заң жобасын Қазақстан Республикасы Мемлекет және құқық институтының академик М.Т. Баймаханов бастаған белгілі заңгер ғалымдары және «Әділет» тарихи-ағартушы қоғамы қызметкерлері дайындаған болатын.

Талқылау бойынша баяндаманы Депутаттық өкілеттіктер мен адам құқықтары мәселелері бойынша Комитет төрағасының орынбасары В.И. Воронов жасады. Нәтижесінде, Жоғарғы Кеңес Төралқасы «Жаппай саяси қуғын-сүргіндер құрбандарын ақтау туралы» Қазақстан Республикасы Заңының жобасы Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесі Төралқасының мәжілісінде айтылған ескертпелер мен ұсыныстарды ескере отырып, Жоғарғы Кеңестің тоғызыншы сессиясының қарауына енгізетін болды. Осы Заң жобасы бойынша сессияда баяндама жасау жұмыс тобының жетекшісі, Депутаттық өкілеттік мәселелері және адам құқықтары жөніндегі комитет төрағасының орынбасары В.И. Вороновқа тапсырылсын деп қаулы етілді (ҚРҰА 2-қ. 1-т. 79-іс. 148-п.).

Сонымен бірге архивта «Жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау туралы» Қазақстан Республикасының Заңын қолданысқа енгізу туралы Жоғарғы Кеңес қаулысының жобасы да бар. Қаулы жобасына көрсетілген: «1.«Жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау туралы» Қазақстан Республикасының Заңы 22-бапты қоспағанда, 1993 жылғы 1 қаңтардан бастап қолданысқа енгізілсін. 2. Осы Заңның 22-бабы 1993 жылғы 1 сәуірден бастап қолданысқа енгізілсін. 3. Азаматтардың шынайы ақпарат

алуға заңды құқығын ескере отырып, ҚР Президентіне жаппай қуғын-сүргін мен адам құқығына қол сұғуға негіз болған заңнамалық актілерді, үкіметтік, партиялық және басқа да органдардың шешімдерін, сондай-ақ ведомстволық актілерді құпиясыздандыру жөнінде қажетті шаралар қабылдауды ұсыну.

4. Қазақстан Республикасының Министрлер Кабинеті осы Заң күшіне енгенге дейін: а) осы Заңның 24-бабында көзделген куәліктің үлгісі бекітілсін, жергілікті атқарушы өкімет органдарын қажетті мөлшерде куәліктермен қамтамасызету шаралары қабылдансын; б) осы Заңның 24-бабында көрсетілген жеңілдіктерді беру және оларды өтеуге байланысты шығындарды республикалық бюджет қаражатынан өтеу тәртібі айқындалсын; в) министрліктер мен ведомстволардың осы заңға қайшы келетін нормативтік актілерін қайта қарау қамтамасыз етілсін.

5. Қазақстан Республикасының Министрлер Кабинеті 1993 жылғы 1 сәуірге дейін осы Заңның 22-бабында көзделген ақшалай өтемақы төлеу тәртібін айқындасын.

6. Қазақстан Республикасының Жоғарғы Кеңес Президиумы бір ай мерзімде саяси репрессия құрбандарын ақтау бойынша Комиссия құрсын, деп қаулы етілген (ҚРҰА 2-қ. 1-т. 79-іс. 150-157-пп.). Қаулыда өтемақы төлеу мәселесін көздейтін Заңның 22 бабы туралы жиі айтылады. Себебі, өтемақы төлеу маңызды әрі күрделі мәселе болды. Оны жүзеге асырудың нақты механизмі қаралмағандықтан көптеген қиындықтар туындады. Өтемақыны төлеуді жүргізетін мекеме қызметкерлері қандай тәртіппен жүргізілетіндігін білмеу салдарынан, өздеріне жүгінген адамдарды басқа мемлекеттік органдар мен мекемелерге негізсіз жолдауға мәжбүр болды. Бұл туралы Заңсыз репрессиялар құрбандарының ассоциациясы басқарма төрағасы В.М. Гриневтың ҚР Президенті ісі басқарамасына жазған хатында 22 бапқа сәйкес төленетін өтемақының дұрыс жүргізілмейтіндігін, сондай-ақ, жәрдемақы, репрессия құрбандарының санатына қатысты мәселелердегі өрескел кемшіліктер мен заң бұзушылықтарды мысалдар келтіре отырып жазады (ҚРПА, 148Н-қ. 1-т. 285-іс).

ҚР Ұлттық архивінде Заңның талқылануы туралы басқа да кешенді құжаттар жинақталған. Осы құжаттарды талқылауға көшейік.

Ең маңызды құжат, Қазақстан Республикасының Жоғарғы Кеңесіне Әлеуметтік қорғау коалициясы осы Заңға қатысты жазған өтініші және ашық хаты. Өтініште: «Әлеуметтік қорғау коалициясы саяси себептер бойынша қуғын-сүргінге ұшырағандардың үндеуін қолдайды және Қазақстан Республикасында саяси-қуғын сүргін құрбандарын ақтау туралы заң қабылдау және ақталған адамдарды Ұлы Отан соғысының қатысушыларына теңестіру қажет деп санайды» деп жазады. Өтінішке социал-демократиялық партия, «Азат» ҚАҚ, Қазақстанның республикалық партиясы, демократиялық прогресс партиясы, жұмысшылар қозғалысы, «Қайрат» АҚ, жастар одағы, «Бірлесу» республикалық кәсіподағы, социалистік партия, Қазақстанның тәуелсіз кәсіби орталығы, «Табиғат» экоодағы, халықтық конгресс партиясы, «Бірлік», «Невада-Семей», Хельсиндік топ, репрессияланғандар ассоциациясы секілді жиырмаға жуық саяси партиялар, ұйымдар мен қоғамдық бірлестіктері қол қойған.

Коалицияның жазған ашық хатында: «Бізге тәуелсіз жағдайлардың күшімен біз Отан соғысының шайқастарына тікелей қатыспадық, алайда 30-50 градусық аязда, 12-14 сағаттық жұмыс күнінде ГУЛАГ лагерлерінде ақысыз жұмыс істей отырып, майдан мен халық шаруашылығын көмірмен, темірмен, алтынмен және басқалармен қамтамасыз еттік. Біз жеңіске толыққанды үлесімізді қостық және майданмен салыстырғанда, сталиндік қабырғаларда қорланғаннан көрі, майданда өлу жеңіл және абырой еді» деп жазады. Сондай-ақ, 1990 жылғы 18 қыркүйектегі «30-40 және 50 жылдардағы заңсыз қуғын-сүргіндерден зардап шеккен, ақталған азаматтарға көмек көрсету жөніндегі шаралар туралы» Президент жарлығына ризашылығымыз мол, алайда жарлықта моральдық залал үшін өтемақы қарастырылмаған және тек ішінара

материалдық өтемақы беріледі деп, Заң жобасы бойынша өз ұсыныстарын білдірген. Ашық хатта келтірілген мәліметке қарағанда, 1992 жылғы жағдай бойынша Қазақстанда репрессияға ұшыраған, көзі тірі, адамдар саны бар жоғы 2500 адам, Алматы қаласында 350 адамдай ғана болған (ҚРҰА 2-қ. 1-т. 79-іс. 226-227 пп.). Қазіргі таңда арамызда жүрген репрессияға ұшыраған адамдар саны одан да аз, тіптен жоқтың қасы екендігі сөзсіз. Бар болған күннің өзінде де егде жасқа келген, өз бетімен өтемақы алу үшін құжаттар жинап, тапсыруға мүмкіндіктері жоқ. Олай болса, репрессия құрбандарының өтемақы алу мәселесін қайта қарастыру орынды болар ма еді? деген сұрақ туындайды.

ҚР Жоғарғы Кеңесінің Халық депутаттары кеңестері, басқаруды және өзін-өзі басқаруды дамыту жұмысы мәселелері жөніндегі Комитеттің Заң жобасына қатысты ұсынысына сәйкес, 14 және 15-баптардың ережелеріндегі қайшылықтарды жою керек делінді. Ал, 14-бапқа сәйкес, прокуратура органдарымен тексеру материалдары бойынша қорытынды жасалады, соның негізінде өтініш берушіге ақтау туралы анықтама беріледі. 15-бап бойынша, азамат толық ақталған жағдайда, сот өтініш берушіге ақтау туралы анықтама береді. Осыған байланысты, заңда ақтау туралы анықтаманы тек сот беруі керек деп нақты жазу қажет деп санаймыз делінген (ҚРҰА 2-қ. 1-т. 79-іс. 231-п.).

Саяси-қуғын сүргін құрбандарын ақтау туралы Заңның соңғы редакциясын алып қарайтын болсақ, 10-бапқа сәйкес тексеру материалдары бойынша прокуратура органдары қорытынды жасайды, соның негізінде өтініш берушіге ақтау туралы анықтама береді делінген. Ал енді, 15-бапқа сәйкес дәл солай, азамат толық ақталған жағдайда сот өтініш берушіге ақтау туралы анықтама береді деп жазылған. Бұдан, мәселенің ұсыныс күйінде қалғандығын, іс жүзінде ұсыныстар ескерілмегендігін көруге болады. Өз кезегінде Заңдағы бұндай нақсыздықтар репрессия құрбандарын ақтауда өз теріс әсерін беретіні сөзсіз.

Қазақстан Республикасының Ішкі істер министрлігі, Заң жобасының кіріспесі декларативті сипатта берілген (ҚРҰА 2-қ. 1-т. 79-іс. 234-п.). Біздің ойымызша, құжаттың мәнін қандай да бір сезімге берілмей және тарихи шолулар жасамай, қысқаша баяндаумен шектелген жөн болар еді деген ұсыныс түскен секілді. Сонымен қатар, кейбір баптардағы сөздердің орналасу реттілігіне қатысты ескертпелер білдірілген.

Қазақстан Республикасының Президент және Министрлер кабинеті Аппаратының мемлекеттік-құқықтық бөлімі Заңның оң жақтарын көрсете отырып, келесідей ескертпелер мен ұсыныстар енгізді: Заң жобасында жаппай репрессияға ұшыраған адамдарды ақтаудың белгілі бір процедуралық тәртібі ұсынылған, алайда, біздің ойымызша, репрессия құрбандары мен басқа да мүдделі адамдар мен қоғамдық бірлестіктердің міндетті түрде өтініш беруі, біріншіден, жобаны жасаушылар басшылыққа алған гуманизм мен әділеттілік қағидаттарына қайшы келеді. КСРО Жоғарғы Кеңесі Төралқасының жоғарыда Жарлығына сәйкес қуғын-сүргінге ұшыраған адамдар өтініш беру түрінде ешқандай қосымша шарттарсыз қуғын-сүргіннің құрбандары болып табылады. Осы уақытқа дейін қайтыс болған репрессия құрбандарының көпшілігінің туыстары жоқ екенін ескеру қажет. Сонда заңды сұрақ туындайды: оларды оңалту қалай жүзеге асырылады? Осыған сүйене отырып, саяси қуғын-сүргін құрбандары мен олардан зардап шеккендерді оңалтудың ұсынылған тәртібі, біздің ойымызша, өзгерісті талап етеді. (ҚРҰА 2-қ. 1-т. 79-іс. 235-238-пп.)

Осы тұста, Заңның соңғы редакциясын тағы қарастырайық. 8-бапқа сәйкес, «ақтау туралы өтінішті қуғын-сүргінге ұшыраған адамдардың өздері береді» деген тұсы әлі бар. Яғни, ұсыныс ескерілмеген және Заңда көрініс таппаған. Алайда, оның ескерілмеуінің де себебі бар деп түсінеміз. Аталған Заңның тек 1920-1950 жылдар аралығындағы репрессия құрбандарына ғана қолданылмайтындығын ескеру қажет. Яғни, Заңның 2-бабына сәйкес, 1986 жылғы 17-18 желтоқсан оқиғаларына

қатысып, репрессияға ұшыраған адамдар да репрессия құрбандарына жатады.

Ақтау тәртібіне қатысты басқа да ескертулерді айтуға болады. Заң жобасында сот үкімімен қуғын-сүргінге ұшыраған адамдарға қатысты ақтаудың қандай да бір ерекше рәсімдік нысанының қажеті қанша? Қолданыстағы қылмыстық іс жүргізу заңнамасы қылмыстық істерді прокурорлық қадағалау тәртібімен қайта қарауды көздейді. Сол себепті, аталған адамдарды оңалтуды осы тәртіппен жүзеге асырған орынды деп санаймыз. Сонымен қатар, Заң жобасын құрастырушылар ұсынып отырғандай, сот шешімінің күшін прокуратура жоя алмайды. Қолданыстағы заңнамаға сүйене отырып, сот шешімінің күшін тек сот органдары ғана жоюға құқылы.

Заң жобасы негізінен мәтіндік мазмұны жағынан, әсіресе саяси қуғын-сүргін құрбандары мен олардан зардап шеккендерге өтемақы бөлігінде Ресей Федерациясының заңын қайталайды (ҚРҰА 2-қ. 1-т. 79-іс. 235-237 пп.).

Оның себебі белгілі. «Саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау туралы» Ресей Федерациясының заңы 1991 жылы 18 қазанда қабылданды. Араға бір жарым жыл салып Қазақстан да өз Заңын қабылдады. Архив деректеріне сүйенсек, Қазақстан Ресейден осы заңға және заңнан шығатын басқа да нормативтік актілерге сұрау салғанын байқауға болады. Жалпы әлемдік практикада жиі қолданылатын нәрсе. Дегенмен, құқық қолдану практикасын үлгі ретінде қабылдағанда ерекшеліктерді де ескерген жөн.

Қазақстан Республикасы Ұлттық қауіпсіздік комитетінің берген мәліметтеріне сәйкес, 1992 жылғы жағдай бойынша, Қазақстан Республикасының территориясында 20 жылдардың басынан 1953 жылғы наурыз айына дейін 102 013 адам айыпталып репрессияға ұшыраған. 1992 жылғы 1 қазандағы жағдай бойынша, жоғарыда аталған кезең бойынша репрессияға ұшырағандардың 82 848-і ақталған (ҚРҰА 2-қ. 1-т. 79-іс. 238-240 пп.).

ҚР Ұлттық архивіндегі тағы бір маңызды деректердің бірі, 1992 жылғы 15 қазандағы саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу күнін белгілеу туралы қаулы жобасы болып табылады. Бұл құжатқа сәйкес репрессия құрбандарын еске алу күні болып 30 қазан белгіленсін делінген (ҚРҰА 2-қ. 1-т. 79-іс. 161-п.). Саяси репрессия құрбандарын еске алу күні ретінде 30 қазанды белгілеудің де өзіндік себебі бар, ол тікелей Ресеймен байланысты болып келді. 1991 жылғы 18 қазандағы РСФСР Жоғарғы Кеңесінің №1763/1-І қаулысына сәйкес Ресейде Жыл сайын 30 қазанда саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу күні атап өтіледі. Бұл күн 1974 жылы Еңбек лагерлерінің тұтқындары тұтқындарды ұстаудың адамгершілікке жатпайтын жағдайларына қоғамның назарын аудару үшін өткізген жаппай аштық жариялау құрметіне белгіленді. Қазақстан жерінде де Лагерлер бас басқармасының филиалы Қарағанды еңбекпен түзеу лагерінің орналасуы аталған күнді белгілеуге негіз болды деп есептейміз.

Бірақ, бұл қаулы жоба түрінде қалды. Себебі, бұдан бір жыл бұрын, әлі Кеңес өкіметі құламай тұрған кезде тағы бір атаулы күн белгіленген болатын. Айта кетер болсақ, 1991 жылғы 16 мамырдағы Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің «31 мамырды 1931-1932 жылдардағы ашаршылық салдарынан қаза тапқандарды еске алудың жыл сайынғы күні деп жариялау» қаулысы шықты.

1997 жылға дейін осы күн «1931-1932 жылдардағы ашаршылық салдарынан қаза тапқандарды еске алудың жыл сайынғы күні» аталып келді.

Қазақстан Республикасы Президентінің 1997 жылғы 5 сәуірдегі №3443 Жарлығына сәйкес, 1997 жылдың Жалпыұлттық татулық пен саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу жылы деп жариялануына байланысты, саяси қуғын-сүргін құрбандарын мәңгі есте қалдыру мақсатында «31 мамыр Саяси қуғын-сүргін құрбандарын Еске алу күні» деп белгіленді. Жарлықтың өзінде саяси-қуғын сүргін құрбандары деп көрсетілгенімен қазіргі таңда оған ашарашылық құрбандарын да қосып айту қалыптасқан. Себебі, 1991 жылғы 16

мамырдағы Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің қаулысына сәйкес «31 мамырды 1931-1932 жылдардағы ашаршылық салдарынан қаза тапқандарды еске алудың жыл сайынғы күні деп жариялау» туралы қаулысы заңдық күшін жоймаған болатын. Біртіндеп екі оқиғаны бірге атап өту дәстүрге айналды.

Екі тарихи оқиғаны бірге атап өтуге байланысты әртүрлі пікірлер бар, қоғамда аталған күндерді бөлу керек деген көзқарасты қолдайтын адамдар көп. Аталған мәселе әр жыл сайын 31 мамырда көтеріледі, көптеген тарихшылар мен қоғамтанушылар бөлу керек деген пікірді ұстанады. Осы тұста, қазақ халқы үшін аталған күннің маңыздылығын ескере отырып, ерекше мән-мағына беру, ұлт-зиялыларын мәңгі жадымызда қалдыру мақсатында, осы күнді Алаш көшбасшысы Әлихан Бөкейханның ату жазасына кесілген күнімен бекіту қажеттілігі сынды ой келеді.

1996 жылғы 30 желтоқсанда Қазақстан Республикасы Президентінің №3299 Жарлығына сәйкес, 1997 жыл Жалпыұлттық татулық пен саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу жылы деп жарияланды.

ҚР Ұлттық архивтегі деректерге сүйенсек, жарлықта былай делінген:

Республика азаматтарының, қоғамдық бірлестіктері мен ұйымдарының көптеген өтініштерін ескере отырып, жалпыұлттық татулықты, қоғамдық-саяси тұрақтылықты нығайту мақсатында қаулы етемін: 1. 1997 жыл Жалпыұлттық татулық пен саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу жылы деп жариялансын. 2. Қазақстан Республикасының Үкіметі: 1) Жалпыұлттық татулық пен саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу жылын өткізу жөнінде комиссия құрып, саяси партиялардың, ұлттық мәдени орталықтардың, қоғамдық және діни бірлестіктердің өкілдеріне оның құрамына кіруді ұсынсын. Облыстардың әкімдеріне осындай комиссиялар құру тапсырылсын; 2) 1997 жылдың 15 қаңтарына дейін тиісті шаралар әзірлеп, оны Мемлекет басшысына табыс етсін, бұқаралық құралдарында оларды кеңінен және уақтылы жария етіп отыруды көздесін; 3) жалпыұлттық татулықты қамтамасыз ету қоғамдық-саяси тұрақтылықты

нығайту, жеке адам мен мемлекеттің арасындағы қарым-қатынастарға ізгі сипат беру ісінде ерекше көзге түскен Республика азаматтарын мемлекеттік наградалармен наградтауға ұсыну жөніндегі жұмысты ұйымдастырсын; 4) саяси қуғын-сүргін құрбандарына жаңа ескерткіштер орнату және бұрын орнатылған ескерткіштерді, олардың жаппай жерленген орындарын тиісті күйге келтіру жөнінде шаралар қолдансын; 5) осы Жарлықты іске асыру жөнінде өзге де қажетті шаралар қолданатын болсын. 3. Қазақстан Республикасының Ұлттық банкі Жалпыұлттық татулық пен саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу жылына арналған тиын теңгелер шығаратын болсын. 4. Осы Жарлық жарияланған сәтінен бастап күшіне енеді. Қазақстан Республикасының Президенті (ҚРҰА 110-қ. 1-т. 17-іс. 1-2 пп.).

Осы Жарлық шыққаннан кейін елде конференциялар, дөңгелек үстелдер, жиындар ұйымдастырылды. Әр өңірлерде аталған жылды тиісті деңгейде өткізу мақсатында комиссиялар құрылды. Мемлекеттік наградалар табысталып, арнайы тиын теңгелер шығарылды және басқа да қоғамдық-бұқаралық іс-шаралар өтті.

Аталған архивта Президенттің осы жарлығын жүзеге асыру жөніндегі Қазақстан Республикасы Үкіметінің Қаулысы да бар. Қаулыда Жалпыұлттық татулық пен саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу жылын өткізу жөніндегі комиссия құрамын бекіту, іс-шаралар жоспарын мақұлдап, Президент бекітуіне ұсыну және облыстар мен Алматы қаласының әкімдеріне комиссия құру қаулы етілген (ҚРҰА 110-қ. 1-т. 17-іс. 5-9 пп.).

Іс-шаралар жоспарына сәйкес, 1997 жылы бұқаралық ақпарат құралдарында айдарлар ашу, телерадио, хабарлар циклын жүргізуді ұйымдастыру, дөңгелек үстелдер, конференциялар мен форумдар, үздік шығармалар конкурсын ұйымдастыру, бейнефильм түсіру және т.б. көптеген мемлекеттік, қоғамдық-бұқаралық іс-шаралар өткізу көзделген (ҚРҰА 4-қ. 1П-т. (жалғ.). 742-іс. 204-220 пп.). Шын мәнінде осы жылы көптеген шаралар өткізілді, ғылыми

монографиялар дайындалды, докторлық және кандидаттық диссертациялар қорғала бастады.

Қазақстан Республикасының Ұлттық мұрағат қорында Қазақстан Республикасының архив мекемелерінің азаматтарды ақтау жөніндегі екі томдық құжаттар тізімі сақталған. Сонымен қатар, 2020 жылғы Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығымен құрылған саяси-қуғын сүргін құрбандарын жаппай ақтау комиссиясы жұмысының шеңберінде осы уақытқа дейін аса құпия белгісімен сақталып келген көптеген құжаттар құпиясыздандырылып, зерделеніп, ғылыми айналымға енгізілуде.

Қорытынды

Қазақстан Республикасы Ұлттық архивінің құжаттары саяси репрессия құрбандарын ақтау тарихында маңызды орын алатыны сөзсіз. Себебі Тәуелсіз Қазақстандағы тарихи оқиғалар туралы негізгі деректер осы архивта жинақталған. Қазіргі таңда жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау туралы Мемлекеттік комиссияның жұмысы шеңберінде «аса құпия» белгісіндегі деректерді құпиясыздандыру архив деректерінің маңыздылығын арттырып отыр.

Сонымен қатар, аталған мәселеге қатысты мемлекет тарапынан жүйелі өзгерістер енгізілуі қажет. Ол үшін ең алдымен Заңнан бастаған жөн. Қазақстан Республикасының 1993 жылғы 14 сәуірдегі «Жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау туралы» Заңына 372 көтерілістерді басу барысында сотсыз және тергеусіз атылған, сонымен қатар осы көтерілістерге қатысқаны және қолдағаны үшін соттық және соттан тыс репрессияларға ұшыраған саяси репрессиялар құрбандары кірмей қалған. Қудаланған адамдардың отбасы мүшелері, балалары туралы да ештеңе айтылмаған, олар да Кеңес өкіметі кезінде қудаланған еді.

Анықтап көрсетейік. Аталған Заңның 6 бабында: «Осы Заңның 5-бабында аталған, соттар негіздеп айыптаған, сондай-ақ сот емес органдардың шешімдерімен қылмыстық жазаға тартылған, істерінде мына төмендегі

жасаған қылмыстары жеткілікті дәлелденген адамдар ақталуға жатпайды: а) ...қарулы көтеріліс немесе қарулы бандылар құрамында Республика аумағына революцияға қарсы мақсатта басып кіру және олар жасаған кісі өлтірулерге, басқа да күш көрсету әрекеттеріне; тіміскілік, терроризм актісі, бүлдіру әрекеттеріне қатысу; в) қарулы бандыларды ұйымдастыру және олар жасаған кісі өлтірулерге, басқа күштеу әрекеттеріне қатысу» деп көрсетілген. Осы бапқа өзгерістер енгізу мәселесін қазіргі уақытта еліміздің ғалымдары, журналистері, заңгерлері мен қоғам белсенділері көтеріп жүр.

Сондықтан да, жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау туралы халықтың мүддесін қорғайтын жаңа Заң керек деп ойлаймыз. Кеңес өкіметі құлады, сталинизмді айыптайтын уақытқа жеттік. 1993 жылғы «Жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау туралы» Заңы құрбандарды толық ақтай алмады, керісінше кейбір категориялар ақталмай қалды, нақты айтқанда, ақтау мәселесін толық шеше алмады. ҚР Президенті Қ. Тоқаев «Тәуелсіздік бәрінен де қымбат» деген мақаласында айтқанындай: «Біздің бабаларымыз «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұламаны», аталарымыз алапат ашаршылықты, қуғын-сүргінді, дүниежүзілік соғысты көрді. Тоталитарлық кезеңде ұлттық құндылықтарымыздан, тілімізден, діліміз бен дінімізден айырылып қала жаздадық. Оның бәрі Тәуелсіздіктің арқасында халқымызға қайта оралды.

«Жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау туралы» Жаңа Заң саяси қуғын-сүргін құрбандарының барлық категорияларын ақтау қажет. Халық көтерілістерінде қарапайым адамдар саяси құқықтары мен діні, ділі үшін күресті. Оларды саяси және заңдық тұрғыдан ақтау керек.

Бұрынғы КСРО мемлекеттерінде, Ресейде 1920-1930 жылдардағы саяси оқиғалар туралы көптеген фильмдер түсірілді, ескерткіштер қойылды. Бізде де тоталитарлық жүйенің құрбандары дәріптеліп, қазақтың дәстүрлі шаруашылығының жойылуы кезінде күрескен боздақтар туралы айтылу керек деп ойлаймыз.

Әдебиеттер тізімі

- Абылхожин Ж. Б., Козыбаев М. К., Татимов М. Б. Казахстанская трагедия // Вопросы истории. - 1989. - № 7. - С. 53-71.
- Большой юридический энциклопедический словарь/Под ред. А.Б. Барихина. - М.: 2005. -817с.
- Весновская Г.Ф. Основные этапы реабилитации жертв политических репрессий: законодательство и практика пересмотра дел// Отечественные архивы. - 2004. - №3. – С. 28-32
- Год общенационального согласия и памяти жертв политических репрессий // Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы / Сост. Г.Анес. - Алматы: Арыс - Казакстан, 1998. - 414 с.
- Указ Президента Республики Казахстан от 20 марта 1994 года № 1612 «О мерах по упорядочению льгот и компенсационных выплат».- URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1002858
- Заключение комиссии ЦК Компартии Казахстана по изучению творческого наследия М.Жумабаева, А.Байтурсынова, Ж.Аймауытова // Казахстанская правда. - 1988. - 28 декабря.
- Козыбаев М.К. Казахстан на рубеже веков: размышление и поиски. -Алматы: Ғылым, 2000. -388 с.
- Қазақстан Республикасының 1993 жылғы 14 сәуірдегі N 2200 «Жаппай саяси қуғын-сүргіндер құрбандарын ақтау туралы» Заңы URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1002858.
- Народ не безмолвствует - Алматы, 1996. – 273 с.
- Состояние работы над Книгами памяти жертв политических репрессий в России, Казахстане и Украине: Сборник материалов по проекту «Возвращенные имена» / Сост. В. М. Кириллов. - Нижний Тагил: 2002. - 138 с.
- Советский энциклопедический словарь / Под ред. С.М. Ковалева. - М.: 1979. - С.1132
- Спецпереселенцы в Карагандинской области. Сборник документов и материалов (Составители: Р.М. Жумашев, Л.В. Михеева). - Караганда: Изд-во. КарГУ, 2007. - 325с. с.241
- Хроника независимости Республики Казахстан: события и факты (1991-2011 годы). – Павлодар: Типография Сытина, 2011. – 764 с.

Адилъхайр Е. Мырзаханов

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Вопросы реабилитации жертв политических репрессий на материалах Национального архива Республики Казахстан

Аннотация. Вопросы истории политических репрессий актуальная и злободневная тема, на фоне деятельности Государственной комиссии созданной по решению Президента Республики Казахстан К. Токаева. Актуальность предложенной автором темы несомненна с позиции обращения его к анализу этапов становления и начала реабилитационного процесса периода перестройки, архивной революции в СССР. Исследовательская цель заключается в анализе источников по истории реабилитации жертв политических репрессий, выявленных в фондах Национального архива Республики Казахстан. Обнаруженные автором архивные материалы раскрывают вопросы становления государственной политики реабилитации жертв политических репрессий на современном этапе развития Казахстана, а именно конец 80-х XX века – начало XXI века. Особое внимание уделено первому этапу реабилитации, начало которой было положено в 1988 году созданием Государственной комиссии по реабилитации жертв репрессий. Автор обратил внимание на правовое поле деятельности Государственной комиссии и на историю обсуждения проекта, принятия и введение в действие Закона «О реабилитации жертв массовых репрессий».

В целом, в статье представлены разные мероприятия в ходе реализации государственной политики по реабилитации жертв политических репрессий 20-30 гг. XX века. На основе архивных данных автором показан ход реабилитации жертв политических репрессий и статистические материалы.

Ключевые слова: репрессии; депортация; коллективизация; голод; гонения; политика; закон; реабилитация; архив; указ; государство; история.

Adilkhair E. Myrzakhanov

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Issues of rehabilitation of victims of political repression in the materials of the National Archive of the Republic of Kazakhstan

Abstract. Questions of political repression history are an actual and topical topic, against the background of the activities of the State Commission established by the decision of the President of the Republic of Kazakhstan K. Tokayev. The relevance of the topic proposed by the author is undeniable from the point of view of his appeal to the analysis of the stages of formation and the beginning of the rehabilitation process of the period of “perestroika”, the archival revolution in the USSR. The research objective is to analyze the sources on the history of rehabilitation of victims of political repression identified in the funds of the National Archive of the Republic of Kazakhstan. The archival materials discovered by the author reveal the issues of the formation of the state policy of rehabilitation of victims of political repression at the present stage of development of Kazakhstan, namely the end of the 80s of the twentieth century - the beginning of the XXI century. Special attention is paid to the first stage of rehabilitation, which began in 1988 with the creation of the State Commission for the Rehabilitation of Victims of Repression. The author paid attention to the legal field of activity of the State Commission and to the history of discussion of the draft, adoption and enactment of the Law «On Rehabilitation of victims of mass repression».

In general, the article presents various measures during the implementation of the state policy for the rehabilitation of victims of political repression in 20-30 years of XX century. Based on archival data, the author shows the course of rehabilitation of victims of political repression and statistical materials.

Keywords: repression; deportation; collectivization; famine; persecution; politics; law; rehabilitation; archive; decree; state; history.

References

Abylkhozhin zh. B., Kozybayev M. K., Tatimov M. B. Kazahstanskaya tragediya [Kazakh tragedy]. Voprosy istorii. 1989. No.7. P. 53-71. [in Russian].

Bolshoi yuridicheskii enciklopedicheskii slovari [Large legal encyclopedic dictionary] / Pod red. A.B. Barihina. (M., 2005,817p). [in Russian].

Vesnovskaya G. F. Osnovnye etapy reabilitatsii zhertv politicheskikh repressij: zakonodatel'stvo i praktika peresmotra del [The main stages of rehabilitation of political repression of the Earth: legislation and practice of retribution del]. Otechestvennyye arhivy. 2004. No.3. P. 28-32 [in Russian].

God obshchenacional'nogo soglasiya i pamyati zhertv politicheskikh repressij [The Year of public reconciliation and the days of political repression] 1998: 412-414. Deportirovannyye v Kazahstan narody: vremya i sud'by. (Almaty, 1998, 414 p.) [in Russian].

Ukaz Prezidenta Respubliki Kazahstan ot 20 marta 1994 goda № 1612 «O merah po uporyadocheniyu l'got i kompensatsionnyh vyplat» [Decree of the president of the Republic of Kazakhstan dated March 20, 1994 No. 1612 on measures to regulate benefits and compensation payments], Available at: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1002858 [in Russian].

Zaklyuchenie komissii CK Kompartii Kazahstana po izucheniyu tvorcheskogo naslediya [Conclusion of the Commission of the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan on the study of the creative heritage of M.Zhumabayev, A.Baitursynov, Zh.Aimaulytova]. Kazahstanskaya Pravda. 1988. December 28. [in Russian].

Kozybayev M.K. Kazahstan na rubezhe vekov: razmyshlenie i poiski [Kazakhstan at the turn of the century: reflection and search]. (Almaty, 2000, 388). [in Russian].

Zakon Respubliki Kazahstan ot 14 aprelya 1993 goda N 2200 « o reabilitatsii zhertv massovykh politicheskikh repressij» [Law of the Republic of Kazakhstan No. 2200 of April 14, 1993 «on rehabilitation of victims of mass political repressions»] Available at: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1002858. [in Russian].

Narod ne bezmolstvuet [The people are not silent]. (Almaty, 1996, 315p). [in Russian].

Sostoyanie raboty nad Knigami pamyati zhertv politicheskikh rep-ressij v Rossii, Kazahstane i Ukraine: Sbornik materialov po projektu «Vozvrashchennye imena» [The state of work on Books in memory of victims of political conflicts in Russia, Kazakhstan and Ukraine: A collection of materials on the project «Returned names»]. (Nizhny Tagil, 2002, 138p.) [in Russian].

Sovetskii enciklopedicheskii slovar [Soviet Encyclopedic Dictionary] / Pod red. S.M. Kovaleva. (M., 1979, 1132p.) [in Russian].

Specpereselency v Karagandinskoj oblasti. Sbornik dokumentov i materialov (Sostaviteli: R.M. Zhumashev, L.V. Miheeva) [Special settlers in the Karaganda region. Collection of documents and materials (Compiled by R.M. Zhumashev, L.V. Mikheeva)]. (Karaganda, 2007, 325p.) [in Russian].

Hornika nezavisimosti Respubliki Kazahstan: sobytiya i fakty (1991-2011 gody) [Chronicle of Independence of the Republic of Kazakhstan: events and facts (1991-2011)]. (Pavlodar, 2011, 764p.) [in Russian].

Мырзаханов Әділхайыр Ерзатұлы – 3 курс PhD докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Myrzakhanov Adilkhair Erzatovich – PhD Student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Ертістің Павлодар өңірі халқының демографиясының тарихнамасына

Замзагуль Ә. Сабданбекова¹, Айгуль М. Садықова²

Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар, Қазақстан

Corresponding author: sabdanbekova@inbox.ru

E-mail aygulsadyk@mail.ru

¹<https://orcid.org/0000-0003-2840-662X>,

²<https://orcid.org/0000-0002-8825-4499>

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-142-1-76-92>

Аңдатпа: Мақалада Ертістің Павлодар өңірі халқының демографиялық дамуына тарихнамалық талдау жасауға ұмтылыс жасалған. Қазақстанның жекелеген аймақтары халқының әлеуметтік-демографиялық дамуын кешенді зерттеу Отандық тарихи демографияның соңғы жылдардағы ірі жетістіктерінің бірі болып табылады. Осының нәтижесінде Отан тарихындағы ірі оқиғалар мен құбылыстардың халықтың әлеуметтік-демографиялық дамуына тигізген ықпалы мен салдары арнайы, кешенді зерттеліп, көптеген тарихи оқиғалардың әлеуметтік-демографиялық салдарын терең тануға қол жеткізілді.

Халықтың әлеуметтік-демографиялық дамуының аймақтық ерекшеліктерін жіктеп, саралау мен талдау арқылы ірі оқиғалардың белгілі бір аймақ халқының дамуына тигізген ықпалын, салдарын нақты айқындап, тарихымызды терең тануға мүмкіндік туады, бүгінгі әлеуметтік-демографиялық мәселелердің себептеріне тарихи негізде ғылыми болжам жасауға мүмкіндік аламыз. Сонымен қатар әлеуметтік-демографиялық ізденістердің белгілі бір аймақтық зерттеулер аясында жүргізілуі салыстырмалы материалдардың негізін кеңейте отырып, теориялық тұрғыдан үлкен ғылыми маңызға ие бола алады.

Ұсынылып отырған мақалада Ертістің Павлодар өңірі халқының демографиялық дамуына қатысты еңбектерді патша үкіметі кезеңіндегі, кеңестік дәуірдегі және тәуелсіздік жылдарында жазылған зерттеулер деп үшке бөліп қарастырдық.

Кеңестік дәуірде жазылған еңбектердің басым бөлігінде негізінен халықтың сандық, сапалық құрамына талдау жасау, еңбек ресурстары мәселелері қамтылса, тәуелсіздік жылдарындағы еңбектерде патша үкіметінің отарлық саясатының, кеңестік саясаттың салдарларын саралауға және аймақтардың әлеуметтік-демографиялық даму ерекшеліктері және оның себептері, салдарларын талдауға көңіл бөлінгендігін бір аймақ мысалында сараланған.

Түйін сөздер: халық; тарихи демография; этнос; әлеуметтік құрам; көші-қон; урбанизация; демографиялық көрсеткіш; механикалық өсім.

Received 15.12.2022. Revised 15.01.2023. Accepted 17.02. 2023. Available online 30.03.2023.

For citation:

Sabdanbekova Z., Sadykova A. To the historiography of demography of the Pavlodar region // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2023. – Vol. 142. – №. 1. – P. DOI: 10.32523/2616-7255-2023-142-1-76-92

Для цитирования:

Сабданбекова З., Садыкова А. К историографии населения Павлодарского прииртышья // Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2023. – Т. 142. – №. 1. – С. DOI: 10.32523/2616-7255-2023-142-1-76-92

Кіріспе

Тарихи демографияның ажырамас бөлігі болып табылатын аймақ халқының әлеуметтік-демографиялық дамуы Қазақстан тарихының аса күрделі мәселелерінің бірі болып табылады. Кеңестік жүйе тұсында жекелеген аймақ тұрмақ, республикадағы әлеуметтік-демографиялық ахуал бұрмаланып, ақиқатын ашуға мүмкіндік болмады. Бұл Қазақстан тарихи демографиясында отарлау кезеңі мен кеңестік дәуірде жүргізілген демографиялық саясатты біржақты марапаттайтын, тарихи объективті шындықтың қағидаларына қайшы, ұлттық мүддеден алыс еңбектердің дүниеге келуіне жол ашты.

Тәуелсіздігімізді алғаннан кейін еліміздегі демографиялық ахуалдың астары өткен кезеңдерде жүзеге асырылған саясатпен тығыз байланыста жатқандығы туралы мәліметтер мен мәлімдемелер көпшілік назарына ұсыныла бастады. Сонымен қатар республикада қалыптасқан демографиялық ахуалдың себеп-салдарларын, шешу жолдарын айқындау мақсатында бірнеше ғылыми конференциялар өткізіліп, демография мәселесіне қатысты ғылыми зерттеулер қолға алынып, мемлекеттік бағдарламалар қабылданды.

Осының нәтижесінде республика халқының әлеуметтік-демографиялық даму тарихын бүгінгі күн тұрғысынан қарастырып, демографиялық дамуымыздағы келеңсіз өзгерістер: көші-қон үрдісінің белең алуы, табиғи өсімнің төмендеуі, халық санының күрт кемуі т.б. себептері ашылып, мұның басты себептері еліміз бастан өткерген патша үкіметі, кеңес заманында қалыптасқан әлеуметтік-экономикалық, саяси жағдайларға тікелей байланыстылығы айқындалды. Халықтың әлеуметтік-демографиялық дамуының көкейкестілігі тарихи демографияның алдына қойған міндеттерін күшейтіп, жекелеген аймақтық зерттеулердің кен серпін алуына себеп болды.

Қазақстан халқының тарихын зерттеуде белгілі бір аймақ халқының демографиялық дамуының ерекшелігін ашу, ұқсастығын

айқындау арқылы салыстырмалы талдау жасаудың ғылыми маңызы зор. Әлеуметтік-демографиялық даму ерекшеліктерін жіктеп, саралау мен талдау арқылы ірі оқиғалардың белгілі бір аймақ халқының дамуына тигізген ықпалын, салдарын нақты айқындап, тарихымызды терең тануға мүмкіндік туады. Әлеуметтік-демографиялық ізденістердің белгілі бір аймақтық зерттеулер аясында жүргізілуі салыстырмалы материалдардың негізін кеңейте отырып, теориялық тұрғыдан үлкен ғылыми маңызға ие бола алады.

Павлодар өңірі халқының әлеуметтік-демографиялық дамуы географиялық орналасу, жер жағдайы мен мол табиғи ресурстарына негізделген әлеуметтік-экономикалық, экологиялық, отарлау және кеңестік көші-қон экспансия саясаты, әкімшілік-территориялық бөлініс т.б. сияқты факторларға байланысты өзіндік даму ерекшеліктеріне ие.

Қазақстанның тың игерілген облыстарының, өндірісті аймақтарының бірі болып табылатын бүгінгі Павлодар өңірінде жергілікті ұлттың үлесі өлке халқының жартысына 2009 жылы ғана жетті. Республикада 2003 ж. бері қарай халық санының өсуі тұрақтанса, Павлодар өңірінде әр жылдар аралығында ауытқушылықтар жиі орын алып отырады. Облыста бүгінде нәрестелердің туа біткен кемістікпен дүниеге келуі жылдан-жылға өсуде. Сондай-ақ сыртқа кетушілердің көші-қоны соңғы оқиғаларға дейін қомақты деңгейде сақталып отырды. Облыс халқының әлеуметтік-демографиялық дамуының ерекшелігін туындататын негізгі факторларды көрсете отырып, осындай күрделі мәселелердің түп-төркінін анықтап, талдау жасау және оны жоюдың уақтылы жолдарын көрсету, болашаққа тиісті бағдар жасап, облыстағы халықтың әлеуметтік-демографиялық дамуын қамтамасыз ету қажеттілігі тақырыптың көкейкестілігін анықтай түседі.

Осы тұрғыдан алғанда, Қазақстан аймақтарындағы демографиялық үдерістердің ғылыми еңбектерде зерттелу деңгейіне тарихнамалық талдау да жасау қажеттілігі

туындайды. Себебі тарихнамалық талдау тарихи үдерістердің негізгі желісін, оның елеулі құбылыстарын ғылыми тұрғыда дұрыс пайымдауға және көкейкесті мәселелерін айқындап, зерделеу үшін тарихи таным тәжірибесін пайдалануға мүмкіндік береді.

Мақалада зерттеуге алынған Ертістің Павлодар өңірі халқының әлеуметтік-демографиялық дамуын тарихнамалық талдау жасауға ұмтылыс жасалған. Осы мақсатты жүзеге асыру үшін және ғылыми еңбектердегі көзқарастарды, негізгі бағыттарды айқындап, салыстырмалы талдау жасау үшін еңбектерді революцияға дейінгі, кеңестік және тәуелсіздік жылдарында жазылған еңбектер деп үшке бөліп топтастырдық.

Осылайша Ертістің Павлодар өңірі халқының демографиясының тарихын қамтыған еңбектерге тарихнамалық талдау жасай отырып, өңір халқының тарихи демографиялық дамуына қатысты зерттеу еңбектеріндегі жетістіктер мен кемшен тұстарын айқындау. Сол арқылы облыстағы әлеуметтік-демографиялық ахуалдың болашағын бағдарлау үшін қажетті тарихи демографиялық зерттеулердің мүмкіндігін қарастыру көзделеді.

Зерттеу әдістері

Зерттеудің методологиялық негізі ретінде Қазақстан тарихи демографиясында жарық көрген еңбектердегі теориялық қағидалар мен тұжырымдар басшылыққа алынды. Атап айтсақ, Қазақстан тарихи демография мектебінің ірі теоретиктері Н.Е. Бекмаханова (1980, 1986), М.Х. Асылбеков (1991, 1995, 2000, 2001), Ә.Б. Ғали (1991), М.Н. Сдықов (1995), Н.В. Алексеенко (1981, 1999), А.Н. Алексеенко (1993, 1994), М.К. Төлекова (2003), В.В. Козина (1995, 2000, 2001) т.б. сынды ғалымдардың тарихи демография саласындағы құнды еңбектері және теориялық қағидалары мен тұжырымдары зерттеудің әдістемелік негізін құрады.

Зерттеуде тарихилық, объективтілік, жан-жақтылық және басқа да ғылыми зерттеудің методологиялық принциптері негізге алынды,

сонымен қатар аймақтық демографиялық зерттеулерде тиімді пайдаланылып келе жатқан проблемалық-хронологиялық, салыстырмалы-тарихилық тәсілдерге де басты назар аударылды. Сонымен қатар, бүгінгі көзқарас тұрғысынан зерттеуге қажетті сыни талдау, саралау қағидалары басты ұстанымда болды. Және тарихи таным үшін маңызды жан-жақтылық, жүйелілік және басқа тарих ғылымының қағидалары басшылыққа алынды.

Талқылау

Ертістің Павлодар өңірі – Ертіс өзені бассейніне жақын орналасқан физикалық-географиялық аумақ. Бұл тарихи географиялық түсінік XX ғ. 50 – жылдарының ортасында ақын-жазушылар арасында пайда болған. Бұл түсінік Ертіске жақын орналасқан аймақтың рухани атауы. Бүгінде бұл түсінік Павлодар облысы әкімшілік-аумағына енетін барлық территорияға қатысты қабылданады.

Бүгінгі Павлодар облысының территориясы XV ғ. ортасында құрылып, негізінен қазақтың керей, уақ, найман, қыпшақ ру-тайпалары мекендеген Сібір хандығының құрамына енген (Нурбаев, 2002:89).

Патша үкіметінің әскери отарлау саясаты жылдарында Ертісті бойлай салынған әскери желі бойында бой көтерген Коряков форпосты, 1838 ж. станица, 1861 ж. қала дәрежесін алады. 1867-1868 жылдардағы уақытша ережелерге сәйкес Семей облысының құрамында Павлодар уезі құрылды.

1928 жылдың қаңтарында жаңа әкімшілік-территориялық бөлініске сәйкес, Павлодар уезі таратылып, Семей губерниясының Павлодар және Семей уездері болыстарынан және Ақмола губерниясының Петропавл уезінің бір бөлігінен Павлодар округі құрылды. Округ Баянауыл, Қызылағаш, Сейтен, Володар, Ертіс, Коряков, Павлодар, Тереңкөл, Феодоров сияқты 9 ауданнан тұрды (Справочник, 1999: 27-28).

1930 ж. 17 желтоқсанында БОАК 1930 ж. 23 шілдесіндегі қаулысын негізге ала отырып Павлодар округі таратылып, аудандық бөлініс

қалыптасты (Павлодарское Прииртышье, 2003:97).

1932-1938 жж. Павлодар өңірінің территориясы орталығы Семейдегі Шығыс Қазақстан облысына қарады. Шаруашылық пен экономикалық даму қарқыны алыстан басқаруда туғызған қиыншылықтар барысында, КСРО Жоғарғы Кеңесінің 1938 ж. қаңтарындағы бірінші сессиясы Қазақстанда жаңа облыстар құру қаулысын бекітті. Бұл қаулыға сәйкес, 1938 ж. 15 қаңтарында жаңа әкімшілік аймақ - Павлодар облысы құрылған болатын.

Қазақ КСР ОК-нің Президиумы 1938 ж. ақпанындағы отырысында қабылдаған қаулының 6 пунктінде Павлодар облысының құрамына Павлодар қаласын және Бесқарағай, Ертіс, Каганович, Куйбышев, Лозов, Максим-Горький, Павлодар, Үрлітөбе, Цюруп, сондай-ақ Қарағанды облысының Баянауыл аудандарын еңгізу туралы шешімі қабылданып, облыс орталығы ретінде Павлодар қаласы белгіленеді (Тереник, 2002:195).

Осы мақалада қарастырылып отырған Ертістің Павлодар өңірі халқының мәселелері патшалық Ресейдің отарлық саясатында маңызды қажеттіліктің бірі болғандықтан XVIII-XIX ғасырлардан қызығушылық туғызғаны ақиқат. Қазақ даласына арнайы жіберілген статистикалық экспедициялар, саяхатшылар мен шенеуліктер ұлттық аймақтардағы саяси, әлеуметтік-экономикалық ахуал т.б. мен қатар халықтың саны, ру-тайпалардың орналасуы, қазақ қоғамындағы әлеуметтік қатынастар туралы мәліметтер жинастырды.

Атап айтар болсақ, XIX ғасырдың ортасында Ресейдің генералдар штабы офицерлері жинақтаған материалдардан құралған «Материалы для географии и статистика России» атты көп томдықтың 16 томының авторы, ресейлік шенеулік, подполковник М.М. Красовскийдің «Область сибирских киргизов» атты еңбегі осындай мағынадағы еңбектердің бірі болатын (Красовский, 1868:309-427). Еңбектің бірінші бөлімінде Сібір қырғыздарының облысына

қараған Солтүстік Шығыс Қазақстанға географиялық сипаттама беріліп, аумағы, жер,су, таулары, өсімдіктер дүниесімен қатар, сауда, почта жолдары т.б. сипаттама беріледі. Еңбектің «Тұрғындары» деп аталатын екінші бөлімінде, халықтың саны, олардың облыстың аумағында орналасуы, халықтың қозғалысы, тұрғын халықтың шыққан жері бойынша бөлінісі, облыстың көшпелі және отырықшы халқы, тұрғын халықтың физикалық және адамгершілік, азаматтық тұрғыдан сипаттамалары жасалады.

Осындай сипаттағы XIX ғ. аяғында Санкт-Петербург қаласында жарық көрген «Экономическое состояние городских поселений Сибири» атты еңбек бұған дейін шыққан «Экономическое состояние Европейских городов России» атты екі томдықтың жалғасы болып табылады. Бұл еңбекте Сібір қалалары бойынша мәліметтер қалалық қоғамдық басқарма ұсынған мәліметтерден жинақталған. Сонымен қатар, бұл еңбекте әр түрлі қалалар бойынша көрсеткіштер оңай салыстыруға қолайлы және олардың дамуын өзара салыстыруға мүмкіндік береді. Және ресми статистикалық мәлімет шындыққа сәйкес келмей жатқан жағдайда, құрастырушылар тарапынан арнайы түсініктеме берілген.

Қарастырылып отырған еңбекте Батыс Сібірдің Тобыл, Том губерниялары, Ақмола мен Семей облыстарының, Шығыс Сібірдің Енисей, Иркутск губерниялары, Якутск, Забайкал, Амур, Приморье облысы, Владивосток әскери губернаторлығының облыстары қалалары мен уездерінің орналасуы, қозғалмайтын мүлік иелерінің саны, сауда айналымы, жәрмеңкелері т.б. қатар халқы туралы құнды мәліметтер беріледі.

Павлодар қаласының орналасқан жеріне сипаттама бере отырып, жас қаланың жылдам қарқынмен дамып келе жатқанын атайды. Сондай-ақ, қалада станицамен қоса 400 үй және 3000 тұрғын халық, ал станицаның өзінде 130 үй мен 700 тұрғын халық тұратындығы туралы мәлімет беріледі. Және Павлодар қаласы мен станица халқын ата текті дворяндар, жеке

басты дворян, шенеуліктер, дін өкілдері және олардың отбасы мүшелері, көпестер, құрметі азаматтар, мещаньдар, шаруалар, төменгі әскери қызметтегі шеңділер, қызметтен кеткен және демалысқа кеткен төменгі қатардағы жауынгерлер отбасылары, казактар және олардың отбасылары, бұратаналар, жер аударылып келген қоныстанушы, шетел азаматтары деген әлеуметтік топтарға бөліп көрсеткен (Экономическое состояние городских поселений Сибири, 1882: 132-133).

Ал, революцияға дейінгі Ресейдегі ең ірі әмбебап энциклопедиялық сөздік болып табылатын Ф.А. Брокгауз және И.А. Ефронның құрастыруымен 1897 ж. жарық көрген еңбекте Павлодар уезіне арнайы тоқтала отырып, оның орналасқан жеріне сипаттама беріп, халқының басым бөлігін қырғыз-көшпелілер құрайтынды деп атап өткен. Уезд халқының қала халқын қоспағандағы саны, ер адамдар мен әйел адамдардың, уезд халқының әлеуметтік, дінді ұстануы бойынша құрамы, саны туралы нақты мәліметтер беріледі.

Осы еңбектегі деректер сүйенсек, Павлодарда 1896 ж. станицамен қоса 7624, соның ішінде қалада 4987 тұрғын халық есептелген, оның 2698 - ерлер, 2289 - әйелдер. Дворяндар - 208, дін қызметкерлері - 31, құрметті азаматтар мен көпестер - 182, мещаньдар - 4249, шаруалар - 1385 және басқалары - 97-і. Сонымен қатар, уезд халқын дінді ұстануына қарай православиялық, мұсылман т.б. топтарға бөліп қарастырады (Энциклопедический словарь, 1897:574-575). Бұл энциклопедиялық сөздіктің құрастыруға сол дәуірдің көрнекті өкілдері Д.И. Менделеев, А.Н. Бекетов т.б. атсалысқан. Брокгаузбен, Ефронның бұл сөздігі бүгінде тарихи маңызы зор еңбек болып табылады.

Павлодар уезі халқына байланысты «Азиатская Россия. Люди и порядки за Уралом» деген еңбекте көптеген құнды мәліметтер табамыз. Еңбектің «Население Азиатской России» бөлімінде 1897-1911 жылдардағы генерал-губернаторлықтар аумағының жергілікті, сырттан келген халқының саны, ер адамға шаққандағы әйел адамдарының үлесі, жастық құрамы, туу

мен өлім-жітім көрсеткіштері, жекелеген облыстар бойынша халықтың ұлттық құрамы туралы айтылады. Және жекелеген уездер, соның ішінде Павлодар уезі халқының 1897-1911 ж. саны, орналасу тығыздығы туралы мәліметтер ала аламыз. Еңбекте қазақтарды қара қырғыздар деп көрсетеді. Және осы бөлімнің екінші тарауында әр халыққа этнографиялық сипаттамалар беріледі (Люди и порядки за Уралом, 1914:URL).

Яғни, көріп отырғанымыздай жоғарыда аталған еңбектер кеңестік дәуірге дейінгі Ертістің Павлодар өңірі халқы бойынша құнды мәліметтермен қамтамасыз етеді. Және осы кезеңде жарық көрген еңбектердегі Павлодар уезі халқынына қатысты мәселелер негізінен статистикалық мәліметтер болуымен ерекшеленеді. Және бұл кезеңдегі зерттеулер толыққанды халық мүддесіне арналған тарихи демографиялық зерттеулер емес, отарланған аймақтар бойынша толық ақпаратты қамтамасыз ету мақсатында жүзеге асырылғанын ескеру қажет деп ойлаймыз. Себебі, патшалық Ресейге жаулап алған аумақтарындағы халық, олардың орналасуы, тұрмыс-тіршілігі, психологиясы, жер-су ресурстары т.б. туралы мәліметтер керек болды. Бұл мәліметтер арқылы өзінің саясатын жүзеге асырудың бағыт-бағдарларын айқындап отырғандығы тарихтан мәлім.

XVIII-XIX ғасырдағы қазақ рутайпаларының, соның ішінде, орта жүз ру-тайпаларының шығу тегі, орналасуы т.б. мәселелері кеңес этнологтары В.В. Востров, М.С. Мұқановтың еңбектеріне арқау болады (Востров, Муканов, 2006: 295-300.). Еңбекте араб, парсы, қытай, моңғол деректеріне, сондай-ақ мұрағат материалдары мен ғылыми басылымдарға сүйене отырып, XVIII ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың басындағы қазақ руларының этникалық тарихы мен қоныстануы зерттеледі.

Бұл еңбекте қазақ рулары мен тайпаларының шығу тегі және орналасуына байланысты әртүрлі дерек материалдары алғаш рет жинақталып, ғылыми тұрғыда талданған болатын. Әсіресе Қазақстан облыстарын этнографиялық зерттеу

материалдары құндылықты құрайды. Қарастырылып отырған бұл еңбекте Ертістің Павлодар өңірін мекендеген Орта жүз ру-тайпаларының әрбір болыс аумағында орналасу ерекшеліктері және осы ру-тайпалардың аталған жерлерде қоныстану тарихы баяндалған. Атап айтсақ, уезд аумағын Орта жүздің Арғын, Қыпшақ, Найман, Керей, Уақ тайпалары мекендегенін көрсете отырып. Уақ, керей, қыпшақ және наймандардың мұнда азшылықты құрайтынын тілге тиек етеді.

XX ғ. 20 - жылдарында ғалымдардың көңілін халықтың этникалық құрамы мен саны туралы мәселелер көп аудара бастады. Бұған басты себептердің бірі кеңестік қоғам, Автономиялық республикаларды, Кеңес Одағын құру саясаты барысында бұл мәліметтер аса құндылықты құрауында болды.

Ал, XX ғ. 30 – жылдардан бастап халық мәселесін зерттеуге тиым салынды. Себебі, 30-жылдары кеңес үкіметінің жүргізген ауылшаруашылығын күшпен ұжымдастыру жылдарындағы аштық, саяси қуғын-сүргін саясатының салдары халықтың демографиялық бет-бейнесінде айқын айшықталды. Бүгінгі күні көптеген деректердің жойылып кетуіне немесе зерттелмеуіне байланысты Қазақстан және өңірлері бойынша нақты санды айта алмай отырғанымыз айғақ.

Дегенменде, халық мемлекеттің басты байлығы, сондықтанда халықтың сандық, сапалық және әлеуметтік құрамы зерттеушілердің назарында тыс қала алмады. Демографиялық даму мәселелеріне қызығушылықтың артуы 1950-1960 жылдары күшейгені байқалады, тарихшылардың пікірінше бұл, еңбек ресурстары мәселелерінің шиеленісуімен байланысты болды. Себебі, өткен ғасырдың 50-60-жылдарында Қазақстанда ауыр өнеркәсіп салаларын дамыту қолға алынғаны белгілі. Мысалы алатын болсақ, тек Павлодар облысы аумағында құрылған Павлодар-Екібастұз территориялық-өндірістік кешенін салу, тың және тыңайған жерлерді

игеру барысында, 20- жылдардың ортасында басталған тәжірибе жалғасын тауып, сырттан жұмыс қолын тарту жоғары дәрежеде жүзеге асты. Осы кезеңдегі тарихи-демографиялық зерттеулерде бұл саясатты демографиялық көрсеткіштер арқылы дәріптеу басым болды деп айтуға болады.

Сонымен қатар, әйелдердің әлеуметтік белсенділігінің артуы, отбасы қатынастарының өзгеруі, бұрынғы демографиялық стереотиптерден алшақтау, осының барлығы халық мәселесін кешенді және жүйелі зерттеуді талап ете түсті.

Тарихшылар мен этнографтардың, әлеуметтанушылар мен қоғамтанушы т.б. ғалымдардың зерттеулерінде халықтың этникалық құрамы, халықтың сандық, сапалық және әлеуметтік дамуы мәселелері ұдайы көтеріліп отырғанымен, Отан тарихында тарихи демография саласында арнайыда, кешенді зерттеулер өткен ғасырдың 70- жылдарында ғана арнайы қолға алына бастады.

XX ғ. 70 - жылдарының аяғынан бастап қазақстандық ғалымдар бүкілодақтық халық санақтары мәліметтері негізінде кеңестік дәуірдегі Қазақстан халқының әлеуметтік-демографиялық даму мәселелерін көтере бастады. Халық санының өсуіне тарихи, шаруашылық-тұрмыстық, табиғи-климаттық, этнодемографиялық даму ерекшеліктері және әлеуметтік-мамандығының ықпалдарын талдау қолға алынды. Дегенменде, кеңестік кезеңдегі еңбектердің дені жоғарыдан араласулардың ықпалынан аса алмады десек артық кетпейміз.

Осы тұрғыда жарық көрген «Население и трудовые ресурсы городов Северного Казахстана» атты еңбекте 1939-1965 жж. Қазақстанның солтүстік облыстарының халқының саны, орналасуы, көші-қонның барысы сараланып, республиканың солтүстік облыстары қалаларындағы еңбекке қабілетті халықтың үлесінің өсуіне, олардың еңбекке тартылу деңгейінің артуына, қала халқының сандық өсіміне ықпалы қарастырылып, талдау жасалынған. Еңбекте Павлодар облысы көші-қон есебінен еңбекке қабілетті халықтың

санының артуы бойынша үшінші орынды алатындығы аталып өтіледі (Население и трудовые ресурсы, 1970:275).

XX ғ. 50-70 - жылдарындағы Қазақстан халқының өсу мәселесіне арналған ұжымдық еңбектердің бірі «Население Казахстана в 1959-1970 гг. (Структурные сдвиги и их оценка)» деп аталады. Еңбекте республиканың жекелеген облыстарының қатарында Павлодар облысы халқының осы жылдардағы сандық динамикасы, ауыл-қала халқының сандық үлесінің өзгеруі, облыстағы механикалық өсім, туудың жалпы коэффициенті бойынша облыстың республикадағы орны қарастырылып өтіледі (Население Казахстана, 1975 :42).

Туудың жалпы коэффициенті бойынша республикаларды төрт топқа: төмен, орташа, жоғары, өте жоғары деп бөліп қарастырады. Осы көрсеткіш бойынша Павлодар облысы туудың жалпы коэффициенті орташа топқа жатқызылды.

Механикалық өсім коэффициенті бойынша республика облыстарын топтауда Павлодар облысы Алматы, Қостанай, Гурьев облыстарының қатарында механикалық өсім коэффициенті ең жоғары, яғни 30% және одан жоғары топқа енді. Ең төменгі механикалық өсім коэффициенті Шығыс Қазақстан облысында анықталады.

«Население и трудовые ресурсы Казахстана (тенденции и прогнозы)» атты еңбекте демографиялық үрдіс әр қырынан алып қарастырылады. Халық санының өсуі, еңбек ресурстарының дамуындағы көші-қон үрдістерінің маңызы, қалалардың өсуіне байланысты урбандалу мәселелерін көтере отырып, осы үрдіске Павлодар облысы аумағында құрылған Павлодар-Екібастұз аумақтық-өндірістік кешенінің құрылуының маңызын айқындайды. Қазақстан аймақтарындағы көші-қонның өзіндік ерекшеліктеріне тоқтала отырып, оның ауыл-қала халқының бөлінісіне әсерін сипаттауға ұмтылады. Сонымен қатар, Павлодар облысы Шығыс Қазақстан, Қостанай, Солтүстік Қазақстан, Целиноград, Орал облыстарымен бірге туу деңгейі 20-24 промиллені құрайтын

облыстар қатарына жатқызылады (Население и трудовые ресурсы, 1979 :36).

Көріп отырғанымыздай, 1970-1980 жылдарда тарихи демография саласында «көші-қон тарихы» немесе «көші-қон үдерістерін зерттеу» бойынша белсеніс күшейгенін байқауға болады. Бұл саладағы зерттеушілер өз алдына көші-қон заңдылықтарын анықтау, республикаға, қалаға жүзеге асқан көші-қонның сипатына, көші-қонға қатысқан халықтың құрамына жан-жақты талдау жасау міндетін қойды. Еңбек ресурстарының дамуындағы көші-қонның маңызы сипатындағы көзқарастар алға тартылды.

Сонымен қатар, кеңестік кезеңдегі еңбектерде «кеңес халқының» қалыптасуының тарихи алғышарттары революцияға дейін қалыптасқандығын алға тартты. Кеңестік идеологтардың пікірінше орыс емес халықтардың Ресейге қосылуы – кеңестік халықтың қалыптасуына алғышарт қалыптастырды.

Осы тұрғыда қазақ халқының империялық кезеңдегі әлеуметтік-экономикалық, мәдени өміріндегі өзгерістер қарастырылды. Сол кездегі концептуалдық көзқарас бойынша халықтың әлеуметтік құрылымындағы өзгерістер, қала тұрғындарының саны, көшпелілердің отырықшы өмірге көшуі, көші-қонның күшеюі, көп ұлтты құрамның өсуі тек оң көзқараспен бағаланды.

Кеңестік дәуірге дейінгі Қазақстандағы демографиялық үрдістер бойынша алғашқы кешенді зерттеу, белгілі тарихшы ғалым Н.Е. Бекмаханованың «Формирование многонационального состава населения Казахстана и Северной Киргизии последней четверти XVIII – 60-х гг. XIX в.» атты еңбегі болды. Еңбекте мол құжаттары ғылыми айналымға тартылып, арнайы әдістеме негізінде халықтың саны, орналасуы, ұлттық және әлеуметтік құрамы, жыныстық құрамы талданып, зерттелген (Бекмаханова, 1980:150).

Ал, «Многонациональное население Казахстана и Киргизии в эпоху капитализма (60-е годы XIX в. – 1917 г.)» атты екінші еңбекте халықтың динамикасы, қоныс

аударуы, халықтың таптық, ұлттық құрамы және қоныстандыру саясатының Қазақстан халқының көпұлтты құрамының қалыптасуына ықпалы қарастырылып, талдау жасалады. Павлодар уезіндегі халық саны, орналасуы, ұлттық құрамы және табиғи, механикалық өсім көрсеткіштері туралы құнды деректер беріледі. Халықтың демографиялық дамуы тек Қазақстанның жекелеген облыстары бойынша ғана емес, жекелеген уездер бойынша зерттелген. Мұрағаттық деректер молынан айналымға тартылған (Бекмаханова, 1986:244).

Тарихи демография саласында іргелі еңбектердің авторларының бірі - Н.В. Алексеенко. Бұл ғалымның еңбектерінде бүкілодақтық халық санақтары, статистикалық мәліметтерге сыни талдау жасалған. Оның еңбектерінде халықтың көші-қон белсенділігі мәселелеріне терең талдаулар жасалған.

Көші-қон мәселесін зерттеуде, революцияға дейінгі кезеңдегі көші-қон үдерістерін зерттей отырып, зерттеуші қоныстандыру саясатының нәтижесінде империяның ұлттық аймақтарына халық ағыны көші-қонына назар аударды. 1920-1930 жылдардағы халықтың көші-қоны кеңес үкіметінің ұжымдастыру, индустрияландыру саясатымен, саяси қуғын-сүргінмен байланысты деген пікірлерін білдірді.

Көші-қон мәселелерін зерттеген ғалымдар көші-қонның заңдылықтарын, көші-қонға қатысқан халықтың құрамы, көші-қонның сипатын айқындауға тырысты. Себебі, көші-қонды талдау оның ұйымдастырылған, стихиялық, күштеп көшіру т.б. түріне байланысты саралану қажеттілігі алға тартылды.

Ғалым Н.В. Алексеенконың «Население дореволюционного Казахстана» атты зерттеуінде XIX ғ. аяғы мен XX ғ. басындағы Қазақстан халқының қалыптасу мәселесі қарастырылған. Еңбекте Павлодар уезі қараған Семей облысындағы халық саны, құрамы, кәсібі туралы мәліметтер берілген (Алексеенко, 1981:112).

А.Н. Алексеенконың «Население Казахстана 1920-1990 гг.» еңбегі Отандық

тарихи демографияға өзіндік үлес қосқан еңбек болды. Осы автордың «Сельское население Казахстана 1920-1990 гг.» тақырыбындағы тағы бір ғылыми зерттеуінде республиканың демографиялық тарихы XX ғ. 20 – ж. ортасынан 50 – ж. аяғына дейін және 50 – ж. 90 – ж. дейінгі уақытты қамтитын екі кезеңге бөлініп, Қазақстан халқының саны мен орналасуын бес негізгі экономикалық аймақтар бойынша қарастырады (Алексеенко, 1987:24).

Жекелеген аймақтардағы осы ғасырдың 20-30 жылдарындағы халық шығынының көлемін ашуға ұмтылыс жасайды. Сондай-ақ, шығынның орнын толтыруды кеңестік дәуірде сырттан келушілер арқылы реттеді деген пікір келтіреді. Республика халқы 60 - жылдарға дейін ауыл-қала тұрғындары есебінен, ал 70 - жылдары қала тұрғындары есебінен көбейгендігін анықтап, ауыл халқының қалаға қоныс аударуын жекелеген облыс бойынша да қарастырады. Оңтүстік аймақ пен солтүстік аймақ ауыл халқының орналасу ерекшеліктерін салыстырмалы талданады.

Осы автордың Н.В. Алексеенкомен бірлесіп жазған «Население Казахстана на 100 лет (1897-1997 гг.)» атты еңбектерінде (Алексеенко, 1999:158) бірінші бүкілресейлік санақтан соңғы бүкілодақтық санақ аралығындағы кезеңдегі Қазақстан халқының сандық, сапалық, әлеуметтік құрамын халық санақтары деректері, статистикалық материалдар арқылы талдау жүргізілген. Қазақстан халқының бұл жылдардағы демографиялық дамуы бес экономикалық аймаққа бөлініп зерттеліп, Павлодар облысы солтүстік экономикалық аймаққа енгізілген. Сондай-ақ, еңбекте Павлодар облысына депортацияланған халық саны туралы құнды мәліметтер берілген.

Қазақстан халқының қалыптасуы мен дамуына арналған ғылыми еңбектердің бірі – Ф.Н. Базанованың «Формирование и развитие структуры населения Каз ССР (Национальный аспект)» атты монографиясы. Еңбекте республикааралық көші-қон ықпалындағы Қазақстан халқының ұлттық құрамының қалыптасуының тарихы зерттелген. Зерттеудің

межелік шеңбері 1920-1979 жж. аралығын қамтиды. Еңбекте автор статистикалық материалдар мен Ресей авторларының еңбектеріне сүйене отырып, Қазақстан халқының құрамындағы өзгерістерін, сандық өсуін талдайды. Көп ұлтты Қазақстан халқының қалыптасуын кеңес қоғамының «кеңестік халық» құру саясатының жетістігі ретінде қарастырып, бұған оң баға береді. Еңбектің тағы бір кемшілігі кеңес үкіметінің тәркілеу, депортация саясаттарының салдары туралы мәселе көтерілмейді.

Еңбек жалпылама зерттеу болуы себепті, республиканың жекелеген облыстары бойынша да аздаған мәліметтер келтірілген. Павлодар облысының демографиялық дамуына бұл көші-қон үрдістерінің ықпалын, «облыста өндірісте еңбек етушілердің 90 пайызын мигранттар құрады» - деп атап өтеді (Базанова, 1987:118).

Яғни, көріп отырғанымыздай, Қазақстанның демографиялық тарихына қатысты кеңес тарихшыларының еңбектеріне талдау жасау, олардың еліміздің демография тарихындағы халықтың көпұлтты құрамының қалыптасуы үрдісін сол кезеңдегі саясаттың жетістігі тұрғысынан қарастырғанын байқаймыз.

Сонымен қатар, кеңес тарихшыларының еңбектерінде біз 1920-1930 жылдардағы қазақ халқының эмиграциясының себептері, 1940 жылдардың аяғындағы халықтардың Қазақстанға депортациялануы, қазақ халқының демографиясы, экологиялық проблемалардың демографиялық салдары сияқты өзекті мәселелер көрініс таба алмағанын айтып өткен жөн.

Тарихи демография саласында үлкен серпіліс, бұл Қазақстан тәуелсіздігін жариялаған кезден бастап қарқын алды. Себебі, еліміздің егемендігін жариялауы республиканың тарихи демографиясының мәселелерін жаңа көзқараспен, шынайы зерттеуге, қазақ этносы өміріндегі қайғылы оқиғалардың беттерін ашық зерделеуге мүмкіндік берді.

Қазақстанның егемендігі жағдайындағы әлеуметтік-экономикалық және саяси

өмірдегі түбегейлі өзгерістер республикадағы демографиялық жағдайға өзіндік әсер етті. Бұл негізінен өтпелі кезеңнің жағымды және жағымсыз тенденциялары аясындағы, халықтың сандық және сапалық көрсеткіштерінің өзгеруінен, сыртқы және ішкі көші-қон үдерістерінен айқын көрінген болатын.

Тәуелсіздік жылдарында тарихи демография саласындағы зерттеулердің үлкен жетістігі, аймақтық зерттеулердің серпін алуында болды.

Тарихи демография саласында қомақты еңбектерімен танымал болған ғалымдарымыз, М.Б. Тәтімов (1990, 1999), М.Х. Асылбеков (1991), А.Н. Алексеенко (1994), М.Н. Сдыков (1995), В.В. Козина (2000), Г.Қ. Қадырқұлова (2000) мен М.К. Төлекова (2003), А.А. Какеновалар (2002) өз зерттеулерінде тарихи зерттеу әдістерін жаңарта отырып, мәселенің зерттеу шеңберін кеңейтіп, бұл ғылым саласын жоғары сатыға көтеруге қол жеткізді. Ғалымдардың ғылыми ізденістері нәтижесінде Қазақстандағы этнодемографиялық үрдістердің даму заңдылықтарын мойындауға жол ашылды. Нәтижесінде аймақтардың этнодемографиялық, әлеуметтік даму тарихын бүгінгі күн тұрғысынан зерттеуге ғылыми негіз қаланды.

Атап айтар болсақ, М.Б. Тәтімовтың «Развитие народонаселения и демографическая политика: социально-философские аспекты системного изучения и комплексной разработки», «Ауылдағы демографиялық ахуал», «Демография және Тәуелсіздік» т.б. еңбектері демография саласындағы алғашқы бүгінгі күн тұрғысынан жазылған еңбектер болып табылады. Бұл зерттеулерде алғаш рет ұлттық демографиялық саясат, көші-қон үрдістері және табиғи өсім мәселелерінің келелі тұстары сарапталады.

Белгілі ғалымдар М.Х. Асылбеков пен Ә.Б. Ғалиевтің (Асылбеков, Ғалиев, 1991:191) «Социально-демографические процессы в Казахстане (1917-1980 гг.)» атты ғылыми зерттеу еңбектерінде республика халқының әлеуметтік-демографиялық даму тарихын

алғаш рет кешенді түрде зерттеу қолға алынған болатын. Авторлар қарастырылып отырған уақыт шеңберінде Қазақстандағы көпұлтты халықтың қалыптасуы мен дамуы қалай жүзеге асқанын тарихи негізде зерттеуге қол жеткізді.

Сондай-ақ, еңбекте тарихи деректерді жаңаша көзқараста зерттеуге қол жеткізіліп, оларды салыстыру арқылы жаңа деректерді ғылыми айналымға енгізген. Қазақ халқының демографиялық даму тарихындағы өсуі мен кемуінің себептерін ашып, саны мен сапалық, ұлттық және әлеуметтік құрамын қарастырған. Отбасылық қатынастардың дамуы мәселелеріде жұмыстың бір тарауына арқау болған. XX ғ. 30 - 40 жылдарындағы табиғи өсімнің кему себептерін аша отырып, халықтың жастық, жыныстық құрамын, кәсіптік білім деңгейіне талдау жасайды.

Еңбектің Республикадағы әлеуметтік-демографиялық даму ерекшеліктері деп аталатын екінші бөлімінде кеңес үкіметі жүргізген саясаттың демографиялық салдарын айқындауға әрекет жасайды. Қазақстан қалалары қатарында 1897-1926 жылдар аралығындағы Павлодардағы халық санындағы өзгерістер, өсім деңгейі мәселелерін салыстырмалы талдайды. Павлодар облысы бойынша, тың игеру жылдарындағы сырттан көші-қонның облыс халқының сандық өсіміне әсері және осы кезеңдегі экономикалық дамудың урбандалу үрдісіне ықпалы сараланып өтіледі (Асылбеков, Галиев, 1991:191).

Халықтың табиғи өсім көздері мәселесі тарихи демографияның көкейкесті мәселелерінің бірі. Посткеңестік кезеңде халықтың табиғи өсімі проблемаларымен айналысатын қазақстандық ғалымдар тобы өте аз десек артық кетпейміз. Осы тұрғыдан алғанда, М.Х. Асылбеков пен В.В. Козинаның «Демографические процессы в Казахстане (1980-1990 гг.)» монографияларының маңызы ерекше. Еңбекте егемендік кезеңінің, XX ғасырдың аяғындағы демографиялық даму ерекшеліктері қарастырылады. Басқа мәселелермен қатар, авторлар 1980-1990 жылдардағы табиғи өсім көздері болып

табылатын - туу, өлім және неке және ажырасу жағдайларына жан-жақты талдау жасап, дағдарыс кезеңіндегі Қазақстанның демографиялық жағдайын көрсетті.

Ғалымдар өз зерттеулерінде осы уақыт мерзіміндегі халықтың сандық өзгерісі, табиғи қозғалысы, көші-қон мәселелерін назарға ала отырып, әлеуметтік құрылымы мен қызметі, білім деңгейі, ұлттық құрамын зерттеуге ерекше көңіл бөлген. Өнеркәсіп саласындағы қазақтардың үлес салмағы, білім деңгейіне талдау жасаған. Сондай-ақ, еліміздегі экология мен халықтың денсаулық мәселелерінде зерттеуден тыс қалдырмаған (Асылбеков, Козина, 1995:128).

Осы авторлардың қаламдарынан туған екінші бір туынды «Казахи (демографические тенденции)» атты еңбек. Бұл зерттеу еңбегі XX ғ. 80 - 90 жылдарындағы қазақ халқының демографиялық даму ерекшеліктерін айқындауға мүмкіндік береді. Ғалымдар Қазақстанның бүкіл халқының динамикасы аясында 80-90 жылдардағы қазақ этносының демографиялық тенденциялары: сандық динамикасы, аумақтық орналасуы, жыныстық-жас құрылымы және халықтың табиғи қозғалысы, білім деңгейі, кәсіби доминанттар мен жұмыспен қамту, көші-қон процестерін талдайды. Зерттеу жұмысында Республиканың басқа облыстарымен қатар Павлодар облысы қазақ ұлтының 1979-1999 жж. сандық динамикасы, олардың үлес салмағы қарастырылған (Асылбеков, Козина, 2000:102).

Ал, осы демограф ғалымдарымыздың «Демографическое развитие Казахстана в условиях суверенитета» атты еңбектерінде тәуелсіздік алғаннан кейінгі республикадағы халық санындағы өзгерістер, аймақтардағы олардың орналасуы, ұлттық, жыныстық, жастық ерекшеліктері және білім деңгейімен қатар көші-қон үрдісінің халық санының өзгеруіне әсері қарастырылған. Еңбекте 1989-1999 жж. санақ аралық кезеңдегі Павлодар облысы халқының орналасу тығыздығына, облыстағы балалар өлімінің деңгейіне ішінара талдау жасалған (Асылбеков, Козина, 2001:112).

Жалпы, жоғарыда қарастырылған 60-80 жылдардағы еңбектерді саралау, мынадай қорытындылар жасауға мүмкіндік береді. Яғни, XX ғ. 70 - жылдарындағы зерттеулерде табиғи өсім қарқынының бәсеңдеуіне байланысты әлеуметтік-экономикалық, әлеуметтік-психологиялық факторларға талдау жасау қолға алынса, 80 - жылдардың ортасында жариялылықтың ұшқынымен халықтың тұрмыс жағдайы, еңбек ету жағдайын жақсарту, еңбек белсенділігін арттыру мәселелеріне көңіл бөліне бастады.

Ал, 90-жылдардағы қоғамдық-саяси ғылымдардың дамуындағы өзгерістер Қазақстан тарихын зерттеуде ғалымдардың алға қойған мақсаттарын түбегейлі өзгертті. Қазақ этносының өміріндегі қайғылы оқиғалардың беттері ашыла бастады. Сонымен қатар, Қазақстан тарихын зерттеуде ғалымдардың алға қойған мақсаттарын түбегейлі өзгертіп қана қойған жоқ, жекелеген аймақтық зерттеулерге ерекше көңіл бөліне бастады. Әрі бұл тұрғыдағы еңбектерді жазу елдің тәуелсіздігі, өз тізгінін өзі ұстауы кезінде және республикада қалыптасқан демографиялық ахуалға байланысты да қарқын алды.

Қазақстан тарихшы-демографтары еліміз халқының тәуелсіздік жағдайындағы әлеуметтік демографиялық дамуы мен көші-қон ерекшеліктері мен нәтижелерін зерттеуге көбірек көңіл бөлді.

Тарихи демография саласында жеке аймақ бойынша қалам тартқан ғалымдарымыз А.Н. Алексеев (1994), М.Н. Сдыков (1995), В.В. Козина (2000), Г.Қ. Қадырқұлова (2000) мен М.К. Төлекова (2003), А.А. Какенова (2002) және басқалары Қазақстанның жекелеген аймақтары халқының әлеуметтік-демографиялық дамуының ерекшеліктерін ашуға қол жеткізе білді.

Тарихи демография саласындағы аймақтар зерттеулердің бірі - А.А. Какенованың «Социально-демографические процессы в Северном Казахстане в 1926-1959 гг.» атты кандидаттық диссертациясы. Диссертацияда мұрағаттық, статистикалық т.б. деректер негізінде Солтүстік Қазақстан халқының

этникалық және мәдени дамуының заңдылықтары мен аймақтық ерекшеліктері анықталады. Тарихтың бетбұрыс, күрделі және даулы кезеңіндегі аймақтың әлеуметтік және демографиялық даму проблемаларының барлық спектрі бағаланады. Халықтың демографиялық, әлеуметтік, этникалық құрылымын, білім беру және мәдени деңгейін қалыптастырудың негізгі - саяси және экономикалық факторларына талдау жасайды. Индустриаландыру саясаты, Ұлы Отан соғысы салдарының аймақ халқының әлеуметтік, этникалық құрамы және демографиялық дамуына ықпалы сараланады. Қуатты көші-қон ағындарының халықтың сандық және сапалық көрсеткіштеріне, орналасуы мен қозғалысына әсері талданған. Аймақтың қазіргі демографиялық дамуының жағымсыз беталасының бастаулары мен себептері анықталады. Халықтың әлеуметтік және материалдық әл-ауқатының проблемалары талданған.

Диссертация Солтүстік аймақты қамтуы себепті Павлодар облысына депортацияланған халық саны, көші-қонның облыстағы еңбек ресурстарының өсуіне ықпалы сараланады (Какенова, 2002:30) .

Солтүстік-Шығыс Қазақстан диаспорасының әлеуметтік-мәдени даму тарихы мәселесі А.С. Аманованың кандидаттық диссертациясында көтеріліп, жұмыс Павлодар облысы материалдары негізінде жүзеге асырылуы себепті, осы аумақта көпұлтты құрамның қалыптасу, олардың орналасу географиясы, депортацияланған, эвакуацияланған халықтар мәселелері жұмыстың бір бөліміне арқау болған (Аманова, 2009: 29).

Солтүстік аймақ бойынша зерттеулер қатарында С.С. Самаркиннің «Социально-демографические процессы в Северном Казахстане в конце XIX – первой четверти XX века» атты кандидаттық диссертациясын атауға болады. Диссертацияда XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың бірінші ширегіндегі Солтүстік Қазақстанға кіретін Қостанай, Солтүстік Қазақстан, Ақмола және Павлодар облыстардағы әлеуметтік-демографиялық

үрдістерді саяси, әлеуметтік-экономикалық даму ықпалында талдауды жүзеге асыра отырып, осы кезеңдегі халықтың табиғи қозғалысының динамикасы, көші-қон және оның демографиялық жағдайға әсерін, халықтың сандық және сапалық құрылымындағы өзгерістер, Солтүстік Қазақстан өңіріндегі этномәдени және ұлтаралық қатынастар, білім беру жүйесінің дамуы жағдайындағы халықтың білім деңгейіндегі өзгерістер, халықтың денсаулық жағдайы деңгейі зерттелген (Самаркин, 2010:30).

Ертістің Павлодар өңірі халқының демографиялық даму тарихының тарихнамасын толықтырған еңбектердің бірі - Г.Т. Шамшудинова, Ш.Д. Батырбаеваның «Материалы переписи населения как источник изучения демографической истории Казахстана (на примере Павлодарской области)» атты монографиялары. Монографияда халық санағы материалдарын деректанулық тұрғыдан зерделеу мәселелерін, XX ғасырда халық санағы материалдарының ақпараттық мүмкіндіктерін салыстырмалы талдай отырып, Қазақстандағы демографиялық үрдістердің өңірлік ерекшеліктері Павлодар облысының мысалында талданады. Сондай-ақ, монографияда 1999 жылы жүргізілген халық санағы мәліметтерін саралай отырып, егемендіктің алғашқы жылдарында Павлодар облысына теріс демографиялық көрсеткіштердің: халық өсімінің күрт төмендеуі, көші-қонның күшеюі, халықтың қартаюуы үрдісі тән болды деген қорытынды жасайды (Шамшудинова, Батырбаева, 2014:156).

Қазақстанның солтүстік аймағының әлеуметтік-демографиялық дамуына қатысты жарық көрген соңғы жылдардағы еңбектердің бірі А. Жаркенованың докторлық диссертациясы болып табылады (Жаркенова, 2017:49).

Еңбекте ғалым, Солтүстік аймақта зерттеу кезеңінде өзіндік этнодемографиялық ахуал қалыптасқандығымен ерекшелетіндігін алға тарта отырып, осы бағыттағы негізгі үрдіс XIX ғ.

аяғындағы моноэтностықтан (қазақ халқының басымдығы) XX ғасырдағы полиэтностыққа қарай өзгеруі, одан әрі дуализациялануы (қазақ/орыс) және моноэтностыққа оралу ықтималдығында деген қорытынды жасайды. Сонымен қатар, қазіргі уақыттағы Солтүстік өңірдегі халықтың көші-қон ағынының теріс сальдосының орын алуы, егде жастағы халықтың басым болуына байланысты туу көрсеткішінің төмендеуі және өлім-жітімнің жоғары болуы аймақтағы әлеуметтік-экономикалық жаңғыруға қауіп тудырады деген көзқарасты алға тартады.

Көріп отырғанымыздай, Ресеймен шекараласқан Қазақстанның солтүстік аймақтарындағы демографиялық жағдай мемлекеттік тұрғыдан араласып, арнайы бағдарламаның қабылдануын қажет етеді. Бүгінде жүзеге асырылып жатқан оңтүстік аймақтардан халықты көшіру, Серпін бағдарламасы арқылы жастарды тарту осындай мақсаттарда жүзеге асырылып отырғаны белгілі.

Жалпы, алғанда Қазақстан тарихи демография саласындағы тәуелсіздік жылдарында жарық көрген еңбектерді зерделей отырып, біз Қазақстан тарихында кеңестік кезеңде шынайы көрсетілмеген тарихи оқиғаларды талдауға объективті көзқарасты байқаймыз. Зерттеушілер Қазақстан демографиясының көкейкесті мәселелерін аймақтар деңгейінде зерттеуді қолға алды және соның нәтижесінде салыстырмалы талдаулар жасауға қол жеткізді.

Қорытынды

Біздің мақала көлемі көтергенше жасаған тарихнамалық талдауларымыздан мынадай қорытындылар шығаруға болады. Революцияға дейінгі зерттеушілердің еңбектерінен XIX ғасырдағы Павлодар өңірінің әкімшілік құрылысы, тұрғындарының саны мен шаруашылығы, ұлттық, жыныстық құрамы туралы жөнінде көптеген мәліметтер аламыз. Аталған зерттеулер отарлық саясат

мақсатындағы еңбектер болғанына қарамастан, сол кезеңдегі Павлодар өңірі бойынша құнды деректер бере алатындығымен маңызды.

Кеңестік дәуірде жазылған еңбектердің басым бөлігінде сол кезеңдегі сырттан көші-қонды жан-жақты зерттеп, көші-қонға қатысқан халықтың сандық, сапалық құрамына талдау жасай отырып, еңбек ресурстары мәселелеріне кеңінен талдау жүргізілгенін байқаймыз.

Кеңестік кезеңдегі еңбектерде сырттан жұмыс қолын тартудың этнодемографиялық салдары, осы аумақтардағы жергілікті ұлттың әлеуметтік-мәдени дамуына ықпалы

мәселелері зерттеу аясынан тыс қалып отырды десек артық болмас.

Сонымен қатар, тарихнамалық талдау, XIX-XX ғ. басындағы әлеуметтік-демографиялық үрдістердің, 20-30 жылдардағы бай-кулақтарды тап ретінде жою саясатының өңірдегі сипатын нақты мәліметтер негізінде талдау, екінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы облыстағы демографиялық ахуал, облыстағы экологиялық мәселелердің халықтың демографиясына ықпалы, бүгінгі таңдағы облыстағы көші-қон мәселелерінің арнайы зерттеуді қажет ететіндігін көрсететінін алға тартамыз.

Әдебиеттер тізімі

Азиатская Россия [Электронный ресурс]: сборник. Т. 1: Люди и порядки за Уралом, 1914. - VIII, 578 с. URL: <http://resolver.gpntb.ru/purl?docshare/dsweb/Get/Resource> (қаралған күн: 16.02.2023)

Алексеев А.Н. Население Казахстана 1920-1990 гг. – Алматы: Ғылым, 1993. – 125 с.

Алексеев А.Н. Народы Восточного Казахстана. – Усть-Каменогорск, 1994. – 52 с.,

Алексеев Н.В. Население дореволюционного Казахстана (численность, размещение, состав 1870-1914 гг.). – Алма – Ата: Наука КазССР, 1981. – 112 с.

Алексеев Н.В., Алексеев А.Н. Население Казахстана на 100 лет (1897-1997 гг.). – Усть-Каменогорск: РВК ПО «Полиграфия», 1999. – 158 с.

Аманова А.С. Социально-культурное развитие диаспор Северо-Восточного Казахстана в 1937-2005 гг. (на материалах Павлодарской области): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Караганда, – 2009. – 29 с.

Асылбеков М.Х., Галиев А.Б. Социально-демографические процессы в Казахстане (1917-1980 гг.). – Алма – Ата: Ғылым, 1991. – 191 с.

Асылбеков М.Х., Козина В.В. Демографические процессы в Казахстане (1980-1990 гг.). – Алматы: Атамұра, 1995. – 128 с.

Асылбеков М.Х., Козина В.В. Казахи (демографические тенденции 80-90-х годов). – Алматы: Өркениет, 2000. – 102 с.

Асылбеков М.Х., Козина В.В. Демографическое развитие республики Казахстан в условиях суверенитета. – Алматы: Өркениет, 2001. – 112 с.

Базанова Ф.Н. Формирование и развитие структуры населения Казахской ССР (Национальный аспект). – Алма – Ата: Казахстан, 1987. – 153 с.

Бекмаханова Н.Е. Формирование многонационального населения Казахстана и Северной Киргизии (последняя треть XVIII – 60 гг. – XIX в.). – М.: Наука, 1980. – 150 с.

Бекмаханова Н.Е. Многонациональное население Казахстана и Киргизии в эпоху капитализма (60-е годы XIX в. – 1917 г.). – М.: Наука, 1986. – 244 с.

Востров В.В., Муканов М.С. Родоплеменной состав и расселение казахов (конец XIX – начало XX в.). (Библиотека казахской этнографии, 16-том). – Павлодар: НПФ «ЭКО», 2006. – 422 с.

Жаркенова А. Социально-демографическое развитие населения Северного Казахстана во второй половине XIX – начале XXI в.: автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук. Минск, 2017. – 49 с.

Кадыркулова Г.К. Население Семиречья в 1867-1926 годы (историко-демографические аспекты проблемы): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Алматы, 2000. – 31 с.

Какенова А.А. Социально-демографические процессы в Северном Казахстане в 1926-1959 гг.: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Алматы, – 2002. – 30 с.

Козина В.В. Население Центрального Казахстана (конец XIX в. -30-е годы XX в.). – Алматы: Өркениет, 2000. – 144 с.

Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. [Т. 16]: Область сибирских киргизов. ч. 1 / сост. Ген. штаба подполковник Красовский. - 1868. - III, 428 с., 17 л. табл.

Население и трудовые ресурсы городов Северного Казахстана. – Алма – Ата, 1970. – 275 с.

Население Казахстана в 1959-1970 гг. (Структурные сдвиги и их оценка). – Алма – Ата: Наука Казахской ССР, 1975. – 160 с.

Население и трудовые ресурсы Казахстана (тенденции и прогнозы). – Алма – Ата, 1979. – 306 с.

Нурбаев К.Ж. Из истории административно-территориального устройства Павлодарского Прииртышья // Краеведение. – 2002. – №3. – С.89-93.

Павлодарская область в цифрах и фактах прошлого по документам Государственного архива Павлодарской области и его филиалов. Справочник. – Павлодар, 1999. – 235 с.

Павлодарское Прииртышье. Энциклопедия. – Алматы: «Эверо», 2003. – 676 с.

Самаркин С.С. Социально-демографические процессы в Северном Казахстане в конце XIX – первой четверти XX века.: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Караганда, – 2010. – 30 с.

Сдыков М.Н. Население Западного Казахстана: история формирования и развития (1897-1989 гг.). – Алматы: Ғылым, 1995. – 220 с.

Тәтімов М.Б. Ауылдағы демографиялық ахуал. – Алматы: Қайнар, 1990. – 240 б.

Тәтімов М.Б. Демография және тәуелсіздік. – Алматы: Жеті жарғы, 1999. – 367 б.

Тереник М.С. Павлодар – это нашей истории строки. – Павлодар: НПФ «ЭКО», 2002. – 292 с.

Төлекова М.К. Жетісу өңірі халқының әлеуметтік-демографиялық дамуы (1897-1999 жж.): тар. ғыл. д-ры. дисс. – Алматы, 2003. – 395 б.

Экономическое состояние городских поселений Сибири. Спб., типография Министерства внутренних дел, 1882. [2], XII, 422 с.

Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: Том XXIIА (44). – СПб.: Семеновская Типолитография (И.А. Ефрона), 1897. - 500 с.

Шамшудинова Г.Т., Батырбаева Ш.Д. Материалы переписи населения как источник изучения демографической истории Казахстана (на примере Павлодарской области). – Павлодар: Кереку, 2014. -156 с.

Замзагуль А. Сабданбекова, Айгуль М. Садыкова

Павлодарский педагогический университет им. Әлкей Марғұлана

К историографии населения Павлодарского Прииртышья

Аннотация: В статье проведен историографический анализ демографического развития населения Павлодарской области. В результате комплексных исследований в контексте отдельного региона изучено влияние событий отечественной истории на социально-демографическое на социально-демографическое развитие населения, что дало возможность более глубокого выявления последствий исторических событий.

Классификация, дифференциация и анализ региональных особенностей дает возможность определения влияния на демографическое развитие населения, служит основой для научной гипотезы в определении причин социально-демографических проблем. Проведение социально-демографических исследований имеет большое научное значение, расширяет базу сравнительного материала.

Проанализированные в статье авторами труды и исследования включают публикации периода царской власти, советской эпохи и периода независимости. В дореволюционный период исследования, касающиеся населения Павлодарского региона, в основном, содержали статистические данные, представленные чиновниками царского правительства и путешественниками. Специальных исторических демографических исследований почти нет. Большая часть работ, написанных в советское время, характе-

ризуется анализом количественного и качественного состава населения, проблемами трудовых ресурсов, тогда как в работах за годы Независимости уделено внимание анализу колониальной политики царского правительства, последствий советской политики, особенностей и причин социально-демографического развития регионов в общем или одного региона в частности.

Ключевые слова: население; историческая демография; этнос; социальная структура; миграция; урбанизация; демографический показатель; механический прирост.

Zamzagul A. Sabdanbekova, Aigul M. Sadykova

Alkey Magulan Pavlodar Pedagogical University

To the historiography of the population of Pavlodar Priirtyshya

Abstract: The article provides a historiographic analysis of the demographic development of the population of Pavlodar region. As a result of comprehensive research in the context of a particular region, the influence of events of national history on the socio-demographic development were studied, which made it possible to identify the consequences of historical events in more depth.

Classification, differentiation and analysis of regional features provides an opportunity to determine the impact on the demographic development of the population, serves as a basis for scientific hypothesis in determining the causes of socio-demographic problems.

In the pre-revolutionary period, studies concerning the population of the Pavlodar region consisted mainly of statistical data provided by officials of the tsarist government and travelers. There are almost no special historical demographic studies.

Pre-revolutionary studies consisted of statistical data provided by officials of the tsarist government and travelers. Most of the works written in Soviet times are characterized by an analysis of the quantitative and qualitative composition of the population, problem of labour resources. Works during the years of Independence focus on an analysis of the colonial policy of the Tsarist government, the consequences of Soviet policy, the specifics and causes of socio-demographic development of regions.

Keywords: population; historical demographics; ethnos; social structure; migration; urbanization; demographic indicator; mechanical growth.

References

Aziatskaya_Rossiya_t.1_Lyudi_i_poryadki_z_Uralom [Asian Russia [Electronic resource]: collection. T. 1: People and orders beyond the Urals]. 1914. - VIII, 578 p.

Alekseenko A.N. Naselenie Kazakhstana 1920-1990 gg. [Population of Kazakhstan 1920-1990]. (Almaty, Ğylym, 1993, 125 p.)

Alekseenko A.N. Narody` Vostochnogo Kazakhstana [People of East Kazakhstan]. (Ust`-Kamenogorsk, 1994, 52 p.)

Alekseenko N.V. Naselenie dorevolucionionnogo Kazakhstana (chislennost`, razmeshhenie, sostav 1870-1914 gg.) [The population of pre-revolutionary Kazakhstan (number, location, composition 1870-1914).] (Alma – Ata, Nauka KazSSR, 1981, 112 p.)

Alekseenko N.V., Alekseenko A.N. Naselenie Kazakhstana na 100 let (1897-1997 gg.) [Population of Kazakhstan for 100 years (1897-1997).]. (Ust`-Kamenogorsk, RVK PO «Poligrafiya», 1999, 158 p.)

Amanova A.S. Social`no-kul`turnoe razvitie diaspor Severo-Vostochnogo Kazakhstana v 1937-2005 gg. (na materialah Pavlodarskoj oblasti): Avtoref. diss. ... kand. ist. Nauk [Socio-cultural development of the diasporas of North-Eastern Kazakhstan in 1937-2005. (on the materials of the Pavlodar region): Abstract of the thesis. diss. ... cand. ist. Sciences] – Karaganda, – 2009. – 29 p.

Asy`lbekov M.Kh., Galiev A.B. Soczial`no-demograficheskie processy` v Kazakhstane (1917-1980 gg.) [Socio-demographic processes in Kazakhstan (1917-1980)]. (Alma – Ata, Ğylym, 1991, 191 p.)

Asy`lbekov M.Kh., Kozina V.V. Demograficheskie processy` v Kazakhstane (1980-1990 gg.) [Demographic processes in Kazakhstan (1980-1990)]. (Almaty`, Atomura, 1995, 128 p.)

Asy'lbekov M.Kh., Kozina V.V. Kazakhi (demograficheskie tendenczii 80-90-kh godov) [Kazakhs (demographic trends in the 80-90s)]. (Almaty', Örkeniet, 2000, 102 p.)

Asy'lbekov M.Kh., Kozina V.V. Demograficheskoe razvitie respubliki Kazakhstan v usloviyakh suvereniteta [Demographic development of the Republic of Kazakhstan in the conditions of sovereignty]. (Almaty', Örkeniet, 2001, 112 p.)

Bazanova F.N. Formirovanie i razvitie struktury` naseleniya Kazakhskoj SSR (Naczional'ny`j aspekt) [Formation and development of the structure of the population of the Kazakh SSR (national aspect)]. (Alma – Ata, Kazakhstan, 1987, 153 p.)

Bekmakhanova N.E. Formirovanie mnogonaczional'nogo naseleniya Kazakhstana i Severnoj Kirgizii (poslednyaya tret' XVIII – 60 gg. – XIX v.) [Formation of the multinational population of Kazakhstan and Northern Kyrgyzstan (the last third of the XVIII - 60 years - XX century)] (M., Nauka, 1980, 150 p.)

Bekmakhanova N.E. Mnogonaczional'noe naselenie Kazakhstana i Kirgizii v e`pokhu kapitalizma (60-e gody` XIX v. – 1917 g.) [The multinational population of Kazakhstan and Kyrgyzstan in its era of capitalism (60s of the 20th century - 1917)]. (M., Nauka, 1986, 244 p.)

Vostrov V.V., Mukanov M.S. Rodoplemennoj sostav i rasselenie kazahov (konec HIIH – nachalo HH v.). (Biblioteka kazahskoj etnografii, 16-tom) [Tribal composition and resettlement of the Kazakhs (the end of the 19th - the beginning of the 20th century). (Library of Kazakh ethnography, 16th volume)]. (Pavlodar: NPF «EKO», 2006, 422 p.)

Zharkenova A. Social'no-demograficheskoe razvitie naseleniya Severnogo Kazakhstana vo vtoroj polovine XIX – nachale XXI v.: avtoreferat dissertacii na soiskanie uchenoj stepeni doktora istoricheskikh nauk [Socio-demographic development of the population of Northern Kazakhstan in the second half of the 19th - early 21st centuries: abstract of a dissertation for the degree of Doctor of Historical Sciences]. (Minsk, 2017, 49 p.)

Kady`rkulova G.K. Naselenie Semirech'ya v 1867-1926 gody` (istoriko-demograficheskie aspekty` problemy`): Avtoref. diss. ... kand. ist. Nauk [The population of Semirechey in 1867-1926 (historical and demographic aspects of the problem): Abstract of the thesis. diss. ... cand. hist. Sciences.] – Almaty', 2000. – 31 p.

Kakenova A.A. Soczial'no-demograficheskie proczessy` v Severnom Kazakhstane v 1926-1959 gg.: Avtoref. diss. ... kand. ist. Nauk [Socio-demographic processes in Northern Kazakhstan in 1926-1959: Abstract of the thesis. diss. ... cand. hist. Sciences] – Almaty', – 2002. – 30 p.

Kozina V.V. Naselenie Czentral'nogo Kazakhstana (konecz XIX v. -30-e gody` XX v.) [Population of Central Kazakhstan (late 20th century - 30s of the 20th century)] – (Almaty', Örkeniet, 2000, 144 p.)

Materialy dlya geografii i statistiki Rossii, sobrannye oficerami General'nogo shtaba. [T. 16]: Oblast' sibirskih kirgizov. ch. 1 / sost. Gen. shtaba podpolkovnik Krasovskij [Materials for the geography and statistics of Russia, collected by officers of the General Staff. [T. 16]: The region of the Siberian Kirghiz. part 1 / comp. Gene. headquarters Lieutenant Colonel Krasovsky]. - 1868. - III, 428 s., 17 l. tabl.

Naselenie i trudovye resursy gorodov Severnogo Kazakhstana [Population and labor resources of the cities of Northern Kazakhstan] (Alma – Ata, 1970, 275 p.)

Naselenie Kazakhstana v 1959-1970 gg. (Strukturny`e sdvigi i ikh ocenka) [The population of Kazakhstan in 1959-1970 (Structural shifts and their assessment)] (Alma – Ata, Nauka Kazakhskoj SSR, 1975, 160 p.)

Naselenie i trudovy`e resursy` Kazakhstana (tendenczii i prognozy`) [Population and labor force of Kazakhstan (trends and forecasts)]. (Alma – Ata, 1979, 306 p.)

Nurbaev K.Zh. Iz istorii administrativno-territorial'nogo ustrojstva Pavlodarskogo Priirtysh'ya [From the history of the administrative-territorial structure of the Pavlodar Priirtyshye], Kraevedenie. 2002.No 3. P.89-93.

Pavlodarskaya oblast' v cifrah i faktah proshlogo po dokumentam Gosu-darstvennogo arhiva Pavlodarskoj oblasti i ego filialov. Spravochnik [Pavlodar region in figures and facts of the past according to the documents of the State Archive of Pavlodar region and its branches. Directory]. (Pavlodar, 1999, 235 p.)

Pavlodarskoe Priirtysh'e. Enciklopediya [Pavlodar Irtysh area. Encyclopedia]. (Almaty, «Evero», 2003, 676 p.)

Samarkin S.S. Social'no-demograficheskie processy v Severnom Kazakhstane v konce XIX – pervoj chetverti HH veka.: Avtoref. diss. ... kand. ist. Nauk [Socio-demographic processes in Northern Kazakhstan at the end of the 19th - the first quarter of the 20th century.: Abstract of the thesis. diss. ... cand. ist. Sciences]. – Karaganda, – 2010. – 30 s.

Sdy`kov M.N. Naselenie Zapadnogo Kazakhstana: istoriya formirovaniya i razvitiya (1897-1989 gg.) [The population of Western Kazakhstan: the history of formation and development (1897-1989)]. (Almaty', Gylym, 1995, 220 p.)

Tätimov M.B. Auyldaғы demografialyq ahual [Demographic situation in the village]. (Almaty, Qainar, 1990, 240 p.)

Tätimov M.B. Demografia және täuelsızdık [Demographics and independence]. – (Almaty, Jetı jargy, 1999, 367 p.)

Terenik M.S. Pavlodar – eto nashej istorii stroke [Pavlodar is our history line]. – (Pavlodar, NPF «EKO», 2002, 292 p.)

Tölekova M.K. Jetısu öñiri halqynyñ äleumettık-demografialyq damuy (1897-1999 jj.) [Socio-demographic development of the population of Zhetysu (1897-1999)] .: diss. ... doc. hist. Sciences. – Almaty, 2003. – 395 p–Almaty', 2003. – 395 p.

Ekonomicheskoe sostoyanie gorodskih poselenij Sibiri [Economic condition of urban settlements in Siberia]. Spb., tipografiya Ministerstva vnutrennih del, 1882. [2], XII, 422 p.

Enciklopedicheskiy slovar' Brokgauza i Efrona [Encyclopedic Dictionary of Brockhaus and Efron]: Tom XXIIA (44). (SPb., Semenovskaya Tipolitografiya (I.A. Efrona), 1897, 500 p.)

Shamshudinova G.T., Batyrbaeva Sh.D. Materialy perepisi naseleniya kak istochnik izucheniya demograficheskoy istorii Kazakhstana (na primere Pavlodarskoj oblasti) [Population census materials as a source for studying the demographic history of Kazakhstan (on the example of Pavlodar region)]. (Pavlodar, Kereku, 2014, 156 p.)

Сабданбекова Замзагуль Абляшовна – ассоциированный профессор Высшей школы гуманитарных наук, кандидат исторических наук, Павлодарский педагогический университет, ул.Торайгырова 54, Павлодар, Казахстан.

Садыкова Айгуль Маратовна – доцент Высшей школы гуманитарных наук, доктор PhD, Павлодарский педагогический университет, ул.Торайгырова 54, Павлодар, Казахстан.

Sabdanbekova Zamzagul – Associate Professor of the Higher School of Humanities, Candidate of Historical Sciences, Pavlodar Pedagogical University, 54 Toraigyrov str., Pavlodar, Kazakhstan.

Sadykova Aigul – Associate Professor of the Higher School of Humanities, Doctor of PhD, Pavlodar Pedagogical University, Toraigyrov str. 54, Pavlodar, Kazakhstan.

Қуғындалған ырғыздықтар

Светлана О. Смағұлова¹, Гульбану Б. Избасарова²

Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

*Корреспонденция үшін автор: adep_s68@mail.ru

¹<https://orcid.org/0000-0002-4256-8783>

²<https://orcid.org/0000-0002-4123-7501>

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-142-1-93-107>

Аңдатпа. Мақалада XX ғасырдың 30-шы жылдары Сталиндік қуғын-сүргінге ұшыраған Ырғыз өңірінен шыққан алашордашылар мен кеңестік билік тұсындағы қайраткерлердің саяси қызметтері мен тағдырлары сараланады.

Ырғыз өңірінен шыққан Алаш азаматтардың барлығы да түрлі жолдармен ұлт мүддесі жолында күреске шығып, халықтың мүддесі жолында үзгенгілес азаматтармен бірге қазақтың өз билігі өзінде болатын тұтас бір мемлекетке бірігуін жақтады. Сол жолда жазым болды.

Сталиндік қуғын-сүргін кеңестік билік саласында адал қызмет еткендерді де аямады. Жалған жала жауып, соттап, түрмеге қамады, жер аударды, ең ауыр ату жазасына кесті. Президентіміз Қ.Тоқаевтың ашаршылық пен қуғын-сүргін мәселесін жіті зерттеуді міндеттеуі «құпия», «аса құпия» деген желеумен жабулы қалған қаншама арыстарымыздың істерін қарауға, оны талдауға мүмкіншілік туды.

Мақала барысында РКФСР Қылмыстық істердің 58 бабының 2, 8, 9, 10, 11-пункттері бойынша айыпталған алашордашыл Әбдіразақ Баибаев, Қайназар Бекмурзин, Қуаныш Жұбанов және т.б., сонымен бірге кеңестік билікте қызмет еткен Жәшік Ерубәев, Жолбосын Ақшолақов сияқты қайраткерлердің қуғындалуының себебі мен оларға тағылған айыптау барысы айқындалады.

Түйін сөздер: саяси қуғын-сүргін; алашордашы; қайраткер; құпия; аса құпия; саяси науқан.

Received 21.12.2022. Revised 27.12.2022. Accepted 27.02.2023. Available online 30.03.2023.

For citation:

Smagulova S.O., Izbassarova G.B. Repressed residents of Irgiz // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2023. – Vol. 142. – №.1. – С. DOI: 10.32523/2616-7255-2023-142-1-93-107

Для цитирования:

Смағұлова С.О., Избасарова Г.Б. Репрессированные иргизцы // Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева. Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2023. – Т. 142. – №. 1. – С. DOI: 10.32523/2616-7255-2023-142-1-93-107

Кіріспе

XX ғасырдың 20-30 жылдары Ырғыз өңірі кеңестік жүйенің саяси науқандарындарын бастан кешірді. Тәркілеу, ұжымдастырумен қатар, 20 жылдың соңы мен 30-шы жылдардың басынан, яғни қуғын-сүргін басталғанға дейінгі аралықта партия қатарына кіріп кеткен кеңестік жүйеге қарсы немесе бай-билерден тазалау науқаныны жүргізілген. Бұл науқанның нәтижелері сол кездің өзінде баспасөзге жарияланды.

Архив деректеріне сүйенсек, осы науқанды Ақтөбе облысының атқару комитеті белсене жүргізіп, басшылықтағы бар қызметкерлер қатаң тексерістен өткен екен. Анықталған жат бағыттағылар қызметтен аластатылды. 1937-1938 жылдары «халық жаулары» ретінде тұтқындалып, бірі бірнеше жылдарға сотталса, ал бірі атылып кете барды. Тексеру қорытындылары аудандық партия ұйымың жиналысында немесе бюросында айтылып, партияға лайықты немесе лайықты емес басшылар анықталды.

30 жыл тәулсіз ел болған тұсымызда Алаш қозғалысы, алаш қайраткерлері мен оған ниеттес болған азаматтар неліктен толықтай зерттелінбей жатыр деген сұрақ та туындар. Оның жауабы да біреу-ақ. Бұл солақай кеңестік саясаты тұсында «құпия» делініп белгі қойылған құжаттардың құпиялығы жойылса да әлі де зерттеушілердің қолына тимеуі. XX ғасырдың 20-30 жылдардағы қуғындалғандардың құжаттары Ресей архивтерінде толықтай қол жетімді болған. Ал бізде әлі де жабулы жатыр, арнайы рұқсат болмаса, оны білудің өзі екіталай. Дегенмен Президентіміз Қ.Тоқаевтың ашаршылық пен қуғын-сүргін мәселесін жіті зерттеуді міндеттеуінен «құпия», «аса құпия» деген желеумен жабулы қалған қаншама арыстарымыздың істерін қарауға, оны талдауға мүмкіншілік туды.

Жалпы қазақ халқының зиялыдан бастап, қарапайым малшыға, ишан, молдаларға дейін «халық жауы» ретінде айыптауда кеңес үкіметі екі бапты қолданған. Олар: РКФСР Қылмыстық істердің 58 және 59 баптар.

«Халық жауы» деген қазақстандықтардың басымы 58 баптың 2, 8, 9, 10, 11-пункттері бойынша айыпталды.

Осындай баптармен сотталған ырғыздық алашоршашы азаматтар жайында не білеміз? XX ғасыр басында патша үкіметінің қысаң саясатына қарсы бас көтерген Әлихан Бөкейхан бастаған алашшыл ұлт зиялыларының арасында қазірде тарихта аттары жиі айтыла бастаған Тел Жаманмұрынов, Телжан Шонанов, Әбдіхамит Жүндібаев, Алпысбай Қалменов сияқты қайраткерлердің өмір жолдары мен саяси қызметі жайында біршама еңбектер жазылып, насихатталды.

Жалпы Ақтөбе облысының аудандарында түрлі қызмет атқарып, оның шаруашылық, мәдени жағдайын көтеруге қатысқан кеңес қызметкерлерінің арасынан Ұзақбай Құлымбетов, Абдолла Теміров, Жәшік Елубаев, Тағберген Құрмашев, Ақшолақов Жолболсын, Әнафия Шынтеміров, Уақас Әлімбетов, Ахметкәрім Әйткенов және т.б. қатаң түрде партия тазартуынан өткендер. Дегенмен аты аталғандар 1937-1938 жылдары жалған айыппен қуғындалып, басымы атылып кетті. Ал аталмай қалған қаншама арыстарымыз өз зерттеушілерін күтуде.

Материалдар мен әдістер

Мақала архив құжаттары негізінде жазылды. Зерттеу жұмысын жазу барысында Қазақстан Республикасының Президент архивінің 139, 141, 708, 719-қорларының, Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттің архивінің 5, 30, 74, 962-қорларының, Ақтөбе облыстық мемлекеттік архивінің 13-қорының құжаттық материалдар мен XX ғасырдың басынан 30 жылдары мерзімді баспасөзде жарық көрген мақалалар пайдаланылды.

Мақала жазу барысында бірнеше әдіс-тәсілдері қолданылды. Қуғындалған ырғыздық алашордашылар мен кеңестік жүйеге қызметкерлерінің тағдырын зерттеуде нақты фактілер мен дәлелдерді архив және газет-журнал материалдары арқылы салыстыра көрсету басшылыққа алынды. Сонымен бірге зерттеу барысында саралау,

талдау және қорыту, тарихи-салыстырмалы, жүйелік-құрылымдық, теориялық таным сияқты жалпы ғылыми, философиялық, әлеуметтанушылық, тарихи зерттеу тәсілдері қолданылды. Тарихи оқиғаларды немесе саяси жағдайларды баяндауда баспасөз материалдары мен архив құжаттары және ғылыми зерттеу материалдарын салыстыра зерттеу әдісі кең қолданылды.

Талқылау

Ақтөбе облыстық мемлекеттік архивінің 13-қорында «Алашордапартиясы мүшелерінің тізімі» деген атаумен іс сақталған. Барлығы 136 адам енгізілген тізімде 37-ы ырғыздықтар. Бұлардың арасында республикаға белгілі қайраткерлер де, белгісіздері де бар. Дегенмен бұл тізімдегілердің бәрін алашордашылар деп айтуға болмайды. Кейбірі алашордашыларға ниеттес болған, қаржылай қолдау көрсеткендер болса, бірі 30-шы жылдары қуғын-сүргін тұсында нақақ айыптармен осы тізімге ілігіп кеткендер еді. Мұның арасында Садыбай Бекмурзин (Алашорданың көмек отрядының мүшесі), Бермұхамед Сейсекенов (әскер ісін үйретуші), Әбдіразақ Башбаев (Алашорда әскерінің вахмистрі), Ханистай Ашиков (взвод командирі), Әбдірахман Ерекешов (Алашорда барлаушысы), Барлыбай Бекбаев (Земство басқармасының болыстық төрағасы), Өтеген Гүлебаев (адъютант), Мұртаза Байдичин (ниеттес болған), Алашорда партиясының мүшелері: Сайдалы Оразалин, Дауылбай Кеншенбаев, Қайназар Бекмурзин, Орубай Дәулетов, Аймарқа Қанаев, Жүсіп Ақбаев, Шайқұл Хасенов, Қуаныш Жұбанов, Оразбай Арғынбаев, Ахметжан Қадыров, Емұайыс Есназаров, Абдолла Колубеков, Аяберген Түрекешов, Арықбай Гартышбаев, Байдалы Сәркенбаев, Тұғыл Қошмамбетов, Ахмет Тұңғашин, Мұса Даурабаев, Өтеген Төлебаев, Ғабайдолла Баймағамбетов, Жұмабай Басағаринов, Әбукәрім Мамақов, Жалғаспай Жақсыбаев, Ыбырай Аюбеков, Саймақан Мәметов, Әбдірахман Мәметов, Байқадам Итекеновтердің аты аталады. Бұл тізімде Алаш қайраткерлері Телжан Шонанов пен

Тел Жаманмұрынов та бар. Телжан Шонанов тізімде Шанов Телжан деп қате жазылыпты (Ақтөбе Облыстық Мемлекеттік архиві (АОМА). 13 қ. 5 т. 123 іс. 1-5 пп.).

Осы аталған Ұрғыздық алашордашылардың басымы 1937-1938 жылдары қуғындалып кетті. Бірі ату жазасына кесілсе, кейбірі ұзақ жылдарға сотталды. Мәселен, Әбдіразақ Башбаев 1880 жылы Ұрғыз ауданының №1 ауылында туған. Орта білімді, мұғалім. 1937 жылдың 8 тамызында Ақтөбе облысының НКВД-сы 58 баптың 10-пункті бойынша айыпталып, 8 жылға сотталып, 1962 жылдың 22 наурызында қылмыс құрамының жоқтығынан Ақтөбе облыстық сотының шешімімен ақталды.

Қайназар Бекмурзин 1893 жылы Ұрғыздың 22 ауылында дүниеге келген. Бастауыш білімді. Аудандық дүкеннің директоры болған. 1937 жылдың 4 қарашасында Ақтөбе облысының НКВД-сы 58 баптың 2, 8, 9, 11-пункттері бойынша айыпталып, 10 жылға сотталып, тек 1961 жылдың 28 қазанында қылмыс құрамының жоқтығынан Ақтөбе облыстық сотының шешімімен ақталды.

Алашорда мүшесі Қуаныш Жұбанов 1896 жылы Ұрғыз ауданының 7 ауылында дүниеге келген. 1937 жылдың 9 тамызда Ақтөбе облысының НКВД-сы 58 баптың 10-пункті бойынша тұтқындалып, осы жылдың 15 қарашасында үштіктің шешімімен ату жазасына кесілді. Оны ақтау тек тәуелсіздігімізді алғаннан кейін ғана Қазақстан Республикасының Бас Прокуратурасының шешімімен тек 1994 жылдың 27 сәуірінде ақталды.

Атылғандардың арасында 1895 жылы Ұрғыз ауданының 26 ауылында дүниеге келген Әбіл Қанаев та бар. Малшы. 1930 жылдың 12 мамырында 58 баптың 2-пункті бойынша тұтқындалып, осы жылдың 6 тамызында үштіктің шешімімен ату жазасына кесілді. Ол Қазақстан Республикасының Бас Прокуратурасының шешімімен тек 1997 жылдың 28 тамызында ақталды.

Алашорда әскерін ұйымдастырып, әскерін ісін үйретуші офицер Бірмұхамед Сейсекенов 1917 жылы ұлт зиялылары Әлихан, Міржақып,

Файзолла Ғалымжанов және тағы басқа Алаш қайраткерлерімен бірлесе Жетісудың босқын қазақ-қырғыздарына ақшалай көмек көрсетуге шақырған үндеуге қол қойып, өздері бастамашылар ретінде мұқтаж босқындарға көмек қолын созған екен (Жетісудағы босқын: 1917: №17). Бірмұхамет Сейсекеновтің есімі Бәймен Алмановтың 1929 жылы 3 маусымда Қазақстан өлкелік партия белсенділерін тазарту комиссиясының төрағасы А.С.Булинге берген тергеу жабауында кездеседі (Қазақстан Республикасы Президент Архиві (ҚР ПА). 719 қ. 5 т. 84 іс. 1-5 пп). Бұл алашшыл азаматтың Алаш қозғалысындағы қызметін терең зерттеу қажет сияқты.

Бірмұхамет Сейсекенов кеңестік жүйе тұсында уездік милиция бастығы, Ырғыз революциялық комитеттің төрағасы, Торғай уездік комитетінің хатшысы, Сарыағаш аудандық партия комитетінің хатшысы, Түркістан-Сібір теміржолы бөлімшесінің басшысы болған. Сібірге жер аударылған.

Ырғыздан шыққан алашшыл Сырлыбай Бекбаев та 1917 жылғы 2-8 сәуірде Орынборда өткен Торғай облысы қазақтарының съезіне қатысты. Бұл съезд ұлт зиялыларынан атынан «Қазақ» газетінің редакторы Ахмет Байтұрсыновтың жалынды сөзімен ашылып, алдағы уақытта бүкілқазақтық съезд ашу, дін, ағарту, ағартушылық, әйел және тағы басқа 14 мәселе қаралған болатын. Ақтөбе, Ырғыз, Қостанай, Торғай уездері бойынша осы мәселелерді жүзеге асыратын комиссия құрылды. Ырғыз үйезінен құрылатын комиссия құрамына Әбділқадыр Алматов, Шайқұл Хасенов, Тұрмұхамед Қыйсықов, Мұхамед Тасқарин, Жұмақан Шотин, Хайролла Төлебаев, Өтеғұл Шыманов, Ризабай Байдосов, Қожаберген Тыштыбаев кірді (Алаш қозғалысы, 2004. Т.1: 233). Тізімдегі азаматтардың басымы Сталин қайтыс болғаннан кейін әр жылдары ақталды. Дегенмен олардың көпшілігі осы күнге дейін өз зерттеушілерін күтіп жатыр.

Ырғыз өңірінде ұлт мәселесін биік көтеріп, патша үкіметіне батыл қарсы шыққан алашшыл азаматтардың тұлғалық қасиеттері өлшеусіз. Барлығының да қазақ

елінің тәуелсіздігі жолында жасаған қызметі, ұлтқа деген сүйіспеншілігі істеген ісінен үлгі, ұрпаққа өнеге.

Ырғыз өңірінен шыққан Алаш азаматтардың барлығы да түрлі жолдармен ұлт мүддесі жолында күреске шықты. «Алаш» партиясымен бірге халықтың мүддесі жолында үзентілес азаматтармен бірге қазақтың өз билігі өзінде болатын тұтас бір мемлекетке бірігуін жақтады.

Ырғыздан шыққан алашшыл қайраткердің бірегейі – бұл Тел Жаманмұрнынов. Оның саяси-қоғамдық қызметі ХХ ғасырдың 30-шы жылының аяғына дейінгі саяси оқиғалармен тығыз байланысты. Алаш қайраткері 1916 жылы патша жарлығы бойынша қара жұмысқа ілігіп, І-дүниежүзілік соғысқа алынған қазақ сарбаздарына жанашырлық танытқан азаматтардың қатарында болды. 1917 жылы Ақпан мен Қазан төңкерісі тұсында белсене білек сыбанып, қазақ комитеттерін құруға, қазақ съездерін өткізуге атсалысты. Ырғыз өңірінде түрлі қызметтер атқарып, ел басына қиын-қыстау күн туған Азамат соғысы кезіндегі қиыншылықтарды еңсеруге және 1921-1922 жылдардағы ашаршылықты ауыздықтауға қатысты. Үкіметтің жер-су реформасын жүргізуге, қазақыландыру, жаппай отырықшыландыру, тәркілеу, ұжымдастыру, колхоздастыру сияқты науқандардарын жүзеге асыруға, 1931-1933 жылдардағы ел басына түскен ашаршылықпен күресуге білек сынаба кіріскені сөзсіз. Мал шаруашылығын қалпына келтіруге де өзіндік үлес қосты.

Оның қайраткер болып қалыптасуына ұлт қайраткері Әлихан Бөкейхан, Ахмет Байтұрсынұлы сынды қазақтың біртуар азаматтарының идеялары әсер етті, өзі де тәуелсіздік жолында күресуге бел байлады.

Тел Бұқпанұлының есімі А.Байтұрсынұлы ұйымдастырып, шығарып тұрған «Қазақ» газеті арқылы қазақ даласына белгілі болды. 1916 жылы 25 маусымдағы патшаның жарлығынан кейін майдандағы қара жұмысқа алынған қазақ жұмыскерлерінің жағдайын қадағалау, олардың мұқтаждықтарын анықтап көмек көрсетуді ұлт зиялылары

өз міндеттеріне алып, Ә. Бөкейханның басқаруымен арнайы делегация құрылып, бұл топқа қазақ-орыс тілдеріне жетік білетін азаматтар алынды. Солардың арасында Тел Бұқпанұлы да болып, Күнбатыс майданы майданына барған Қостанай, Ақтөбе жігіттерін аралаған екен. Бұл жайында ол Мырзағазы, Мұсамен бірлесіп, «Қазаққа» материал жариялап, жігіттердің арасында жас балалардың барлығына, кейбірінің денсаулығының жоқтығына, тамақтарының нашарлығына, киімдерінің тозғандығын келтіреді (Жұмысшылар жайынан, 1916: №211). Бұдан кейін де газетке олардың бірлескен бірнеше мақалалары жарық көріп, майдандағы қара жұмысқа іліккендердің жағдайларына мәліметтер келтіреді (Жұмысшылар жайынан, 1917: №217, 219, 220).

1917 жылдың ақпан төңкерісін Минскіде қарсы алды. Ұлт азаматтарымен бірге үкіметті қолға алған Уақытша үкіметті қолдап, наурыздың басында Орынбордағы облыстық қазақ комитетіне жеделхат жолдап, майдандағы жұмысшыларына еттей, астықтай көмек көрсету қажеттігін көтерді (Бюллетень Семипалатинского исполнительного комитета, 1917: №8). Бұдан кейін де Алаш азаматтарымен бірлесе «Қазақ» газеті арқылы бірнеше жеделхат жөнелтіп, жаңа үкімет майдандағы қара жұмысшылар мен олардың жанұяларына қаржылай көмек көрсетер деген үмітте болды (Қазақ, 1917: №222). Теңдік, бостандық күнінің туғандығымен құттықтай және жаңа үкіметке қолдау көрсетуге шақырған жеделхатқа Тел Бұқпанұлы да қол қойды (Мәскеу, 1917: №223).

Ол Әлихан, Міржақып бастаған алашшылардың идеяларын қолдап, Минскіден бастау алып, Орынборда құрылған «Еркін дала» қауымына мүше болып кіріп, майдандағы жұмысшыларды елге қайтару ісіне белсене кірісіп, 1917 жылдың мамыр айынан басталып, елге қайтарылатын қазақ жұмысшыларына бас-көз болып, өздері басқарып әкелді. Жолда адасып қалған немесе жоғалып кеткендерді іздестіру, елге қайтып бара жатқандарды азықпен қамтамасыз етуге де атсалысты.

Тел Бұқпанұлы 1917 жылдың 2-8 сәуірі аралығында Орынборда болған ең тұңғыш Торғай облыстық съезіне қатысады. Съезд өтісімен ол 1917 жылдың мамыр айынан Торғай облыстық азаматтық комитеттің шешімімен Ырғыз уезіне болыстық азаматтық комитеттер құруға және оның жұмыстарын жандандыруға жіберіледі (ҚР ПА. 139 қ., 1 п., 44 іс. 5 п). Ол уезге келісімен білек сыбана бірден іске кірісіп, қазақ комитеттерін құру, Уақытша үкіметтің жүргізіп отырған саясатын халық арасында түсіндіру жұмыстарын қолға алады.

Тел Бұқпанұлы осы жылдың 21-26 шілдеде өткен бірінші жалпықазақ съезіне Торғай облысынан қатысып, оның барысында «Алаш» партиясынан Құрылтай жиналысына Торғай облысынан сайланады (Алаш партиясы, 1917: №19).

I жалпықазақ съезі аяқталысымен онда көтерілген мәселелер мен қаулыны Тел өзі белсене қатысып, төрағалық еткен I Ырғыз уездік съезінде кең түрде таныстырып, оның шешімдерін негізге алуды ұсынады. Осы съезд барысында Ырғыз уездік жер комитетінің төрағасы болып сайланып, бұл қызметті 1918 жылдың 8 наурызына дейін атқарады. Ырғыз уезінде жүзеге асырылатын мәселелердің қолға алыну барысына тікелей басшылық жасайды.

Тел Жаманмұрынов осы жылдың 20 мен 25 тамызында Ақтөбеде өткізілген Торғай облысының екінші съезіне де қатысып, оның хатшылық қызметін атқарды. Бұл съезде оның Торғай облысы атынан Құрылтай жиылысына депутат болып қатысуын лайықтады (Ресей Мемлекеттік Тарих Архиві (РМТА). 1291 қ., 84 т., 50 іс. 8-12 пп). Бұдан кейін де Тел Бұқпанұлы Ырғыз уезі атынан Орынборда болған жиылыс, мәжілістерге қатысып, алда атқарылатын іс-шаралар мәселесінде талқылауларда ұсыныстар білдірген.

Осы съезден кейін Тел Ырғыз уезінің атынан өкіл ретінде 1917 жылы 10-16 қыркүйекте Орынборда болған Торғай облыстық шаруа, солдат және жұмысшы кеңестері депутаттарының мәжілісіне қатысып, Земство мәселесі бойынша баяндама жасап, Ырғыз

уезінде ашығып жатқан халққа малдай көмек көрсету мәселесі де көтерген еді. Ол аштық мәселесіне қатысты төрт ірі ұсыныс білдіреді. Оның біріншісі, Ырғыз уезіне төніп келе жатқан аштықты ауыздықтау үшін қыркүйек айынан қалдырмай тез арада Ақтөбенің Азық-түлік комитетінен 100000 пұт астықты Шалқар станциясы арқылы Ырғыз уездік Азық-түлік комитетіне жіберу болса, екіншісі, Ырғыз уезінің Троицк, Новороссийск, Кемпірсай, Аққұм, Үштас ауылдарында, Ақтөбе уезінің Адам поселкесінде, Қостанай уезі мен Ор қаласында ашыққандарды қабылдайтын арнайы пункттер ашу еді. Үшіншісі, алынған астықты осы пункттер арқылы халыққа бірден жеті айға жетерліктей мөлшерде таратып беру, ал төртінші Ырғыз уезін облыстың басқа уездерімен бірдей қанағаттандыру болды. Мәжіліс ашығуға таяу тұрған уездерге азық-түлік мәселесін шешу үшін съезд қаулысын қабылдауды қажет санады. Сөйтіп, төніп келе жатқан ашаршылықтың алдын алу мәселесін қолға алады.

1918 жылы наурызында Ырғызда кеңес өкіметі орнап, уездік атқару комитеті құрылып, оның төрағалық қызметін Тел Жаманмұрыновқа жүктелінді. Уезде туындаған қиын жағдайды қалпына келтіруге, кедей шаруалардың жағдайын көтеруге елеулі үлес қосты.

Тел Жаманмұрынов Алаш партиясы мен Алашорда үкіметінің белді мүшесі болды. Ақтөбе облысы НКВД-ның тізімдеген 136-ы Алаш қозғалысының белсенді мүшелері жайлы құжатында оның есімі 89-шы ретпен берілген (АОМА. 13 қ. 5 т. 362 іс. 1 п.). Ол Алаш мүшесі ретінде ұлт мүддесі жолында қызмет етті. Уездердің арасында Ырғыз аса қиын кезеңге тап болды. Себебі, бірде ақтардың, бірде қызылдардың қолына көшкен уезд халқының тұрмыстық жағдайы ауырлаған болатын.

1919 жылы Алаш қозғалысының бұрынғы азаматтарына кеңес үкіметі тарапынан кешірім жарияланып, оларға мемлекеттік орындарда қызмет етуге мүмкіндік берілді. 1920 жылдың 2 ақпаннан бастап Тел Бұқпанұлы Ырғыз уездік атқару комитетіне

қызметке оралып, уездің қоғамдық-саяси өміріне етене араласып, ұйымдастырушылық, басшылық қызметтерді атқара бастады.

1920 жылы 26 тамызында Қазақ автономиясының құрылуына орай Ырғыз уезі бастапқыда Торғайдың облысының құрамында болса, ал 1921 жылдың 26 мамырынан Ақтөбе губерниясына қарады. Осы кездерде қайраткер Ырғыз уездік жер комитетінің төрағасы, алғаш атқару комитетінің төрағасы, кейін төрағаның орынбасары қызметтерін атқарды.

Тел Бұқпанұлы 1920 жылдың ақпанында Коммунистік партияға кандидаттыққа қабылданып, 20 мамырында партия қатарына өтеді. Ақтөбе губерниялық Атқару комитетіне мүше болған және 1 шілдеде болған 2-ші Бүкілқазақ Кеңестер съезіне қатысқан және де І-ші Ақтөбе губерниялық Кеңестер съезіне делегат болып сайланыпты. Сонымен қатар осы іс қағазында негізгі мамандығын аграрном деп және өзінің лекторлық қабілетінің барлығын да көрсеткен (Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік Архиві (ҚР ОМА). 5 қ. 18 т. 394 іс. 1-2 пп.).

1920 жылдың 27 желтоқсанында Торғай облысы Ырғыз уезінде болған конференцияға Тел Жаманмұрынов қатысып, оның президиумына сайланады. 1921 жылдың қаңтарында аудандық комитет мүшелерін қайта сайлау мәселесі көтеріліп, дауысқа салынып, нәтижесінде оған аудан төрағалығына бірауыздан Тел Бұқпанұлы сайланды (Бабасұлы, 1921: №25).

1921 жылы сәуірден бастап ол Қазақ Егін шаруашылығы Халық комиссариаты Алқасына мүшелікке қабылданады және қызметке кіріседі (ҚР ПА. 139 қ. 1 п. 44 іс. 5 п.). Сол жылдың 3 маусымдағы Қазақ Егін шаруашылығы Халық комиссариаты мәжілісінде оған Жерге орналастыру және су шаруашылығы Басқармасын басқару жүктелініп, бұл қызмет 23 тамызында Қазақ Жер Халық комиссариатының 98-ші бұйырығымен бекітілді (ҚР ОМА. 74 қ. 2 п. 1 іс. 125а п.). Өлкелік комитет қызметіне жоғарлап кетсе де Тел Бұқпанұлы өзі туып-өскен, қызмет жолын бастаған өңірінен байланысын

үзген жоқ. Губернияның ішкі тірлігіне қатысты өткізіліп отырған іс-шараларға қолдау көрсетіп отырды. Ақтөбе губерниялық съездеріне қатысып отырды (ҚР ОМА. 5 қ. 18 п. 394 іс. 1 п). Осы жылдың 4-10 қазанында болған Бүкілқазақ Кеңестерінің II-съезінде Қазақ Орталық Атқару комитетіне мүшелікке кандидат болып сайланады (ҚР ОМА. 5 қ. 18 п. 394 іс. 14 п).

1921 жылдың 22 қарашасында ол Жерге орналастыру Басқармасын басқару жүктелінді. Бұл кезде Ақтөбе өңірі қатты аштық тырнағына ілініп, Ырғыз уезінде аштыққандардың қатары көбейе түскен болатын. Ел басына қиыншылық туып, басы дал болып отырған кезде Тел пен Иса Қосовты Аманкөл болысына сайлау жұмысына жіберіліп, елдегі ауыр жағдайды өз көзімен көріп қайтады (Кедей, 1921: №44).

Тел Бұқпанұлы Қазақстандағы алапатты ауыздықтауға бар күшін салды. Қазақ Жер Халық комиссариатының шешімімен аштықпен күрес комиссиясы төрағасының міндетін атқарып, аштықпен күрес жүргізуде басшылық жасады (ҚР ОМА. 74 қ. 2 п. 1 іс. 213 п). Асханалар ашу, құрғақ тамақпен қамтамасыз етуді барысын бір жолға қойып, босып жүргендерді тамақтандыруды қолға алады. Егін шаруашылығы Халық комиссариатының бұйрығымен 1922 жылы 15 тамызынан Егін шаруашылығы Халық комиссарының уақытша қызметін атқару міндеті Тел Бұқпанұлына жүктелінді (ҚР ОМА. 74 қ. 2 п. 1 іс. 261 п). Осы қызметтер атқара жүріп ол 1923 жылы ақпан айында аштықтың әлі де болса зардаптарын тартып жатқан халыққа жылу жинау үшін Түркістан республикасының Сырдария, Самарқанд, Жетісу облыстарына іссапарға жіберілді (ҚР ОМА. 74 қ. 4 п. 119 іс. 44 п).

Тел Бұқпанұлы Егін шаруашылығы Халық комиссариатына қызметке кіріскеннен-ақ Қазақ республикасына арналған РКФСР-дің Жер кодексін толықтырулар мен түзетулер енгізу мәселесін талқылауға қатысты. 1923 жылы Үкіметтің партия қатарын жат элементтерден тазартуына ол да ілікті. Оған «шаруаға жауапсыз қарады» деген

айып тағылып, оның барлық өмір жолдары тексеріске алынып, ол партия қатарынан шығарылады.

Ұзақ тексеріс барысынан кейін 1925 жылдың қазанында оған тағылған айыпты негізсіз деп тауып, қайтадан партия мүшелігі қалпына келтірілді. Сөйтіп, оған жасалған қысым тоқтатылып, бұрынғы қызметіне қайта кіріседі (Көрнекті мемлекет, 2013: 16). Дегенмен, «оңшылдық», «жікшілдікпен» күрес жүргізу науқаны тұсында Тел де жікшілдердің қатарынан табылып, оның үстінен тағы да іс қозғалған.

Ақтөбе ОГПУ-нің 1927 жылғы 25 мамырындағы айыптау қорытындысында Т.Жаманмұрынов Ұ. Құлымбетовпен бірге топтың тең басшысы ретінде және оңшыл жікшіл Қожанов, Сәдуақасов, Мұнбаев пен алашордашыл М. Дулатов пен Ә. Бөкейханов, М. Шоқаевтың идеясын қолдаушылар есебінде көрсетіледі (ҚР ПА. 719 қ. 5 п. 5 іс. 14-15 пп). Осындай қолдан жасалған жалған айып қайраткерді сергелдеңге түсіріп, қызметіне кедергі жасалып, үстінен тергеу жұмысы жүріп жатса да, Тел қызметінен қол үзіп қалған жоқ. Ол 1927 жылы Түркістан-Сібір теміржолын жобалау және жабдықтау шараларына да қатысып, теміржол транспортының шапшаң өркендеуіне бар үлесін қосты (ҚР ОМА. 30 қ. 1 п. 676 іс. 32-33 пп).

Тел Бұқпанұлы 30 жылдардың басында жауапты қызметтерге тағайындалды. Қазақ статистика басқармасы бастығының орынбасары, сонымен қатар Егін шаруашылығы халық комиссариаты жабдықтау, мал шаруашылығы, егін шаруашылығы басқармаларының бастығы сияқты жауапты қызметтерде жүріп, жерге орналастыру, жерді пайдалану нормаларын белгілеу, жерді игеру мен шаруашылықтарды ұйымдастыру, аудандастыру, ұжымдастыру мәселелері мен ауыл шаруашылығын дамытудың бесжылдық жоспарларын қабылдауға, Түркістан-Сібір темір жолының 1930-31 жылдарға арналған жоспарларын қарастыруға арналған мәжілістерде қабылданатын шешімдерге белсене араласты. Сонымен қатар ол үкіметтің тапсырмасымен

халықты отырықшыландыру жұмысына да қатысып, Ырғыз уезіне жіберіліп, ондағы отырықшыландыру жұмыстарына тексерістер жүргізіп, бірнеше заң бұзушылықтарды анықтайды. Бұл тәртіптің, жер бөлу нормасының жоқтығы, мал шаруашылығында санақтың жүргізілмеуі, сонымен қатар ауданда отырықшыландыру жүргізердің алдында экономикалық, жерге орналастыру жұмыстарын дайындықсыздығын халықты арасында отырықшыландыру жұмысы жайында дұрыс түсінік беретіндей іс шаралардың жүргізілмегендігі, аудандық отырықшыландыру комиссиясының жұмысына оқу бөлімі, денсаулық сақтау, қамсыздандыру салаларының басшылығының жеткілікті көңіл аудармай отырғандығы еді.

Өкінішке орай отырықшыландыру науқаны қызып жатқан тұста оның үстінен тағы да іс қозғалып, сотқа тартылады. 1929 жылы партия қатарын тазалау науқаны іліккен Тел Бұқанұлының қызмет барысы тексеріске алынып, оған «1930 жылдың басында Ақмола округіндегі алдағы егіс дайындығының жол сапарындағы нақты дәлеліме сенбестікпен қарағанды» деген айыптар тағылды (Көрнекті мемлекет, 2013: 16). Дегенмен бұл айып та негізсіз болып табылып, ақталды. Бұған қарамастан бақылау комиссиясының шешімімен оған қатаң сөгіс жарияланды.

1931 жылы аштық басталған тұста Тел Бұқанұлы Қазақстан статистика басқармасы Мемлекеттік жоспарлау комитетіне қосылғандықтан Президиум мүшелігі мен ауылшаруашылығы секциясының меңгерушілігіне ауысады. Ол сонымен қатар 1931 жылы екінші бесжылдық жоспарын дайындау комиссиясының жұмысшы құрамына енеді.

Ел ашығып, індеттен, жем-шөптің жоқтығынан мал қырылды. Осы кезде Тел 1932 жылдың мамырда Шымкенттегі Түйе шаруашылығы ғылыми-зерттеу институтының директоры болып тағайындалып, Қазақстанға түйеалдыру мақсатында жұмысқа Моңғолияға жіберіліп, Ырғыз ауданында тәжірибелік түйе шаруашылығы жұмыстарын жүргізеді. Оның бұл тапсырманы сәтті орындап,

сатып әкелінген түйенің бір де бірінің шығындандырмай әкелгенін Л.Мирзояның өзі Қазақстан большевиктер партиясының 1937 жылы 5-12 маусымда болған I-съезінде айтқан болатын (ҚРПА. 708 қ. 1 т., 2 іс. 31-33 пп). Монғолия сапарынан кейін Тел Бұқанұлы 1933 жылдың шілдесінен Кеңестік халық шаруашылығы комиссариатындағы көшпенді шаруаларды отырықшыландыру комиссиясында қызмет етеді. Осы жылы ауылшаруашылық тобының меңгерушісі, мал шаруашылығы секторының басшылығын атқарады.

1934 жылы аштық кезінде босып кеткен қазақтарды кейін қайтару және орналастыру мәселесіне орай Қазақөлкелік комитетінің 15 ақпанында болған бюро шешімімен Т. Жаманмұрынов Оңтүстік Қазақстан облысына жіберіліп, облыстың аудандарына әкелінетін босқындарға қатысты дайындық жұмыстарын жүргізді (ҚР ПА. 141 қ. 1 т. 6600 іс. 213, 284 пп).

1933-1934 жылдары Тел Бұқанұлы республикалық Мемлекеттік жоспарлау комиссиясының төралқасының мүшесі болады, Ақтөбе облыстық жоспарлау комиссиясының төрағасы қызметін атқарады. 1935 жылы 2 ақпандағы Ақтөбе облыстық жоспарлау комиссиясы Алқасының шешімімен Т. Жаманмұрынов Алқаның төрағалығына бекітілді (ҚР ОМА. 5 қ. 18 т. 2921 іс. 4 п). Осындай жауапты қызметті атқарып жүргеннің өзінде ол туған жері Ырғызды ұмытпады. Егіс суару үшін Аманкөл бойынан Қараарық, Қасқатай, Құти, Жалаңашкөл, көлдеріне бөгет салдырды.

1937 жылы Тел Бұқанұлы зұлыматтың тырнағына ілігіп, кеңестік әміршілдік жүйенің саяси құбаны болып кете барды. Ол «халық жауы» ретінде 1937 жылдың 16 мамырында тұтқындалып, оған «Қазақстанда «ұлттық-фашистік ұйымға мүше болып, астыртын түрде кеңес үкіметіне қарсы әрекет жасап, іріткі салды, кеңестік жүйеге қарсы келген Энвер паша мен Мұстафа Шоқаймен тығыз байланыста болып, нұсқаулар алып отырды» деген айыптар тағылды (Политические репрессии, 1998: 85-86).

Тел Бұқанұлының тергеуі тоғыз айға созылып, 1938 жылдың 25 ақпанында ату

жазасына кесілді. Ол тек 1958 жылы ғана ақталып, есімі тәуелсіздігімізді алғаннан кейін ғана қалпына келтірілді.

Кеңестік жүйе өзі даярлаған мамандарының да аямады. Бұлардың арасында Қазақстанның саяси, экономикалық, әлеуметтік және мәдени жағынан дамуына зор үлесін тигізген Ұзақбай Құлымбетов те бар еді. Ол Кеңес өкіметінің қызметіне 1918 жылдың желтоқсанынан бастап араласып, Ырғыз уезіндегі болыстарда кеңес ұйымын құруға қатысады. 1919 жылдың сәуірінде болған Ырғыз уездік съезінде Ырғыз уездік атқару комитетінің мүшесі болып сайланады. 1919 жылдың күзінен уездік революциялық комитетке жұмысқа кірісіп, 1920 жылы қаңтарында партия ұйымына мүшелікке өтеді. Ол аз уақыттың ішінде белсенділігімен бірнеше қызмет сатысынан өтеді. Бастапқы кезде әлеуметтік қамсыздандыру бөлімнің алқа мүшесі, 1920-1921 жылдары уездік басқарма басшысының көмекшісі, нұсқаушы-ақпараттық бөлімнің меңгерушісі, уездік революциялық тергеу комиссиясының құпия-оперативтік бөлімінің басшысы, Ырғыз уездік атқару комитеті оны қылмыстық-тергеу комиссиясының төрағасы, Ырғыздың РК(б)П аудандық комитетінің төрағасы қызметтерін атқарды. Осы қызметтерде жүріп ол көп тәжірибе жинақтады. 1921 жылы мамырда Ұзақбай Желдірбайұлы Ақтөбе губерниялық атқару комитетіне мүше болып сайланады және Ақтөбе губерниялық қамсыздандыру (губсобесом) бөлімінің меңгерушісіне тағайындалады. Ал 1922 ж. ақпанынан Ақтөбе губерниялық халық ағарту бөлімінің меңгерушісі болып тағайындалып, бұл қызметті 1923 ж. наурызына дейін атқарады (ҚР ПА. 141 қ. 1 т. 11563 іс. 19-20 пп).

1925-1935 жылдары Құлымбетов Қазақстанның Мемлекеттік жоспарлау комиссиясының төрағасы, сонымен бірге, Қазақ ССР Халық Комиссарлары кеңесі төрағасының бірінші орынбасары қызметтерін қоса атқарды. 1935-1937 жылдары «халық жауы» деп айыпталғанға дейін Қазақ ССР Орталық Атқару комитетінің төрағасы болады. Бұл қызметтерде жүріп ол

Ырғыз, Ақтөбе өңірлерінде көп келелі істер атқарды. Қазақ кеңестер республикасы үшін шешілмеген мәселелерді қолға алды.

Ұзақбай Құлымбетовтың атқарған қызметін былайша қорытындылап беруге болады:

- Ырғыз жерінде кеңес өкіметін орнатуға белсене қатысты;
- Ырғыз өңірінің экономикалық жағынан көтерілуіне ат салысты;
- Ақтөбе губерниясында ағарту, мәдени саланың дамуына елеулі үлес қосты.
- Ашаршылықты ауыздықтауға қатысты;
- Ауылшаруашылығының өркендеуіне, малшаруашылығы (қой, сиыр, түйе) өсіру жұмыстарын дамытуға қатысты іс шараларды қолға алды;
- Қазақстан өнеркәсібін өркендету, жұмыс істемей тұрып қалған өндіріс орындарын қалпына келтіру, оларды қажетті құралдармен жабдықтаудың қажеттігін көтеріп, оның қалыптастыруда зор еңбек сіңірді. Нәтижесінде Риддер, Ащысай кен орындарын дамыту, түсті металл өндірісін кеңейту, Павлодартрест, Алтайтрест, Экібастұз өндірісін кеңейту жұмыстары қолға алынды;
- Астананы Алматы қаласына көшіруде және оны абаттандыруда басшылық жасады;
- Қазақ жастарын оқуға тартты;
- Өндіріс орындарын жергіліктендіру, оған қазақ жастарын тарту, өндіріс орындарына қажетті мамандарды даярлау ісіне де аса көңіл бөлді;
- Әйелдерді еңбек етуге тартуға да елеулі жұмыс жүргізді;
- Түркістан-Сібір теміржолын салуға, дамытуға қосатын үлесін көре біліп, басшылық жасады;
- Жаңа әліпбиге көшуге, яғни латын жазуын қабылдауға байланысты үгіт-насихат бөлімінің жұмысын жандандыруда қаражат бөлгізуді;
- Ғылым саласын дамытуға, яғни Қазақстандағы Ғылым Академиясының жұмысының жандануына қажетті қаржыны бөлу, Ғылым Академиясына студент-

қазақтарды тарту жобасын жүзеге асыруға бар күшін салды;

- Оңдейтін комбинаттар, ет комбинатын салуда басшылық етті. Семей ет комбинатының құрылысын салу мәселесіне орай құрылған комиссия құрамын басқарды;

- Қазақстан Республикасының жаңа конституция жобасын жасаушы комиссияның құрамында болды. Айта берсек, бұл тізімнің әлі де толыға түседі. Ол Қазақстанда кеңес құрылысын орнатуға белсене қатысқаны үшін 1935 жылы Қазақ ОАК мерейтойлық сессиясында «Қазақстанға 15 жыл» тәстік белгісімен марапатталады. Бірақ өкініштісі сол, 1937 жылы жала жабылған айыппен тұтқындалған.

Жалпы Ұзақбай Желдірбайұлы кеңестік жүйе тұсында 1919, 1921-1923, 1925, 1929 және 1937 жылдары қуғынға ұшырап, үкімет тарапынан тергеуге алынған. Оның қызметі аталған жылдары түрлі себептермен тексерілген екен. Мәселен, ол 1917 жылы ақтар мен алашордашылардың қолында тұтқында болғаны үшін және 1921-1922 жылдары аштық жайлаған кезде елге келген АРА ұйымының көмек қорын талан-таражға салды деген жалған жаламен 1922 ж. мамырында тергеуге алынып, бір жылға созылып, 1923 жылдың ақпанында ғана ақталып шығады. Бұдан кейін ол үкімет тарапына 1929 жылы тағы ілігеді. Осы кезде партия қатарын тазалау науқаны жүргізіліп жатқан болатын. Ол тағы да жіті тексеріске ілікті.

1937 ж. шілде айында Ұзақбай Құлымбетов Қазақ КСР ОАК төрағалығынан босатылып, жасырын «ұлттық-фашистік» ұйым құрғандығы жөнінде қауесет тарайды (ҚР ПА. 708 қ. 1 т. 82 іс. 24-27 пп). Осы жылдың қыркүйегінде «Казахстанская правда» газетіне К. Пуховтың «На поводу у буржуазных националистов» деп аталған мақаласы басылып, Ұзақбай Құлымбетовты «ұлтшыл» екендігін әшкерелейді (Пухов, 1937: №218). Бұл мақала Ұ. Құлымбетовтың ұсталып, абақтыға қамалуына негіз болды. Сөйтіп, оның 1927-1936 жылдар аралығында жарық көрген 5 кітабын қолдануға тыйым салынды. Өкініштісі сол, ол 58-баппен сотталып, ату жазасына кесілді.

Тек И.Сталин қайтыс болғаннан кейін ғана, яғни 1958 ж. 22 сәуірінде КСРО Жоғарғы Соты қылмыстық істің құрамында жоқтығынан іс тоқтатылып, ақталды. Егер де қуғын-сүргін тырнағына ілікпесе, қайраткердің республика саяси, экономикалы, мәдени жағынан көтеруде үлесі көп болар еді.

Ырғыздан шыққан қайраткердің бірі Абдолла Теміров ұлтының мүддесі жолында күрескен саясаткер, қайраткер ретінде белгілі. Оның қайраткерлігі Алаш партиясымен байланыстырыла айтылады. Себебі алаш зиялыларымен бірге 1917 жылы Құрылтай жиналысына лайықтандырылды (Қыр баласы, 1917: №235).

Ол кезде А. Теміров Ырғыз уездік комиссары болатын. Өзінің айтуынша, бұл қызметті ол кеңес өкіметі орнағанға дейін атқарады. «Қазақ» газетіне жарияланған ақпаратта «...өзгерістен бұрын Тоболский окружной сотта шлен еді, бұл күнде Ырғызда уездный комиссар. Халыққа қызмет етемін деп бұрынғы орнын тастап шықты» делінді (Алаш партиясы, 1917: №245).

А. Теміров Алаш автономиясының құрылуына үлкен күмән келтірген, сондықтан 1917 ж. 28 желтоқсанында Ырғызда болған уезд съезде жасаған баяндамасында Түркістан автономиясына қосылуды ұсынды.

Абдолла бастаған он бір алашордашылар Ырғыз уйезін Түркістанға қосуды жақтап, жіберетін адамдарын даярлай бастады. Абдолланың бұл ұсынысын қолдағандардың арасында Тел Жаманмұрынов, Шектіден: Наурызбай, Сағынай, Алдасүгір, Төртқарадан: Байғабыл, Кенжәлі, Түлкібай, Шөмекейден: Тұрмұхамет, Назар, Оразымбет сияқты азаматтар болған екен (Учитель Алман, 1917: №259).

Съезден кейін Абдолла Теміров Ырғыз уезінің әділет (юстиция) комиссарлығына сайланады. Дегенмен ол кеңес әскеріне қарсы шыққан алашордашыларды жақтайды. 1919 жылдың соңына дейін А.Теміров, М.Дулатов, С. Қадырбаевтар басшылық жасаған алаш әскері Ырғызбен Торғай арасындағы жерлерде, Атбасар, Қостанай уездеріндегі жерлерде көшіп, кеңес өкіметінің билігіне қарсылық

көрсетеді. Алайда қызыл әскерлердің күшінің басымдылығынан ақырында кеңес өкіметін мойындауға мәжбүр болады. Кеңес үкіметінің кешірімін алғаннан кейін де Абдолла Теміров Ырғыз уезінде қызмет етіп, халықтың мүддесі жолында қызмет етті.

XX ғасырдың 20-30 жж. Ырғыз өңірінен қуғындалған азаматтардың арасында Ырғыз аудандық комитетте түрлі басшылықта жұмыс істегендер де бар. Бұлардың бәрі де кеңестік жіті тексерістен өтті. Мәселен, 1936 жылдың 5 маусымында Жәшік Елубаевтың құжаттары тексеріліп, арнайы акт жазылған екен. Ол 1899 жылы Ырғыз ауданының 27 ауылында дүниеге келген. Бастауыш білімі ғана бар. 1928 жылы партия қатарына өткен. Тексеріс барысында ол аудандық атқару комитетінде инспектор қызметін атқарған екен (ҚР ПА. 141 қ. 1 т. 9249 іс. 15 п.). Оны тексеру барысында оның бандиттік шабуылдарға қарсы күрескені де айтылды (ҚР ПА. 141 қ. 1 т. 8750 іс. 16 п.). 1937 жылдың 29 маусымында Ақтөбе облысының НКВД-сы 58 баптың 10-пункттері бойынша айыпталып, ату жазасына кесілді, тек 1956 жылдың 22 мамырында қылмыс құрамының жоқтығынан Қазақ КСР Жоғарғы сотының шешімімен ақталды (ҚР ПА. 141 қ. 1 т. 9249 іс. 15 п.).

Ақшолоақов Жолбосын 1899 жылы Батыс Қазақстан облысының Қаратөбе ауданында дүниеге келген. Білімі бастауыш. Ырғыз ауданында да қызмет еткен. Қамауға алынған кезде Қаратөбе ауданында Қарабұтақ ауылда қызмет еткен. 1937 жылдың 6 қыркүйекте Ақтөбе облысының НКВД-сы 58 баптың 10-пункттері бойынша айыпталып, 25 жылға бас бостандығынан айырылды. 1956 жылдың 22 мамырында қылмыс құрамының жоқтығынан Қазақ КСР Жоғарғы сотының шешімімен ақталды (ҚР ОМА. 5 қ. 18 т. 41 іс. 1-3 пп.).

Асқаров Үмбетияр Бөбекенұлы, архив қорындағы жеке ісіне көз жүгіртсек, 1900 жылы шаруа отбасында Жымпитыда дүниеге келген. 1911-1917 жж. Жымпитыдағы 2 класты орыс-қазақ училищесінде оқыған. Алайда соңғы курсын ақпан төңкерісінен кейінгі жағдай бойынша аяқтай алмаған. 1921 жылы

кооператив одағына мүше болған, ал 1926 жылы партия қатарына өткен. Қызметкер. 1920-1923 жылдары Жымпитыдағы атқару комитетінде қызмет еткен. Одан кейінгі жылдары Қызылорда, Алматыда түрлі қызметтер атқарған.

1932 жылы Ақтөбеге келіп, облыстық атқару комитетінде қызмет істейді. 1933-34 жылдары Ырғыз аудандық атқару комитетінің төрағасы болған (ҚРОМА. 5 қ. 18 т. 84 іс. 3 п.).

Оған 1937 жылы жазында оның үстінен қылмыстық іс қозғалып, тергеу барысында оған ұлтшыл-диверсиялық ұйым құрып, оның құрамына төмендегі адамдар кіргендігін келтіреді:

Тасболатов Сүлеймен – Ырғыз аудандық комитетінің бұрынғы бірінші секретары; Алғамбаев Қамаш – бұрынғы прокурор; Ақшолоақов Жолболсын – аудандық жер бөлімінің бұрынғы нашалнигі; Ембергенов Шотпай – бұрынғы «Қолхозшы» газетінің бұрынғы редакторы; Айзақов Жолмағамбет – заготскоттың бұрынғы бастығы; Шынтеміров Әнафия – аудандық атқару комитетінің бұрынғы секретары; Байкин Баймағамбет – №23 ауыл советінің бұрынғы председатели; Тоқмамбетов Досмұқан – жер суландыру жұмысының бұрынғы бастығы.

Асқаров жауабында ұйым 1934 жылы құрылып, оған өзінің 1935 жылы кірген екен. Ол бұл ұйымға Тел Жаманмұрынов тартқандығын айтқан. Тел Жаманмұрынов жауабында оның бұл ұйымға 1934 жылы кіргендігін, оны Құлымбетовтың тартқандығын келтіреді.

Есенгелдин берген жауабында контрреволюцияшыл-ұлтшыл ұйымға Асқаровтың 1929-1930 жылдардың өзінде, істеп жүргенде кіргендігін айтқан. Оның Қазақ өлкелік одағында зиянкестік жұмыстар жүргізгені және контрреволюцияшыл ұйымға және мүшелер тартқанын да атап өткен екен. Бұдан әрі алашордашыл, соның мүшелерімен араласты деген де айыптар келтірілген (Ялымов, 1937: №247).

Сөйтіп, ол Ақтөбе облысының НКВД-сы 58 баптың 10-пункті бойынша айыпталып, ату жазасына кесілді, тек 1956 жылдың 22

мамырында қылмыс құрамының жоқтығынан Қазақ КСР Жоғарғы сотының шешімімен ақталды.

Аудандық партия комитетінің бірінші хатшысы болған Сүлеймен Тасболатов та құғын құрығына іліккен. Ол Батыс Қазақстан облысының Жымпиты ауданында 1907 жылы дүниеге келген.

1937 жылдың 11 қыркүйекте Ақтөбе облысының НКВД-сы 58 баптың 10-пункттері бойынша айыпталды. Сот үдерісі басталған кезде Сүлеймен Тасболатов өзіне тағылған бірде бір айыпты мойына алмады. Сот үдерісі барысы «Социалистік жол» газетіне 1937 жылдың 6 қарашасында «Соттың үкімі – халықтың үкімі» мақаласында толықтай келтірілді. Оның және зиянкес-диверсанттық іс жүргізген контрреволюционерлер деп танылған Асқаров, Ембергенов, Айзақов, Байкин, Тоқмамбетовтың сот үдерісі барысында зұлымдық істері әшкереленгені келтіріледі. Оларға халықжауы Құлымбетовтің, Есқараевтің, Жүргеновтің, Жаманмұрыновтың тікелей нұсқауын орындап отырды деген айып тағылды, Айыптың бірі «Бұлардың мақсаты - Қазақстанды СССР-дан бөліп алып, Жапония империализмінің құлдығына, қанауына бермекші болған. Қазақстанды капитализм үстемдігін қайта орнату мақсатын көздеген. Осы мақсат пен ұлтшыл-фашистер түрлі әрекеттер жүргізген. Ауыл шаруашылық онда мәдениет майданында жаңа халық шаруашылығының түрлі тарауларында зиянкестік-диверсиялық білдіру әрекеттерін істеген» деп келтірілді (Соттың үкімі, 1937: №236).

Сот үкімі 4 қарашада болып онда мынадай үкім шығарылды: «Аудандық атқару комитетінің бұрынғы председателі Асқаровтың, аудандық партия комитетінің бұрынғы секретері Тасболатовтың, аудандық газеттің бұрынғы редакторы Ембергеновтың, заготсмоттың бұрынғы бастығы Айзақовтың, 23-ауылдық советтің бұрынғы председателі Байкиннің, суарма жұмысының бұрынғы бастығы Тоқмамбетовтың, аудандық жер бөлімінің бұрынғы бастығы Ақшопыловтың,

аудандық атқару комитетінің бұрынғы секретары Шынтеміровтың, аудандық бұрынғы прокуроры Алғамбаевтың Ырғыз ауданында диверсиялық-бүлдіру жұмысын жүргізгені сотта және тергеуде анықталды» дей келе, сот үкімі бойынша Асқаровты, Тасболатовты, Ембергеновті, Айзақовты, Байкинді, Тоқмамбетовті, яғни алтауы ең жоғары үкім ату жазасына кесілді. Алғамбаев пен Ақшопылов 20 жылдан жоғары бас бостандығынан айырса, ол Шынтеміров 15 жылға еркінен айырлды (Ырғыз ауданындағы диверсиялық, 1937: №236). С. Тасболатов тек 1956 жылдың 22 мамырында қылмыс құрамының жоқтығынан Қазақ КСР Жоғарғы сотының шешімімен ақталды.

Баймағамбет Байкин, Әнафия Шынтеміров және осы сот үдерісі барысында түрлі жазаға кесілгендердің де айыпталуы өте ауыр болды. Ауыр айыптар олардың отбасына да үлкен кедергі келтірді.

«Айыптау қорытындысында» Әнафия Шынтеміров туралы мынадай мәліметтер келтіріледі: «1906 жылы Ырғыз ауданының 8-ауылында туған, халық жауы болғандықтан ҚК(б)П қатарынан шығарылған, қызметкер, аудандық атқару комитетінің бұрынғы секретары». Оған тағылған айып түрі мынадай:

а) Контрреволюцияшыл-ұлтшыл ұйымның мүшесі болып, белсене зиянкестік жұмыс жүргізген. Сол ұйымның тапсырмасын жүзеге асыру, мақсаты мен №8-9-ге ауылдарда байлардан Шынтеміров зиянкестік топ құрған және сол топ арқылы, серіктікті құлату үшін мал басын құру, тұқымды ұрлау және бүлдіру жұмыстарын жүргізген;

в) Контрреволюцияшыл-ұлтшыл ұйымның жиынына қатынасқан, бұл ұйымға №8 және 9 ауылдардан жаңа мүшелер тартқан. Контрреволюцияшыл кадрларды сақтауға күшті шаралар қолданған, РСФСР қылмыс заңының 58-7, 59-11 статьяларына жататын қылмыстар істеген.

Ал Баймағамбет Байкин жайында сот жазбасында: «38 жаста, байдың баласы, халық жауы болғандықтан ҚК(б)П қатарынан шығарылған, ауылдық советінің бұрынғы председателі» деп келтірі.

Оған тағылған айып:

а) Контрреволюцияшыл-ұлтшыл ұйымның мүшесі болып, Ырғыз ауданындағы бұл ұйымның басшысы Асқаровтың тапсырмасы бойынша контрреволюцияшыл, зиянкестік әрекет жүргізген;

в) Контрреволюцияшыл ұйымның шаруашылықтың социалистік түрін жою жөніндегі мақсатын жүзеге талан-таражға салуға, мал басын құртуға белсене қатынасқан;

г) Колхозшыларға қорлық көрсеткен, оларды совет үкіметіне наразы етпек болған, олардың көшіп кетуіне себепкер болған РСФСР қылмыс заңының 58-7, 59-11 статьяларына жататын қылмыстар істеген (Ялымов, 1937: №247).

Қорытынды

Кеңестік жүйенің қанды тырнағына іліккен ырғыздықтардың басымы ең жоғарғы үкім – ату жазасына кесілді. Ату жазасынан аман қалғандардың өзі лагерьлерде жылдар бойы азап шекті. Аман қалғандар да тағдыр тауқыметін тартып, «халық жауы» деген айыптан құтылса да, олардың аттары елеусіз қалды. Екі жылдан бері жазықсыз қуғындалып, құрбан болып

кеткендерді ақтау жолында жұмыс істеп жатқан комиссияның басты мақсаты осы азаматтардың есімдерін қалпына келтіру. Осы бағытта істелінетін жұмыстар әлі де көп сияқты. Олардың бірі, ақталған азаматтардың өмір жолдары мен атқарған қызметтері жайында тарихи зерттеулер жүргізу. Қуғын-сүргінге алашордашылдар мен мемлекет қызметіндегі қайраткерлермен бірге қарапайым шаруа, жұмысшылар, сонымен қатар діндарлар, яғни молда, ишандар да нақақтан нақақ ұшырады. Олардың отбасы да ұзақ жылдар бойы «халық жауы» деген қарақұйеден арылмады. Балалары жоғары оқу орындарына қабылданбады, үкімет қызметіне жіберілмеді. Бір сөзбен айтқанда, әкелері ақталғанша түртпектеумен өмірлері өтті. Кейбірі тіпті әкелері ақталса да ол жайында мүлдем білмеді. Үкімет білдірмеуге тырысты. Себебі, өз қателерін мойындағылары келмеді. Міне, осындай тұлғалар өте көп. Олардың есімдерін тарихта толықтай қалпына келтіру тарихшылардың еншісінде.

Алғыс

Мақала ИРН АР09259029 нөмірлі «XVIII-XX ғ. 30 жж. Ұлы даланың тарихи тұлғалары (Батыс Қазақстан материалдары негізінде)» жобасының аясында дайындалды.

Әдебиеттер тізімі

Алаш қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы. Сәуір 1901 ж. – желтоқсан 1917 ж. – Алматы: «Алаш», 2004. – Т. 1. – 552 б.

Алаш партиясы атынан учредительное собраниеге аталған депутаттар // Сарыарқа. – 1917. – 30 ноябрь. – №19.

Жетісудағы босқын қазақ-қырғыздарына ақшалай көмек көрсетуге шақырған қазақ зиялыларының хаты // Бірлік туы. – 1917. – 14 декабрь. – №17.

К киргизам, свободным гражданам обновляемой России // Бюллетень Семипалатинского исполнительного комитета. – 1917. – 14 марта. – №8.

Бабасұлы Д. Ырғыздың ортақшыл партиясы // Ақ жол. – 1921. – 12 февраль. – №25.

Кедей. Ырғыз үйезінің шаруашылық һәм саяси тұрмысының ағымы // Ақ жол. – 1921. – 6 апрель. – №44.

Көрнекті мемлекет, қоғам қайраткері Тел Жаманмұрынов / Құраст.: Е. Тұрабаев. – Ақтөбе, 2013. – 133 б. Жұмысшылар жайынан // Қазақ. – 1916. 31 декабрь. – №211.

Жұмысшылар жайынан // Қазақ. – 1917. – №217, 219, 220.

Жәрдем жию керек // Қазақ. – 1917. – №222.

Мәскеу // Қазақ. – 1917. – 24 март. – №223.

- Қыр баласы. Қазақ депутаттары // Қазақ. – 1917. – 4 июль. – №235.
Алаш партиясы // Қазақ. – 1917. – 19 октябрь. – №245.
Политические репрессии в Казахстане в 1937-1938 гг. Сборник документов / Отв. ред. Л.Д. Дегитаева. – Алматы: Қазақстан, 1998. – 336 с.
Пухов К. На поводу у буржуазных националистов // Казахстанская правда. – 1937. – №218. 22 сентября.
Соттың үкімі – халықтың үкімі // Социалистік жол. – 1937. – 6 қараша. – №236.
Учитель Алман. Автономия мәселесі бойынша өткен Ырғыз жиналысы // Қазақ. – 1917. – 12 ғынауар. – №259.
Ырғыз ауданындағы диверсиялық білдіру жұмысын жүргізген контрреволюцияшыл-ұлтшыл ұйымға сот // Социалистік жол. – 1937. – 6 қараша. – №236.
Ялымов. Айыптау қорытынды // Социалистік жол. – 1937. – 27 қазан. – №247.

Светлана О. Смагулова, Гульбану Б. Избасарова

Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан

Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, Актюбе, Казахстан

Репрессированные иргизы

Аннотация. В статье анализируется политическая деятельность, судьбы алашординцев и деятелей советской власти из Иргизского региона, подвергшихся сталинским репрессиям в 30-е годы XX века.

Алашординцы из Иргизского региона вступали в борьбу за интересы нации, выступали за объединение казахов в единое государство.

Сталинские репрессии не пощадили и тех, кто честно служил в руководящих структурах советской власти. Они подверглись ложному обвинению, были осуждены, заключены в тюрьму и даже приговорены к самому тяжкому приговору - расстрелу. Поручение президента К. Токаева о тщательном исследовании вопросов голода и репрессий, позволила внимательно изучить и проанализировать дела многих алашевцев, которые были закрыты под грифом «секретно», «совершенно секретно».

В ходе подготовки статьи были выявлены причины и ход предъявленных обвинений, осужденных по 58 статье по пунктам 2, 8, 9, 10, 11 уголовного дела РСФСР таким деятелям, как алашординцы Абдиразак Башбаев, Кайназар Бекмурзин, Куаныш Жубанов и др., а также работавших в руководящих структурах советской власти как Жашик Ерубаяев, Жолбосын Акшулаков. Автор впервые вводит в научный оборот новые архивные документы, имевшие ранее гриф «секретно».

Ключевые слова: политические репрессии; алашординцы; деятель; секретно; совершенно секретно; политическая кампания.

Svetlana O. Smagulova, Gulbanu B. Izbassarova

Abai Kazakh national pedagogical university, Almaty, Kazakhstan

K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan

Repressed residents of Irgiz

Abstract. The article analyzes the political activity and fate of the Alashorda figures and the figures of the Soviet government from the Irgiz region, who were subjected to Stalinist repressions in the 30s of the twentieth century.

Alashorda figures from the Irgiz region entered the struggle for the interests of the nation, advocated the unification of the Kazakhs into a single state.

Stalin's repressions did not spare even those who honestly served in the leading structures of the Soviet government. They were falsely accused, convicted, imprisoned and even sentenced to the heaviest sentence - execution. The instruction of President K. Tokayev on a thorough study of the issues of famine and repression made it possible to carefully study and analyze the cases of many Alashorda figures who were closed under the heading "secret", "top secret".

During the preparation of the article, the reasons and course of the charges brought against such Alashorda figures, as Abdirazak Bashbaev, Kainazar Bekmurzin, Kuanysh Zhubanov and others, were convicted under article 58, paragraphs 2, 8, 9, 10, 11 of the criminal case of the RSFSR, as well as Zhashik Erubaev, Zholbosyn Akshulakov, who worked in the leading structures of the Soviet government. The article is compiled from archival documents that were once closed under the heading «secret».

Keywords: political repressions; Alashorda figures; activist; secret; top secret; political campaign.

References

Alash kozgalysy. Kuzhattar men materialdar zhinagy [Alash movement. Collection of documents and materials]. Sauir 1901 zh. – zheltoksan 1917 zh. – (Almaty, «Alash», 2004, Vol. 1,552 p). [in Kazakh].

Alash partiyasy atynan uchreditel'noe sobraniege atalgan deputattar [Deputies from the Alash party at the Constituent Assembly], Saryarka. 1917. 30 noyabr'. No 9. [in Kazakh].

Jetisýdaǵy qazaq-qyrǵyz bosqyndaryna aqshalai kómek kórsetýge shaqyrǵan qazaq zıalylyarınnyń haty [The letter of Kazakh intellectuals calling for monetary assistance to Kazakh-Kyrgyz refugees in Zhetysay], Birlik tuy.1917. 14 dekabr'. No17.

К киргизам, свободным гражданам обновляемой России [To Kyrgyzs, free citizens of renewed Russia], Byulleten' Semipalatinskogo ispolnitel'nogo komiteta. 1917.14 marta. No8. [in Russian].

Babasuly D. Yrgyzdyn ortakshyl partiyasy [Yrgyz communalist party], Ak zhol.1921. 12 fevral'. No 25. [in Kazakh].

Kedej. Yrgyz yjezinin sharuashylyk ham sayasi turmysynyn agymy [Poor. The course of economic and political life of Yrgyz], Ak zhol. 1921. 6 aprel'. 44. [in Kazakh].

Kornekti memleket, kogam kajratkeri Tel Zhamanmurynov [Prominent state and political figure Tel Zhamanmurynov]/ Kurast.: E. Turabaev. – Aktobe, 2013. – 133 b. [in Kazakh].

Jumysshylar jaynan [About the state of workers],Kazak. 1916. 31 dekabr'. No211. [in Kazakh].

Jumysshylar jaynan [About the state of workers], Kazak.1917. No 217, 219, 220. [in Kazakh].

Járdem jy kerek [Need help], Kazak. 1917. No 222. [in Kazakh].

Máskey [Moscow] Kazak. 1917. No 223. [in Kazakh].

Kyr balasy. Kazak deputattary [Son of the steppes. Kazakh deputies], Kazak. 1917. 4 iyul'. No 235.

Alash partiasy [Party of Alash] Kazak. 1917. 19 oktyabr'. No 245. [in Kazakh].

Politicheskie represii v Kazahstane v 1937-1938 gg. [Political repressions in Kazakhstan in 1937-1938 yy.]. Sbornik dokumentov / Otv. red. L.D. Degitaeva. – (Almaty, Kazakhstan, 1998, 336p.) [in Russian].

Puhov K. Na povodu u burzhuaiznykh nacionalistov [On the occasion of the bourgeois nationalists], Kazahstanskaya pravda. 1937.No 218. [in Russian].

Sottyn ykimi – halyktyn ykimi [The verdict of the court is the verdict of the people], Socialistik zhol. 1937. 6 karasha. No236. [in Kazakh].

Uchitel Alman. Avtonomiya maselesi boiynsha otken Yrgyz zhinalysy [Teacher Alman. Yrgyz meeting held on the issue of autonomy], Kazak. 1917.12 ginuar. No 259. [in Kazakh].

Yrgyz audanyndagy diversiyalyk bildiru zhumysyn zhyrgyzgen kontrrevolyuciashyl-ultshyl ujymga sot [The trial of the counter-revolutionary-nationalist organization that carried out subversive activities in Yrgyz region], Socialistik zhol. 1937. 6 karasha. No 236. [in Kazakh].

Yalymov. Ajyptau korytyndy [Final verdict], Socialistik zhol. 1937. 27 kazan. No 247. [in Kazakh].

Авторлар туралы мәліметтер:

Смағұлова Светлана Оденқызы – т.ғ.д., Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің профессоры, Алматы, Қазақстан.

Избасарова Гүлбану Болатқызы – т.ғ.д., Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің профессоры, Ақтөбе, Қазақстан.

Smagulova Svetlana Odeporovna – Doctor of Historical Sciences, Professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

Izbassarova Gulbanu Bolatovna – Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of History and Religious Studies, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan.

Ташкентский вилайет и Дешт-и Кипчак в мемуарах Абу Убайдаллаха Мухаммада

Жулдыз М. Тулибаева

Университет имени Сулеймана Демиреля, Каскелен, Казахстан

E-mail: tulibay@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-4284-0871>

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-142-1-108-122>

Аннотация. В данной статье исследуется кокандское историко-мемуарное сочинение «Хуласат ал-ахвал» («Резюме обстоятельств [жизни]») Абу Убайдаллаха Мухаммада и его сведения по локальной истории Ташкентской области Узбекистана и областей Южного Казахстана, входивших в XIX веке в состав Кокандского ханства. В «Хуласат ал-ахвал», составленном на персидском языке, автор излагает основные этапы своей жизни и многолетнюю службу в администрации правителя Ташкентского вилайета, где он занимал разные должности – от писаря и секретаря до сборщика налогов и управляющего сбором налогов.

Цель настоящего исследования – ввести в научный оборот новый материал о социально-экономическом положении и административной системе управления в Ташкентском вилайете и Дешт-и Кипчаке, содержащиеся в «Хуласат ал-ахвал», а также предоставить сведения источника по исторической географии этого региона.

Выявленный фактический материал из «Хуласат ал-ахвал» показал, что автобиографические записи Абу Убайдаллаха Мухаммада содержат оригинальные данные о деятельности кокандских высших чиновников, сложной внутренней политической ситуации в Ташкентском вилайете в период с 1826 по 1865 годы. В мемуарах Абу Убайдаллаха Мухаммада были отражены субъективные оценки происходящих событий в Ташкентском вилайете и Дешт-и Кипчаке. Однако автор передает нам настроения определенных слоев населения вилайета, которые отрицательно относились к проводимой кокандскими чиновниками внутренней политике.

«Хуласат ал-ахвал» еще предстоит детально исследовать, так как многие фактические сведения этого оригинального исторического источника до сих пор изучены недостаточно и не доступны широкому кругу читателей.

Ключевые слова: Абу Убайдаллах Мухаммад; Хуласат ал-ахвал; мемуары; Ташкентский вилайет; Дешт-и Кипчак; кокандские чиновники.

Received 12.12.2022. Revised 12.01.2023. Accepted 15.02. 2023. Available online 30.03.2023.

For citation:

Tulibayeva Zh. M. Tashkent vilayet and Desht-i Kipchak in the memoirs of Abu Ubaydallah Muhammad // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2023. – Vol. 142. – No. 1. – P. DOI: 10.32523/2616-7255-2023-142-1-108-122

Для цитирования:

Тулибаева Ж.М. Ташкентский вилайет и Дешт-и Кипчак в мемуарах Абу Убайдаллаха Мухаммада // Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2023. – Т. 142. – №.1. – С. DOI: 10.32523/2616-7255-2023-142-1-108-122

Введение

Сохранилось богатое кокандское рукописное наследие, созданное за период с 1810 по 1914 годы, состоящее из таких исторических трудов, как хроники, сказания, библиографии и автобиографии. Сочинения кокандской историографии писались на чагатайском и персидском языках, в прозаической и стихотворной форме (Бейсембиев, 2009: 78-152). Следует отметить, что несколько поколений востоковедов-историков занимались исследованием кокандских письменных источников, и внесли существенный вклад в изучение восточных рукописей. Среди таких исследований особо выделим монументальный научный труд казахского исследователя Тимура Бейсембиева (Бейсембиев, 2009). Однако, несмотря на издание оригинальных текстов рукописей (Хакимхан, 1983-1985; Hakim Khan, 2006; Hakim Khan, 2009), публикации переводов (Mulla Muhammad Yunus Djan, 2003), значительная часть фактического материала кокандских рукописей все еще остается малоизученной.

Среди арабграфических кокандских сочинений важное место занимают рукописные труды историко-мемуарного содержания, так как в них приводятся данные, не встречающиеся в официальной придворной историографии. К таким мемуарным сочинениям относится «Хуласат ал-ахвал» (Резюме обстоятельств [жизни]), написанное Абу Убайдаллахом Мухаммадом в Ташкенте в 1282/1865-66 году. Рукописное произведение создано на персидском языке и содержит рассказы, в которых автор излагает различные обстоятельства и перипетии своей жизни, административную службу в канцелярии правителя Ташкентской области и в налоговом учреждении. Как пишет сам Абу Убайдаллах Мухаммад, основная цель составления этого труда заключается в том, чтобы «принести пользу и дать совет» потомкам (Абу Убайдаллах Мухаммад: 143а).

Первое сообщение об этом уникальном источнике появилось в 1957 году (Урунбаев, 1957: 33-38). В последующие годы сведения

из «Хуласат ал-ахвал» привлекались в отдельных научных работах по истории Центральной Азии (Набиев, 1973; Sartory 2017). Однако, из-за отсутствия издания оригинального текста сочинения, а также его перевода, данный ценный источник все еще остается недоступным для широкого круга исследователей.

Цель данного исследования – ввести в научный оборот новый материал из «Хуласат ал-ахвал», показать ценность и значение этого источника для изучения политической и социально-экономической истории, исторической географии, а также административной системы управления Ташкентского вилайета¹ и Дешт-и Кипчака², входивших в состав Кокандского ханства.

Материалы и методы

Основными источниками для проведения исследования стали кокандские исторические сочинения XIX – начала XX века, содержащие материал по истории Ташкентского вилайета и Дешт-и Кипчака. Базовым источником для написания статьи был выбран мемуарный труд Абу Убайдаллаха Мухаммада «Хуласат ал-ахвал», хранящийся в рукописном фонде Института востоковедения имени Абу Райхана Беруни Академии наук Республики Узбекистан под номером 2084. Следует подчеркнуть, что единственный дошедший до наших дней список рукописи был переписан в 1291/1874-75 году (Абу Убайдаллах Мухаммад: 239б), без указания имени переписчика. Известный узбекский востоковед и источниковед Асом Урунбаев, проанализировав характер поправок, имеющихся в тексте «Хуласат ал-ахвал», допустил такую возможность, что сохранившийся список рукописи был составлен самим автором мемуаров (Урунбаев, 1957: 33-38). Мемуарные заметки

¹ Вилайет – крупная административно-территориальная единица в Кокандском ханстве, обозначающая область, провинцию.

² Дешт-и Кипчак – в кокандских рукописных сочинениях под данным названием обозначалась территория, которая включала города и крепости: Туркестан, Чимкент, Аулий-а-Ата, Мерке, Ак-Мечеть, Сайрам и их окрестности.

были написаны почерком насталик на кокандской шелковой бумаге. Каждая страница рукописной книги состоит из 16 строк, всего 240 листов, названия разделов написаны красными чернилами, а сам текст черными (Собрание восточных рукописей, 1998: 205-206).

В предисловии к «Хуласат ал-ахвал» (Абу Убайдаллах Мухаммад: 1б-2б) автор мемуаров указывает название рукописной книги и приводит краткое содержание разделов. Мемуарное произведение состоит из введения (мукаддима), четырех разделов (фасл), которые Абу Убайдаллахом Мухаммадом были озаглавлены:

Первый раздел (л. 9б-66б): *Воспитание и учеба*;

Второй раздел (л. 66б -91а): *Автор свернул с правильного пути и стал слугой и писцом у начальников*;

Третий раздел (л. 91а-126а): *О событиях, когда автор не был в числе слуг у начальников, но и не отдалялся от последних, служа им по необходимости*;

Четвертый раздел (л.126а-239а): *Назначение автора сборщиком налогов, его отставка и новое назначение на ту же должность*.

В своих мемуарных записях, Абу Убайдаллах Мухаммад повествуя о тех или иных исторических событиях, нередко упоминает дату и свой возраст. Так, например он сообщает, что «сейчас тысяча двести восемьдесят второй год (хиджры), мне шестьдесят лет» (Абу Убайдаллах Мухаммад: 148б). Исходя из его слов, можно определить год его рождения – 1222/1807-08 год.

Во введении «Хуласат ал-ахвал» Абу Убайдаллах Мухаммад б. Султан хаджа рассказывает о своих родителях (Абу Убайдаллах Мухаммад: 2б-9б).

В начале первого раздела автор мемуаров сообщает читателю, что начальное образование он получил в Ташкенте (Абу Убайдаллах Мухаммад: 9б-16б). Затем в возрасте восемнадцати лет Абу Убайдаллах отправляется в Коканд для продолжения учебы. При поддержке Мелибая Суфибая Урганджи, он поступает в медресе Джамедан

(Абу Убайдаллах Мухаммад: 25а-47а), становится учеником (мурид) суфия кари³ Шир-Гази (Абу Убайдаллах Мухаммад: 51а-60а). После завершения учебы Абу Убайдаллах Мухаммад возвращается в Ташкент. Он был известен среди горожан также под именем Ишан-ходжа кари.

Во втором разделе содержится описание событий, происходивших в Ташкентском вилайете и Дешт-и Кипчаке за период с 1826 по 1842 годы. Автор мемуаров рассказывает о сложной обстановке в Дешт-и Кипчаке (Абу Убайдаллах Мухаммад: 66б-91а) при правлении Лашкара кушбеги⁴. По словам автора, только благодаря усилиям Лашкара кушбеги в 1842 г. было восстановлено спокойствие в вилайете и Дешт-и Кипчаке (Абу Убайдаллах Мухаммад: 79а-82а.).

В третьем разделе Абу Убайдаллах Мухаммад повествует о положении дел в Ташкентском вилайете за период с 1842 по 1853 годы, когда на престоле в Коканде находились Шир-Али-хан (1842-1844) и Худайар-хан (1844-1858).

В четвертом разделе автор описывает происходившие события в вилайете с 1853 по 1865 годы во время правления кокандских ханов: Малла-хана (1858-1862), Шах-Мурад-хана (1862), Худайар-хана (повторно 1862-1863) и Султан-Саййид-хана (1863-1865) (Абу Убайдаллах Мухаммад: 167б-169а, 192а).

В ходе выполнения данного исследования были использованы научно-теоретические подходы, разработанные востоковедами для изучения восточных рукописных источников, принцип историзма, источниковедческие методы анализа и синтеза.

Для проведения сравнительно-критического анализа сведений Абу Убайдаллаха Мухаммада были изучены материалы из следующих кокандских источников: «Зафар-нама-йи Худайар-хан» / Книга побед Худайар-хана/ (Абд ал-Гафур), «Тухфат ал-тавари-и хани» /Ханский подарок

³ Кари – профессиональный чтец Корана.

⁴ Кушбеги – одно из высших придворных званий, позволяющих управлять вилайетом и командовать крупным военным отрядом.

в летописях/ (Мулла Аваз Мухаммад), «Ансаб ал-салатин ва таварих ал-хавакин»/Генеалогии султанов и летописи о хаканах/ (Мирза Алим Ташканди), «Тарих-и джадида-йи Ташканд» / Новая история Ташкента/ (Мухаммад Салих-ходжа Ташканди), «Анджум ал-таварих» / Звёзды летописей/ (Мухаммад Амин-бек), «Тарих-и Аликули амир-и лашкар» /История Аликули амир-и лашкар/ (Мулла Мухаммад-Йунус Джан).

По подбору фактического материала все кокандские рукописные сочинения дополняют друг друга. В сочинениях официальной историографии упоминаются многочисленные сведения о правлении кокандских наместников в Ташкентском вилайете и Дешт-и Кипчаке (Мирза Алим Ташканди: 36б-43а, 47а, 67б, 89б; Мухаммад Амин-бек: 105б). По данным кокандских письменных источников в состав Ташкентского вилайета входили Ташкент и его окрестности, Курама и Дешт-и Кипчак (Мухаммад Салих-ходжа Ташканди: 959 б-1005 б).

В процессе исследовательской работы были выявлены данные по административно-территориальному положению Ташкентского вилайета. В «Зафар-нама-йи Худайар-хан», написанный Абд ал-Гафуром в 1270/1854 году, содержатся следующие сведения: описание Ташкентского вилайета (Абд ал-Гафур): 9аб, 12б), Дешт-и Кипчака (Абд ал-Гафур: 10б-12б), крепости Ак-Масджид (Абд ал-Гафур: 52а-59а), Туркестана (Абд ал-Гафур: 59а-60а). В рукописном труде Муллы Аваза Мухаммада Хуканди «Тухфат ал-тавари-и хани», созданный в 1291/1874-75 году, выявлены сведения о Ташкенте (Мулла Аваз Мухаммад: 35а, 45б-47б, 49а-50а, 66б-69а, 188а-191а), Туркестане (Мулла Аваз Мухаммад: 87а-90б, 196б, 307а-309а), крепости Сузак (Мулла Аваз Мухаммад: 93б-96а), Курама (Мулла Аваз Мухаммад: 171а, 174б-178б). В сочинении «Тарих-и Аликули амир-и лашкар» Муллы Мухаммад Йунус Джана, написанном в 1903 году, отметим данные источника об Ак-Мечеть (Мулла Мухаммад Йунус Джан: 22б-23б, 27а-31б), Туркестане (Мулла Мухаммад-Йунус Джан: 33а-35а).

Большое внимание было уделено данным письменных источников по этно-территориальному положению Кокандского ханства, расселению различных родов и племен в Ташкентском вилайете и Дешт-и Кипчаке. В «Зафар-нама-йи Худайар-хан» встречаются данные о кипчаках (Абд ал-Гафур: 7б-9а, 13б-15а, 16а-25а, 26а-32б, 39б-40б). В «Тухфат ал-тавари-и хани» содержатся сведения о казахах (Мулла Аваз Мухаммад: 54б, 91б-93б, 116а-119б, 242а-243б, 255б-257а, 263б), кыргызах (Мулла Аваз Мухаммад: 112б-116а, 212б), кипчаках (Мулла Аваз Мухаммад: 178б, 193б). В «Тарих-и Аликули амир-и лашкар» упоминаются казахи (Мулла Мухаммад-Йунус Джан: 5б-7а, 17а-18а).

По материалам источников известно, что этническая группа курама, в которую вошли представители различных узбекских и казахских племен и родов (Файзиев, 1963), располагалась к югу и юго-востоку от Ташкента в долине реки Ангрен (Ахангаран), правого притока Сырдарьи. Мухаммад Салих-ходжа Ташканди в своем энциклопедическом труде «Новая история Ташкента» описал долину и горы Курамы (Мухаммад Салих-ходжа Ташканди: 966а-967б).

Достоверность сведений Абу Убайдаллаха Мухаммада о событиях, происходивших в Ташкентском вилайете и в Дешт-и Кипчаке, подтверждаются фактическими данными кокандских письменных источников. Следует отметить, что в отличие от сочинений официальной историографии, автор мемуаров подробно останавливается на деятельности кокандских чиновников разных рангов, описывает их службу, одобряет или осуждает их поступки по отношению к простому народу.

Обсуждение

Ценность мемуарных записей Абу Убайдаллаха Мухаммада для изучения истории Кокандского ханства были отмечены в работах А. Урунбаева (Урунбаев, 1957), Р.Н. Набиева (Набиев, 1973), Т.К. Бейсембиева (Бейсембиев, 2009: 482-484). А. Урунбаев

отметил важность данных «Хуласат ал-ахвал» для изучения истории Южного Казахстана в периоды правления кокандских наместников (Урунбаев, 1957: 33-38). В научных трудах Р.Н. Набиева приводятся отдельные сведения из источника для освещения социально-экономической истории ханства и кокандских правителей. Т.К. Бейсембиев, проведя источниковедческий анализ, показал значимость сочинения «Хуласат ал-ахвал» для изучения истории Кокандского ханства (Бейсембиев, 2009: 482-484). Фактический материал источника о восстании казахов в 40-х и 50-х годах XIX века был использован в востоковедных исследованиях по истории Казахстана (Тулибаева, 2006: 176-180).

Несмотря на то, что отдельные сведения «Хуласат ал-ахвал» привлекались историками и востоковедами для изучения истории народов Центральной Азии, большая часть оригинального материала источников остается не исследованной.

Результаты

Абу Убайдаллах Мухаммад подробно излагает обстановку и положение дел в Ташкентском вилайете и Дешт-и Кипчаке, во времена правления хакимов, назначенных Кокандом, с некоторыми из которых он был лично знаком. Автор мемуаров, как участник и свидетель описываемых им событий, сообщает многочисленные сведения об административно-территориальном положении вилайета и его административной системе управления.

Административный центр вилайета находился в Ташкенте. В городской цитадели (арк) располагались ставка правителя области, которая называлась Урда, и военный гарнизон (Абу Убайдаллах Мухаммад: 231б, 235а). Как правило, правитель вилайета одновременно занимал должность управляющего городом. В канцелярии на службе у правителя области находились писари и секретари. Войска вилайета подчинялись бахадур-баши (Абу Убайдаллах Мухаммад: 80аб).

Абу Убайдаллах Мухаммад рассказывает о деятельности кокандских чиновников

различных рангов. В его мемуарных заметках приводятся названия должностей чиновников высшего ранга. К ним относились: хаким вилайета (правитель области), хаким (управляющий) города, курган-беги (начальник крепости). Среди чиновников среднего ранга упоминаются дадхах⁵, бийи⁶ илатийа⁷, аксакалы⁸ илатийа.

В своих мемуарах автор пишет, что Мухаммад-Али-хан б. Умар-хан, пришедший к власти в Коканде в 1823 г., назначил Лашкара кушбеги на должность хакима Ташкента и вилайета (Абу Убайдаллах Мухаммад: 79бб-81а; Абд ал-Гафур: 52а; Мухаммад Амин-бек: 141б-142а; Мухаммад Салих-ходжа Ташканди: 776б-777а; Мулла Мухаммад-Йунус Джан: 17а). Абу Убайдаллах Мухаммад поступает на службу в канцелярию правителя области, и в качестве писаря (дабир) находится при Хакиме диванбеги⁹, визиря (советника) Лашкара кушбеги (Абу Убайдаллах Мухаммад: 64а-66а).

Администрация Ташкентского вилайета, учитывая обширность и протяженность территории области, а также многочисленность кочевого населения илатийа, для сбора налогов *харадж*¹⁰, *закат*¹¹, *бадж* (пошлина) определили двух чиновников (диванбеги) (Абу Убайдаллах Мухаммад: 79а), хотя в начале XIX в. на эту должность назначался один человек. По сообщению автора мемуаров, налоги с населения илатийа уже несколько лет собирал Шадман-бий. Как пишет Абу Убайдаллах Мухаммад, после того, как им была допущена небольшая погрешность, его отстранили от должности и

⁵ Дадхах - почетный титул чиновника среднего ранга, освобождался от податей.

⁶ Бий - глава кочевого рода; народный судья.

⁷ Илатия - население Кокандского ханства, ведущие кочевой или полукочевой образ жизни.

⁸ Аксакал - староста, старшина, представитель кочевого племени.

⁹ Диванбеги - 1) один из высших придворных званий, глава государственного совета в Кокандском ханстве; 2) чиновник, руководивший сбором налогов.

¹⁰ Харадж - основной поземельный налог, составлявший 1/5 урожая с ирригационных полей и 1/10 урожая с полей без ирригации.

¹¹ Закат - налог на скот, взимаемый с кочевников ежегодно в размере 1/40 количества скота, а также налог на товары.

на его место назначили двоих (Абу Убайдаллах Мухаммад: 79а).

Первый чиновник, Хаким диванбеги, собирал налоги с жителей городов Ташкента, Туркестана, Чимкента, Сайрама. Второй чиновник, Худайберди диванбеги, взимал налоги с остальной части населения, обитавших на окраинах вилайета, на пограничных территориях. Для сбора податей и налогов при Худайберди диванбеги находился отряд в составе трехсот человек (Абу Убайдаллах Мухаммад: 79а).

Во время сбора налогов с жителей местности, расположенной к востоку от Бишкека, на расстоянии трехдневного пути от этой крепости, Рустам-тура и аксакалы *илатийа*, недовольные размерами налогов, убили Худайберди диванбеги вместе со всеми его людьми (Абу Убайдаллах Мухаммад: 79б).

Противники Лашкара кушбеги, используя сложившуюся ситуацию, стали распространять слухи о том, что якобы *йурт*¹² и *илатийа*, подчиненные Коканду отвернулись от хакима, и пока не отстранят Лашкара кушбеги от управления Ташкентским вилайетом, в йурте спокойствия не будет (Абу Убайдаллах Мухаммад: 79б). Автор мемуаров жалеет, что друзья хакима, из-за произошедшего события, не смогли выступить в поддержку Лашкара кушбеги. Даже Махмуд дастурханчи¹³, друг хакима Ташкента, тоже поддержал ложные слухи придворных чиновников Мухаммад-Али-хана (Абу Убайдаллах Мухаммад: 80а). Недоброжелатели доносили кокандскому хану, что хаким вилайета якобы все богатство Ташкента присвоил себе и в его казну он не дает даже одну десятую часть (Абу Убайдаллах Мухаммад: 80а).

Абу Убайдаллах характеризует деятельность Лашкара кушбеги с большой симпатией и одобрением. Он пишет, что хакиму было свойственно благородное поведение, всегда думал делать добро простому

народу и осуществил множество хороших дел (Абу Убайдаллах Мухаммад: 82аб). Верховный правитель Коканда Мухаммад-Али-хан (1823-1842) снял Лашкара кушбеги с должности хакима Ташкента и Дешт-и Кипчака, и в 1841 г. Лашкар кушбеги вернулся в Коканд (Абу Убайдаллах Мухаммад: 80а; Мухаммад Салих-ходжа Ташканди: 448аб). Позднее Мухаммад-Али-хан назначил его хакимом вилайета Маргинан (Маргилан). Абу Убайдаллах Мухаммад, покинув Ташкент, поступил к нему на службу в качестве писаря и секретаря. Автор мемуаров отмечает, что когда Лашкара кушбеги отстранили от должности хакима Ташкента, все его служащие отвернулись от него и покинули его службу (Абу Убайдаллах Мухаммад: 80б).

Кокандский правитель на должность хакима Ташкентского вилайета утвердил Каримкули михтара¹⁴, а на должность бахадур-баши Муллу Йулдаша (Абу Убайдаллах Мухаммад: 80а). Затем через несколько месяцев назначили нового хакима Иса-бека, который был известен под прозвищем Иса сумасшедший (Иса джинни), он правил десять месяцев. Всеобщее недовольство жителей Ташкентского вилайета недостойным поведением хакима вынудило правителя Коканда снова назначить на эту должность Лашкара кушбеги (Абу Убайдаллах Мухаммад: 81а). Абу Убайдаллах Мухаммад вместе с ним вернулся в Ташкент и продолжил службу в качестве писаря и секретаря (Абу Убайдаллах Мухаммад: 83б, 85б).

По словам Абу Убайдаллаха Мухаммада, он в течение семи-восьми лет работал у Лашкара кушбеги. В его обязанности входило оформление заявлений, с которыми обращались к хакиму области. В частности, ярлык на получение титула тархана¹⁵, разрешение стать аксакалом или диванбеги или же любое другое назначение на государственную службу (Абу Убайдаллах Мухаммад: 86а). Как подчёркивает автор

¹² Йурт – 1) страна, территория; 2) народ, племя.

¹³ Дастурханчи – в Кокандском ханстве в определенные периоды выполнял функции главного казначея, член ханского совета.

¹⁴ Михтар – чиновник, ответственный за сбор заката.

¹⁵ Тархан – титул (личный или потомственный), жалуемый за особые отличия, освобождался от налогов, обладал отдельными привилегиями.

мемуаров, он не брал плату за составление соответствующего письма, хотя в те времена это было принято. Но другие писари, которые работали в других налоговых учреждениях по вопросам сбора пошлин с товаров купцов, податей от *илатийи* в селениях, они брали плату за услуги «калама» (за перо) и «мухрана» (за печать) (Абу Убайдаллах Мухаммад: 86а).

В 1842 г. эмир Бухары Насраллах (1826-1860), совершив поход, завоевал Коканд. В мемуарном сочинении сообщается, что после того, как падишах Бухары казнил Мухаммад-Али-хана, он всех государственных чиновников казнённого хана переселил в Бухару. Эмир Насраллах увез с собой и Лашкара кушбеги (Абу Убайдаллах Мухаммад: 82б). Абу Убайдаллах Мухаммад пишет, что в течение девяносто дней в Коканде правили наместники падишаха Бухары (Абу Убайдаллах Мухаммад: 83аб; Мулла Аваз Мухаммад: 167а Мухаммад Амин-бек: 150б; Мирза Алим Ташканди: 41б). Затем городское население ханства и *илатийи*, возглавляемое Йусуфом мингбаши¹⁶ посадили Шир-Али-хана (1842-1844) на Кокандский трон правления (Абу Убайдаллах Мухаммад: 83а). Новый правитель Коканда Шир-Али-хан, назначил своего старшего сына Абд ал-Рахим-бека (Абу Убайдаллах Мухаммад: 94а-95а; Мулла Аваз Мухаммад: 178а; Мухаммад Салих-ходжа Ташканди: 460б) хакимом Ташкента и Дешт-и Кипчака, а его заместителем стал Мухаммад-Карим йасавул¹⁷.

В «Хуласат ал-ахвал» автор отмечает ослабление центральной власти в Кокандском ханстве при правлении Шир-Али-хана. Абу Убайдаллах Мухаммад сожалеет, что чиновники государства стали думать только о том, как бы завладеть имуществом мусульман, и как обманным путем разбогатеть. Будучи сам чиновником, он с горечью утверждает, что от таких чиновников не будет никакой пользы простому народу (Абу Убайдаллах Мухаммад: 86б). По мнению автора, им были свойственны

хитрость, обман, ложь, доноительство, клевета и многое другое зло (Абу Убайдаллах Мухаммад: 132б).

По мнению автора мемуаров, в условиях бесконтрольности правители различных областей стремились к обособлению и поощряли произвол местных чиновников среди населения. Абу Убайдаллах Мухаммад пишет: с начала правления Шир-Али-хана поведение и манера правителей Коканда вышли за пределы правил прежних ханов. Каждый правитель, который управлял той или иной территорией, своевольничал, совершал гнет и насилие, отбирал у населения все что вздумается. Особенно тяжелое положение сложилось на окраинных областях, где никто не интересовался их положением (Абу Убайдаллах Мухаммад: 119б-120а).

В 1844 г. при поддержке ферганских кипчаков хакимом Ташкента был назначен Мулла Хал-бек (Абу Убайдаллах Мухаммад: 94б-100а). Через несколько месяцев он был смещен, и хакимом вновь стал Абд ал-Рахим-бек (Абу Убайдаллах Мухаммад: 100а-101а; Мирза Алим Ташканди: 66а). В 1846 г. эту должность вторично занял Мулла Хал-бек кипчак (Абу Убайдаллах Мухаммад: 101б, 103а; Мулла Аваз Мухаммад: 195б). Через несколько месяцев его сменил Азиз-бек парваначи¹⁸ (Абу Убайдаллах Мухаммад: 103аб; Мулла Аваз Мухаммад: 195б; Мирза Алим Ташканди: 67б; Мухаммад Салих-ходжа Ташканди: 475аб).

С 1848 по 1852 годы Ташкентом управлял Нар-Мухаммад кушбеги кипчак (Абу Убайдаллах Мухаммад: 106а, 118б; Абд ал-Гафур: 8а; Мулла Аваз Мухаммад: 201б; Мирза Алим Ташканди: 71а; Мулла Мухаммад-Йунус Джан: 22а). Правитель Коканда Худайар-хан (1844-1858) утвердил хакимом Ташкента Нийаз-Мухаммада кушбеги, который правил три месяца (Абу Убайдаллах Мухаммад: 119а; Абд ал-Гафур: 15б; Мулла Аваз Мухаммад: 214б; Мирза Алим Ташканди: 86а).

В «Хуласат ал-ахвал» содержится рассказ автора о его службе в налоговом учреждении (закат-хана). Как повествует сам автор в

¹⁶ Мингбаши – высший военный чин в Кокандском ханстве.

¹⁷ Йасавул – низшая дворцовая должность, стражник при дворе.

¹⁸ Парваначи – один из высших званий в Кокандском ханстве.

мемуарах, его враги хитростью, обманом и подношениями уговорили хакима Ташкента назначить его сборщиком налогов (закатчи) с населения вилайета, он несколько раз отказывался но, в конце концов, был вынужден согласиться (Абу Убайдаллах Мухаммад: 127а).

В 1853 г. Худайар-хан назначил новым хакимом области Шадман-ходжу кушбеги (Абу Убайдаллах Мухаммад: 127б; Абд ал-Гафур: 51аб; Мулла Аваз Мухаммад: 222а; Мулла Мухаммад-Йунус Джан: 29б), который приходился близким родственником Абу Убайдаллаху Мухаммаду. По этой причине у него не было возможности отказаться от занимаемой должности закатчи (Абу Убайдаллах Мухаммад: 127б). Через несколько месяцев должность хакима занял Суфи-бек б. Давран-бек бахадур-баши (Абу Убайдаллах Мухаммад: 128б; Мухаммад Салих-ходжа Ташканди: 519а-521б; Мирза Алим Ташканди: 90б).

В 1854 г. Мирза Ахмад парваначи (Абу Убайдаллах Мухаммад: 126а-130б), известный как *бардар-бардар*¹⁹, получив звание кушбеги, стал хакимом Ташкентского вилайата (Абу Убайдаллах Мухаммад: 130б, 147а; Мухаммад Салих-ходжа Ташканди: 519а, 521а; Абд ал-Гафур: 61а; Мулла Аваз Мухаммад: 242а). Рассказывая о своей работе при новом хакиме, автор мемуаров сообщает, что по совету своих друзей в течение сорока дней находился в налоговом учреждении и занимался учетом расходов и доходов, а недостающие вещи приобретал на базаре, обеспечивая всем необходимым служащих канцелярии хакима (Абу Убайдаллах Мухаммад: 131а).

После вступления в должность хакима, Мирза Ахмад начинает преследовать прежних местных чиновников. Из-за донесений и клеветы со стороны Абдулмумина, Мирза Мухаммад Йусуф дабир был арестован. Как пишет автор в «Хуласат ал-ахвал», его обвинили в разных ложных письмах, придумали против него всякие небылицы, которые могли стать доказательством его

вины. Собрав все эти улики, представили их Худайар-хану в Коканде, что стало поводом отправить его на виселицу в Аулия-Ата (Абу Убайдаллах Мухаммад: 133а, 149б-151б).

Автора мемуаров тоже задержали и держали в доме одного из воинов хакима вилайета. Три высокопоставленных чиновников из близкого окружения Мирза Ахмада пришли к нему и сказали, что по велению хакима он должен отдать все свои богатства и наличные деньги (Абу Убайдаллах Мухаммад: 134а). В течение восьми дней, при помощи друзей и близких, Абу Убайдаллах Мухаммаду удалось собрать наличными четыреста золотых и разные дорогие вещи. Все собранное он передал людям хакима (Абу Убайдаллах Мухаммад: 135а). Однако хаким Ташкента решил его казнить, но по счастливой случайности, ему удалось бежать и спрятаться в доме друзей (Абу Убайдаллах Мухаммад: 135а-136б). Благодаря содействию и поддержке Нар-Мухаммада дадхаха он смог покинуть город и отправиться в селение Келаучи (Абу Убайдаллах Мухаммад: 144б).

В 1858 г. Худайар-хан назначил хакимом Ташкентского вилайета своего младшего брата Султан-Мурад-бека, который правил всего три месяца (Абу Убайдаллах Мухаммад: 167б; Мулла Мухаммад-Йунус Джан: 11а).

Абу Убайдаллах Мухаммад с горечью отмечает, что Мирза Ахмад шесть лет правил Ташкентом и Дешт-и Кипчаком, и в течение этого периода путем насилия и притеснений отбирал деньги и имущество у людей вилайета, некоторых он казнил, других пытал и забирал их имущество. Часто держал свои жертвы длительное время в заточении, а затем за освобождение требовал с них по тысячу или две тысячи золотых монет (Абу Убайдаллах Мухаммад: 147а). Как-то хаким услышал, что один из аксакалов илатийа в своем стаде имеет хорошего коня, отправил к нему своего слугу со словами, что этот конь понадобился для подарка Худайар-хану. Более того хаким потребовал, чтобы аксакал отправил девять подобных превосходных коней в качестве подарка. Тот аксакал оказался в безвыходном положении и не мог возразить и сказать, что

¹⁹ Бардар-бардар – презрительное прозвание фаворитов Худайар-хана (1844-1858, повторно 1862-1863).

столько хороших лошадей у него нет. Он был вынужден отдать своего коня, и чтобы предоставить остальные восемь лошадей, искал их у других своих соплеменников. Ему удалось найти ещё три или четыре лошади, а вместо остальных, он передал дорогие подарки (Абу Убайдаллах Мухаммад: 162а). Кроме лошадей, Мирза Ахмад подобное проделывал и с верблюдами, а вдобавок ещё требовал сто или двести золотых монет (Абу Убайдаллах Мухаммад: 162б).

Абу Убайдаллах Мухаммад пишет, что когда жалобы жителей Ташкентского вилайета на хакима области дошли до кокандского правителя Худайар-хана, тогда «этот хан из-за своей тупости и глупости в ответ на это сказал: Я всю Ташкентскую область и его окрестности, *илатийа* и *йурт* не считаю равными одной волосинки Мирза Ахмада» (Абу Убайдаллах Мухаммад: 147аб). Автор мемуаров подчеркивает, что именно из-за бесчинств и безнаказанности Мирзы Ахмада, впоследствии сам Худайар-хан потерял свой трон и государство (Абу Убайдаллах Мухаммад: 154б). В «Хуласат ал-ахвал» детально изложены события, приведшие Худайар-хана к потере верховной власти и его бегство в Бухару (Абу Убайдаллах Мухаммад: 168б).

Новый правитель на престоле Коканда Малла-хан (1858-1862) назначил Утумбай кушбеги кипчака правителем Ташкента (Абу Убайдаллах Мухаммад: 169а; Мулла Мухаммад-Йунус Джан: 14а). Автор мемуаров вместе с сыном хакима Ташкента, которого звали Нишанбай-бий занимались сбором налогов *силатийа* (Абу Убайдаллах Мухаммад: 169а). Через несколько месяцев Малла-хан назначил нового хакима Мухаммад-Муса парваначи из племени турк (Абу Убайдаллах Мухаммад: 170а; Мулла Мухаммад-Йунус Джан: 14а). В «Хуласат ал-ахвал» говорится, что спустя семь или восемь месяцев его сменил Рустам-бек, сын Казак-бая аксакала Ташканди (Абу Убайдаллах Мухаммад: 170а, 174б; Мулла Аваз Мухаммад: 255б; Мулла Мухаммад-Йунус Джан: 15а).

Новый хаким Ташкента предложил Абу Убайдаллаху Мухаммаду занять должность

чиновника по налогам Ташкентской области. По словам автора сочинения, он несколько раз отказывался, но потом согласился при одном условии. Согласно договоренности, он представлял Рустам-беку отчет об ежедневных доходах и расходах в денежных единицах через писаря налогового учреждения. Затем все представленные бумаги регистрировались и в ответ выдавали соответствующее письменное заверение (*патта*), с печатью хакима Ташкента, в которой была зафиксирована определенная сумма. Как объясняет автор мемуаров, это делалось в целях предосторожности, чтобы ни у кого не было возможности что-либо изменить (Абу Убайдаллах Мухаммад: 170аб). Однако через десять месяцев Рустам-бека отстранили от должности хакима (Абу Убайдаллах Мухаммад: 171а), его сменил Кул-Канаат аталык²⁰ (Абу Убайдаллах Мухаммад: 170б-172а; Мирза Алим Ташканди: 101б; Мулла Мухаммад-Йунус Джан: 33б; Мухаммад Салих-ходжа Ташканди: 538а).

Как повествует Абу Убайдаллах Мухаммад, чтобы получить должность хакима Кул-Канаат оклеветал Рустам-бека и сделал подарки каждому государственному чиновнику и близким Маллахана (Абу Убайдаллах Мухаммад: 171б). В «Хуласат ал-ахвал» автор, характеризуя период правления Кул-Канаат аталыка, как время интриг, подлости и обмана, с горечью пишет, что нужно плакать и рыдать о таком печальном положении мусульман этого края (Абу Убайдаллах Мухаммад: 173а).

В 1863 г. Аликул амир-и лашкар²¹, правивший в Коканде от имени номинального хана Шах-Мурад-бека, утвердил Шадман-ходжу хакимом Ташкента, занявшего эту должность во второй раз (Абу Убайдаллах Мухаммад: 201а; Мулла Аваз Мухаммад: 300б; Мирза Алим Ташканди: 120б; Мухаммад Салих-ходжа Ташканди: 567б). Через несколько месяцев Шадман-ходжу казнили, а на должность хакима посадили

²⁰ Аталык – термин имеет несколько значений, в данном контексте почетный титул правителя Ташкента при кокандских ханах.

²¹ Аликули амир-и лашкар, Алимкул – главнокомандующий и фактический правитель Кокандского ханства в 1862-1865 гг.

Нар-Мухаммада парваначи дадхаха (Абу Убайдаллах Мухаммад: 201б; Мулла Аваз Мухаммад: 305б; Мирза Алим Ташканди: 121а; Мухаммад Салих-ходжа Ташканди: 571а). Через некоторое время по указанию Аликули амир-и лашкар его сменил Мирза Ахмад кушбеги, повторно назначенный на должность хакима Ташкентского вилайета (Абу Убайдаллах Мухаммад: 203б; Мулла Аваз Мухаммад: 314а; Мулла Мухаммад-Йунус Джан: 74б).

Мирза Ахмад, получив разрешение от Аликули амир-и лашкара, всем жителям ввел новый налог за детей (аулад пули) и таким образом собрал пять-шесть тысяч золотых монет. Затем, когда Аликули находился в Ташкенте, подал ему заявление и с его разрешения и по его приказу собрал тысячи рабочих из Ташкентской области для земляных работ (Абу Убайдаллах Мухаммад: 221а).

Осуждая деятельность кокандских чиновников, в особенности Мирза Ахмада, автор мемуаров говорит, что хотя они считают себя мусульманами, но это всего лишь для показа, а не от чистого сердца. Они, из-за темноты своего мышления, в котором совсем не осталось света, не стыдились своих поступков (Абу Убайдаллах Мухаммад: 221б).

Вновь пришедший к власти в 1862 г. Худайар-хан (Абу Убайдаллах Мухаммад: 194а-200б) повторно назначил своего брата Султан-Мурад-бека хакимом Ташкента (Абу Убайдаллах Мухаммад: 196б).

В «Хуласат ал-ахвал» при описании отдельных происходивших событий, Абу Убайдаллах Мухаммад упоминает также правителей других областей. Автор рассказывает о своей дружбе с правителем Туркестана Рустам-беком, сыном Казакбая аксакала Ташканди (Абу Убайдаллах Мухаммад: 169 б-170а). Повествуя о происшествии 1861 г., он порицает поведение правителя Ташкента Кул-Канаата, который хитростью получив согласие у правителя Коканда Малла-хана, назначает Рустам-бека дадхаха, сына Казак-бая аксакала Ташканди, правителем вилайета Туркестан, из-за

распространившихся слухов о том, что его могут назначить правителем Ташкента (Абу Убайдаллах Мухаммад: 192а).

Абу Убайдаллах Мухаммад в своих записях отмечает, что в первые годы правления Малла-хана, Рустам-бек дадхах был хакимом Туркестана (Абу Убайдаллах Мухаммад: 169б). Он также упоминает и других правителей этого вилайета. В частности, с 1844 г. по 1848 г. правил Канаат-шах, с 1848 по 1852 годы должность хакима принадлежала Йусуф-бай Мирзе кипчаку (Абу Убайдаллах Мухаммад: 117б).

Рассказывая о Ташкентском вилайете, автор мемуаров пишет, что население области делилось на *сартийа*, состоящее из оседло-земледельческого населения, и *илатийа* – населения, ведущее кочевой и полукочевой образ жизни (Абу Убайдаллах Мухаммад: 79б, 81а).

В «Хуласат ал-ахвал» сообщается о крупных и малых населенных пунктах Ташкентского и Туркестанского вилайетов. В мемуарах Туркестан (л. 79а, 81б, 130а, 173б, 202б), Чимкент (л. 79а, 81б, 150а, 162б, 167а, 202 а, 220б, 223а), Сайрам (л. 79а) упоминаются как города. Ак-Мечеть (л. 81б, 119б, 128б, 173аб, 202б), Аулийа-Ата (л. 81б, 82а, 128б, 202б, 224а), Алматы (л. 154б), Бишкек (л. 81б, 82а, 154б), Мерке (л. 162а), Нийазбек²² (л. 230а) указываются как крепости того периода.

Правителям городов и крепостей подчинялись прилегающие к ним окрестные территории, население которых занималось сельским хозяйством и разводило скот. В мемуарах говорится об илатийа, проживавших в окрестностях крепости Бишкек, курган-баши которого был Йадгарбек (Абу Убайдаллах Мухаммад: 82а), а также о пастбищах племени кунграт, которые находились в окрестностях Чимкента (Абу Убайдаллах Мухаммад: л. 167а).

Абу Убайдаллах Мухаммад, излагая события, происходящие в регионе, приводит названия различных местностей: Сузак (л.

²² Крепость Нийазбек находилась в 26 км к северо-востоку от Ташкента, в месте отвода канала Бозсу от реки Чирчик; построена в конце XVIII в. Нийазбеком, одним из сыновей Толе би; получила название в его честь.

81б), Ташты (л. 81б), Арка (л. 81б), Судакент (л. 81б), Янги-курган (л. 81б), Келаучи (л. 143б), Минкат (л. 151б), Учкийик (л. 173б), Чардара (л. 174а), Чулак-курган (л. 202а), Турбат (л. 230а), Минг-урук (л. 230б), Шарабхана (л. 229б).

В своих мемуарах автор отмечает, что на территориях от Аулия-Ата до Бишкека и Алматы одни казахи живут и их бесчисленное количество. В горах проживают кыргызы, их численность «только сам Бог Всевышний знает» (Абу Убайдаллах Мухаммад: 166а).

Абу Убайдаллах Мухаммад подчеркивает, что хакимы вилайетов, пользуясь отдаленностью от центральной администрации, на местах вводили и устанавливали свои порядки (Абу Убайдаллах Мухаммад: 119б-120а). Каждый новый правитель Ташкентского вилайета и Дешт-и Кипчака, на свое усмотрение, увеличивал размеры всех налогов с населения. К середине XIX в. в вилайете размеры налогов возросли в три или четыре раза. Как свидетельствует автор сочинения, порой в счет уплаты долгов у населения илатийа отнимался весь урожай и скот (Абу Убайдаллах Мухаммад: 162а-163б). Автор мемуаров рассказывает о казахах и кыргызах, занимавшихся земледелием. Как пишет Абу Убайдаллах Мухаммад, налоги были настолько увеличены, что многие, даже продав весь урожай, разорялись и не могли заплатить их. Задолженная сумма налога переписывалась на всех членов общины (*джама'а*) (Абу Убайдаллах Мухаммад: 162б-163а).

В «Хуласат ал-ахвал» в той или иной степени зафиксированы различные аспекты хозяйства. У населения *илатийа* имелись летние пастбища и зимние стоянки. Правитель вилайета в своих интересах мог перераспределить родовые пастбища и зимовья, принадлежащие *илатийа*, передать земли одного рода другому роду. Абу Убайдаллах Мухаммад пишет, что хаким приказал одному роду казахов, проживавших в окрестностях Аулия-Ата, у которых там же находились их родовые пастбища и зимовья, перекочевать в район Чимкента. Для того, чтобы получить разрешение остаться на своих

прежних территориях, представителям рода пришлось собрать деньги в размере четырех тысяч золотых и передать их в администрацию хакима области (Абу Убайдаллах Мухаммад: 162б).

В мемуарных записях «Хуласат ал-ахвал» содержатся сведения о некоторых водных объектах Ташкентского вилайета и Дешт-и Кипчака. Здесь упоминаются следующие реки: Или (л. 79б), Чу (л. 81б), Тараз (л. 81б), Салар (л. 230б). В качестве примера приведем описание реки Чу. Абу Убайдаллах Мухаммад пишет: Начало реки Чу находилось выше крепости Бишкек, а низовья простирались до Сарысу, Ак-Мечети, Каратепа, Чимкента. Река местами прерывалась. Территория к северу от этой реки именовалась Арка и там некоторые места находились в подчинении России (Урусии). К югу от нее были пески, всюду, в пространстве однедельного пути, росли саксаульники. Дальше находились Аулия-Ата, местность Судакент, Янги-курган. Они все были расположены по берегам реки Тараз (Абу Убайдаллах Мухаммад: 81б). Абу Убайдаллах Мухаммад отмечает, что в местности Сузак, на берегу реки Чу была расположена переправа русских торговых караванов (Абу Убайдаллах Мухаммад: 81б).

В «Хуласат ал-ахвал» говорится, что во времена правления хакима области Мирзы Ахмада, подвластные Ташкенту восточные территории, к которым относились: местность Каффал, Куксу, Каратал, Алматы, Иссык-куль до Бишкека, вошли в состав Российской империи (Абу Убайдаллах Мухаммад: 126а, 154б).

Абу Убайдаллах Мухаммад, находясь на должности сборщика налогов, посетил многие районы Ташкентского вилайета и Дешт-и Кипчака. В его записях встречаются рассказы о дорогах и расстояниях между населенными пунктами. Например, он описывает две дороги, ведущие из Ташкента в крепость Бишкек. Первую дорогу автор мемуаров называет самой сложной, так как она пролегла через пески, где вообще не растет трава. Дорога проходила через местность Сузак, затем по берегу реки Чу

до местности Ташты, далее по берегу реки Чу в сторону Бишкека. От Ташкента до крепости Бишкек дорога занимала двадцать дней. Вторая дорога была менее сложной, хотя для прохождения этого расстояния, также требовалось двадцать дней. Дорога из Ташкента вела в сторону крепости Аулия-Ата, оттуда она пролегла до крепости Бишкек (Абу Убайдаллах Мухаммад: 81б-82а). Путь от крепости Бишкек до крепости Алматы занимал три дня (Абу Убайдаллах Мухаммад: 171а). В мемуарах Абу Убайдаллах Мухаммад упоминает о нескольких дорогах, идущих из Ташкента в сторону Туркестана (Абу Убайдаллах Мухаммад: 173 б, 229а). По словам автора, из Ташкента в Коканд можно было добраться за пять дней (Абу Убайдаллах Мухаммад: 226а).

Заключение

Мемуарное произведение «Хуласат ал-ахвал» содержит оригинальный материал о Ташкентском вилайете, в состав которого входили Курама и Дешт-и Кипчак, за период с 1826 по 1865 годы. Абу Убайдаллах Мухаммад, рассказывая о своей жизни, описывает исторические события, происходившие в Ташкенте, Туркестане, Чимкенте и их окрестностях. В отличие от придворных историографов он излагает свое мнение и дает свою оценку происходившим событиям в Ташкентском вилайете и той сложной ситуации, которая сложилась в регионе.

Абу Убайдаллах Мухаммад, находясь на службе при администрации правителя области, разъясняет причины и обстоятельства многих событий, в которых он принимал непосредственное участие. Следует особо отметить, что в «Хуласат ал-ахвал» приводятся факты, не встречающиеся в официальной кокандской историографии. Суровая критика автора мемуарного сочинения в адрес кокандских наместников и местных чиновников помогают понять политическую обстановку, в которой находились Ташкентский вилайет и Дешт-и Кипчак в первой половине XIX века.

В мемуарных записях Абу Убайдаллаха Мухаммада приводится ценный материал историко-географического характера: описание территорий проживания илатийа, крупных и малых населенных пунктов, основных дорог, соединяющих административные центры с окраинами вилайета, городов и крепостей: Туркестан, Чимкент, Сайрам, Ак-Мечеть, Бишкек; водных объектов: реки Или (Хила), Чу, Тараз и т.д.

Благодарности

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті тарапынан қаржыландыратын ғылыми жоба (грант №AP09259919) аясында дайындалған.

Статья подготовлена в рамках научного проекта, финансируемого Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (грант № AP09259919).

Список литературы

- Абд ал-Гафур. Зафар-нама-йи Худайар-хан. Рукопись Института востоковедения Академии наук Республики Узбекистан. – № 598. – Л. 16-65а.
- Абу Убайдаллах Мухаммад. Хуласат ал-ахвал. Рукопись Института востоковедения Академии наук Республики Узбекистан. – № 2084. – Л. 16-239б.
- Бейсембиев Т.К. Кокандская историография: Исследование по источниковедению Средней Азии XVIII – XIX вв. – Алматы: ТОО «Print-S», 2009. – 1263 с.
- Набиев Р. Н. Из истории Кокандского ханства (Феодальное хозяйство Худоярхана. – Ташкент: Фан, 1973. – 387 с.
- Мирза Алим Ташканди. Ансаб ал-салатин ва таварих ал-хавакин. Рукопись Института востоковедения Академии наук Республики Узбекистан. – № 1314/І. – Л. 16-179б.

Мулла Аваз Мухаммад Хуканди. Тухфат ал-тавари-и хани. Рукопись Института востоковедения Академии наук Республики Узбекистан. – № 9455/I. – 16-343а.

Мулла Мухаммад Йунус Джан. Тарих-и Аликули амир-и лашкар. Рукопись Института востоковедения Академии наук Республики Узбекистан. – № 12136. – Л. 1а-92б.

Мухаммад Амин-бек. Анджум ал-таварих. Рукопись Института востоковедения Академии наук Республики Узбекистан. – № 11366. – Л. 16-153б.

Мухаммад Салих-ходжа Ташканди Тарих-и джадида-йи Ташканд. Рукопись Института востоковедения Академии наук Республики Узбекистан. – № 7791. – Л. 16-1040б.

Мухаммед Хакимхан. Мунтахаб ат-таварих. Подготовка факсимильного текста, введение и указатели А. Мухтарова. В двух книгах. – Душанбе: Дониш, 1983-1985. – 905 с.

Тулибаева Ж.М. Персоязычные источники по истории казахов и Казахстана XIII – XIX вв. – Астана: ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2006. – 256 с.

Урунбаев А. Неизвестная рукопись по истории Кокандского ханства // Известия Академии наук УзССР. – 1957 г. – № 3. – С. 33-38.

Файзиев Т. О родоплеменном составе узбеков-кураминцев конца XIX - начала XX века // Общественные науки в Узбекистане. – 1963. – №11. – С.43-47.

Muhammad Hakim Khan. Muntakhab al-Tawarikh. Selected History. Vol. II. – Tokyo: Research Institute for Languages and Cultures of Asia and Africa, 2006. – 716 p.

Muhammad Hakim Khan. Muntakhab al-Tawarikh. Selected History. Vol. I. – Tokyo: Research Institute for Languages and Cultures of Asia and Africa, 2009. – 666 p.

Mulla Muhammad Yunus Djan Shighavul Dadkhah Tashkandi. The Life of 'Alimqul: A Native Chronicle of Nineteenth Century Central Asia. Ed. and trans. by Beisembiev T. K. – London: Routledge, 2003. – 400 p.

Sartori, Paolo. Visions of Justice: Sharī'a and Cultural Change in Russian Central Asia. – Leiden and Boston, MA: Brill, 2017. – xvi + 392 pp.

Жулдыз М. Тулибаева

Сүлеймен Демирел атындағы университеті, Қаскелең, Қазақстан

Әбу Убайдаллах Мұхаммед мемуарларындағы Ташкент уәлайаты және Дешті Қыпшақ

Андатпа. Мақалада Әбу Убайдаллах Мұхаммедтің «Хуласат ал-ахвал» («Жағдайлар [өмір] резюмесі») атты қоқандық тарихи-мемуарлық еңбегі және онда XIX ғасырда Қоқанхандығының құрамында болған Өзбекстанның Ташкент облысы мен Оңтүстік Қазақстан блыстарының жергілікті тарихы туралы берілген мәліметтері зерттеледі. Парсы тілінде жазылған «Хуласат ал-ахвал» шығармасында автор өз өмірінің негізгі кезеңдері және оның Ташкент уәлайаты билеушісінің әкімшілігінде кеңсе хатшысы мен салық жинаушыдан салық жинау істері бойынша басқарушы ретінде ұзақ жылдар бойығы қызметі туралы баяндалған.

Бұл зерттеудің мақсаты – «Хуласат ал-ахвал» еңбегінде Ташкент уәлайаты және Дешті Қыпшақтың әлеуметтік-экономикалық жағдайы мен әкімшілік басқару жүйесі туралы берілген жаңа материалдарды, сондай-ақ атаулы өңірдің тарихи географиясы бойынша деректерді ғылыми айналымға енгізу.

«Хуласат ал-ахвал» бойынша анықталған деректік материалдар Әбу Убайдаллах Мұхаммедтің өмірбаяндық жазбаларында қоқандық жоғары лауазым шенеуніктерінің қызметтері, 1826-1865 жылдар аралығында Ташкент уәлайатында орын алған күрделі ішкі саяси жағдайлар туралы тың деректер бар екендігін көрсетті. Әбу Убайдаллах Мұхаммедтің мемуарларында Ташкент уәлайаты мен Дешті Қыпшақта болған оқиғаларға қатысты субъективті бағалаулар берілгендігіне қарамастан автор қоқандық шенеуніктердің жүргізген ішкі саясатына қатысты теріс көзқарас ұстанған уәлайат тұрғындарының белгілі бір бөлігінің көңіл-күйін жеткізеді.

«Хуласат ал-ахвал» әлі егжей-тегжейлі зерттелмеген, өйткені осы түпнұсқа тарихи дереккөздің көптеген нақты мәліметтері осы уақытқа дейін жеткілікті зерттелмеген және оқырман қауымға кең ауқымына қол жетімді емес.

Түйін сөздер: Әбу Убайдаллах Мұхаммед; Хуласат ал-ахвал; мемуарлар; Ташкент уәлайаты; Дешті Қыпшақ; Қоқан шенеуніктері.

Zhuldyz M. Tulibayeva

*Suleyman Demirel University, Kaskelen, Kazakhstan***Tashkent vilayet and Desht-i Kipchak in the memoirs of Abu Ubaydallah Muhammad**

Abstract. This article examines the Khoqand historical and memoir work *Khulasat al-ahwal* (Summary of circumstances [of life]) by Abu Ubaydallah Muhammad and his information on the local history of the Tashkent region of Uzbekistan and the regions of South Kazakhstan, which were part of the Khoqand Khanate in the 19th century. In *Khulasat al-ahwal*, compiled in Persian, the author outlines the main stages of his life and many years of service in the administration of the ruler of the Tashkent vilayet, where he held various positions – from a clerk and secretary to a tax collector and head of tax collection.

The purpose of this paper is to introduce into academic discourse new material on the socio-economic situation and the administrative system of governance in the Tashkent vilayet and Desht-i Kipchak contained in *Khulasat al-ahwal*, as well as provide source information on the historical geography of this region.

The revealed factual material from *Khulasat al-ahwal* showed that the autobiographical records of Abu Ubaydallah Muhammad contain original data on the activities of Khoqand senior officials, the difficult internal political situation in the Tashkent vilayet in the period from 1826 to 1865. The memoirs of Abu Ubaydallah Muhammad reflected subjective assessments of the events taking place in the Tashkent vilayet and Desht-i Kipchak. However, the author conveys to us the moods of certain sections of the population of the vilayet, who had a negative attitude towards the domestic policy pursued by the Khoqand officials.

Khulasat al-ahwal has yet to be studied in detail since much of the factual information of this original historical source has not yet been studied enough and is not available to a wide readership.

Keywords: Abu Ubaydallah Muhammad; *Khulasat al-ahwal*; memoirs; Tashkent vilayet; Desht-i Kipchak; Khoqand officials.

References

Abd al-Gafur. *Zafar-nama-yi Khudayar Khan* [Book of victories of Khudayar Khan]. Manuscript of the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan. No. 598. F. 1b-65a. (Persian).

Abu Ubaydallah Muhammad. *Khulasat al-ahwal* [Summary of circumstances [of life]]. Manuscript of the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan. No. 2084. F. 1b-239b. (Persian).

Beysembiyev T.K. *Kokandskaya istoriografiya: Issledovaniye po istochnikovedeniyu Sredney Azii XVIII – XIX vv.* [Kokand historiography: A study on the source study of Central Asia in the 18th - 19th centuries], (Print-S LLP, 1263 p.). (Russian).

Nabiyev R.N. *Iz istorii Kokandskogo khanstva (Feodal'noye khozyaystvo Khudoyarkhana* [From the history of the Kokand Khanate (Feudal economy of Khudoyarkhan)], (Fan, Tashkent, 1973, 387 p.). (Russian).

Mirza Alim Tashkandi. *Ansab al-salatin va tavarikh al-khavakin* [Genealogies of sultans and chronicles about khakans]. Manuscript of the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan. No. 1314/I. F. 1b-179b. (Chagatai).

Mullah Avaz Muhammad Khukandi. *Tuhfat al-tavari-i khani* [Khan's gift in chronicles]. Manuscript of the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan. No. 9455/I. F. 1b-343a. (Persian).

Mulla Muhammad Yunus Jan. *Tarikh-i Alikuli amir-i lashkar* [History of Alikuli amir-i lashkar]. Manuscript of the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan. No. 12136. F. 1a-92b. (Chagatai).

Muhammad Amin Bek. *Anjum al-tavarikh* [Chronicles' stars]. Manuscript of the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan. No. 11366. F. 1b-153b. (Persian).

Muhammad Salih-Khoja Tashkandi *Tarikh-i Jadida-yi Tashkand* [New history of Tashkent]. Manuscript of the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan. No. 7791. F. 1b-1040b. (Persian).

Muhammad Hakimkhan. Muntahab at-tavarih. Preparation of the facsimile text, introduction and indexes by A. Mukhtarova. In two books. (Donish, Dushanbe, 1983-1985, 905 p.). (Persian).

Tulibayeva Zh.M. Persoyazychnyye istochniki po istorii kazakhov i Kazakhstana XIII – XIX vv. [Persian-language sources on the history of the Kazakhs and Kazakhstan in the 13th - 19th centuries], (L.N. Gumilyov ENU, Astana, 2006, 256 p.). (Russian).

Urunbayev A. Neizvestnaya rukopis' po istorii Kokandskogo khanstva. Proceedings of the Academy of Sciences of the UzSSR. [Unknown manuscript on the history of the Kokand Khanate. Proceedings of the Academy of Sciences of the UzSSR]. 1957. No. 3. P. 33-38. (Russian).

Fayziyev T. Orodoplemennom sostave uzbekov-kuramintsev kontsa XIX - nachala XX veka. Obshchestvennye nauki v Uzbekistane [On the tribal composition of the Uzbek-Kuramins of the late 19th - early 20th centuries. Social sciences in Uzbekistan]. 1963. No. 11. P. 43-47. (Russian).

Muhammad Hakim Khan. Muntakhab al-Tawarikh. Selected History. Vol. II. Tokyo: Research Institute for Languages and Cultures of Asia and Africa, 2006. 716 p. (Persian).

Muhammad Hakim Khan. Muntakhab al-Tawarikh. Selected History. Vol. I. Tokyo: Research Institute for Languages and Cultures of Asia and Africa, 2009. 666 p. (Persian).

Mulla Muhammad Yunus Djan Shighavul Dadkhah Tashkandi. The Life of 'Alimqul: A Native Chronicle of Nineteenth Century Central Asia. Ed. and trans. by Beisembiev T. K. (Routledge, London, 2003, 400 p.). (English)

Sartori, Paolo. Visions of Justice: Sharī'a and Cultural Change in Russian Central Asia. (Brill, Leiden and Boston, MA, 2017, xvi + 392 pp.). (English)

Сведения о авторе:

Тулибаева Жулдыз Мусаевна – доктор исторических наук, профессор Университета имени Сулеймана Демиреля, Каскелен, Казахстан

Tulibayeva Zhuldyz Musaevna – doctor of historical sciences, professor of Suleyman Demirel University, Kaskelen, Kazakhstan

История нефтяной промышленности Ферганской долины в период Кокандского ханства и колониальный эпоху Российской империи

Хуснида Э. Эргашева

Национальный университет Узбекистана, Ташкент, Узбекистан

E-mail: ergasheva.xusnida@bk.ru

<https://orcid.org/0000-0001-5381-4583>

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-142-1-123-134>

Аннотация. В статье исследуется история добычи нефти примитивными методами и путем бурения нефтяных скважин в Ферганской долине в период Кокандского ханства и эпоху колониализма Российской империи, развитие нефтеперерабатывающей промышленности во взаимосвязи со всеми отраслями народного хозяйства. Статья посвящена истории развития нефтяной промышленности Ферганской долины, процессам добычи нефти бурением на основе архивных документов фондов Национального государственного архива Узбекистана, научных исследований зарубежных и отечественных исследователей. Становление нефтяной промышленности в Ферганской долине осуществлялось в середине XIX века при Кокандском ханстве. К началу XX века началось бурение нефтяных скважин. В результате внедрения в нефтяную промышленность иностранного капитала, внедрения новых методов, технологий и средств добычи нефти, использования передового опыта в этой области промышленности эта отрасль преуспела достигнув высоких промышленных масштабов. Но в годы Первой мировой войны темпы добычи нефти в Ферганской долине снизились, как и на всей территории империи. Это было связано с закрытием внешнеторговых путей из-за войны, сокращением объема капитала, вложенного в этот сектор, привлечения к войне квалифицированных рабочих нефтяной промышленности и в результате процесса национализации после государственного переворота. В исследовании процесса становления и формирования нефтяной промышленности в регионе для детального подхода к теме использованы сравнительный, исторический и факторный анализ. Выводы и предложения в статье разработаны с использованием актуальных научно-исследовательских работ, уникальных архивных материалов, а также, включает соответствующую хронологию, статистику, периодизацию и выводы по теме.

Ключевые слова: добыча нефти примитивными методами; переработка нефти; бурение нефтяных скважин; динамика добычи нефти.

Received 08.12.2022. Revised 12.12.2022. Accepted 20.02.2023. Available online 30.03.2023.

For citation:

Ergasheva H.E. The history of the oil industry in the Fergana Valley during the period of the Kokand Khanate and the colonial era of the Russian Empire // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2023. – Vol. 142. – No. 1. – С. DOI: 10.32523/2616-7255-2023-142-1-123-134

Для цитирования:

Эргашева Х.Э. История нефтяной промышленности Ферганской долины в период Кокандского ханства и колониальный эпоху Российской империи // Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева. Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2023. – Т. 142. – №. 1. – С. DOI: 10.32523/2616-7255-2023-142-1-123-134

Введение

В мировой истории нефть, как основа жидкого углеводородного топлива имеет большое значение, она известна человечеству с древних времен, из нее производятся различные нефтепродукты и используются как движущая сила в переработке, производстве, транспортировке многих других товаров. Доведение процесса добычи и переработки нефти до промышленного уровня относится к середине XIX века. Раньше нефть добывали простыми примитивными методами, основанными на ручном труде, позже нефть добывали ручным бурением и бурением с помощью техники. В результате возросшего спроса на нефть на мировом рынке возросло внимание к нефтяной отрасли. В результате широко применялись новые технологии добычи и переработки нефти. На территории нашей современной Узбекистана первая нефтяная промышленность была создана в Ферганской долине.

В статье исследуется история нефтяной промышленности Ферганской долины с середины XIX века до конца Первой мировой войны, то есть на границе Кокандского ханства и Российской империи. В этом направлении проведено несколько исследований, создано много работ. Среди работ, написанных до сегодняшних дней, научные исследования, проведенные в советский период, отличаются тем, подходят к теме с точки зрения колониальной идеологии. В научных исследования, проведенные в годы независимости по истории развития отрасли имеет особое значение, так как осуществляются на принципах исторической правды и объективности освещения развития промышленности, инфраструктуры, природы и экологии в связи с благополучием народа Узбекистана.

Материалы и методы

В изучении истории нефтяной промышленности Ферганской долины в период Кокандского ханства и Российской

империи использованы научные трактаты и монографии на эту тему, изданные в советское время и годы независимости, учебники, принятые исторические нормативные документы, относящиеся к данной области, а также информация, содержащаяся в годовых отчетах предприятий нефтяной отрасли региона. В работах, написанных в колониальный период Российской империи, в исследованиях, проведенных в советский период и в годы независимости, а также частично в научных исследованиях зарубежных ученых тема анализируется с точки зрения эпохи. В советский период Ш. Музапаров вел научно-исследовательскую работу на тему «Культура и быт узбеков-нефтяников Ферганской долины». В работе Ш. Музапарова приведены сведения о добыче нефти на Андижанском, Полвонтошском, Южно-Оламушикском, Северо-Сохском, Чимионском, Наманганском нефтяных месторождениях в Ферганской долине и о рабочих, работающих в нефтяной промышленности (Музапаров, 1967). В годы независимости И.Н. Джамолходжи проводил научные исследования на тему «История становления и развития нефтяной промышленности в Ферганской долине» (1860-1917 годы). В диссертации, подготовленной И.Н. Джамалходжи, он изучил сырьевые ресурсы правительства Российской империи в регионе, историю эксплуатации нефтяных ресурсов русскими и иностранными предпринимателями, нефтяными компаниями (Жамолхожи, 2004). В ходе изучения публикаций и научных исследований по теме, они были разделены на три группы. В первую группу он включил литературу колониального периода Российской империи, во вторую группу — издания советского периода, а в третью группу изучил и проанализировал литературу периода независимости. Сведения по истории нефтяной промышленности Ферганской долины в период Кокандского ханства и Российской империи можно найти в книгах Х.Н. Бобобекова «История Коканда» (Бобобеков, 1996), И.О. Брода «Подземные

ресурсы нефти и газа СССР», Х.Х. Ахмадова (Брод, 1956), М.А. Мусаева, А.М. Сыркина, Л.Ш. Махмудова, М.А. Такаевой «Добыча, переработка и исследование грозненской нефти в течение XIX - начала XX веков» (Ахмадова и др., 2018), А.Р. Мухидова, Т.Т. Тожиева «Черное золото Узбекистана» (Мухидов, Тожиев, 1972), монографии Х.М. Абдуллаева «Подземные ресурсы Узбекистана на службе социализма» (Абдуллаев, 1949) и А.А. Абидова, О.Г. Хайитова, И.Х. Холисматова «Геология нефти и газа» (Абидов и др., 2005).

Данная статья посвящена изучению истории нефтяной промышленности Ферганской долины в период Кокандского ханства и Российской империи. В этот период, после распада Кокандского ханства, Российская империя в результате внедрения российских и иностранных инвестиций в процесс изучения, исследования и освоения природных богатств колонии увеличила добычу нефти в Ферганской долине до промышленного уровня, при исследовании этого процесса использованы сравнительный, исторический и факторный анализ для освещения темы. Выводы и предложения разработаны с использованием актуальных научно-исследовательских работ, архивных материалов.

Результаты

Нефть, считающаяся стратегическим энергоресурсом, использовалась для нужд человека с древних времен. С древних времен нефть добывалась и использовалась для различных целей на Северном Кавказе, в Месопотамии, Египте, Бирме, Малайзии, Китае, Румынии, в том числе в Ферганской долине Узбекистана и ряде других стран. Нефтедобывающая и перерабатывающая промышленность в Ферганской долине была поднята на промышленный уровень местными ремесленниками и предпринимателями, проживающими в Кокандском ханстве с середины XIX века, а к началу XX века внимание к этой отрасли возросло. В результате нефтяная промышленность достигла своего расцвета с точки зрения той эпохи.

Нефтяная промышленность республики – одна из старейших отраслей промышленности. Ряд исторических данных подтверждает, что история добычи нефти в Ферганской долине действительно имела место в историческом прошлом. Об этом промысле в Ферганской долине упоминают в своих записях многие историки, географы и путешественники. Первые сведения о добыче нефти в Средней Азии можно найти в трудах греческих, арабских и русских ученых (Музапаров, 1967: 2).

Исторические сведения о наличии нефтяных скважин в Кокандском ханстве и Хорезмской области восходят к периоду до н.э. древнегреческий историк Плутарх сообщал, что перед походом Александра Македонского в Индию «Начальник царских спальников, македонянин по имени Проксен, готовя у реки Окс место для палатки Александра, обнаружил источник густой и жирной жидкости. Когда вычерпали то, что находилось на поверхности, из источника забила чистая и светлая струя, ни по запаху, ни по вкусу не отличавшаяся от оливкового масла, такая же прозрачная и жирная. Это было особенно удивительным потому, что в тех местах не растут оливковые деревья. Рассказывают, что в самом Оксе вода очень мягкая, и у купающихся в этой реке кожа покрывается жиром» (Плутарх, 1961: XXXV), а позже видел, что нефть стояла на поверхности земли в селении Майлисой, расположенном на севере Ферганской долины, и использовал ее для своих нужд. По словам местных жителей, нефтяная скважина в районе Майлисой позже эксплуатировалась под именем Александра Македонского (Мухидов, Тожиев, 1972: 18).

Месторождения нефти, обнаруженные в Ферганской долине, широко использовались местными ремесленниками. Врачи, хорошо разбирающиеся в медицине, использовали черную маслянистую жидкость, наполненную естественными недрами земли, в качестве лекарства. Люди приезжали из дальних мест и брали из глубин бутылки, наполненные неочищенной сырой нефтью, и использовали ее как лекарство от зуда и кожных болезней (Абдуллаев, 1949: 14).

Нефть широко использовалась в военных целях. Осажденные врагом защищались, обливая нападающих горящим керосином. Те, кто атаковал врага, сжигая нефтепродукты на стрелах (Мухидов, Тожиев, 1972: 9). Видно, что люди эффективно использовали нефтепродукты издревле.

Добыча нефти формировалась с середины XIX века местными ремесленниками методом сбора нефти из открытых колодцев, основанным на ручном труде. Местные ремесленники и предприниматели, жившие в ханстве, добывали нефть из нефтяных скважин примитивными способами, например, замачиванием в тряпках, или из поверхностных колодцев с помощью ковшей и ведер (Мухидов, Тожиев, 1972: 10). В этот период способ добычи нефти бурением был только открыт в мировой нефтяной промышленности и еще не применялся на территории ханства. Добываемая нефть использовалась в основном для нужд населения — в медицинских целях, как дешевое топливо для освещения, в ремеслах и в военных целях. В Российской империи, начиная с 1823 г., на Северном Кавказе братья Василий, Макар и Герасим Дубинины, крепостные крестьяне, начали промышленное производство из нефти керосина путем перегонки (Ахмадова и др., 2018: 8) стали наблюдаться большие сдвиги в сфере. Керосиновые продукты более удобны, чем сырая нефть, для медицинских и осветительных целей, и их использование стало популярным. Керосин считался самым дешевым и удобным из всех известных в то время ламповых масел (Брод, 1956: 3). В 1853 году польским аптекарем Игнацием Лукасевичем была изобретена и быстро стала популярной керосиновая лампа, которая была самой эффективной по мощности освещения среди осветительных приборов того времени (свечей, абажуров и т.п.). По этой причине широко развернулось извлечение керосина из нефти.

Химическое свойство нефти, полученной с месторождений на территории Кокандского ханства, облегчала процесс извлечения из нее керосина. То есть отсутствие тяжелых

отложений в составе нефти позволяло получать больше керосина при затрате меньших технологических затрат на перегонку нефти (Брод, 1956: 4). Изделия местных ремесленников имели важное значение не только для нужд населения, проживающего в ханстве, но и во внешней торговле. Ремесленники и предприниматели, жившие в ханстве, с успехом использовали нефтяные скважины для производства продукции на экспорт в соседние страны.

В целях использования, выявленных на территории ханства нефтяных скважин местные ремесленники и предприниматели получили разрешение на аренду нефтяных скважин в архивных источниках есть сведения о том, что в Кокандском ханстве велась разработка нефтяных месторождений и добыча нефтепродуктов на основе разрешения хана. В частности, зафиксировано, что местный предприниматель Полвон и купец Михаил Федоров арендовали нефтяное месторождение за 1000 рублей для добычи нефти в городе Намангане с ханским ярлыком (Национальный архив Республики Узбекистан (далее НАРУз.) Ф.И-1, Оп.15. П.256. Л.4. об.). Кроме того, аналогичные сведения можно найти в работах русских ученых, проводивших исследования на территории Кокандского ханства. Исследователь А.П. Федченко в 1868-1871 годах, исследуя Южный Тянь-Шань, Ферганскую долину, Алой, Памирские горы, обнаружил, что в этих районах много нефтяных источников. А.П. Федченко, исследуя географию изучаемых им мест и нравы народов, в своем научном труде под названием «Путешествие в Туркестан» писал, ещё одним что его интересовало в исследованиях была нефть. В своем научном труде он фиксирует сведения об открытии Хаджи Юнусом из Ташкента нефтяного источника у подножия горы Махрам и о том, что Хаджи Юнус получил ханский ярлык с просьбой о разрешении пользоваться нефтяной скважиной у Кокандского хана. (Федченко, 1875: 39) В статье другого русского ученого А.А. Кушакевича, опубликованной в журнале «Русское географическое общество» в 1871

году, пишет, что на территории Кокандского ханства, включая Ферганскую долину, имеется более 200 нефтяных источников. Позднее, в источниках есть сведения, о том, что в 1878 году Г.Д. Романовский также нашел во многих местах Ферганской долины нефтяные источники (Мухидов, Тожиев, 1972: 19). Если обратить внимание на сведения, приведенные в источниках, то можно отметить, что на территории Кокандского ханства было много нефтяных скважин, и на их использование было получено разрешение хана.

Местные ремесленники и торговцы, жившие в ханстве, добывали нефть и изготавливали из нее необходимые продукты для нужд населения. После ликвидации Кокандского ханства Российская империя присвоила себе существующие нефтяные месторождения в этом районе и занялась поиском новых нефтяных месторождений.

В 1868 году русские купцы Хлудов, Захо и Громов первыми начали использовать нефтяные источники, находившиеся на территориях Кокандского ханства. Но эти купцы быстро закончили свою работу. В качестве причины они назвали высокую стоимость доставки и другие невыгодные условия. Российские купцы рассчитывали на большую прибыль, но это не окупилось в их бухгалтерских книгах. Поэтому они быстро закончили работу (Абдуллаев, 1949: 14).

Становление нефтяной промышленности в Ферганской долине осуществлялось в середине XIX века при Кокандском ханстве. В середине XIX века в Кокандском ханстве сложились многие ремесленные традиции. Изделия и товары потребления, изготовленные ремесленниками, имели большое значение во внутренней и внешней торговле. В Кокандском ханстве существовали различные виды ремесленничества, и изделия, созданные ремесленниками, были популярны по всей Средней Азии и в странах Востока (Бобобеков Х., 1996: 100). Ремесленники, жившие в ханстве, развивали ремесленные традиции, разумно используя дарованные природой ресурсы. Например, в вышеупомянутой диссертации И.Н. Джамолходжи содержатся следующие

положения о том, как использовалась нефть ремесленниками в Кокандском ханстве. В период ханства в Ферганской долине производили подкладочные ткани, называемые «нафти» и «кора нафти» (черная нефть). Были и такие ткани, как «Нафти-и расми» (обычная Нафти) и «Нафти бека сали». Из ткани «Нафти» шили пальто (тўн, сўзана) для дворян и княгинь. Ткань «Нафти» добавляется в сарпо «чилла кочди» для только что родивших женщин. Например, в 1872 году для султана Муродбека были сотканы ковер, подстилаемый под ноги во время молитвы и носки из ткани «Нафти». Султан Мурадбек был беком Маргиланского вилоята в ханстве (Жамолхожи, 2004: 42).

Первые геологические исследования в Туркестане проводились в Ферганской долине. В конце XIX века русский геолог А.П. Федченко 1871 году, Н.А. Северцев 1873 году, И.В. Мушкетов 1876 году, Г.Д. Романов 1876 году, А.Ф. Миддендорф 1882 году отправились в Ферганскую долину с целью выявления месторождений нефти и провели геологические исследования.

К 1900-м годам специалисты-геологи В.И. Вебер, Д.В. Голубятников, В.Д. Соколов, В.А. Обручев, К.П. Калицкий проводили научные исследования с целью выявления новых месторождений нефти в Ферганской долине. В 1912-1914 годах геолог К.П. Калицкий составил геологическую карту участков Майлисой, Риштан, Шорсув и Сельрохо в Ферганской долине, где расположены месторождения нефти (Ходжаев и др., 1973: 10).

До революции 1917 года в России поисками, разведкой и эксплуатацией нефтяных месторождений Туркестана занимались ряд частных предприятий и артелей. Они проводили разведку месторождений на основе исследований, оценок и анализов В.И. Вебера, Д.В. Голубятникова, В.Д. Соколова, В.А. Обручева, К.П. Калицкого. Также были составлены карты, показывающие районы, богатые нефтью. Русские предприниматели Д.П. Петров и А.Д. Германов, опираясь на эти источники, дешево купили некоторые земельные участки в Ферганской долине (Абидов и др, 2005:109-110).

В 1880-1883 годах на участке Локан, расположенном в Камышбашинском районе Ферганской долины, были прорыты 4 нефтяные разведочные скважины, остатки которых сохранились до сих пор. Эти нефтяные скважины были пробурены ударным способом глубиной до 36,2 метра и шириной 219 мм (8 дюймов). Имеются сведения, что из первых прорытых нефтяных скважин добывалось от 5 до 12 тонн нефти, а из скважин глубиной 2-2,5 метра в сутки добывалось 10 тонн нефти. В то время Д.П. Петров был первым предпринимателем, начавшим промышленную добычу нефти. В 1885 году Д.П. Петров купил несколько нефтяных промыслов. В том же году он обнаружил в Шорсуве нефтяные скважины на глубине 35-40 метров и вручную выкопал на этом месторождении две скважины. Длинным ковшом с задвижкой на забое два рабочих из этих скважин добывали 400-500 кг нефти в сутки и 100-130 тонн нефти в год. Предприниматель Д.П. Петров построил себе небольшой завод, на котором добывал керосин путем перекачки нефти. Отсепарированный керосин он продавал в Ташкенте, Андижане и других городах (Эргашев и др., 2008: 18).

Обсуждение. Первые нефтяные скважины, вырытые в Ферганской долине, находились очень близко к поверхности земли. В результате исследований геологов установлено, что в Ферганской долине имеется 4 нефтяных горизонта (Мухидов, Тожиев, 1972: 19).

В 1898 году группа предпринимателей под руководством инженера С.А. Ковалевского приступила к поиску нефтяных месторождений в районе деревень Чимион и Яркотан Ферганской долины, опираясь на рекомендации геолога-палеонтолога Г.Д. Романовского. В результате ударным способом было пробурено несколько скважин. К 1901 году была пробурена первая скважина ударным способом с помощью механизированной машины. В 1904 году был вскрыт нефтяной пласт глубиной 278 метров и нефть хлынула фонтаном. В сутки из этой скважины добывалось 130 тонн нефти (Абидов и др., 2005: 110).

До этих пор нефть использовалась по мере ее просачивания на поверхность скважины. Необходимость строительства нефтеперерабатывающего завода в этом районе возникла в результате просачивания нефти из-под земли. С этого года в Ферганской долине в районе станции Ванновский началось строительство первого в Центральной Азии нефтеперерабатывающего завода. Этот завод был построен железнодорожным инженером А.Н. Ковалевским и введен в эксплуатацию в 1906 году. В результате переработки нефти на заводе были получены содержащиеся в нефти керосин и мазут (Мухидов, Тожиев, 1972: 21). Строительство этого завода послужило толчком к развитию нефтяной промышленности.

После ввода завода в эксплуатацию интерес к нефтяной промышленности Ферганской долины возрос, и стал поступать иностранный капитал. К 1907 году Чимионское нефтяное месторождение было куплено братьями Нобель, фирмой, занимавшейся нефтяной промышленностью в Российской империи. Братья Нобель имели большой опыт работы в нефтяной промышленности. Компания братьев Нобель также заняла свое место в мировой нефтяной промышленности. В 1878 году компания братьев Нобель построила первый в мире танкер «Зороастр» грузоподъемностью 242 тонны и начала транспортировать нефть из Баку, Азербайджан, в Царицын (Волгоград), Россия.

Профессор Паул Стивенс, английский исследователь, изучавший историю международной нефтяной промышленности, сравнивает деятельность компании «Братья Нобель» с деятельностью треста Standard Oil Trust, принадлежащего известному американскому миллиардеру Д.Д. Рокфеллеру, и оценивает его как конкурента в Европе и Российской империи (Stevens, 2013). Видно, что фирма братьев Нобель смогла конкурировать с ведущими мировыми фирмами и имела собственный опыт. Опираясь на этот опыт и большие вложения, фирма братьев Нобель после

покупки нефтяных месторождений Чимион приступила к исследованиям в этой территории. В 1909-1910 годах в результате разведки местности было открыто яркотанское нефтяное месторождение близ Чимиона и начата добыча нефти. В результате этих исследований росла нефтяная промышленность Ферганской долины. Фирма братьев Нобель просуществовала до 1918 года, то есть до национализации горнодобывающей промышленности Туркестана.

Изучение истории становления и развития этой важной отрасли промышленности, с одной стороны, позволяет более глубоко проанализировать общественно-политические процессы этого периода, а также пролить свет на темпы и логику развития всех отраслей народного хозяйства, в частности, промышленность и производство, транспорт, с исторической точки зрения. Это повышает важность изучения истории становления и развития месторождения. Следует признать, что формирование и развитие нефтяного бурения и связанной с ним отрасли в регионе началось раньше, чем в таких странах, как Саудовская Аравия, Кувейт, Иран, входящих в первую десятку на мировом рынке нефти (Сергеева, 2011).

Нефтяное месторождение Чимион было куплено фирмой братьев Нобель. Используя достаточный опыт, новыми технологиями и иностранным капиталом

для развития нефтяной промышленности, нефть, добытая при бурении нефтяных скважин, с помощью насосов направляется на нефтеперерабатывающий завод по специальным трубам. В результате начался новый этап в нефтяной промышленности. К 1913 году объем добычи нефти с Чимионских нефтепромыслов увеличился до 13 тысяч тонн. Но во время Первой мировой войны добыча нефти сократилась. Этому повлияло несколько факторов.

Во-первых, в годы мировой войны экспорт нефтепродуктов сократился в результате закрытия из-за войны внешнеторговых путей.

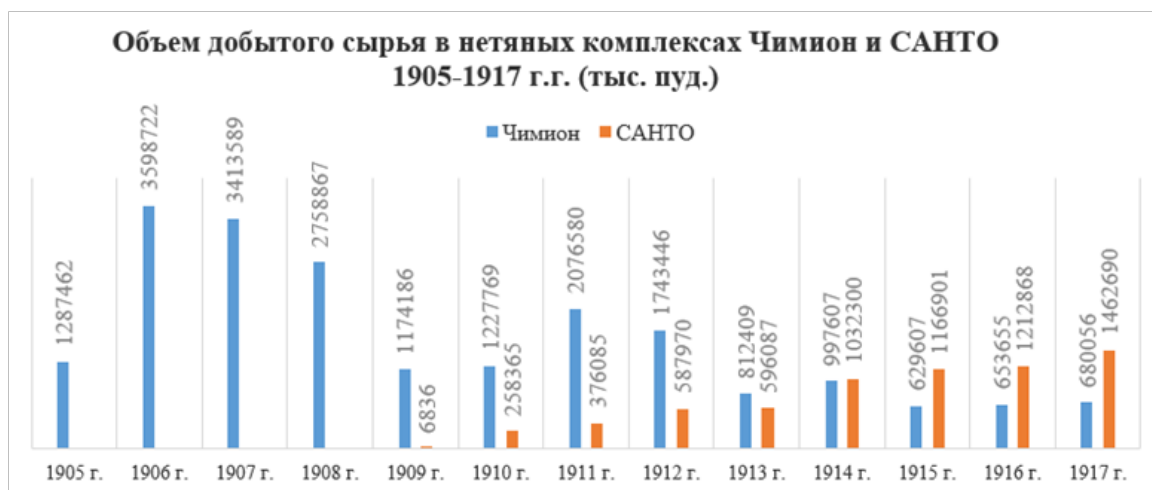
Во-вторых, из-за войны объем капитала, вложенного в этот сектор, резко сократился, поэтому уменьшились объемы добычи нефти.

В-третьих, на изменение объемов добычи нефти повлияло и привлечение к войне квалифицированных рабочих нефтяной промышленности.

В-четвертых, в результате государственного переворота в Российской империи показатели в этой сфере снизились. Например, в 1916 году из нефтяных скважин в Ферганской долине было добыто 11 900 000 тыс. пудов нефти, а в 1917 г. из нефтяных скважин было добыто 2 141 292 пудов нефти (НАРУз. Ф. Р-101, Оп.1. П.17. Л. 45).

Помимо чимионских нефтяных месторождений в Ферганской долине, к 1908 году у села Сель-Рохо в на территории

Диаграмма № 1

современного Таджикистана были начаты нефтеразведочные работы и открыто несколько нефтяных скважин. Добыча нефти из выявленных нефтяных скважин бурением показала свою эффективность. В результате нефть была добыта с глубины 245 метров, а в 1909 году возле станции Мельникова был построен нефтезавод.

В 1912 году группа торговцев основала САНТО (Среднеазиатское нефтепромышленное и торговое общество) на базе нефтяного месторождения Сель-Рохо. В этот период это общество руководилось управлением находящимся в городе Петербурге. Бурение, добыча нефти велась нефтезаводом возведенном у железнодорожной станции Мельникова. К 1915 году был построен нефтеперегонный и перерабатывающий завод. На заводе от нефтяного состава отделяли керосин и мазут и направляли по трубам на станцию Мельникова (Мухидов, Тожиев, 1972: 20).

Объемы добычи нефти с нефтепромыслов обоих заводов, расположенных в Ферганской долине, в годы Первой мировой войны уменьшились. Можно наблюдать эту ситуацию на основе диаграммы № 1 (НАРУЗ. Ф. Р-27, Оп.1. П.1119. Л.67-71).

Если обратить внимание на показатели, представленные в таблице, в годы Первой мировой войны объемы добычи нефти резко сократились. Этот процесс, также был обусловлен вышеупомянутыми факторами. Однако в результате развития транспорта и логистики, автомобилестроения и других отраслей промышленности в империи, возросла потребность в нефти и нефтепродуктах, в частности добываемых в Ферганской долине. Этот процесс привел к развитию технологий нефтепереработки.

С 1901 нефтяные скважины стали бурить механизированным способом. Но, несмотря на это, в связи с тем, что многие работы выполнялись вручную, в 1901-1917 годах в районах Чимион, Яркотан, САНТО Ферганской долины было проделано 34 900 метров буровых работ, что составляет в среднем 2000 метров в год. (Музапаров,

1967:19). Это, в свою очередь, свидетельствует о том, насколько в то время были сложны процессы добычи нефти из скважин.

К 1910-м годам, в результате начала бурения нефтяных скважин на нефтепромыслах в Ферганской долине братьями Нобелями дизельными двигателями "Ludwing Nobel", "Poylar", "Felzer", "Otto Dietz", местные рабочие работали по 12-14 часов в сутки. Руководство компании разрешало только нефтяникам-мусульманам, работавшим на месторождениях Чимион, вернуться с работы лишь в Курбан-Байрам (Жамолхожи, 2004: 96). До Первой мировой войны на нефтяных месторождениях Чимиона работали русские, иранцы, узбеки, таджики, киргизы, казахи, татары и армяне. Во время Первой мировой войны на временных работах работали военнопленные чешской, австрийской, венгерской и немецкой национальностей. Их разместили в шахтерских бараках. Самой большой постройкой в казармах шахтеров был рабочий корпус, состоявший из 8 отдельных домов, расположенных рядом друг с другом. В каждом рабочем корпусе размещается 450-500 человек. В этих домах размещались русские, татары, иранцы, позже военнопленные чехи, венгры, немцы, а также узбеки, приезжающие на заработки из дальних деревень (Музапаров, 1967: 91).

В 1917 году на нефтепромыслах Чимион, Яркотан, САНТО в Ферганской долине было пробурено 68 скважин глубиной 280-300 метров. Скважины такой глубины бурились ударным способом в течение полутора-двух лет. На Чимионском нефтяном месторождении ударное бурение производилось на железных штангах бакинским способом ударно-штангового бурения. На нефтяном месторождении Санто добыча нефти осуществлялась грозненским методом ударно-канатного бурения (Музапаров, 1967: 25). В период с 1904 по 1917 год на территории Туркестана было добыто 437,3 тыс. тонн, в среднем 33,6 тыс. тонн в год и примерно 95 тонн нефти в сутки, эти показатели можно проследить на диаграмме №2. (Музапаров, 1967: 26).

Диаграмма №2

Закключение (выводы)

Как и на многих месторождениях Российской империи, добыча нефти в Ферганской долине велась частными предпринимателями без соблюдения обычных правил охраны недр, что привело к обводнению и преждевременному изтощению ряда нефтяных скважин. В результате добыча нефти на некоторых месторождениях была прекращена (Музапаров, 1967:27).

Таким образом, с середины XIX века, то есть во времена Кокандского ханства и начала XX века, процессы добычи и переработки нефти в Ферганской долине усилились. Местные ремесленники и предприниматели примитивными методами собирали

нефть из действующих нефтяных скважин, заготавливали необходимые продукты для вывоза за границу, вместе с обеспечением потребностей местного населения, продвигали работы по добыче и переработке нефти. К началу XX века началось бурение нефтяных скважин. В результате внедрения в нефтяную промышленность иностранного капитала, внедрения новых методов и средств добычи нефти, использования передового опыта в этой области промышленности эта отрасль росла. Но в годы Первой мировой войны темпы добычи нефти в Ферганской долине снизились, как и на всей территории империи, в результате Россия сильно отстала от США в конкуренции на мировом рынке нефти.

Список литературы

- Stevens P. History of the International Oil Industry. In: Dannreuther R., Ostrowski W. (eds) Global Resources. Palgrave Macmillan, London. https://doi.org/10.1057/9781137349149_2/ [Электронный ресурс] (URL) https://link.springer.com/chapter/10.1057/9781137349149_2 (дата обращения: 01.12.2022).
- Абдуллаев Х.М. Ўзбекистон ер ости бойликлари социализм хизматида. – Тошкент: 1949. – 48 б.
- Абидов А.А., Хайитов О.Ф., Холисматов И.Х. Нефть ва газ геологияси. – Тошкент: 2005. – 267 б.
- Адылов А.Т. Нефтяные и газовые месторождения Узбекистана. Книга 1. Ферганская межгорная впадина. – Тошкент: Фан, 1973. – 199 с.
- Ахмадова Х.Х., Мусаева М.А., Сыркин А.М., Махмудова Л.Ш., Такаева М.А. Добыча, переработка и исследование грозненской нефти в течение XIX – начало XX веков. Москва, 2018. – 146 с.
- Бобобеков Х. Қўқон тарихи. – Тошкент: Фан, 1996. – 240 б.
- Брод. И.О. СССРнинг ер ости нефть ва газ бойликлари. – Тошкент: 1956. – 51 б.
- Жамолхожи И.Н. Фарғона водийсида нефть саноатининг шаклланиш ва ривожланиш тарихи (1860-1917 йй.): тарих фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун тайёрланган диссертация. Ҳимоя қилинган: 07.00.02. – Тошкент: 2004. – 150 б.

- Лексаев Ф.П., Хуторов А.М. Нефтяная и газовая промышленность Узбекистана. – Москва: 1967. – 207 с.
- Музапаров Ш. Культура и быт узбеков-нефтяников Ферганской долины.: диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Ташкент: 1967. – 265 с.
- Муҳидов А.Р., Тожиёв Т.Т. Ўзбекистоннинг қора олтини. – Ташкент: Фан, 1972. – 34 б.
- Плутарх. Александр и Цезарь. Перевод Ботвинник М., Перельмутера И., Лампсакова К. и Стратановского Г. – Москва: 1961. – 494 с.
- Сергеева З. Х. Ключевые этапы в истории освоения ресурсов углеводородного сырья // Вестник Казанского технологического университета. 2011. №2. [Электронный ресурс] (URL) <https://cyberleninka.ru/article/n/klyuchevye-etapy-v-istorii-osvoeniya-resurov-uglevodorodnogo-syrya> (дата обращения: 10.02.2022).
- Федченко А.П. Путешествие в Туркестан. – Москва: 1875. – 177 с.
- Ходжаев А.Р., Акрамходжаев А.М., Азимов П.К., Муҳидов А.Р., Ким Бен Чан,
- Эргашев И., Абдуллаев Ғ.С., Қодиров М.Х., Холимов И.Х. Нефть ва газ конлари геологияси. Дарслик. – Ташкент: “Шарқ”, 2008. – 479 б.
- Эргашева Х. Фарғона вилоятида нефть саноатининг шаклланиши // ЎЗМУ хабарлари. – 2022. № 1/2/1. – С. 48-52.

Хуснида Е. Ергашева

Ўзбекистон Ўлттық университети, Ташкент, Ўзбекистон

Қоқан хандығы және Ресей империясының отаршылдық дәуіріндегі Ферғана алқабының мұнай өнеркәсібінің тарихы

Аңдатпа. Мақалада Қоқан хандығы мен Ресей империясының отаршылдығы дәуіріндегі Ферғана алқабында қарабайыр әдістермен және мұнай ұңғымаларын бұрғылау арқылы мұнай өндіру тарихы, мұнай өңдеу өнеркәсібінің барлық салаларымен байланыста дамуы қарастырылады. Мақала Ферғана алқабындағы мұнай өнеркәсібінің даму тарихына, Ўзбекистон Ұлттық мемлекеттік мұрағаты қорындағы мұрағат құжаттары негізінде бұрғылау арқылы мұнай өндіру процестеріне, шетелдік және отандық зерттеушілердің ғылыми зерттеулеріне арналған. Ферғана алқабында мұнай өнеркәсібінің қалыптасуы ХІХ ғасырдың ортасында Қоқан хандығы тұсында жүзеге асты. ХХ ғасырдың басында мұнайды бұрғылау басталды. Мұнай өнеркәсібіне шетел капиталын енгізу, мұнай өндірудің жаңа әдістерін, технологиясын және құралдарын енгізу, осы салада озық тәжірибені пайдалану нәтижесінде бұл сала жоғары өнеркәсіптік ауқымға көтеріліп, табысқа жетті. Бірақ бірінші дүниежүзілік соғыс кезінде бүкіл империя аумағындағыдай Ферғана алқабында мұнай өндіру қарқыны төмендеді. Бұған соғысқа байланысты сыртқы сауда жолдарының жабылуы, бұл салаға салынған капитал көлемінің азаюы, білікті мұнайшылардың соғысқа тартылуы, мемлекеттік төңкерістен кейінгі ұлттандыру процесінің нәтижесі әсер етті. Өңірдегі мұнай өнеркәсібінің қалыптасу және қалыптасу процесін зерттеуде тақырыпты жан-жақты қарастыру үшін салыстырмалы, тарихи және факторлық талдаулар қолданылды. Мақалада тұжырымдар мен ұсыныстар ағымдағы ғылыми еңбектерді, бірегей мұрағаттық материалдарды пайдалана отырып әзірленді, сонымен қатар тақырып бойынша тиісті хронология, статистика, кезеңдік және қорытындыларды қамтиды.

Түйін сөздер: қарабайыр әдістермен мұнай өндіру; мұнай өңдеу; мұнай ұңғымасын бұрғылау; мұнай өндіру динамикасы.

Husnida E. Ergasheva

National University of Uzbekistan, Tashkent, Uzbekistan

The history of the oil industry in the Fergana Valley during the period of the Kokand Khanate and the colonial era of the Russian Empire

Abstract. The article examines the history of oil production by primitive methods and by drilling oil wells in the Fergana Valley during the period of the Kokand Khanate and the era of colonialism of the Russian Empire,

the development of the oil refining industry in conjunction with all sectors of the national economy. The article is devoted to the history of the development of the oil industry in the Ferghana Valley, the processes of oil production by drilling on the basis of archival documents from the funds of the National State Archives of Uzbekistan, scientific research by foreign and domestic researchers. The formation of the oil industry in the Fergana Valley was carried out in the middle of the 19th century under the Kokand Khanate. By the beginning of the 20th century, oil drilling began. As a result of the introduction of foreign capital into the oil industry, the introduction of new methods, technologies and means of oil production, the use of advanced experience in this industry, this industry has succeeded, reaching a high industrial scale. But during the First World War, the rate of oil production in the Ferghana Valley declined, as in the entire territory of the empire. This was due to the closure of foreign trade routes due to the war, the reduction in the amount of capital invested in this sector, the involvement of skilled oil workers in the war, and the result of the nationalization process after the coup d'état. In the study of the process of formation and formation of the oil industry in the region, comparative, historical and factor analysis was used for a detailed approach to the topic. The conclusions and proposals in the article are developed using current research papers, unique archival materials, and also include the relevant chronology, statistics, periodization and conclusions on the topic.

Keywords: oil production by primitive methods; oil refining; oil well drilling; dynamics of oil production.

References

- Stevens P. History of the International Oil Industry. In: Dannreuther R., Ostrowski W. (eds) Global Resources. Palgrave Macmillan, London. https://doi.org/10.1057/9781137349149_2/ [Electronic resource] Available at: https://link.springer.com/chapter/10.1057/9781137349149_2 (accessed: 01.12.2022). [in English]
- Abdullaev H.M. Uzbekistan's underground resources at the service of socialism [Underground wealth of Uzbekistan in the service of socialism]. (Tashkent, 1949, 48 p). [in Uzbek].
- Abidov A.A., Khaitov O.G., Kholismatov I.Kh. Oil and gas geology [Oil va gas geology]. (Tashkent, 2005, 267 p). [in Uzbek].
- Akhmadova Kh.Kh., Musaeva M.A., Syrkin A.M., Makhmudova L.Sh., Takaeva M.A. Production, processing and research of Grozny oil during the XIX - early XX centuries [Extraction, processing and research of Grozny oil during the XIX – early XX centuries]. (Moscow, 2018, 146 p.) [in Russian].
- Bobobekov H. Kokand history [History of Kokand]. (Tashkent, Science, 1996, 240 p.) [in Uzbek].
- Brod. I.O. Underground oil and gas resources of the USSR. (Tashkent, 1956, 51 p.) [in Uzbek].
- Jamalhoji I.N. The history of the formation and development of the oil industry in the Fergana Valley (1860-1917): dissertation prepared for the degree of candidate of historical sciences [The history of the formation and development of the oil industry in the Fergana Valley (1860-1917.)]. Protected: 07.00.02. - Tashkent: 2004. - 150 p. [in Uzbek].
- Leksashev F.P., Khutorov A.M. Oil and gas industry of Uzbekistan [Oil and gas industry of Uzbekistan]. – Moscow: 1967. – 207 p. [in Russian].
- Muzaparov Sh. Culture and life of the Uzbek oil workers of the Ferghana Valley [Culture and way of life of Uzbek oilmen of the Ferghana Valley]: Thesis for the degree of candidate of historical sciences. (Tashkent, 1967, 265 p.) [in Russian].
- Muhidov A.R., Tojiev T.T. The black gold of Uzbekistan [Black gold of Uzbekistan]. (Tashkent, Science, 1972, 34 p.) [in Uzbek].
- Plutarch. Alexander and Caesar. Translated by M. Botvinnik, I. Perelmuter, K. Lampsakov and G. Stratanovsky - Moscow: 1961. - 494 p. [in Russian].
- Sergeeva Z.Kh. Key stages in the history of the development of hydrocarbon resources [Clavis gradus in historia evolutionis opum hydrocarbon], Bulletin of the Kazan Technological University. 2011. №2. [Electronic resource] Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/klyuchevye-etapy-v-istorii-osvoeniya-resursov-uglevodorodnogo-syrya> (accessed: 02/10/2022). [in Russian].
- Fedchenko A.P. Journey to Turkestan [In viaggio Verso Est]. (Moscow, 1875, 177 p.) [in Russian].
- Khodzhaev A.R., Akramkhodzhaev A.M., Azimov P.K., Muhidov A.R., Kim Ben Chan, Adylov A.T. Oil and gas fields of Uzbekistan [Sobre o destino & os quinze problemas]. Book 1. Fergana intermountain depression. – (Tashkent, Fan, 1973, 199 p). [in Russian].

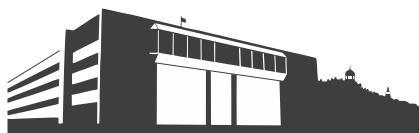
Ergashev Y., Abdullaev G.S., Kadirov M.Kh., Kholimatov I.Kh. Geology of oil and gas fields. Textbook [Editione p. oleum et gas agris. Libro]. (Tashkent, «Sharq», 2008, 479 p.) [in Uzbek].

Ergasheva H. Institutio olei industriae In Regione Fergana [Formation of the oil industry in Fergana region], ACTA NUUz. 2022. No. 1/2/1. P. 48-52. [in Uzbek].

Сведения об авторе:

Эргашева Хуснида Эсоналиевна – докторант Национального университета Узбекистана, Ташкент, Узбекистан.

Ergasheva Husnida Esonalievna – doctoral student at the National University of Uzbekistan, Tashkent, Uzbekistan.

Философия независимой жизни: состояние инклюзивного образования в Казахстане (обзорный анализ современных исследований)

Айнур К. Абдина¹, Анар А. Уызбаева^{2*}
Марал Б. Жанарстановна³

Astana IT University, Астана, Казахстан

*Автор для корреспонденции:

anar.uyzbayeva@astanait.edu.kz

¹<https://orcid.org/0000-0002-1819-7492>

²<https://orcid.org/0000-0003-4354-705X>

³<https://orcid.org/0000-0002-0343-2904>

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-142-1-135-157>

Аннотация. Люди с ограниченными возможностями имеют право на полноценное участие в жизни общества. Философия независимой жизни связана с самоопределением, с тем, чтобы люди с ограниченными возможностями решали, что для них лучше. Для преодоления ими барьеров, существующих в социальном пространстве, необходимы не только пандусы, специальное оборудование и обученный персонал, но и изменение отношения людей. Речь идет не о благотворительности, а о правах. Необходимо принятие соответствующих законов, создание полноценно развитой социальной инфраструктуры и дружелюбной окружающей среды. Авторы статьи рефлексировали над понятием «философия независимой жизни», выделяя его ключевой момент – концептуализацию проблем инвалидности и выстраивания адекватного отношения в обществе к людям с ограниченными возможностями здоровья (ОВЗ) и особыми образовательными потребностями (ООП).

Центральное место в философии независимой жизни занимает инклюзивный подход. Несомненно, проблема адаптации лиц с ООП к системе образования является одним из актуальнейших вопросов в глобальном дискурсе об инвалидности. В то же время, нельзя утверждать, что исследования в области инклюзивного образования получили достаточно широкое распространение в мировом научном сообществе и образовательном пространстве. Существуют огромные различия между национальными уровнями исследований и их интерпретационными рамками. Для выявления состояния инклюзивного образования в Казахстане, авторами предпринята попытка обзорного анализа современных научных исследований в данной области, проведенных отечественными учеными. Кроме того, делается акцент на еще одном важном моменте инклюзивного образования – на ассистивных технологиях.

Ключевые слова: Философия независимой жизни; инклюзивное образование; ограниченные возможности здоровья; особые образовательные потребности; ассистивные технологии.

Received 22 January 2023. Revised 25 January 2023. Accepted 31 January 2023. Available online 30 March 2023.

For citation:

Abdina A.K., Uyzbayeva A.A., Zhanarstanova M.B. Philosophy of independent living: the state of inclusive education in Kazakhstan (overview analysis of modern research) // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2023. – Vol. 142. – No. 1. – С. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-142-1-135-157>

Для цитирования:

Абдина А.К., Уызбаева А.А., Жанарстановна М.Б. Философия независимой жизни: состояние инклюзивного образования в Казахстане (обзорный анализ современных исследований) // Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2023. – Т. 142. – №. 1. – С. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-142-1-135-157>

Введение

Философия независимой жизни имеет всеобъемлющий характер. Она охватывает как практические решения для интеграции людей с ограниченными возможностями, так и уровень гражданских свобод и прав человека. Независимая жизнь – это нечто большее, чем индивидуальная цель. Она включает в себя изменение социальных отношений. Философия независимой жизни выступает за равные возможности для всех, за самоопределение каждого человека, независимо от его расы, пола, возраста и состояния здоровья.

Согласно Закону РК «О социальной защите инвалидов в Республике Казахстан», люди с ограниченными возможностями обладают всей полнотой общественных, социально-экономических и личных прав и свобод, включая права на обеспечение доступа к информации и качественному образованию (Закон РК «О социальной защите инвалидов в Республике Казахстан», 2005). Начиная с 2000 года в Республике Казахстан развиваются новые принципы в образовательной политике в отношении людей с ограниченными возможностями, одним из которых является развитие инклюзивного образования. Данный принцип нашел отражение и подкреплен следующими законодательными актами, как Закон «Об образовании», Государственная программа развития образования и науки РК на 2020-2025 годы, Конвенция о правах инвалидов, ратифицированная Казахстаном в 2015 году, Конвенция по борьбе с дискриминацией в области образования (2016 г.), а также Закон «О социальной и медико-педагогической коррекционной поддержке детей с ограниченными возможностями» (Закон РК «Об образовании», 2014; Постановление Правительства РК «Об утверждении Государственной программы развития образования и науки РК на 2020-2025 годы», 2019; Закон РК «О ратификации Конвенции о правах инвалидов», 2015; Закон РК «О социальной и медико-педагогической коррекционной поддержке детей с ограниченными возможностями», 2002).

Вместе с тем отсутствие необходимых условий для полноценного участия в образовательном процессе данной категории учащихся, отвечающих их индивидуальным потребностям и возможностям, а также применение недостаточно эффективных методов обучения, приводят к тому, что большинство людей этой категории не могут получить хорошее образование, профессию и подготовиться к жизни в обществе. Ситуация усугубляется тенденцией ежегодного увеличения количества данной категории среди подрастающей молодежи. На 28.07.2022 численность лиц, имеющих инвалидность в РК – 707 980 человек (Информационный портал, 2022), тогда как в 2010 года насчитывалось 680 000 (Постановление Правительства РК, 2019). Причем 26 000 человек из общего количества на 2022 год (около 1.6% от всего населения страны) имеют ограниченные возможности по слуху. При этом львиную долю составляют подростки с 16 до 18 лет, проживающих в сельской местности (Информационный портал, 2022).

Также наблюдается разрыв между количеством учащихся с особыми образовательными потребностями (ООП) в средних общеобразовательных учреждениях (95497 на декабрь 2020) и учащихся с ООП в средне-профессиональных и высших учебных заведениях (2900 и 3520 соответственно) (МОН РК, 2020). Данный факт может говорить о том, что более 80% учащихся с ООП не решаются продолжать обучение и не имеют профессии, а, следовательно, полностью не вовлечены в жизнь общества. Пандемия COVID-19 еще больше обострила имеющиеся проблемы в реализации инклюзивного образования. И использование вспомогательных технологий в инклюзивном образовательном процессе выступает единственно верным решением. «Доступ к вспомогательным технологиям для ребенка с инвалидностью может стереть границы между жизнью в изоляции наряду с социальной отчужденностью и жизнью с реальными возможностями получить качественное образование и полностью раскрыть свой потенциал» (сайт Юнисеф, 2019). Помимо этого, в Конвенции о правах

инвалидов предусмотрено, что правительства должны предоставлять доступные вспомогательные технологии всем, кому они необходимы (сайт Юнисеф, 2019).

Исходя из вышесказанного, целью данной обзорной статьи является исследование философии независимой жизни как концептуализации проблемы инвалидности, направленной на выстраивание справедливого и адекватного отношения к инвалидам и правильное структурирование общественного пространства в целом. Кроме того, авторы отслеживают состояние инклюзивного образования в Республике Казахстан через анализ современных казахстанских исследований, а также уровень использования ассистивных технологий в инклюзивном образовании.

Материалы и методы

При работе над статьей авторы опирались на следующие нормативно-правовые документы Республики Казахстан: Закон РК «О социальной защите инвалидов в Республике Казахстан», Закон «Об образовании», Государственная программа развития образования и науки РК на 2020-2025 годы, Конвенция о правах инвалидов, ратифицированная Казахстаном в 2015 году, Конвенция по борьбе с дискриминацией в области образования (2016 г.), а также Закон «О социальной и медико-педагогической коррекционной поддержке детей с ограниченными возможностями».

Кроме того, авторы статьи использовали методы сравнительных исследований, концептуального и герменевтического анализа философских и научных текстов для определения концептов «независимая жизнь», «философия независимой жизни», «инклюзивное образование», «ассистивные технологии».

Авторами статьи был произведен поиск научных статей отечественных ученых в Национальной академической библиотеке г. Астаны, на платформе Google Scholar, Science Direct на русском и английском языках по

ключевым фразам «ассистивные технологии, Казахстан», «вспомогательные технологии, Казахстан», «цифровые технологии, Казахстан», «информационные технологии, Казахстан» с диапазоном охвата периода с 2000 по 2022 годы. Из электронных поисковиков основным источником послужила платформа Google Scholar, так как в ней было представлено большее количество публикаций как на русском, так и на английском языке. Например, по ключевой фразе «assistive technology, Kazakhstan» нашлось 18 000 источников, тогда как на платформе Science Direct примерно 1000 статей с одним ключевым словом «Kazakhstan», а поиск по фразе «inclusive education, Kazakhstan» в последней платформе выдал 725 источников, среди которых только 2 публикации соответствовали искомой фразе. В одной из этих публикации рассматривается психологический аспект инклюзивного образования, что не входит в предмет нашего исследования (Baimenova, Bekova, Zhubakova, 2015).

Исходя из цели статьи были сформулированы основные вопросы и гипотезы исследования: 1) Что такое философия независимой жизни и для чего она необходима? 2) Каков уровень изученности инклюзивного образования в Казахстане в современных научных исследованиях отечественных авторов? 3) Каковы роль и практика применения ассистивных (вспомогательных) технологий в инклюзивном образовании в Казахстане?

Гипотезы искомого исследования:

1) Философия независимой жизни необходима для концептуализации проблемы инвалидности и выстраивания адекватного отношения в обществе к людям с ограниченными возможностями здоровья и особыми образовательными потребностями. 2) В Казахстане отсутствует четкая структуризация и детализация категориального аппарата в вопросах инклюзивного образования, а также наблюдается разрыв между реальной ситуацией и официальными данными о практике применения инклюзивного

образования. 3) Несмотря на то, что роль вспомогательных технологий в инклюзивном образовании за последние годы значительно возросла, оснащение и использование ассистивных технологий в Казахстане находятся не на должном уровне.

Обсуждение

Предлагаемая авторами тема исследования обсуждалась в мировой науке с разных позиций. К основным аспектам обсуждения философии независимой жизни можно отнести труды следующих авторов: Носек П., Нарита Ю., Дарт Ю., Дарт Дж. и Кристева Ю. В изучении инклюзивного образования в Казахстане авторы сделали основной акцент на труды эксперта, доктора педагогических наук, профессора КазНПУ им. Абая Мовкебаевой З.А. К обсуждению вопросов по ассистивным технологиям инклюзивного образования были привлечены работы практиков-исследователей Абдыкаимова З. и Габдрешова Г.Е.

Авторы статьи участвовали в обсуждении исследуемой темы на следующих научных форумах и площадках: в 2015 году на VII российском философском конгрессе (Абдина, 2015), с 2016 по 2018 годы на международных и республиканских научных конференциях (Уызбаева, 2016, 2017, 2018; Абдина, 2016, 2018), в 2018 году в журнале БД Scopus (Абдина, Жанарстанова, 2018). Кроме того, авторы исследования занимаются проблемами эйджизма, в том числе, аспектами качества жизни и равных возможностей пожилого населения (Абдина, 2021, 2022).

Философия независимой жизни

Каждый человек мечтает о независимой жизни, и у каждого свое представление о свободе. Еще Аристотель писал, что свобода предполагает достижение счастья через способность руководствоваться собственными желаниями и волей.

Если у большинства людей исполнение мечты о свободной, независимой жизни

сопряжено с ограничениями индивидуально-личностного характера, например, отсутствием стремления освободиться от финансовой или иной зависимости от других людей, непониманием того, для чего нужна свобода, нежеланием менять привычный образ жизни, прокрастинацией, обязательствами перед другими людьми и прочими реальными и надуманными проблемами, то для определенной части населения Земли воплощение мечты о независимой жизни связано, в первую очередь, с ограничениями физического социального пространства.

В научной литературе термин «независимая жизнь» достаточно долгое время носил медицинский характер, то есть, был связан с функциональными способностями людей с физическими нарушениями выполнять обычные действия повседневной жизни с различным уровнем поддержки. Независимая жизнь фокусировалась на физическом функционировании, мотивации и дефиците навыков человека с ограниченными возможностями, а не на физических барьерах отношения, существующих в обществе в целом.

В середине XX века борьба за гражданские права получает существенное развитие во всем мире. Борьба за расовое равенство открывает дорогу и другим очевидным социальным проблемам, которые сознательно или бессознательно, задвигались подальше от публичных обсуждений и принятия решений. Начинается постепенное переосмысление проблем, связанных с ограниченными возможностями здоровья людей. Философы и ученые пытаются обратить внимание общественности не только на физические проблемы, но и на гораздо более серьезные и значительные вопросы о полноценном участии инвалидов в жизни общества (Fundamental Principles of Disability, 1975; Strasbourg Resolution, 1989; Ratzka, 1992).

К концу XX века становится очевидной необходимость в философии независимой жизни, в концептуализации проблем инвалидности, в декларации прав людей с ограниченными возможностями здоровья, в

выстраивании справедливого и адекватного отношения к инвалидам, в правильном структурировании общества в целом. Инвалидность не медицинская проблема, а проблема неравных возможностей, провозглашают сторонники философии независимой жизни.

Если обратиться к исследованиям философии независимой жизни, то одним из фундаментальных трудов, написанных в конце прошлого века по данной проблеме является научное эссе «A Philosophical Foundation for the Independent Living & Disability Rights Movements» (Nosek, Narita, Dart, Dart, 1982). В данном эссе отражен философский взгляд на независимую жизнь, проведено исследование о природе независимой жизни, представлены философские концепции из разных культур и уроки из личного опыта авторов. Значимость исследования заключается в том, что благодаря подобным дискурсам тема независимой жизни начинает приобретать универсальную идентичность и собственную систему ценностей. Соответственно, создается почва для обсуждения различных аспектов независимой жизни и формирования фундамента философии независимой жизни.

В XXI веке философия независимой жизни продолжает развиваться на более высоком интеллектуальном уровне. Значительным шагом в развитии философии независимой жизни и концептуализации проблем лиц с ограниченными возможностями здоровья является включение в данный дискурс известного французского философа и психоаналитика Юлии Кристевой.

Жан Грю в своей статье «Риторика различия: Юлия Кристева и инвалидность» (Grue, 2013) отмечает, что в последние годы философ Юлия Кристева занялась проблемами инвалидности как в своем академическом качестве, так и в качестве советника французского правительства по политическим и законодательным вопросам. Это не только показатель развивающихся исследовательских интересов Юлии Кристевой, но и симптом все более заметного статуса инвалидности как темы междисциплинарных исследований.

Подход Юлии Кристевой направлен на сближение инвалидов и лиц, не являющихся инвалидами, положив конец маргинализации и изоляции людей с ограниченными возможностями. Особенно четко этот подход отображен в письме Юлии Кристевой Президенту Французской Республики о людях с ограниченными возможностями (Kristeva, 2003) и статье «Свобода, равенство, братство и... уязвимость» (Kristeva, 2010).

«Подход Юлии Кристевой представляет значительный интерес с точки зрения как теории инвалидности, так и политики в области инвалидности из-за вопроса, который является одновременно нерешенным и центральным для этих областей: что представляет собой взаимосвязь между инвалидностью как единичным или обобщающим маркером идентичности и инвалидностью как изменчивым, зависящим от контекста свойством – и как теория инвалидности и политика в области инвалидности должны быть сформулированы таким образом, чтобы сохранить общие характеристики людей с ограниченными возможностями, не игнорируя их различия?» (Grue, 2013). Речь идет не об ответе на данный вопрос, а о самой постановке вопроса, что является значительным шагом в продвижении философии независимой жизни.

«Философия независимой жизни основана на предположении, что люди с ограниченными возможностями должны иметь те же гражданские права, возможности и контроль над выбором в своей собственной жизни, что и люди без инвалидности», – отмечают Пол К. Лонгмор и Джулия Сейн в «Истории и философии независимой жизни» (Longmore, Sain, 2004).

В США существует множество организаций, оказывающих повсеместную помощь лицам с ограниченными возможностями здоровья. Одна из них – Florida Independent Living Council – очень четко формулирует концепцию философии независимой жизни в действии. Вот что они пишут:

– «Философия независимой жизни в действии означает, что, когда архитектор проектирует здание, оно должно быть

концептуализировано таким образом, чтобы быть легко доступным для всех, а не только для тех, кто способен подниматься по лестнице или открывать двери без альтернативных способов входа. Как культура, мы должны ожидать, что здания, которые обслуживают общественность, должны вмещать всю общественность. Это имеет радикальные последствия для того, как мы формируем наше физическое окружение.

– Философия независимой жизни в действии означает, что, когда дети идут в школу, учителя должны учитывать индивидуальные потребности каждого ученика, а не просто потребности статус-кво. Это имеет радикальные последствия для того, когда мы формируем умы, составляющие наше социальное окружение.

– Философия независимой жизни в действии означает, что у каждого человека есть обязанности, которые сопровождают каждое право, но что эти обязанности не включают необходимость преодолевать навязанные обществом физические барьеры и установки, которые не имеют ничего общего со способностями человека. Скорее всего, они имеют прямое отношение к сознательному и бессознательному выбору, который мы коллективно делаем как общество, что ограничивает участие людей с ограниченными возможностями в жизни общества в целом.

– Философия независимой жизни способствует контролю потребителей за услугами, самоопределению и равному доступу, и участию во всех аспектах общественной жизни на том уровне, которого желает индивид. Независимая жизнь не обязательно означает жизнь в одиночку, но это означает наличие равных условий для игры, чтобы у каждого была возможность и право делать это, если он захочет» (Independent Living Philosophy & History).

Если перевести философию независимой жизни в действии на наши казахстанские реалии, то мы увидим не очень обнадеживающую картину. Да, сейчас стали строить здания с обязательным пандусом для инвалидов колясок, или пристраивать

пандусы к уже существующим зданиям. Но насколько они реально работают? Чтобы ответить на этот вопрос магистрантам специальности «Стандартизация и сертификация», в качестве практического задания было поручено провести небольшое исследование о пандусах в одном из районов города Астана (задание было направлено на проверку освоения научно-исследовательских компетенций магистрантами, поэтому анализ не был документально зафиксирован). Оказалось, что большинство исследованных пандусов не соответствуют стандартам, то есть, по ним невозможно подняться в здание инвалидам-колясочникам без посторонней помощи, так как наклонная поверхность расположена слишком вертикально. По некоторым пандусам невозможно подняться по той причине, что их небольшой размер не помещает в ширину инвалидную коляску. Почему никто не замечает этих несоответствий? Потому что в нашей культуре лица с ограниченными возможностями здоровья сидят по домам, а не тестируют общественные пространства, как должно было бы быть в обществе равных возможностей.

Наши соотечественники, побывав за границей, часто делятся впечатлениям о том, что в Европе очень много инвалидов, делая вывод, что казахстанская нация намного здоровее европейской. Скорее, наше общественное пространство менее приспособлено к активной жизни людей с ограниченными возможностями здоровья. Или, что еще печальнее, наш менталитет не приемлет равных возможностей инвалидов и лиц без инвалидности. То есть, мы стесняемся своих инвалидов и предпочитаем, чтобы они сидели дома и не «мозолили» глаза. В обществе, где мораль диктуют «уятмены», такое отношение вполне возможно. Поэтому, мы утверждаем, что казахстанское общество нуждается в адекватном восприятии философии независимой жизни, в реализации ее концептуальных основ и выстраивании эффективных структурных отношений в обществе. Одним из ключевых решений данной проблемы является полномасштабная

реализация инклюзивного образования, в том числе с использованием ассистивных технологий. Исходя из вышеизложенного, авторы акцентируют внимание на обзорном анализе исследований отечественных ученых в области инклюзивного образования.

Инклюзивное образование в Казахстане

Проблемы и состояние инклюзивного образования в Казахстане активно обсуждаются в научных кругах со времен приобретения независимости. Условно весь массив казахстанской научной литературы можно разделить на несколько групп:

1) Работы, посвященные инклюзивному образованию в общеобразовательных учреждениях – детских садах и школах (Артюшина, 2008; Калашникова, 2012; Максименко, 2012; Ткачук, 2009). При этом, несмотря на достаточно широкое освещение и пристальное внимание к проблемам адаптации детей с ООП в данных учреждениях, все еще имеются проблемы, требующие изучения. Во-первых, в отечественной научной литературе нет четкой терминологии в сфере инклюзивного образования. Так, инклюзия, подразумевающая включение детей с ООП в социально-образовательную среду, гораздо шире предшествующему пониманию безбарьерной среды преимущественно для детей с ОВЗ. Более того, для первых речь может идти об «интегрированном обучении», в то время как для последних – «инклюзивным образованием». Оба этих понятия не являются эквивалентными. Как отмечает Мовкебаева З.А. между данными понятиями должна быть дифференциация, так как отдельные категории детей с ООП (например, дети-мигрантов, дети семей беженцев, оралманов, дети с трудностями в социальной адаптации и т.д.) могут быть интегрированы в общее образование «...(и давно уже обучаются) на общих основаниях», в то время как другие дети «могут быть интегрированы в общее образование только при наличии специальных условий» (Мовкебаева, 2016). При интегрированном обучении «индивидуальные

образовательные потребности учащихся остаются неудовлетворенными», так как интеграция происходит в среду, не учитывающую особенности данной категории детей, а педагогическая практика меняется незначительно.

В силу чего, унификация категорий может привести к упущениям в методиках преподавания различных групп учащихся. Инклюзивное образование должно способствовать успешной адаптации и включению всех детей в образовательный процесс, не зависимо от состояния здоровья, социального, экономического, национально-территориального и других факторов.

При этом, создание безбарьерной среды, совершенствование материально-технической базы школ, методологическое развитие с учетом инклюзивного образования играют важную роль. Однако, понятие инклюзивного образования этим не ограничивается. Среди основных рекомендаций по совершенствованию инклюзивной культуры в дошкольном и школьном образовании авторы обращают внимание на необходимость более активной деятельности просветительского характера по вопросам инклюзии не только среди педагогического состава и администрации школ, но и среди родителей, детей (Мамырханова, Каппасова, 2020; Чукотаев, Нуртазина, 2014).

2) Вторую группу работ составляют исследования, посвященные профессиональной деятельности педагогов в условиях инклюзии (Мовкебаева, 2013; Оралканова, 2014; Аубакирова, 2017; Рымханова, 2019). В данных исследованиях основной акцент делается на подготовку педагогов в общеобразовательные учреждения, в то время как высшие учебные заведения остаются вне поля зрения данной отрасли. При этом, даже в сфере профессиональной педагогической подготовки учителей в школах, существуют пробелы в сфере инклюзивного образования, где, в первую очередь, необходимо повышать общий уровень «инклюзивной компетентности» будущих учителей. В

большинстве казахстанских вузов существует отдельная дисциплина, посвященная вопросам педагогической подготовки в условиях инклюзии. Однако, подготовка специализированных кадров не должна ограничиваться коротким промежутком времени или отдельно взятым курсом. Это должен быть непрерывающийся процесс. Как отмечает Жомартова А. «педагогов необходимо готовить к разнообразию в классе, а не к конкретным категориям обучающихся», при этом, данный процесс подготовки должен быть на всем «...пути их подготовки в стенах университета», а не ограничиваться одной дисциплиной (Жомартова, 2021). Учитель должен быть готов не только к работе с детьми с ООП, но «и знать методы и технологии организации совместной деятельности детей с ООП и детей с обычным развитием» (Аубакирова, 2017). Это необходимо, чтобы предотвратить психологический и эмоциональный изоляционизм детей с ООП. Кроме того, отсутствует комплексный подход в вопросах психолого-педагогической подготовки в условиях инклюзии в разных направлениях – тьюторов, при надомном обучении, психолого-педагогическое сопровождение и др. (Рымханова, 2019). Практика показывает, что для работы тьютором в школьном учреждении достаточно пройти курсы повышения квалификации, продолжительностью в несколько дней, что является не достаточным для получения необходимых навыков в работе с детьми с ООП, так как к каждому ребенку с ООП необходим индивидуальный подход, требующий перманентного, непрерывающегося обучения.

Еще одним немаловажным моментом, влияющим на развитие инклюзивного образования в Казахстане, является разрыв между официальной и реальной статистикой. Как отметила депутат Мажилиса Республики Казахстан VII созыва Динара Закиева, «условия (для инклюзии – прим. авт.) были созданы не более чем в 10% школ, в то время как Министерство просвещения РК указывало 78,8%» (Закиева, 2022).

Попытка скорректировать официальные статистические данные может лишь усугубить и замедлить темпы развития инклюзивного образования в стране. Больше внимание следует уделить не столько официальному количеству школ с инклюзивными условиями обучения, сколько фактической реализации культуры инклюзии. Кроме того, финансовый аспект также может способствовать манипуляциям в вопросах инклюзии. Подушевое финансирование для детей с ограниченными возможностями здоровья (ООП) в два раза выше, чем для детей общеобразовательной группы. В связи с этим, школы могут проявлять финансовый интерес к привлечению детей с ООП. Выделяемые средства должны быть направлены на создание условий для инклюзивного образования таких детей, однако, данных о реальном распределении средств для создания инклюзивной среды недостаточно.

В указанном выше депутатском запросе, Д. Закиева отмечает, что «в посещенных школах, которые обозначены в списке Министерства просвещения РК как школы, где созданы условия для инклюзии, нет логопеда, педагога-ассистента для ребёнка, который уже обучается в школе и нуждается в помощи специалиста...» (Закиева, 2022).

3) Третья группа исследований включает в себя анализ проблем инклюзивного образования в высших учебных заведениях Казахстана. Основной фокус делается на школьном образовании, в то время как инклюзивным условиям в вузах уделяется недостаточное внимание. При этом, для студентов с ООП также должны быть предоставлены все необходимые условия для качественного получения высшего профессионального образования. Данные условия не должны быть ограничены лишь безбарьерной средой (наличие пандусов, лифтов), но, также, необходимо «... наличие визуальной информации для слабослышащих, учебная литература, создание индивидуальных программ» и др. (Кудеринова, 2021). Хотелось отметить, что согласно Национальному докладу о состоянии

и развитии системы образования в Республике Казахстан за 2019 г. (Национальный доклад, 2019), студенты с ООП мало представлены в высших учебных заведениях. Так, в Докладе говорится, что «численность инвалидов I и II групп и инвалидов с детства, получающих высшее образование по квоте, составила 709 и 521 человек соответственно». Согласно данным Доклада, 100% вузов республики создали безбарьерный доступ для лиц с ООП, при этом нет анализа фактических проблем у данных студентов в процессе обучения, отсутствуют данные по категориям данных студентов, реальных созданных условий, не имеют ли они лишь номинальным подход. Также интерес представляет диссертационное исследование Альмухамбетовой Б.Ж., где предметом исследования выступают слабослышащие обучающиеся ВУЗа и колледжей (Альмухамбетова, 2021). В центре исследования стоит психолого-эмоциональное состояние обучающихся с задачей разработки модели исследования и основных направлений развития эмоционального состояния данной категории обучающихся, а конечный продукт – разработка программы по обеспечению оптимального уровня эмоционального состояния слабослышащих обучающихся вузов и колледжей).

Исследование, проведенное 2021 году Мовкебаевой З.А. и Ахметовой А.Е., в котором участвовали 75 вузов позволяет утверждать о недостаточных условиях вузов для реализации инклюзивного образования (особенно обучающихся слабовидящих и с нарушением опорно-двигательного аппарата) (Мовкебаева, Ахметова, 2021).

Ранее, в 2019 году образовательным центром «Билим-Центральная Азия» проведено исследование по анализу положения в организациях высшего образования по обучению обучающихся с ООП, где основной задачей было определение препятствий и причин отказа молодежи с ООП обучаться в высших учебных заведениях (Каминский, 2021).

4) В отдельную группу можно вынести исследования инклюзивного дистанционного

образования. Это обусловлено современными мировыми трендами в образовательной сфере, последствиями пандемии (COVID 2019), а также потребностями самого общества в доступности образовательных платформ для людей с ООП. Согласно Хамитовой Д. (Хамитова, 2021), «дистанционное обучение инвалидов стирает границы и барьеры», что, несомненно, правдиво. Однако, здесь также отсутствуют практические рекомендации по включению в образовательный процесс людей с нарушением слуха, имеющих свою специфику и потребности. Жомартова А.Д. (Жомартова, 2021) также рассматривает проблему подготовки будущих педагогов к инклюзивному образованию в условиях информатизированной среды, не разграничивая категории лиц с ООП. В рамках данной группы изучаются информационные технологии, помогающие инклюзивному образованию.

5) В Казахстане существует нехватка научного анализа практики применения инклюзивных техник в высшем образовании по узкоспециализированным направлениям. Данная проблематика практически не изучена, а также отсутствует единая нормативная база для обучения студентов данной категории. Так, в Типовых правилах приема на обучение в организации образования, реализующие образовательные программы высшего и послевузовского образования, лишь единожды упоминаются лица с нарушением слуха, которым лишь предоставляется дополнительное время (60 минут) при сдаче вступительного экзамена (Приказ МОН РК, 2018). В Правилах оказания сурдологической помощи населению Республики Казахстан от 2020 года вообще не предусмотрено получение высшего образования данной категорией лиц (Приказ МЗ РК, 2020). В научной литературе же представлены исследования по сурдопедагогике. Определенный анализ развития сурдопедагогике в Казахстане был осуществлен А.М. Сивинским и др. (Сивинский и др., 2019), в котором также можно проследить нехватку научных исследований данной проблематики на

современном этапе. Отдельные изыскания по обучению детей с нарушением слуха можно встретить у советских ученых (Зыкова, 1977; Корсунская, 1970; Марциновская, 1985), в то время, как среди современных ученых и практиков данная сфера практически не изучена.

Исходя из анализа имеющейся научно-профессиональной литературы Казахстана можно сделать вывод, что проблема изучения инклюзивного образования в вузах нашей страны на начальном этапе. Другим пробелом является низкий уровень использования ассистивных (вспомогательных) технологий в учебном процессе, ограниченное количество методических разработок и учебных пособий, аудио- и видеоматериалов для обучающихся с ООП.

Ассистивные технологии в инклюзивном образовании в Казахстане

Прежде чем представить анализ научных отечественных исследований по вопросу применения и роли ассистивных технологий в инклюзивном образовании в Казахстане стоит уточнить, что такое ассистивные технологии.

Ассистивные (вспомогательные) технологии – это общий термин, охватывающий системы и услуги, связанные с предоставлением вспомогательных продуктов и услуг, поддерживающие или улучшающие функционирование и независимость человека, способствуя тем самым его благополучию (ВОЗ, 2018). Данный термин включает в себя вспомогательные, адаптивные и реабилитационные устройства для людей с ограниченными возможностями. Другими словами, это «практически все, что можно использовать для компенсации отсутствия определенных способностей» (Reed, Bowser, 2005), начиная от низкотехнологичных устройств таких как костыли или специальный держатель для ручки, до более продвинутых предметов, таких как слуховые аппараты и очки, до высокотехнологичных устройств, таких как компьютеры со специальным программным обеспечением, помогающим

людям с дислексией читать. Также часто употребляемые в научной литературе «технические средства» или «вспомогательное оборудование», включают информационные и коммуникационные технологии (ИКТ), универсальные технологии, образовательные технологии, новые и инновационные технологии и доступные технологии; ими может быть «любой предмет, часть оборудования или система продуктов, которые используются для увеличения, поддержания или улучшения функциональных возможностей людей с ограниченными возможностями и помогают им обойти или компенсировать инвалидность» (Goddard, 2004: 2), чтобы участвовать в повседневной жизни.

По результатам анализа отечественных научных публикаций стоит отметить небольшое количество проведенных исследований по вопросу роли и практики использования ассистивных технологий в инклюзивном образовании. В основном внимание исследователей фокусируется на реализации и механизме дистанционного обучения, что в свете последних лет стало очень актуальным не только для инклюзивного, но и в целом всего образования. Эксперт в области инклюзивного образования Мовкебаева З.А. в одной из своих публикаций анализирует особенности исторического развития дистанционного обучения студентов с инвалидностью в Казахстане, начиная с 80-х годов и определяет 4 этапа, где 4-ый этап – массовый переход на дистанционное обучение, вызванный пандемией в 2019 году. Характеризуя последний этап развития ДО ученый отмечает: «студентам с инвалидностью уделялось недостаточное внимание по обеспечению им специальных условий с учетом их нозологий (использование информационно-коммуникативных, технических и ассистивных и др. средств, адаптация учебных материалов, педагогических методов, приемов к психофизическим особенностям студентов с инвалидностью)». Согласно результатам проведенного исследования «люди с нарушениями зрения, слуха, с нарушениями

опорно-двигательного аппарата, стали испытывать определенные сложности в выполнении значительно возросших по количеству самостоятельных заданий, стали испытывать неготовность к переходу от индивидуальных консультаций к участию во фронтальных и групповых занятиях» (Мовкебаева, Хамитова, 2021: 284).

В другой публикации Мовкебаева З.А. рассматривает деятельность консультативного центра при КазНПУ им. Абая, который способствует реализации прав, профессиональной и личностной самореализации обучающихся с ОВЗ. «... деятельность Ресурсного консультативного центра по инклюзивному образованию включает в себя два основных направления деятельности: организация в вузах РК психолого-педагогического сопровождения процесса обучения в вузах лиц с ограниченными возможностями развития и инвалидов и их дальнейшего трудоустройства; организация и координация деятельности вузов РК по подготовке педагогических кадров к работе в условиях инклюзивного образования» (Мовкебаева, 2015: 63).

Также З.А. Мовкебаева обращает внимание на необходимость совершенствования образовательных программ вузов с учетом потребностей обучающихся ОВЗ и предлагает ряд условий (требований), которые следует принять во внимание при разработке ОП, в том числе «включение в структуру образовательных программ по всем специальностям дополнительного раздела «Условия реализации примерной основной образовательной программы для инвалидов и лиц с ограниченными возможностями развития» (Мовкебаева, 2016: 24), в перечень которых она относит специальное материально-техническое обеспечение с учетом специфики ОП. З.А. Мовкебаева считает целесообразным разработку и внедрение специальных обязательных дисциплин в вузах таких как «Инклюзивное образование», «Права лиц с ограниченными возможностями развития и инвалидов». Однако научных исследований

данного ученого по вопросу использования ассистивных технологии при реализации инклюзивного образования не представлены.

Имеется ряд научных публикаций по использованию цифровых технологии в школьном обучении детей с ОВЗ, а также подготовка учителей к данному процессу (Жилбаев и др., 2017; Дмитриев, Оралбекова, 2016).

К.Н. Даркулова в своей публикации представила аналитический обзор научных работ казахстанских исследователей за 2010-2021 года по применению информационно-коммуникационных и цифровых технологий в коррекционной работе с детьми ОВЗ (с нарушением речи, зрения, слуха, с детьми ЗПР и умственной отсталостью), а также повышение квалификации педагогов-дефектологов посредством освоения возможностей ИКТ в среднем звене образования, а не высшем (Даркулова, 2021).

На начальном этапе находится изучение дополненной и виртуальной реальности в инклюзивном образовании, оценка доступности сайтов университетов для обучающихся с ОВЗ (Khasenov; R. Ismailova, Ya. Inal, 2018).

Имеются ряд публикаций отечественных исследователей-практиков в данном направлении. Так, М.У. Мукашева в своей публикации описывают специальные возможности и функции использования Windows 7 для людей с ослабленным слухом, зрением и ограниченной подвижностью, которые можно использовать в процессе обучения (Мукашева и др., 2015).

Ученый и основатель Общественного Объединения инвалидов «SEZUAL» Габрешов Г.Е. в своей научной статье представляет краткий сравнительный анализ зарубежных научных исследований в области ассистивных технологий, где большинство работ посвящено методическим аспектам обучения слепых людей чтению шрифта Брайля. Также он совместно с коллегами разработали электронно-тактильный самоучитель Брайля и внедрили данное изобретение в школе-интернате для незрячих

людей в г. Атырау (Габдрешов и др., 2022). Данной командой также разработан «биолокатор SEZUAL – это вспомогательное устройство для слепых и слабовидящих людей, позволяющее полностью ориентироваться в открытом пространстве без посторонней помощи. Устройство издает специфический высокоимпульсивный щелчок, отражающийся от отражающих объектов, чтобы предоставить информацию об их форме, материале и расстоянии до них. Возвращающееся эхо активирует область визуальной обработки в мозге обученного эхолокатора» (официальный сайт). Однако на реализацию вышеотмеченных изобретений необходимы большие финансовые вложения и ученые-изобретатели ищут инвесторов и спонсоров для своего научного проекта.

Абдыкаимов Зият – эксперт-менеджер по ассистивным технологиям и доступности в Назарбаев Университет большое внимание обращает на проблему доступности цифрового пространства в Казахстане, указывая на сложность получения государственных услуг онлайн для инвалидов, которая особо актуализировалась во время пандемии. Также отмечает, что законодательство КЗ не способствует соблюдению Конвенции ООН о правах людей с инвалидностью, которую страна ратифицировала в 2015 году. Принятая в 2017 году государственная программа «Цифровой Казахстан» также не содержит положений о доступности цифровой среды для людей с инвалидностью. Отличительными моментами публикаций Абдыкаимов Зията и интервью с ним являются всесторонний анализ с точки зрения незрячего человека кем он является и, предложенные им, рекомендации и пути решения проанализированных проблем. Помимо научных публикаций (Абдыкаимов, 2021) Зият ведет активную деятельность в социальных сетях Инстаграмм и Фейсбук, где обсуждает с общественностью проблемы и различные аспекты инклюзии в Казахстане, в том числе и цифровой.

По вопросу материально-технического оснащения учебных аудиторий вузов специальным оборудованием для

осуществления инклюзивного образования Назарбаев Университет, скорее всего, один из первых приобрел необходимое оснащение. В 2018 году был открыт кабинет ассистивных технологий, который оборудован для незрячих студентов компьютерным тифлокомплексом, также имеется необходимое оборудование, мебель и технические вспомогательные средства для работы студентов с нарушением опорно-двигательного аппарата и слабовидящих студентов (Disability Support and Inclusion, NU, 2018).

В ходе анализа имеющихся отечественных исследований было замечено отсутствие научных публикаций по анализу сайтов и документов вузов Казахстана по программе адаптации студентов ВОЗ к учебному процессу и социальной жизни университетов, где был бы прописан алгоритм или механизм сопровождения студентов с инвалидностью в образовательном пространстве инклюзивного высшего образования и/или паспорт доступности для инвалидов объектов и предоставляемых услуг, где каждая образовательная организация проводит оценку и паспортизацию доступности для инвалидов объектов и предоставляемых услуг, как это осуществляется в зарубежных вузах, например, в Череповецком государственном университете с 2012 года или в Новосибирском государственном техническом университете (Институт социальных технологий) (Денисова, Леханова, 2018; Денисова, Леханова, 2016; Осьмук, 2022).

Заключение

В результате искомого исследования были подтверждены следующие гипотезы:

1) *Философия независимой жизни необходима для концептуализации проблемы инвалидности и выстраивания адекватного отношения в обществе к людям с ограниченными возможностями здоровья и особым образовательными потребностями.* Авторы пришли к заключению, что для решения проблем лиц с ОВЗ и ООП в казахстанском социуме необходимо распространение

основ философии независимой жизни, которая провозглашает не только решение практических проблем инвалидности, но поднимает гораздо более важные вопросы концептуализации данных проблем. То есть, философия независимой жизни должна охватывать не только людей с ограниченными возможностями и членов их семей, но и всю культуру с ее правовыми, ментальными, физическими, пространственными отношениями. Казахстанское общество нуждается в адекватном восприятии философии независимой жизни, в реализации ее концептуальных основ и выстраивании эффективных структурных отношений в обществе.

2) В Казахстане отсутствует четкая структуризация и детализация категориального аппарата в вопросах инклюзивного образования, а также наблюдается разрыв между реальной ситуацией и официальными данными о практике применения инклюзивного образования. Авторы пришли к выводу, что в казахстанском законодательстве существует потребность в более четкой детализации категориального аппарата в вопросах инклюзивного образования, позволяющего разграничивать такие разные понятия как «интегрирование»

и «инклюзия». Кроме того, необходим новый подход в подготовке педагогов, работающих в условиях инклюзивного образования, где уровень инклюзивной компетентности должен повышаться перманентно. Также, авторами отмечается существующий разрыв между официальными и реальными данными по созданию инклюзивных условий в общеобразовательных учреждениях.

3) Несмотря на то, что роль вспомогательных технологий в инклюзивном образовании за последние годы значительно возросла, оснащение и использование ассистивных технологий в Казахстане находятся не на должном уровне. Пандемия коронавируса вызвала стремительный рост потребности в использовании дистанционных образовательных технологий. Что касается ассистивных технологий, анализ имеющихся научных публикаций позволяет авторам утверждать об их ограниченном использовании в инклюзивном образовании. Это объясняется, во-первых, отсутствием масштабных исследований в сфере практического применения ассистивных технологий, и, во-вторых, недостаточной оснащенностью учебных заведений необходимым техническим оборудованием.

Список литературы

Abdina A.K., Zhanarstanova M.B. Philosophy of independent living as a basis for inclusive education in Kazakhstan // *Espacios*.-2018.- Vol. 39 (23).

Abdina A.K. Philosophy of independent living as a basis for technology high inclusive education // *Вестник науки КазАТУ им. С.Сейфуллина*. – Астана. – 2016. – № 1. – С. 87-91.

Assistive technology. World health organization. [эл. ресурс] – 2018 – URL: <https://www.who.int/en/news-room/fact-sheets/detail/assistive-technology> (дата обращения: 30.11.2022).

Baimenova B., Bekova Zh., Zhubakova S. Psychological readiness of future educational psychologists for the work with children in the conditions of inclusive education // *Procedia – Social and Behavioral Sciences*. – 2015.- Vol.205. – P. 577-583.

Disability support and Inclusion. [эл. ресурс] – 2018. – URL: <https://nu.kz.libguides.com/DisabilitySupport/TechnologiesRU> (дата обращения: 30.11.2022).

European Network on Independent Living, Strasbourg Resolution. [эл. ресурс] – 1989. – URL: <https://www.independentliving.org/docs2/enilstrasbourgresolutions.html> (дата обращения: 25.11.2022).

Goddard M. Access through technology. – *Library Journal*. – 2004. – Vol. 2. – Spring. – P. 2-6.

Grue J. Rhetorics of difference: Julia Kristeva and disability. [эл. ресурс] – 2013. – URL: <https://www.sjdr.se/articles/10.1080/15017419.2012.660705> (дата обращения: 27.11.2022).

Independent Living Philosophy & History [эл. ресурсы] – 2022. – URL: <https://floridasilc.org/philosophy-history> (дата обращения: 30.11.2022).

Ismailova R., Inal Ya. Accessibility evaluation of top university websites: a comparative study of Kyrgyzstan, Azerbaijan, Kazakhstan and Turkey // Universal Access in the Information Society. – 2018. – Vol. 17. – P. 437-445.

Khassenov A. R. Augmented reality as a potential for learning in inclusive education in Kazakhstan. [эл. ресурсы] – 2022. – URL: dspace.enu.kz (дата обращения: 18.12.2022).

Kristeva J. Lettre au président de la République sur les citoyens en situation de handicap, à l'usage de ceux qui le sont et de ceux qui ne le sont pas. – Paris: Fayard, 2003. – 96 p.

Kristeva J. Liberty, equality, fraternity, and...vulnerability // WSQ: Women's Studies Quarterly. – 2010. – Vol. 38 (1). – P. 251-268.

Longmore P.K., Sain J. History and Philosophy of Independent living. [эл. ресурсы] – 2004. – URL: <https://www.oregon.gov/dhs/SENIORS-DISABILITIES/SILC/Documents/history-philosophy.pdf> (дата обращения: 30.11.2022).

Nosek, P., Narita, Y., Dart, Y., Dart J. A Philosophical Foundation for the Independent Living & Disability Rights Movements. – Houston: 1982. – 55 p.

Ratzka A. What is Independent Living, Tools for Power. – Stockholm: 1992. – 115 p.

Reed P. & Bowser G. Assistive technologies and the IEP in Edyburn D., Higgins K., Boone R. (Eds.) Handbook of Special Education Technology Research and Practice. Knowledge. – Whitefish bay, 2005.

Union of Physically Impaired Against Segregation. Fundamental Principles of Disability. – UPIAS: Disability Alliance, 1976. – 23 p.

Абдина А.К. Қазақстан тұрғындарының қартаюуы: мәселенің қалпы // Вестник науки КАТУ им. С. Сейфуллина. – 2021. – № 2. – С.87-94.

Абдина А.К. Технология инклюзивного образования и

Философия независимой жизни // Материалы VII российского философского конгресса на тему: «Философия. Толерантность. Глобализация.

Восток и запад – диалог мировоззрений» – Уфа, 2015. – Т. III. – С. 123-124.

Абдина А.К. Философия независимой жизни: методология исследования // Международная научная конференция на тему «Актуальные проблемы мировой философии» – Астана, 2018. – С. 80-82.

Абдина А.К. Халықтың қартаюуы және қарт адамдардың экзистенциалды дағдарысы // Сб. мат. международной научно-практической конференции «Сейфуллинские чтения-17». – Нур-Султан, 2021. – Т. 1. – Ч. 4. – С. 112-115.

Абдина А.К. Экзистенциальные потребности пожилых людей в эпоху старения населения // Сб. ст. по материалам LXIV междунар. науч.-практ. конф. «Научный форум: Юриспруденция, история, социология, политология и философия». – Москва, 2022. – № 5(64).

Абдыкаимов З. Доступность интернет-ресурса электронного правительства РК egov.kz. [Электрон. ресурсы] – 2021. – URL: <https://www.soros.kz/ru/egov-kz-accessibility-for-users-with-disabilities/> (дата обращения: 22.11.2022).

Абдыкаимов З., Абдыкаимова М. Культура взаимодействия с людьми с инвалидностью. [Электрон. ресурсы] – 2021. – URL: <https://nur.nu.edu.kz/handle/123456789/5351> (дата обращения: 22.11.2022).

Алмухамбетова Б.Ж. Исследование эмоционального состояния обучающихся с особыми образовательными потребностями (на примере слабослышащих обучающихся ВУЗа и колледжей: дис. на соискание степени доктора философии (PhD) по специальности 6D010300 – Педагогика и психология. – Алматы, 2021. – 113 с.

Артюшина И.А. Система взаимодействия специалистов с целью создания адаптивного образовательного пространства для ребенка с особыми образовательными потребностями // Қазақстандағы мектепке дейінгі білім = Дошкольное образование в Казахстане. – 2008. – №2. – С. 36-37.

Аубакирова С.Д. Формирование деонтологической готовности будущих педагогов к работе в условиях инклюзивного образования: дис. ... док. PhD: 6D010300. – Павлодар, 2017. – 162 с.

Гадрешов Г.Е., Кинтонова А.Ж., Кульбасов С., Енсебаев Т.М., Енсебаев Н.А. Исследования в области ассистивных технологий // Мат. V международной научно-практической конференции. В 2-х частях. – Ч.1. – Ростов-на-Дону, 2022. – С. 89-91.

Даркулова К.Н. Информационно-коммуникационные и цифровых технологии в специальной педагогике Казахстана (обзор работ казахстанских исследователей за 2010-2021 гг.) // Специальное образование и социокультурная интеграция. – 2021. – №4. – С. 26-31.

Денисова О.А., Леханова О.Л. Паспортизация доступности образовательных объектов и услуг для лиц с ограниченными возможностями здоровья и инвалидности: современные вызовы и решения // Мат. Международной научной конференции «Специальное образование». – 2016. – С. 19-22.

Денисова О.А., Леханова О.Л. Сопровождение студентов с ограниченными возможностями здоровья в условиях инклюзивного высшего образования // Ярославский педагогический вестник. – 2018.- №6(105). – С. 202-212.

Дмитриев Ю.А., Оралбекова А.К. Подготовка учителей начальных классов Республики Казахстан к использованию информационных технологий в инклюзивном образовании // Преподаватель XXI века. 2016.- №1. – С. 121-129.

Жилбаев Ж.О., Мукашева М.У., Мухамедханова А.К. Использование цифровых технологий в обучении детей с ограниченными возможностями // Мат. X международной научно-практической конференции «Новые информационные технологии в образовании и науке» – Екатеринбург, 2017 – С. 282-287.

Жомартова А.Д. Формирование готовности будущих педагогов к инклюзивному образованию в условиях информатизированной среды: дис. ... д-ра философии (PhD): 6D010300 – Педагогика и психология. – Павлодар, 2021. – 145 с.

Закиева Д. Депутатский запрос Министру Просвещения РК Аймагамбетову А.К. [эл. ресурс] – 2022. – URL: <http://www.parlam.kz/ru/blogs/zakieva/Details/8/84611> (дата обращения: 21.11.2022).

Закон Республики Казахстан «О ратификации Конвенции о правах инвалидов» 20.02.2015, № 288-V [эл. ресурс] – 2015. – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000288> (дата обращения: 28.10.2022).

Закон Республики Казахстан «О социальной защите лиц с инвалидностью в Республике Казахстан» 13.04.2005, №39. [эл. ресурс] – 2022. – URL: https://kodeksy-kz.com/ka/o_sotsial_noj_zawite_invalidov.htm (дата обращения: 28.10.2022).

Закон Республики Казахстан «О социальной и медико-педагогической коррекционной поддержке детей с ограниченными возможностями» 11.07.2002, №343. [эл. ресурс] – 2002. – URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z020000343_ (дата обращения: 28.10.2022).

Закон Республики Казахстан «Об образовании». [эл. ресурс] – 2016. – URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30118747 (дата обращения: 28.10.2022).

Зыков С.А. Методика обучения глухих детей языку: учеб. пособие. – Москва: Просвещение, 1977. – 200 с.

Интервью с директором РГУ «Национальный научно-практический центр развития специального и инклюзивного образования» Айгерим Кудеринова. [эл. ресурс] – 2021 – URL: https://www.inform.kz/ru/kak-razvivaetsya-inklyuzivnoe-obrazovanie-v-kazahstane_a3841650 (дата обращения: 30.10.2022).

Информационный портал «Социальная защита лиц с инвалидностью». [эл. ресурс] – 2022. – URL: <https://inva.gov.kz/ru/highcharts> (дата обращения: 23.11.2022).

Калашникова Т.А. Процесс подготовки дошкольников с ограниченными возможностями в системе инклюзивного образования по математике // Зерттеуші = Исследователь. – 2012. – №9-10 (77-78). – С. 3-10.

Каминский А. Количество инвалидов в Казахстане быстро растет, но только не среди студентов // ЭкспрессК. [эл. ресурс] – 2021. – URL: <https://exk.kz/news/43917/kolichiestvo-invalidov-v-kazakhstanie-bystrorastiet-no-tolko-nie-sriedi-studentov> (дата обращения: 15.09.2022).

Конвенция о правах инвалидов. Резолюция, принятая Генеральной Ассамблеей [без передачи в главные комитеты (A/61/611)]. [эл. ресурс] – 2022. – URL: https://inva.gov.kz/pdf/convention_ru.pdf (дата обращения: 30.10.2022).

Корсунская Б.Д. Воспитание глухого дошкольника в семье. – Москва: Педагогика, 1970. – 190 с.

Максименко Т.А. Как подготовить дошкольника с ограниченными возможностями к школе в системе инклюзивного обучения // Ғылыми зерттеулер әлемі = Мир научных исследований. – 2012.- №11-12. – С. 15-20.

Мамырханова А.М., Каппасова К.А. Инклюзивная культура как условие социализации обучающихся с особыми образовательными потребностями. // Білім – Образование. – 2020.- №2 (93). – С. 13-21.

Марциновская Е.Н. Основы предметно-практического обучения глухих школьников. – Москва: Педагогика, 1985. – 175 с.

Мовкебаева З.А. Вопросы подготовки педагогических кадров в Республике Казахстан к работе в условиях инклюзивного образования // Педагогика и психология. – 2013. – №2. – С. 6-11.

Мовкебаева З.А. Модернизация программ высшего образования с учетом потребностей лиц с ограниченными возможностями развития // мат. Международной научной конференции «Специальное образование». – 2016. – С. 22-25.

Мовкебаева З.А. Проблемы и перспективы развития инклюзивного образования в Республике Казахстан на современном этапе // Педагогика и психология. – 2016. – №3 (28). – С.75-81.

Мовкебаева З.А. Роль консультационно-практических центров в реализации инклюзивного образования в вузах // сб. статей международной научно-практической конференции «Непрерывное профессиональное образование лиц с ограниченными возможностями». – Минск: БГУИР, 2015. – с. 62 – 64.

Мовкебаева З.А., Ахметова А.Е. Создание условий для обучения студентов с инвалидностью в казахстанских вузах // Вестник КазНПУ им. Абая, серия «Педагогические науки». – 2021. – №4 (72). – С. 60-69.

Мовкебаева З.А., Хамитова Д.С. Развитие системы дистанционного обучения студентов с инвалидностью в Казахстане // Сб. материалов VII-ой Всероссийской научно-практической интернет-конференции «Теория и практика дистанционного обучения учащихся и молодежи с ограниченными возможностями здоровья». – Кемерово, 2021. – С. 280-285.

МОН РК: в Казахстане проживают 139887 человек с особыми образовательными потребностями [эл. ресурс] – 2022. – URL: <https://www.primeminister.kz/ru/nemon-rk-v-kazahstane-prozhivayut-139887-chelovek-s-osobymi-obrazovatelnyimi-potrebnostyami-211499> (дата обращения: 22.10.2022).

Мукашева М.У., Зарубаева Б.М., Бекжанов О.К. Использование специальных функции Windows для обучения детей с ограниченными возможностями // Сб. материалов II-ой международной научно-практической конференции. – Астана, 2015. – Т.1. – С. 675-677.

Национальный доклад о состоянии и развитии системы образования в Республике Казахстан за 2019. [эл. ресурс] – 2019. – URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/edu/documents/details/141963?lang=ru> (дата обращения: 28.10.2022).

Оралканова И.А. Формирование готовности учителей начальных классов к работе в условиях инклюзивного образования: дис. ... док. PhD.: 11.19.2014/ Казахский национальный педагогический университет им. Абая. – Алматы, 2014. – С. 35-60.

Осьмук Л.А. Организационные стратегии формирования инклюзивного пространства в вузе // Мат. международной научно-практической конференции «Инклюзивное образование – путь к успеху». – Якутск, 2022. – С. 453-467.

Официальный сайт Общественного Объединения инвалидов «SEZUAL» [эл. ресурс] – 2022 – URL: <https://www.sezual.com/our-inventions-ru> (дата обращения: 13.11.2022).

Постановление Правительства Республики Казахстан «Об утверждении Национального плана по обеспечению прав и улучшению качества жизни лиц с инвалидностью в Республике Казахстан до 2025 года». [эл. ресурс] – 2019. – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1900000326> (дата обращения: 23.11.2022).

Постановление Правительства РК «Об утверждении Государственной программы развития образования и науки Республики Казахстан на 2020 – 2025 годы». [эл. ресурс] – 2018. – URL: <https://primeminister.kz/assets/media/gosudarstvennaya-programma-razvitiya-obrazovaniya-i-nauki-respubliki.pdf?ysclid=laaoha8hzd13623455> (дата обращения: 23.11.2022).

Приказ Министра здравоохранения Республики Казахстан от 21 декабря 2020 года № ҚР ДСМ-306/2020 «Об утверждении правил оказания сурдологической помощи населению Республики Казахстан», зарегистрирован в Министерстве юстиции Республики Казахстан 22 декабря 2020 года № 21849. [эл. ресурс] – 2022. – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2000021849#z6> (дата обращения: 23.11.2022).

Приказ МОН РК «Об утверждении Типовых правил приема на обучение в организации образования, реализующие образовательные программы высшего и послевузовского образования» 31.10.2018, № 600 [эл. ресурс] – 2018. – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1800017650> (дата обращения: 23.11.2022).

Рымханова А.Р. Психолого-педагогические основы подготовки студентов педагогических специальностей к профессиональной деятельности в условиях инклюзивного образования: дис. ... док. PhD: 6D010300. – Караганда, 2019. – 148 с.

Сивинский А.М., Куламбаева К.К., Кошербаева А.Н. История и современное состояние системы обучения детей с нарушениями слуха в Республике Казахстан // Человеческий капитал. – 2019. – №3 (123). – С. 38-45.

Ткачук Т.В. Разработка интегрированного занятия «Зоопарк»: (группа для детей с задержкой психического развития) // Қазақстандағы мектепке дейінгі білім = Дошкольное образование в Казахстане. – 2009. – №2. – С. 41-42.

Уызбаева А.А. «Ерекше» балаларды әлеуметтендіру процесіндегі қосымша білім беру ұйымдарының ролі // Мат. межд. научно-пр. конференции «VIII Торайгыровские чтения». – Павлодар, 2016. – Т.2. – С. 420-424.

Уызбаева А.А. Денсаулық мүмкіндіктері шектеулі балаларды әлеуметтік бейімдеудегі қосымша білімнің мүмкіндіктері // Материалы Республиканской научно-практической конференции «Религия и глобальные процессы современности» – Павлодар: ПГУ имени С. Торайгырова, 2017. – С. 312-315.

Уызбаева А.А. Қосымша білім беру жағдайында ерекше қажеттіліктері бар балаларды шығармашылық дамыту арқылы әлеуметтендіру // Мат. Международной научной конференции молодых ученых, магистрантов, студентов и школьников «XVIII Сатпаевские чтения» – Павлодар, ПГУ им. С. Торайгырова, 2018. – Т. 15. – С. 386-389.

Хамитова Д. Педагогические условия организации дистанционного обучения студентов с инвалидностью в вузе: дис. ... д-ра философии (PhD): 6D010500 – дефектология – Алматы, 2021. – 224 с.

Чукотаев М.Н., Нуртазина Е.М. Проблемы и перспективы инклюзивного образования // Менеджмент в образовании. – 2014. – №1 (72). – С. 127-133.

ЮНИСЕФ – 75% детей с ограниченными возможностями здоровья в Восточной и Центральной Европе и Центральной Азии не имеют доступа к получению качественного инклюзивного образования. [эл. ресурс] – 2019. – URL: <https://unicef.org> (дата обращения: 28.11.2022).

Айнур К. Абдина, Анар А. Уызбаева, Марал Б. Жанарстанова

Астана IT университеті, Астана, Қазақстан

Тәуелсіз өмір философиясы: Қазақстандағы инклюзивті білім беру жағдайы (заманауи зерттеулерге шолу)

Аңдатпа. Мүмкіндігі шектеулі жандардың қоғам өміріне толық қатысуға құқығы бар. Тәуелсіз өмір философиясы адамдардың өзін-өзі анықтауымен байланысты, мүмкіндігі шектеулі адамдар өздері үшін не жақсы екенін өздері шешуі керек. Әлеуметтік кеңістіктегі кедергілерді жеңу үшін оларға пандустар, арнайы жабдықтар мен арнайы дайындалған қызметкерлер ғана емес, сонымен қатар адамдардың көзқарасын өзгерту қажет. Бұл қайырымдылық мәселесі емес, құқықтар жағдайы. Тиісті заңдарды қабылдау, толыққанды дамыған әлеуметтік инфрақұрылым мен достық ортаны құру қажет. Мақала авторлары «тәуелсіз өмір философиясы» ұғымы туралы рефлексия жасап, оның негізгі нүктесі мүгедектік мәселелерін концептуализациялау және қоғамда ерекше білім беру қажеттіліктері бар адамдарға барабар қатынасты қалыптастыру болып табылады.

Инклюзивті тәсіл тәуелсіз өмір философиясында басты орын алады. Ерекше білім беру қажеттіліктері бар адамдарды білім беру жүйесіне бейімдеу мәселесі мүгедектік туралы жаһандық дискурста өзекті сұрақтардың бірі екені сөзсіз. Сонымен қатар, инклюзивті білім беру саласындағы зерттеулер әлемдік ғылыми қоғамдастықта және білім беру кеңістігінде кең таралды деп айта алмаймыз. Ұлттық зерттеу деңгейлері мен олардың интерпретациялық негіздері арасында үлкен айырмашылықтар бар. Қазақстандағы инклюзивті білім беру жағдайын анықтау үшін авторлар отандық ғалымдар жүргізген осы саладағы заманауи ғылыми зерттеулерге шолу жасады. Сонымен қатар, инклюзивті білім беру мәселесінің тағы бір маңызды аспектісіне – ассистивті технологияларға баса назар аударылады.

Түйін сөздер: Тәуелсіз өмір философиясы; инклюзивті білім; денсаулықтың шектеулі мүмкіндіктері; арнайы білім беру қажеттіліктері; ассистивті технологиялар.

Ainur K. Abdina, Anar A. Uyzbaeva, Maral B. Zhanarstanova

Astana IT University, Astana, Kazakhstan

Philosophy of independent living: the state of inclusive education in Kazakhstan (overview analysis of modern research)

Abstract. Disabilities have the right to participate fully in the life of society. The philosophy of independent living is connected with self-determination, so that disabilities decide what is best for them. To overcome the barriers that exist in the social space, they need not only ramps, special equipment and trained personnel, but also a change in people's attitudes. This is not about charity, but about rights. It is necessary to adopt appropriate laws, create a fully developed social infrastructure and a friendly environment. The authors of the article reflect on the concept of «Philosophy of independent living», highlighting its key point – the conceptualization of disability problems and building an adequate attitude in society to disabilities and people with special educational needs.

An inclusive approach is central to the philosophy of independent living. Undoubtedly, the problem of adaptation of persons with special educational needs to the education system is one of the most pressing issues in the global discourse on disability. At the same time, it cannot be argued that research in the field of inclusive education has become quite widespread in the world scientific community and educational space. There are huge differences between national levels of research and their interpretative frameworks. To identify the state of inclusive education in Kazakhstan, the authors attempted a review analysis of modern scientific research in this area conducted by national scientists. In addition, emphasis is placed on another important aspect of inclusive education – assistive technologies.

Key words: Philosophy of independent living; an inclusive education; disability; special educational needs; assistive technologies.

References

Abdina A.K., Zhanarstanova M.B. Philosophy of independent living as a basis for inclusive education in Kazakhstan. (Espacios, Vol. 39 (23), 2018). [in English].

Abdina A.K. Philosophy of independent living as a basis for technology high inclusive education. Vestnik nauki KazATU im. S.Sejfullina. Astana. 2016. № 1. P. 87-91. [in English].

Assistive technology. World health organization. Available at: <https://www.who.int/en/news-room/fact-sheets/detail/assistive-technology>. [in English]. (accessed: 30.11.2022).

Baimenova B., Bekova Zh., Zhubakova S. Psychological readiness of future educational psychologists for the work with children in the conditions of inclusive education. Procedia – Social and Behavioral Sciences. 2015. Vol.205. P. 577-583. [in English].

Disability support and Inclusion. Available at: <https://nu.kz.libguides.com/DisabilitySupport/TechnologiesRU> (accessed: 30.11.2022). [in English].

European Network on Independent Living, Strasbourg Resolution. Available at: <https://www.independentliving.org/docs2/enilstrasbourgresolutions.html>. (accessed: 25.11.2022). [in English].

Goddard M. Access through technology. Library Journal. 2004. Vol. 2. Spring. P. 2-6. [in English].

Grue J. Rhetorics of difference: Julia Kristeva and disability. Available at: <https://www.sjdr.se/articles/10.1080/15017419.2012.660705> (accessed: 27.11.2022). [in English].

Independent Living Philosophy & History Available at: <https://floridasilc.org/philosophy-history> (accessed: 30.11.2022). [in English].

Ismailova R., Inal Ya. Accessibility evaluation of top university websites: a comparative study of Kyrgyzstan, Azerbaijan, Kazakhstan and Turkey. Universal Access in the Information Society. 2018. Vol. 17. P. 437-445. [in English].

Khassenov A. R. Augmented reality as a potential for learning in inclusive education in Kazakhstan. Available at: dspace.enu.kz (accessed: 18.12.2022). [in English].

Kristeva J. Lettre au président de la République sur les citoyens en situation de handicap, à l'usage de ceux qui le sont et de ceux qui ne le sont pas. (Paris, Fayard. 2003, P. 96).

Kristeva J. Liberty, equality, fraternity, and...vulnerability (WSQ: Women's Studies Quarterly, 2010, Vol. 38 (1), P. 251-268). [in English].

Longmore P.K., Sain J. History and Philosophy of Independent living. Available at: <https://www.oregon.gov/dhs/SENIORS-DISABILITIES/SILC/Documents/history-philosophy.pdf>. (accessed: 30.11.2022). [in English].

Nosek P., Narita Y., Dart Y., Dart J. A Philosophical Foundation for the Independent Living & Disability Rights Movements. (Houston, 1982, 55 p. [in English].

Ratzka A. What is Independent Living, Tools for Power. (Stockholm, 1992, 115 p.). [in English].

Reed P., Bowser G. Assistive technologies and the IEP in Edyburn D., Higgins K., Boone R. (Eds.) Handbook of Special Education Technology Research and Practice. (Knowledge, Whitefish bay, 2005). [in English].

Union of Physically Impaired Against Segregation. Fundamental Principles of Disability. (UPIAS: Disability Alliance, 1976, 23 p.). [in English].

Abdina A.K. Kazakstan turgyndarynyn kartajuy: maselenin kalpy [Aging of the population of Kazakhstan: the state of the problem]. Vestnik nauki KATU im. S. Seifullina. Nur-Sultan. 2021. № 2. P.87-94. [in Kazakh].

Abdina A.K. Tehnologija inkluzivnogo obrazovaniya i Filosofija nezavisimoy zhizni. Materialy VII rossijskogo filosofskogo kongressa na temu: «Filosofija. Tolerantnost'. Globalizacija. Vostok i zapad – dialog mirovozzrenij» [Technology of inclusive education i Philosophy of independent life. Materials of the VII Russian Independent Philosophical Congress on the theme: «Philosophy. Tolerance. Globalization. East and West – a worldview dialogue»]. (Ufa, 2015, T. III, 123-124 p.). [in Russian].

Abdina A.K. Filosofija nezavisimoy zhizni: metodologija issledovaniya. Mezhdunarodnaja nauchnaja konferencija na temu «Aktual'nye problemy mirovoj filosofii» [Philosophy of independent life: methodology of research. International scientific conference on the theme «Actual problems of world philosophy»]. (Astana, 2018, 80-82 p.). [in Russian].

Abdina A.K. Halyktyn kartajuy zhane kart adamdardyn jekzistencialdy dagdarysy. Sb. mat. mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii «Seifullinskie chteniya-17» [Aging of the population and the existential crisis of the elderly. Sat. mat. international scientific and practical conference «Seifullinskie reading-17»]. (Nur-Sultan, 2021, T. 1. 112-115 p.). [in Kazakh].

Abdina A.K. Jekzistencial'nye potrebnosti pozhylyh ljudej v jepohu starenija naselenija. Sb. st. po materialam LXIV mezhdunar. nauch.-prakt. konf. «Nauchnyj forum: Jurisprudencija, istorija, sociologija, politologija i filosofija» [Existential needs of elderly people in the age of population aging. Sat. Art. po materiam LXIV medhunar. science and practice conf. «Scientific Forum: Jurisprudence, History, Sociology, Political Science and Philosophy»]. (M., 2022, № 5(64). [in Russian].

Abdykaimov Z. Dostupnost' internet-resursa jelektronno go pravitel'stva RK egov.kz [Availability of the Internet resource of the electronic government of the Republic of Kazakhstan egov.kz]. Available at: <https://www.soros.kz/ru/egov-kz-accessibility-for-users-with-disabilities/>. [in Russian]. (accessed: 22.11.2022).

Abdykaimov Z., Abdykaimova M. Kul'tura vzaimodejstvija s ljud'mi s invalidnost'ju [Culture of interaction with people with disabilities.]. Available at: <https://nur.nu.edu.kz/handle/123456789/5351>. [in Russian]. (accessed: 22.11.2022).

Al'muhambetova B.Zh. Issledovanie jemocional'nogo sostojaniya obuchajushhihsja s osobymi obrazovatel'nymi potrebnostjami (na primere slaboslyshashhih obuchajushhihsja VUZa i kolledzhej: dis. na soiskanie stepeni doktora filosofii (PhD) po special'nosti 6D010300 – Pedagogika i psihologija [Study of the emotional state of students with special educational needs (for example, hearing-impaired students of universities and colleges: dissertation for the degree of Doctor of Philosophy (PhD) in the specialty 6D010300 – Pedagogy and Psychology]. (Almaty, 2021, 113 p.). [in Russian].

Artjushina I.A. Sistema vzaimodejstvija specialistov s cel'ju sozdaniya adaptivnogo obrazovatel'nogo prostranstva dlja rebenka s osobymi obrazovatel'nymi potrebnostjami [A system of interaction of specialists with the aim of creating an adaptive educational space for a child with special educational needs]. Kazakstandagy mektepke dejingi bilim = Doshkol'noe obrazovanie v Kazahstane. 2008. №2. P. 36-37. [in Russian].

Aubakirova S.D. Formirovanie deontologicheskoy gotovnosti budushhih pedagogov k rabote v uslovijah inkluzivnogo obrazovaniya: dis. ... dok. PhD: 6D010300 [Formation of deontological readiness of future teachers to work in the conditions of inclusive education: dissertation.... doc. PhD: 6D010300.]. (Pavlodar, 2017, 162 p.). [in Russian].

Gabdrashov G.E., Kintonova A.Zh., Kul'basov S., Ensebaev T.M., Ensebaev N.A. Issledovaniya v oblasti assistivnyh tehnologij. Mat. V mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii. V 2-h chastyah. – Ch.1 [Research in the field of assistive technologies. Mat. V international scientific and practical conference. In 2 parts. – Ch. 1.]. (Rostov-na-Donu, 2022, 89-91 p.). [in Russian].

Darkulova K.N. Informacionno-kommunikacionnye i cifrovyye tehnologii v special'noj pedagogike Kazakhstana (obzor rabot kazakhstanskikh issledovatelej za 2010-2021 gg.) [Information, communication and digital technologies in special pedagogy of Kazakhstan (review of works of Kazakh researchers for 2010-2021)]. Special'noe obrazovanie i sociokul'turnaja integracija. 2021. №4. P. 26-31. [in Russian].

Denisova O.A., Lehanova O.L. Pasportizacija dostupnosti obrazovatel'nyh ob'ektov i uslug dlja lic s ogranichenymi vozmozhnostjami zdorov'ja i invalidnosti: sovremennye vyzovy i reshenija. Mat. Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii «Special'noe obrazovanie» [Passporting of the availability of educational facilities and services for persons with limited health and disability: modern challenges and solutions. Mat. International Scientific Conference «Special Education»]. (2016, 19-22 p.). [in Russian].

Denisova O.A., Lehanova O.L. Soprovozhdenie studentov s ogranichenymi vozmozhnostjami zdorov'ja v uslovijah inkluzivnogo vysshego obrazovanija [Support of students with limited health opportunities in the conditions of inclusive higher education]. Jaroslavskij pedagogicheskij vestnik. 2018. №6(105). P. 202-212. [in Russian].

Dmitriev Ju.A., Oralbekova A.K. Podgotovka uchitelej nachal'nyh klassov Respubliki Kazahstan k ispol'zovaniju informacionnyh tehnologij v inkluzivnom obrazovanii [Preparation of elementary school teachers of the Republic of Kazakhstan for the use of information technologies in inclusive education]. Prepodavatel' XXI veka. 2016. №1. P. 121-129. [in Russian].

Zhilbaev Zh.O., Mukasheva M.U., Muhamedhanova A.K. Ispol'zovanie cifrovyyh tehnologij v obuchenii detej s ogranichenymi vozmozhnostjami. Mat. X mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii «Novye informacionnye tehnologii v obrazovanii i nauke» [Mukhamedkhanova A.K. The use of digital technologies in the education of children with disabilities. Mat. X international scientific and practical conference «New information technologies in education and science»]. (Ekaterinburg, 2017, 282-287 p.). [in Russian].

Zhomartova A.D. Formirovanie gotovnosti budushhih pedagogov k inkluzivnomu obrazovaniju v uslovijah informatizirovannoj sredy: dis. ... d-ra filosofii (PhD): 6D010300 – Pedagogika i psihologija [Formation of readiness of future teachers for inclusive education in the computerized environment: thesis.... doctor of philosophy (PhD): 6D010300 – Pedagogy and psychology]. (Pavlodar, 2021, 145 p.). [in Russian].

Zakieva D. Deputatskij zapros Ministru Prosveshhenija RK Ajmagambetovu A.K. [Deputy request of the Ministry of Education RK Aimagambetovu A.K.]. Available at: <http://www.parlam.kz/ru/blogs/zakieva/Details/8/84611>. [in Russian]. (accessed: 21.11.2022).

Zakon Respubliki Kazahstan «O ratifikacii Konvencii o pravah invalidov» 20.02.2015, № 288-V [Law of the Republic of Kazakhstan «On Ratification of the Convention on the Rights of Invalids» 20.02.2015, No. 288-V]. Available at: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000288>. [in Russian]. (accessed: 28.10.2022).

Zakon Respubliki Kazahstan «O social'noj zashhite lic s invalidnost'ju v Respublike Kazahstan» 13.04.2005, №39 [Law of the Republic of Kazakhstan «On social protection of persons with disabilities in the Republic of Kazakhstan» 13.04.2005, No. 39]. Available at: https://kodeksy-kz.com/ka/o_sotsial_noj_zawite_invalidov.htm [in Russian]. (accessed: 28.10.2022).

Zakon Respubliki Kazahstan «O social'noj i mediko-pedagogicheskoy korrekcionnoj podderzhke detej s ogranichenymi vozmozhnostjami» 11.07.2002, №343 [Law of the Republic of Kazakhstan «On social and medical-pedagogical correctional support of children with disabilities» 11.07.2002, No. 343]. Available at: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z020000343>. [in Russian]. (accessed: 28.10.2022).

Zakon Respubliki Kazahstan «Ob obrazovanii» [Law of the Republic of Kazakhstan «On Education»]. Available at: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30118747 (accessed: 28.10.2022).

Zykov S.A. Metodika obuchenija gluhih detej jazyku: ucheb. posobie [Teaching methods for deaf children: учеб. пособие] (M., Prosveshhenie, 1977, 200 p.). [in Russian].

Interv'ju s direktorom RGU «Nacional'nyj nauchno-prakticheskij centr razvitija special'nogo i inkluzivnogo obrazovanija» A. Kuderinova [Interview with the director of RSU «National Scientific and Practical Center for the Development of Special and Inclusive Education» A. Kuderinova]. Available at: https://www.inform.kz/ru/kak-razvivaetsya-inkluzivnoe-obrazovanie-v-kazahstane_a3841650. [in Russian]. (accessed: 30.10.2022).

Informacionnyj portal «Social'naja zashhita lic s invalidnost'ju» [Information portal «Social protection of persons with disabilities»]. Available at: <https://inva.gov.kz/ru/highcharts>. [in Russian]. (accessed: 23.11.2022).

Kalashnikova T.A. Process podgotovki doshkol'nikov s ogranichennymi vozmozhnostjami v sisteme inkluzivnogo obrazovanija po matematike [The process of preparing preschool children with disabilities in the system of inclusive mathematics education]. Zertteushi = Issledovatel'. 2012. №9-10 (77-78). P. 3-10. [in Russian].

Kaminskij A. Kolichestvo invalidov v Kazahstane bystro rastet, no tol'ko ne sredi studentov [The number of disabled people in Kazakhstan is growing rapidly, but not among students]. Available at: <https://exk.kz/news/43917/kolichiestvo-invalidov-v-kazahstanie-bystro-rastiet-no-tolko-nie-sriedi-studentov> [in Russian]. (accessed: 15.09.2022).

Konvencija o pravah invalidov. Rezolucija, prinjataja General'noj Assambleej (bez peredachi v glavnye komitety (A/61/611) [Convention on the Rights of Persons with Disabilities. Resolution adopted by the General Assembly (without reference to the Main Committees (A/61/611)]. Available at: https://inva.gov.kz/pdf/convention_ru.pdf. [in Russian]. (accessed: 30.10.2022).

Korsunskaja B.D. Vospitanie gluhogo doshkol'nika v sem'e [Raising a deaf preschooler in a family] (M., Pedagogika, 1970, 190 p.). [in Russian].

Maksimenko T.A. Kak podgotovit' doshkol'nika s ogranichennymi vozmozhnostjami k shkole v sisteme inkluzivnogo obuchenija [How to prepare a preschooler with disabilities for school in an inclusive education system]. Gylymi zertteuler alemi = Mir nauchnyh issledovanij. 2012. №11-12. P. 15-20. [in Russian].

Mamyrhanova A.M., Kappasova K.A. Inkluzivnaja kul'tura kak uslovie socializacii obuchajushhihsja s osobymi obrazovatel'nymi potrebnoostjami [Inclusive culture as a condition for the socialization of students with special educational needs]. Bilim – Obrazovanie. 2020. №2 (93). P. 13-21. [in Russian].

Marcinovskaja E.N. Osnovy predmetno-prakticheskogo obuchenija gluhih shkol'nikov [Fundamentals of subject-practical education of deaf students] (M., Pedagogika, 1985, 175 p.). [in Russian].

Movkebaeva Z.A. Voprosy podgotovki pedagogicheskikh kadrov v Respublike Kazahstan k rabote v uslovijah inkluzivnogo obrazovanija [Issues of training teaching staff in the Republic of Kazakhstan to work in the context of inclusive education]. Pedagogika i psihologija. 2013. №2. P. 6-11. [in Russian].

Movkebaeva Z.A. Modernizacija programm vysshego obrazovanija s uchetom potrebnostej lic s ogranichennymi vozmozhnostjami razvitija. mat. Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii «Special'noe obrazovanie» [Modernization of higher education programs taking into account the needs of persons with limited development opportunities. Mat. International Scientific Conference «Special Education»], (2016. 22-25 p.). [in Russian].

Movkebaeva Z.A. Problemy i perspektivy razvitija inkluzivnogo obrazovanija v Respublike Kazahstan na sovremennom etape [Problems and prospects for the development of inclusive education in the Republic of Kazakhstan at the present stage]. Pedagogika i psihologija. 2016. №3 (28). P.75-81. [in Russian].

Movkebaeva Z.A. Rol' konsul'tacionno-prakticheskikh centrov v realizacii inkluzivnogo obrazovanija v vuzah. Sb. statej mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii «Neprieryvnoe professional'noe obrazovanie lic s ogranichennymi vozmozhnostjami» [The role of consulting and practical centers in the implementation of inclusive education in universities. Sat. articles of the international scientific-practical conference «Continuing professional education of persons with disabilities»], (Minsk, BGUIR, 2015, 62-64 p.). [in Russian].

Movkebaeva Z.A., Ahmetova A.E. Sozdanie uslovij dlja obuchenija studentov s invalidnost'ju v kazahstanskih vuzah [Creating conditions for the education of students with disabilities in Kazakhstani universities]. Vestnik KazNPU im. Abaja, serija «Pedagogicheskie nauki». 2021. №4 (72). P. 60-69. [in Russian].

Movkebaeva Z.A., Hamitova D.S. Razvitie sistemy distancionnogo obuchenija studentov s invalidnost'ju v Kazahstane. Sb. materialov VII-oj Vserossijskoj nauchno-prakticheskoy internet-konferencii «Teorija i praktika distancionnogo obuchenija uchashhihsja i molodezhi s ogranichennymi vozmozhnostjami zdorov'ja» [Development of a distance learning system for students with disabilities in Kazakhstan. Sat. materials of the VII-th All-Russian scientific and practical Internet conference «Theory and practice of distance learning for students and youth with disabilities»], (Kemerovo, 2021, 280-285 p.). [in Russian].

MON RK: v Kazahstane prozhivajut 139887 chelovek s osobymi obrazovatel'nymi potrebnoostjami [MES RK: 139887 people with special educational needs live in Kazakhstan]. Available at: <https://www.primeminister.kz/ru/nemon-rk-v-kazahstane-prozhivayut-139887-chelovek-s-osobymi-obrazovatel'nymi-potrebnostyami-211499>. [in Russian]. (accessed: 22.10.2022).

Mukasheva M.U., Zarubaeva B.M., Bekzhanov O.K. Ispol'zovanie special'nyh funktsii Windows dlia obuchenija detej s ogranichennymi vozmozhnostjami. Sb. materialov II-oj mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii [Using special Windows functions to teach children with disabilities. Sat. materials of the II-nd international scientific-practical conference]. (Astana, 2015, T.1, 675-677 p.). [in Russian].

Nacional'nyj doklad o sostojanii i razvitii sistemy obrazovanija v Respublike Kazahstan za 2019 [National report on the state and development of the education system in the Republic of Kazakhstan for 2019]. Available at: <https://www.gov.kz/memleket/entities/edu/documents/details/141963?lang=ru>. [in Russian]. (accessed: 28.10.2022).

Oralkanova I.A. Formirovanie gotovnosti uchitelej nachal'nyh klassov k rabote v uslovijah inkluzivnogo obrazovanija: dis. ... dok. PhD.: 11.19.2014. [Formation of readiness of primary school teachers to work in conditions of inclusive education: dis. ... doc. PhD.: 11.19.2014], Kazahskij nacional'nyj pedagogicheskij universitet im. Abaja, Almaty, 2014, 35-60 p.). [in Russian].

Os'muk L.A. Organizacionnyestrategii formirovanijainkluzivnogoprostranstvavvuzе. Mat. mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii «Inkluzivnoe obrazovanie – put' k uspehu» [Organizational strategies for the formation of an inclusive space in the university. Mat. International scientific-practical conference «Inclusive education – the path to success»]. (Jakutsk, 2022, 453-467 p.). [in Russian].

Oficial'nyj sajt Obshhestvennogo Obedinenija invalidov «SEZUAL» [Official website of the Public Association of the Disabled «SEZUAL»]. Available at: <https://www.sezual.com/our-inventions-ru>. [in Russian]. (accessed: 13.11.2022).

Postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazahstan «Ob utverzhdenii Nacional'nogo plana po obespecheniju prav i uluchsheniju kachestva zhizni lic s invalidnost'ju v Respublike Kazahstan do 2025 goda» [Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan «On approval of the National plan to ensure the rights and improve the quality of life of persons with disabilities in the Republic of Kazakhstan until 2025»]. Available at: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1900000326>. [in Russian]. (accessed: 23.11.2022).

Postanovlenie Pravitel'stva RK «Ob utverzhdenii Gosudarstvennoj programmy razvitija obrazovanija i nauki Respubliki Kazahstan na 2020-2025 gody» [Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan «On approval of the State Program for the Development of Education and Science of the Republic of Kazakhstan for 2020-2025»]. Available at: <https://primeminister.kz/assets/media/gosudarstvennaya-programma-razvitiya-obrazovaniya-i-nauki-respubliki.pdf?ysclid=laaoha8hzd13623455>. [in Russian]. (accessed: 23.11.2022).

Prikaz Ministra zdavoohranenija Respubliki Kazahstan ot 21 dekabnja 2020 goda № KR DSM-306/2020 «Ob utverzhdenii pravil okazanija surdologicheskoy pomoshhi naseleniju Respubliki Kazahstan», zaregistririvan v Ministerstve justicii Respubliki Kazahstan 22 dekabnja 2020 goda № 21849 [Order of the Minister of Health of the Republic of Kazakhstan dated December 21, 2020 No. KR DSM-306/2020 «On approval of the rules for providing audiological assistance to the population of the Republic of Kazakhstan», registered with the Ministry of Justice of the Republic of Kazakhstan on December 22, 2020 No. 21849]. Available at: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2000021849#z6>. [in Russian]. (accessed: 23.11.2022).

Prikaz MON RK «Ob utverzhdenii Tipovyh pravil priema na obuchenie v organizacii obrazovanija, realizujushhie obrazovatel'nye programmy vysshego i poslevuzovskogo obrazovanija» 31.10.2018, № 600 [Order of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan «On Approval of the Model Rules for Admission to Education in Educational Organizations Implementing Educational Programs of Higher and Postgraduate Education» 10/31/2018, No. 600]. Available at: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1800017650>. [in Russian]. (accessed: 23.11.2022).

Rymhanova A.R. Psihologo-pedagogicheskie osnovy podgotovki studentov pedagogicheskikh special'nostej k professional'noj dejatel'nosti v uslovijah inkluzivnogo obrazovanija: dis. ... dok. PhD: 6D010300 [Psychological and pedagogical foundations for preparing students of pedagogical specialties for professional activities in the context of inclusive education: dis. ... doc. PhD: 6D010300], (Karaganda, 2019, 148 p.). [in Russian].

Sivinskij A.M., Kulambaeva K.K., Kosherbaeva A.N. Istorija i sovremennoe sostojanie sistemy obuchenija detej s narushenijami sluha v Respublike Kazahstan [History and current state of the educational system for children with hearing impairments in the Republic of Kazakhstan]. Chelovecheskij kapital. 2019. №3 (123). P. 38-45. [in Russian].

Tkachuk T.V. Razrabotka integrirovannogo zanjatija «Zoopark»: (gruppa dlja detej s zaderzhkoj psihicheskogo razvitija) [Development of an integrated lesson «Zoo»: (a group for children with mental

retardation)]. Kazakstandagy mektepke degingi bilim = Doshkol'noe obrazovanie v Kazahstane. 2009. №2. P. 41-42. [in Russian].

Uyzbaeva A.A. «Erekshe» balalardy aleumettendiru procesindegi kosymsha bilim beru ujymdarynyn roli. Mat. mezhd. nauchno-pr. konferencii «VIII Torajgyrovskie chtenija» [«Erekshe» ballalards aleumettendiru processindegi kosymsha bilim i take uyimdarynyn roles. Mat. int. scientific-pr. conference «VIII Toraigyr Readings»], (Pavlodar, 2016, T.2, 420-424 p.). [in Kazakh]

Uyzbaeva A.A. Densaulyk mumkindikteri shekteuli balalardy aleumettik bejimdeudegi kosymsha bilimnin mumkindikteri. Materialy Respublikanskoj nauchno-prakticheskoy konferencii «Religija i global'nye processy sovremennosti» [Densaulyk mymkindikteri shekteuli balalardy aleumettik beyimdeudegi kosymsha bilimnin mymkindikteri. Proceedings of the Republican scientific-practical conference «Religion and global processes of modernity»], (Pavlodar, PGU imeni S. Torajgyrova, 2017, 312-315 p.). [in Kazakh].

Uyzbaeva A.A. Kosymsha bilim beru zhagdayynda erekshe kazhettilikteri bar balalardy shygarmashylyk damytu arkyly aleumettendiru. Mat. Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii molodyh uchenyh, magistrantov, studentov i shkol'nikov «HVIII Satpaevskie chtenija» [Kosymsha bilim take zhagdayynda erekshe kazhettilikteri bar balalardy shygarmashylyk damyta arkyly aleumettendiru. Mat. International Scientific Conference of Young Scientists, Undergraduates, Students and Schoolchildren «XVIII Satpayev Readings»], (Pavlodar, PGU im. S. Torajgyrova, 2018, T. 15, 386-389 p.). [in Kazakh]

Hamitova D. Pedagogicheskie uslovija organizacii distancionnogo obuchenija studentov s invalidnost'ju v vuze: dis. ... d-ra filosofii (PhD): 6D010500 – Defektologija [Pedagogical conditions for organizing distance learning for students with disabilities at the university: dis. ... Doctor of Philosophy (PhD): 6D010500 – Defectology], (Almaty, 2021, 224 p.). [in Russian].

Chukotaev M.N., Nurtazina E.M. Problemy i perspektivy inkluzivnogo obrazovaniya [Problems and prospects of inclusive education]. Menedzhment v obrazovanii. 2014. №1 (72). P. 127-133. [in Russian].

JuNISEF – 75% detej s ogranichennymi vozmozhnostjami zdorov'ja v Vostochnoj i Central'noj Evrope i Central'noj Azii ne imejut dostupa k polucheniju kachestvennogo inkluzivnogo obrazovaniya [UNICEF – 75% of children with disabilities in Eastern and Central Europe and Central Asia lack access to quality inclusive education]. Available at: <https://unicef.org>. [in Russian]. (accessed: 28.11.2022).

Information about authors:

Abdina Ainur Kanapiyanovna – Doctor of Philosophical Sciences, Associate Professor, Astana IT University, Astana, Kazakhstan.

Uyzbayeva Anar Assanovna – PhD, Associate Professor, Astana IT University, Astana, Kazakhstan.

Zhanarstanova Maral Bakhytzhanovna – PhD, assistant professor, Astana IT University, Astana, Kazakhstan.

Абдина Айну́р Кана́пияновна – доктор философских наук, ассоциированный профессор, Astana IT University, Астана, Казахстан.

Уызбаева Ана́р Асановна – PhD, ассоциированный профессор, Astana IT University, Астана, Казахстан.

Жанарстанова Марал Бахытжановна – PhD, ассистент-профессор, Astana IT University, Астана, Казахстан.

Цифрландыру Қазақстан дамуының жаңа векторы ретінде

Асан А. Амангельдиев^{1*}, Сымбат Е. Шакиров²

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

*Корреспонденция үшін автор:

E-mail: a.azimkhanuly@gmail.com

¹<https://orcid.org/0000-0001-9257-1609>

²<https://orcid.org/0000-0002-8354-5844>

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-142-1-158-168>

Аңдатпа. Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық дамуының жаңа векторын анықтау өзіндік ұйымдастырудың жаңа модельдерін іздеумен байланысты бірқатар мәселелерді өзектендірді. Бұл ретте қоғамды цифрландыруға ерекше қызығушылық танытыла бастады. Көбінесе цифрландыру әдістемелік және қолданбалы білімді дамытпай, тиісті алдын ала ғылыми-теориялық негіздеусіз жүзеге асырылуда.

Қоғамды цифрландыру үдерісін түсіну ғылыми білімнің әртүрлі салаларында қалыптасқан тәсілдерді біріктіруге ұмтылатын философиялық дискурс аясында жүреді. Бүгінгі таңда цифрлық қоғамның дамуы қазіргі философтар зерттеген негізгі мәселелердің бірі болып табылады.

Қазақстан Республикасының Президенті Қ.Тоқаев өзінің 2021 жылғы Жолдауында барлық реформалардың базалық элементі және ұлттық бәсекеге қабілеттілікке қол жеткізудің негізгі құралы цифрландыру болып табылатынын атап өтті.

Цифрлық теңсіздікті жою Қазақстанның әлеуметтік әділеттілік қағидаттарының дамуындағы жаңа кезеңді білдіреді. Цифрландыру – ең алдымен әлеуметтік-саяси және әлеуметтік-гуманитарлық мәселе. Сондықтан ғылыми қауымдастық үшін еліміздің «цифрландыру» жолындағы мүмкіндіктерін анықтау бойынша жаңа стратегиялық міндеттер қойылды.

Осылайша, Қазақстанда цифрлық технологиялардың таралуымен бірге әлеуметтік әділеттілікке деген сұраныс артатындай цифрландырудың өзіндік моделі қажет. Бұл қазіргі ғылыми білімде цифрлық қоғамның әртүрлі аспектілеріне, оның адам өміріндегі артықшылықтары мен салдарына қызығушылық бар екенін көрсетеді. Сонымен бірге, қоғамды цифрландыру мәселесі оны одан әрі зерттеуге және әлеуметтік әділеттілікті қалыптастыруға негіз береді.

Бұл мақалада цифрландыру саласындағы мемлекеттік бағдарламалар мен әлемдік рейтингтер талданады.

Түйін сөздер: цифрландыру; Ақпараттық Қазақстан – 2020; Цифрлық Қазақстан; әлеумет; цифрлық қоғам; рейтинг; мемлекеттік бағдарламалар; цифрлық экономика.

Received 22 January 2023. Revised 25 January 2023. Accepted 31 January 2023. Available online 30 March 2023.

For citation:

Amangeldiyev A.A., Shakirov S.E. Digitalization as a new vector for the development of Kazakhstan // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2023. – Vol. 142. – No. 1. – С. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-142-1-158-168>

Для цитирования:

Амангельдиев А.А., Шакиров С.Е. Цифровизация как новый вектор развития Казахстана // Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2023. – Т. 142. – №. 1. – С. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-142-1-158-168>

Кіріспе

Бүгінгі таңда ақпараттандыру, жаһандану үрдістері заманауи қоғамның дамуына айтарлықтай өзгерістер әкелуде. Аталмыш үрдістер болмыстың трансформациясына әлеуметтік әділеттілікке жету мүмкіндіктері мен жаңа сын-қатерлерді ұсынуда. Яғни, жаңа цифрлық қоғам және әділеттілік туралы жаңа тұжырымдар қалыптасуда.

Зерттеуші М.Т. Рюминаның пікірінше жаңа цифрлық қоғам ноосфера қоғамы болып табылады. Жаһандану – әлемнің ерекше интеграциялануына, тұтастығына және тәуелділігіне байланысты жаһандық адамзат қауымдастығын, мегақоғамды құру процесі. Бұл арада адам болмысының жаңа сапалы дамуы, оны жүзеге асыратын технологиялардың өзара әрекеттестігі мен ықпалы туралы мәселелер өзектілігі артып келеді (Рюмина, 2020).

Соңғы кездері ғылыми және кәсіби алаңда интернет, виртуалды әлем, цифрлық қоғам сияқты жаңа түсініктер кеңінен қолданыс тауып отыр. Ақпараттандыру нәтижесінде интернет желісі жаңа жаһандық құндылыққа айналды. Мәселен, «2011 жылы Біріккен Ұлттар ұйымы Бас Ассамблеясының баяндамасында интернет желісіне қолжетімділік адамның базалық құқықтарына жатқызылды, ал интернет желісіне қолжетімділікті шектеу адамның базалық құқықтарының бұзылуы» – деп танылды (Калиниченко, Новикова, 2017: 49). «Цифрлық теңсіздік» мәселесі интернетпен қамтудың жеткіліксіздігімен, сонымен қатар, мемлекеттердің кедейлігі мен артта қалуымен байланысты (Макаров, 2017: 122).

Мемлекеттің цифрлық қоғам бағытындағы дамуында әділеттілік және теңсіздік концептілерін нақтылап қарастыру қажет. Бұл ретте бұрынғы өнеркәсіптік төңкерісте жасалған өнертабыстармен салыстырғанда, цифрлық инновациялар әлемді өздігінше өзгертіп жатқандығын ескерген жөн.

Цифрландыру үдерісі COVID-19 келуімен жеделдеді. Коронавирустік инфекцияның таралуы көптеген елдерде экономикалық

және әлеуметтік өмірдің өзгеруіне ықпал етті. Пандемияның салдарынан әртүрлі салаларда цифрлық технологияларды жедел енгізіліп жатқандығын байқаймыз. Үкіметтер енгізген қозғалысқа шектеулер мен әлеуметтік шектеу шаралары аясында бизнес пен тұтынушылар қашықтан форматта жұмысын жалғастыру үшін цифрлық шешімдерді белсенді игеруде. Цифрландыру үрдісі медицина, еңбек қызметі, білім берудің салаларының онлайн-форматқа көшуіне ықпал етті.

Қазіргі таңда цифрландырудың көптеген мәселелері әлеуметтік-саяси және әлеуметтік-гуманитарлық сұрақтармен тығыз байланыста қарастырылады. Өз кезегінде қазіргі және болашақтағы цифрландырудың әдіснамалық және стратегиялық міндеттерді зерделеуді қажет етеді.

Зерттеу материалдары мен әдістері

XX ғасырдың соңғы ширегінде Еуропа мен АҚШ-тың белді ғалымдары цифрландыру саласы бойынша еңбектер жаза бастады. Алғашқы зерттеулердің бірі АҚШ ғалымы Н. Негропонтеның «Being Digital» (Nicholas, 1996) атты кітабы. Бұл еңбекте автор болашақтағы цифрландыру дәуірінің бейнесі мен оның қоғамға ықпалы туралы аргументтерді анықтаған. Осы мәселенің теориялық кемшіліктерін толықтырып, жаңа қоғамдық дамутаптарына сай өңдеген зерттеушілердің бірі Лиор Рокаш «Data Mining: Theory and Applications» (Lior, 2017) еңбегін жарыққа шығарды. Кітапта жасанды интеллектің қоғамға әсері жайында талқыланып, оны санның құпиясын шешудің нәтижесінде ғана толыққанды игеруге болатындығын тұжырымдайды (Амангельдиев, 2019: 538).

Соңғы жылдары елімізде цифрландыруға қатысты бірқатар зерттеулер жарық көруде. Қазақстанда цифрлық қоғам құру идеясы бастамасынан кейін отандық зерттеушілердің жарияланымдары ғылыми ортаға шықты. Мысалы, С.Сүгірдің «Цифрлы Қазақстан. Ол қандай болады?» мақаласы (Сүгір, 2018), С.Шестерневаның «Цифровой Казахстан: важная роль новых технологий» (Шестернева,

2017), Н.З. Такижбаеваның «Трансгуманизация и гуманитарные знания в современном информационном обществе» (Такижбаева, 2018: 149), отандық ғалымдар А.А. Киреева мен Н.Ә. Әбілқайырдың «Цифровизация экономики регионов Казахстана: понятия, перспективы и механизмы реализации» (Киреева, Әбілқайыр, 2021) атты монографиясын атауға болады.

Мақаланың зерттеу әдістері цифрландырудың әлеуметтік-саяси аспектілеріне және оның қазіргі билік институттарының қызметіндегі рөліне арналған ғылыми еңбектерді дискурстық талдауға, сондай-ақ қазіргі философиялық көзқарастарды сыни бағамдауға негізделген. Мұнда дискурс-талдау негізгі әдіснамалық оптика ретінде қалыптасқан ғылыми тәсілдердің герменевтика қағидаттарына ескере отырып қолданылады, яғни цифрландырудың ұқсас проблемаларын әртүрлі ғалымдардың түсіндіруінің ерекшелігін нақтылауға мүмкіндік береді. Өз кезегінде, ғалымдар қолданған анықтамаларды сыни талдау одан әрі пәнаралық зерттеулер үшін қажетті негізгі жұмыс аппаратын анықтауға мүмкіндік береді. Интерпретация әдістері негізінде цифрлық қоғамның мән-мағыналық кеңістігін зерделеу жоспарланады. Әлеуметтік-мәдени зерттеу әдісі цифрландыру бағыттарының қоғамдық болмыс өзгерістері мен дамуына ықпал ету механизмдерін қарастыруға мүмкіндік туғызады. Бұл тұрғыда оның бүгінгі қазақстандық өмірдегі орны мен рөлі пайымдалады.

Талқылау

«Цифрландыру» термині алғаш рет 1970 жылдары компьютерлік революция кезінде ақпаратты өңдеудің аналогтық әдістерінен цифрлық стандартқа көшу пайда болған кезде қолданылды, оны қолдану бүкіл технологиялық ортаның түбегейлі өзгеруіне әкелді.

Қоғамды цифрландыру үдерісін түсіну ғылыми білімнің әртүрлі салаларында қалыптасқан тәсілдерді біріктіруге ұмтылатын философиялық дискурс аясында

да жүзеге асуда. Қазіргі философтарды ең алдымен цифрлық қоғамның дамуы, цифрлық мәдениеттің пайда болуы, жаңа (цифрлық) тұлғаның қалыптасуы, қоғамды цифрландырудың этикалық мәселелері және т.б. толғандыруда.

Қарқынды дамып келе жатқан цифрлық технологиялар кезеңінде жеке тұлғаның желідегі еркіндігі туралы мәселелер туындап отырғанын байқаймыз. Цифрлық әлем адамдардың бүкіл өмірін алақанға салып беруге ықпал етіп отыр. Тіпті FinTech деген бүтіндей бір жаңа бағыт қалыптасты. Зерттеуші Л. Маврина «банк және қаржы қызметтерін көрсету нарығындағы делдалдар атынан әрекет ететін дәстүрлі қаржы ұйымдарымен бәсекелесу үшін технологиялар мен инновацияларды пайдалануға жартылай ғана маманданған, шын мәнінде, fintech – біздің өміріміз туралы деректер ағымының және осы ағым туралы көп ақпарат алатындардың тарихы. Нәтижесінде индивидуум еркіндікке ие болып, оны нығайтпайды, керісінше еркіндігінен айырылады» – деп түсіндіреді (Чернышов, 2018: 16).

Цифрлық жүйенің дамуы нәтижесінде іске қосылатын жаңа технологиялардың артықшылығы жеткілікті. Осы тәрізді нағыз адами цифрлық экожүйе салыстыра тексерілген стратегиялық, оның ішінде саяси және басқару деңгейіндегі шешімдерді қабылдауға негіз болмақ. Бұл өз кезегінде, болашақтың ықтимал нұсқасын жасауға және оны барынша позитивті арнаға түрлендіруге мүмкіндік береді (Амангельдиев, Тұрсынбаева, 2019: 43).

Еліміздің цифрландыру бойынша жобаларында әлемдік тәжірибенің озық нәтижелері қолданады. Қазақстан цифрландыру саласын дамыту бойынша бірнеше мемлекеттік бағдарламалар қабылдады. Бұл зерттеу мақаламызда үш негізгі мемлекеттік бағдарламаға тоқталамыз. Атап айтқанда, «Ақпараттық Қазақстан – 2020», «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламалары мен «Цифрландыру, ғылым және инновациялар есебінен технологиялық серпіліс» ұлттық жобасы.

Қазақстан Республикасы Президентінің 2013 жылғы 8 қаңтардағы жарлығымен «Ақпараттық Қазақстан – 2020» мемлекеттік бағдарламасы қабылданды (Ақпараттық Қазақстан, 2013).

Бұл бағдарламаның негізгі мақсаты «ақпараттық қоғамға көшуді қамтамасыз ететін жағдайларды құру» – деп белгіленді (Ақпараттық Қазақстан, 2013).

Мемлекеттік бағдарламаның төрт бағыты халықаралық тәжірибелерді негізге ала отырып, төмендегідей анықталды:

- мемлекеттік басқару жүйесінің тиімділігін қамтамасыз ету;
- ақпараттық-коммуникациялық инфрақұрылымның қолжетімділігін қамтамасыз ету;
- қоғамды әлеуметтік-экономикалық және мәдени дамытуға арналған ақпараттық ортаны құру;
- отандық ақпараттық кеңістікті дамыту (Назар, 2014).

Бағдарламаның іске асырылу мерзімі 2013-2017 және 2017-2020 жылдарға бөлініп, екі кезеңге жоспарланды.

Бағдарламаның нысаналы индикаторлары:

- 1) 2020 жылы Қазақстан Дүниежүзілік Банктің «Doing Business» рейтингінде алғашқы 35 елдің тізімінде болуға тиіс;
- 2) «электрондық үкімет» индексі (БҰҰ-ның әдістемесі бойынша) 2020 жылы алғашқы 25 елдің қатарында болуға тиіс;
- 3) Қазақстан Республикасы үй қожалықтарындағы ақпараттық-коммуникациялық инфрақұрылымның қолжетімділігі – 100 %;
- 4) 2020 жылы Интернет желісін пайдаланушылар саны – 75 %;
- 5) Қазақстан тұрғындарын эфирлік цифрлық телерадио хабарларын таратумен қамту – 95%;
- 6) елдің ЖІӨ-не АКТ секторының үлесі – 4 %;
- 7) денсаулық сақтаудың бірыңғай желісіне қосылған денсаулық сақтау ұйымдарының үлесі – 100%;
- 8) бірыңғай ұлттық ғылыми-білім беру желісіне қосылған ғылыми-білім беру мекемелерінің үлесі – 100 %;

9) компьютерлік сауаттылық деңгейі – 80 %;

10) Қазақстанда тіркелген бұқаралық ақпарат құралдарының жалпы санындағы электрондық БАҚ-тың үлесі – 100%;

11) электрондық түрде ақы төленетін тауарлар мен қызметтердің жалпы айналымындағы қазақстандық интернет-дүкендер айналымының үлесі – 40 %;

12) электрондық форматта ұсынылатын мемлекеттік қызметтердің үлесін – 50 %-ға жеткізу деп белгіленді (Ақпаратты Қазақстан, 2012).

Бұл бағдарламаның орындалу барысында, төмендегідей көрсеткіштерге қол жеткізген. Атап айтар болсақ, «ҚР Ұлттық экономика министрлігінің статистика комитетінің деректері бойынша, 2015 жылы халықтың компьютерлік сауаттылығы деңгейі 74,2%-ды құрады, 2013 жылмен салыстырғанда 11%-ға (2013 жылы – 63,2%, 2014 жылы – 64,1%) өскен және жыл сайын АКТ мамандықтары бойынша орта есеппен 30 мың адам диплом алып шығады» (Амангельдиев, 2019: 538).

«Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы құжаттың «Ағымдағы жағдайды талдау» бөлімінде «Ақпаратты Қазақстан-2020» мемлекеттік бағдарламасына: «2013 жылы бекітілген «Ақпаратты Қазақстан-2020» мемлекеттік бағдарламасы ақпараттық қоғамға көшу үшін жағдай жасаудағы қадамдардың бірі болды. Еліміздің экономикасын цифрлық трансформациялаудың іргетасы ретінде аталған бағдарлама мына факторлардың дамуына: ақпараттық қоғамға көшуге, мемлекеттік басқаруды жетілдіруге, «ашық және мобильді үкімет» институттарын құруға, ақпараттық инфрақұрылымның тек корпоративтік құрылымдарға ғана емес, сондай-ақ ел азаматтарына қолжетімділігін арттыруға септігін тигізді» – деп баға берген (Цифрлық Қазақстан, 2017).

Бұл бағдарламаның екінші кезеңінде жоспарланған іс-шараларға өзгертулер енгізіліп, Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2017 жылғы 12 желтоқсандағы №827 қаулысымен «Цифрлық Қазақстан»

мемлекеттік бағдарламасы қабылданды (Цифрлық Қазақстан, 2017).

Цифрлық дағдылар экономиканың барлық секторларының өсуі жолындағы негіз және цифрлық қоғам мен мемлекеттік цифрлық қызметтердің өзара ықпалдасытығына қол жеткізуге әсер етеді. Сондай-ақ, бәсекеге қабілетті және өнімді арттыруға мүмкіндік береді (Амангельдиев, 2019: 538).

Қазақстанның цифрландыру бойынша жобаларға мән беруінде әлемдік тәжірибенің нәтижелері жатыр. Ақпараттық технологиялар қарыштап дамып, ақпарат алмасу күн сайын жаңарып отырған кезеңде сандық технологияларды дамытпай, әлемнің алдыңғы қатарлы елдеріне кіру қиын. Себебі, қазіргі кезеңде көшбасшы елдердің барлығы сандық жүйеге көшіп, экономикасының дамуына және халқының әл-ауқатының жақсаруына мүмкіндік беріп отыр (Амангельдиев, Тұрсынбаева, 2019: 39).

Қоғамның кретивтілігінің кілті саналып отырған цифрландыру процесін табысты бастауға барлық шарттар бар. Осыны түсінген Президент Н. Назарбаев өзінің «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» атты Жолдауында «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасын жасаудың қажеттігін айқындап берді (Амангельдиев, 2019: 538).

«Цифрлық Қазақстан» – еліміздің әрбір тұрғынының өмір сүру деңгейін цифрлық технологияларды қолдану арқылы арттыруға бағытталған маңызды кешенді бағдарлама болды.

Бұл бағдарламаның мақсаты «орта мерзімді перспективада республика экономикасының даму қарқынын жеделдету және цифрлық технологияларды пайдалану есебінен халықтың өмір сүру сапасын жақсарту, сондай-ақ ұзақ мерзімді перспективада Қазақстанның экономикасын болашақтың цифрлық экономикасын құруды қамтамасыз ететін түбегейлі жаңа даму траекториясына көшіруге жағдай жасау» – деп бекітілді (Цифрлық Қазақстан, 2017).

«Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасын іске асырылу мерзімі 2018-2022 жылдарға жоспарланып, бес негізгі бағыты

айқындалды. Негізгі бағыттарына тоқталатын болсақ:

«Бірінші бағыт, экономика салаларын цифрландыру. Бұл еңбек өнімділігін арттыруға және капиталдандырудың өсуіне алып келетін озық технологиялар мен мүмкіндіктерді пайдалана отырып, Қазақстан Республикасы экономикасының дәстүрлі салаларын түрлендіру бағыты.

Екінші бағыт, цифрлық мемлекетке көшу – қажеттіліктерін күні бұрын біліп халық пен бизнеске қызмет көрсету инфрақұрылымы ретінде мемлекеттің функцияларын түрлендіру бағыты.

Үшінші бағыт, цифрлық Жібек жолын іске асыру – ішкі контур үшін де, Қазақстан Республикасының транзиттік әлеуетін іске асыру үшін деректерді берудің, сақтаудың және өңдеудің жылдамдығы жоғары және қорғалған инфрақұрылымын дамыту бағыты.

Төртінші бағыт, адами капиталды дамыту – білім экономикасына көшуді қамтамасыз ету үшін креативті қоғам деп аталатынды құруды қамтитын түрлендіру бағыты.

Соңғы бесінші бағыт, инновациялық экожүйені құру – бизнес, ғылыми сала және мемлекет арасындағы орнықты көлденең байланыстармен технологиялық кәсіпкерлік пен инновацияны дамыту үшін жағдай жасау бағыты. Мемлекет инновацияларды өндіріске шығаруға, бейімдеуге және енгізуге қабілетті экожүйе катализаторы ретінде әрекет етеді» (Амангельдиев, Тұрсынбаева, 2019: 39).

«Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы – халықты жұмыспен қамтуды қамтамасыз етуге, еңбек өнімділігін арттыруға, білім мен денсаулық сақтау саласының сапасын жақсартуға, ЖІӨ құрылымында шағын және орта бизнестің үлесін арттыруға, инвестициялық ахуалды дамытуға, жүзеге асырылатын барлық іс-шаралар мен жобалар мемлекеттік басқарудың тиімділігі мен ашықтығын арттыруға бағытталды деуге болады.

Еліміздің цифрландыру саласын дамыту үшін, келесі бағдарлама «Цифрландыру, ғылым және инновациялар есебінен технологиялық серпіліс» ұлттық жобасы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2021

жылғы 12 қазандағы №727 қаулысымен қолданысқа енгізілді (Үкімет қаулысы, 2021).

2021 жылы 12 қазанда өткен Үкімет отырысында ҚР Цифрлық даму, инновациялар және аэроғарыш өнеркәсібі министрі Бағдат Мусин: «Ұлттық жоба 10 бағыт және 208 іс-шарадан тұрады, оларды іске асыру 2025 жылға дейін жоспарланған. Атап айтсақ, интернет желісінің ену деңгейі, яғни пайдаланушылардың саны 91-ден 95 пайызға жеткізу, мемлекеттік қызметтерді 9 күннен 5 минутқа дейін қызмет көрсету уақытын қысқарту, бизнестен талап етілетін деректердің 50% онлайн есепке алу, Қазақстан аумағы арқылы «Азия-Еуропа» жалпы транзиттік деректердің трафик деңгейін 3%-дан 8%-ға жеткізу ескерілген. Сонымен қатар, IT-экспорты 500 млн АҚШ долларына жеткізу, инновациялық өнім көлемін 1,7-ден 2,5 трлн теңгеге арттыру, коммерцияландыру жобаларының жеке қоса қаржыландыруын 50 %-ға жоғарлату жоспарланды. Әр мақсатқа жету үшін тиісті іс-шаралар қарастырылған» – деген болатын (Ұлттық жоба, 2021).

Ұлттық жоба «Цифрлық трансформация» және «Ғылым» салалары бойынша екі блокқа бөлінген. Жоба бөлінген екі блокқа тоқталар болсақ, Цифрлық трансформация блогына: «қызметтерді 5 минут ішінде көрсету; IT саласын дамыту; халық үніне құлақ асатын және тиімді мемлекет; ыңғайлы өмір сүруге арналған цифрлық құралдарды қолдану; технологиялық және инновациялық бизнесті дамыту; сапалы интернет пен ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету», ал, Ғылым блогына: «ғылыми экожүйенің бәсекеге қабілеттілігін арттыру; елдің дамуына ғылымның үлесін арттыру, яғни Ғылым – Өндіріс–Бизнеспринципін қолдану; ғылымды әкімшілендіруді жетілдіру» салалары жатады (Үкімет қаулысы, 2021).

Ұлттық жоба аясында күтілетін нәтижелер төменгідей жоспарланып отыр. Атап айтқанда: «мемлекеттік қызметтерді смартфонда 5 минут ішінде көрсету; кепілдендірілген жылдамдықтағы интернет; 100 000 жаңа жұмыс орнын құру; ғалымдар мен зерттеушілер санын 34 мың адамға дейін

ұлғайту» (Үкімет қаулысы, 2021) және т.б. жоспарланған іс-шараны көруге болады.

Қазақстан өзін ең жоғары құндылықтары адам, оның өмірі, құқықтары мен бостандықтары болып табылатын әлеуметтік мемлекет ретінде көрсетеді. Тәуелсіздік жылдарында қоғамның әлеуметтік әл-ауқатының өзіндік моделін қалыптастыру жолында орасан зор жол жасалды.

Еліміз қауіпсіз, тең және прогрессивті ортақ болашақ үшін тұрақты даму мақсаттарына қол жеткізу үшін бірқатар шаралар мен бастамаларды қабылдады. Елімізде қоғамның әл-ауқатын, халықты жұмыспен қамтудың өсуін, білім берудің бәсекеге қабілеттілігін және денсаулық сақтаудың тиімділігін қамтамасыз ету мақсатында жаңа технологиялар сенімді түрде енгізілуде.

Біріккен ұлттар ұйымының 2022 жылғы электронды үкімет бойынша рейтингінде Қазақстан 193 елдің арасында 28-орынды иеленді (Оспаналиев, 2022). Global e-Government Development Index (Электронды үкіметтің даму индексі) – әлем елдеріндегі электронды үкіметтің даму деңгейін сипаттайтын көрсеткіш. 2003 жылдан бері әр екі жыл сайын БҰҰ-ның экономикалық және әлеуметтік даму департаменті электронды үкіметтің даму деңгейіне шолу жариялайды. Бұл рейтингтің мақсаты ұйымға мүше елдердің электронды үкіметінің осал немесе ұтымды тұсын анықтау болып табылады. Рейтинг негізінен үш деңгей бойынша есептеледі:

1. Интернеттің сапасы мен қамтылу деңгейі (Online Service Index).
2. Ақпараттық коммуникация технологияларының даму деңгейі (Telecommunication Infrastructure Index).
3. Адами капитал (Human Capital Index) (Маликов, 2022).

БҰҰ-ның рейтингтегі электрондық үкіметтің даму индексі 0-ден басталып, 1-ге дейін барады. 2022 жылы жарияланған рейтингте ең жоғарғы ұпай Данияда – 0,9717, ал Қазақстанның жалпы ұпайы – 0,8628.

Қазақстанның электронды үкіметтің даму индексі бойынша әлемдік рейтингтегі орны жыл сайын жақсарып келеді. Атап айтсақ,

2008 жылы – 81 орын, 2010 жылы – 46 орын, 2012 жылы – 38 орын, 2016 жылы – 33 орын, 2020 жылы – 29 орын, 2022 жылы – 28 орын алып отыр (Маликов, 2022).

Ал, цифрландыруға қатысты деректер басқаша. Мәселен, Халықаралық менеджментті дамыту институтының (IMD) цифрлық бәсекеге қабілетті елдердің World Digital Competitiveness Ranking 2022 әлемдік рейтингінде Қазақстан 63 елдің арасында 36-орында тұр (World Digital, 2022). Бұл рейтинг бизнестегі, үкіметтегі және қоғамдағы экономикалық трансформацияның негізгі драйвері ретінде цифрлық технологияларды қабылдауға және зерттеуге дайындығын өлшейді. Бизнес пен үкімет басшыларының күрделі деректері мен сауалнама жауаптарына негізделген цифрлық рейтингтер үкіметтер мен компанияларға өз ресурстарын қайда шоғырландыру керектігін және цифрлық трансформацияға кірісу кезінде қандай жақсы тәжірибе болуы мүмкін екенін түсінуге көмектеседі. 2022 жылы жарияланған әлемдік рейтингтің көш басында Дания, АҚШ, Швеция орналасса, Қытай – 17, Жапония – 29, Италия – 39, Түркия – 54 орындарға жайғасқан. Орталық Азия елдерінен бұл тізімге Қазақстанның ғана кіруі, елімізде цифрландыру саласы бойынша атқарылып жатқан мемлекеттік бағдарламалар өз нәтижесін беруде деп қорытындылауға болады.

Қорытынды

Заманауи қоғам үшін цифрландыру процестерінің құндылық мәні сөзсіз жоғары және бұл шындықты даулауға болмайды. Бірақ, кез келген пән, құбылыс, үдеріс сияқты цифрландырудың да елеулі тәуекелдерді тудыратын жағымсыз жағы бар.

Цифрландырудың шығындары адамның жеке кеңістігіне және оның түп санасына, киберқылмысқа, ақпараттық соғыстарға, китч мәдениетін агрессивті насихаттауға және т.б. рұқсатсыз кіру мүмкіндігі болып табылады. Осы шығындар мен әлеуметтік тәуекелдерді бейтараптандыру үшін цифрлық кеңістікті құқықтық және техникалық қорғауды күшейту, цифрлық гигиенаны меңгеру,

цифрлық құзыреттіліктерді дамыту, жастар арасында цифрлық өнімді бағалауға сыни көзқарасты қалыптастыру қажет.

Сондықтан, Қазақстандағы цифрландыру үрдістерінің әлеуметтік әділеттілікті қалыптастыруға әсер ету векторларын зерттеу қажет. Бұл арада цифрлық технологиялардың жаңа түрлерінің пайда болуы мен кеңінен таралуы қоғамдық-саяси құрылымдардың жаңа түрлерінің қалыптасуы мен даму ықпалын, мемлекет тарапынан әлеуетті қолдай отырып, қазіргі жағдайда саяси басқару тиімділігін қамтамасыз ету үшін жаңа технологиялық мүмкіндіктерін зерделеу бүгінгі ғылымның негізгі мәселесіне айналып отыр. Сондай-ақ, технологиялық дамыған мемлекеттердің қоғамдық-саяси саласын цифрландырудың өзекті процестері қандай сын-тегеуріндер, қауіптер мен тәуекелдер туғызатындығын анықтау қажет.

Қорытындылай келсек, цифрлық жүйенің дамуы нәтижесінде іске қосылатын жаңа технологиялардың артықшылығы жеткілікті. Осы тәрізді нағыз адами цифрлық экожүйе салыстыра тексерілген стратегиялық, оның ішінде саяси және басқару деңгейіндегі шешімдерді қабылдауға негіз болмақ. Бұл өз кезегінде, болашақтың ықтимал нұсқасын жасауға және оны барынша позитивті арнаға түрлендіруге мүмкіндік береді.

Олай болса, қазіргі таңдағы технологиялық төңкеріс мәселесі – ең алдымен, социогуманитарлық, саяси және табиғи кеңістіктегі адамның рөлі мен орнын анықтау. Дамудың мұндай стратегиялық парадигмасын түйсінуге үшін қазіргі қоғамның цифрландыруға қатысты базалық философиялық және әдіснамалық негіздерін әзірлеу талап етілуде.

Қаржыландыру

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғарғы білім министрлігі Ғылым комитетінің AP15473151 «Цифрлық қоғамды қалыптастыру мәселесі Қазақстандағы әлеуметтік әділдікті дамытудың шарты ретінде» гранттық қаржыландыру ғылыми жобасын іске асыру шеңберінде дайындалған.

Әдебиеттер тізімі

«Ақпараттық Қазақстан – 2020» Мемлекеттік бағдарламасы. 2013. [Электрон. ресурс] – 2013. – URL: https://egov.kz/cms/kk/articles/gp_inf_kaz_2020 (қаралған күні: 24.01.2023).

«Цифрландыру, ғылым және инновациялар есебінен технологиялық серпіліс» ұлттық жобасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2021 жылғы 12 қазандағы № 727 қаулысы. [Электрон. ресурс] – 2021. – URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2100000727> (қаралған күні: 26.12.2022).

«Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2017 жылғы 12 желтоқсандағы № 827 қаулысы. [Электрон. ресурс] – 2017. – URL: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1700000827> (қаралған күні: 14.01.2023).

Lior Rokach. Data Mining: Theory and Applications (Series in Machine Perception and Artificial Intelligence). Packt Publishing, 2017. – 624 p.

Nicholas Negroponte Being Digital. Vintage: 1996. – 272 p.

World Digital Competitiveness Ranking 2022. [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: <https://www.imd.org/centers/world-competitiveness-center/rankings/world-digital-competitiveness/> (қаралған күні: 19.12.2022).

Амангельдиев А.А. Цифрландыру – креативті қоғам қалыптастырудың басты кепілі. «Ұлағатты Ұлы Дала: рухани жаңғыру, білім және инновация» атты «Байтұрсынов оқулары – 2019» халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының материалдары. – Қостанай: А.Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университеті, 2019. – 537-540 б.

Амангельдиев А.А., Тұрсынбаева А.Ө. Цифрландыру: таным және түсінік // Ясауи университетінің Хабаршысы. -2019. – №2. – Б. 36-45

Калиниченко Л.Н., Новикова З.С. Африка на пути инновационного развития // Азия и Африка сегодня. – 2017. – № 9(722). – С. 48-55. [Электрон. ресурс] – 2023. – URL: https://elibrary.ru/download/elibrary_29935249_90039193.pdf (қаралған күні: 21.12.2022).

Кин Э. Ничего личного: как социальные сети, поисковые системы и спец-службы используют наши персональные данные. – М.: Альпина Паблишер, 2016. –224с.

Киреева А.А., Әбілқайыр Н.Ә. Цифровизация экономики регионов Казахстана: понятия, перспективы и механизмы реализации / Под ред. академика НАН РК, профессора, д.э.н. Сатыбалдина А.А. – Алматы: Институт экономики КН МОН РК, 2021. – 292 с.

Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2012 жылғы 4 желтоқсандағы № 1534 Қаулысы. «Ақпаратты Қазақстан – 2020» мемлекеттік бағдарламасы туралы» және «Мемлекеттік бағдарламалар тізбесін бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2010 жылғы 19 наурыздағы № 957 Жарлығына толықтыру енгізу туралы» Қазақстан Республикасының Президенті Жарлығының жобасы туралы. [Электрон. ресурс] – 2012. – URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1200001534> (қаралған күні: 26.12.2022).

Макаров В.Л. Глобальное цифровое общество и трансформация ценностей. 2017. [Электрон. ресурс] – 2017. – URL: https://www.lihachev.ru/pic/site/files/lihcht/2017/dokladi/MakarovVL_plen_rus_izd.pdf (қаралған күні: 29.11.2022).

Маликов Т. Фактчек, Тоқаев: Қазақстан цифрланған 30 елдің қатарында. 14.11.2022. [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: <https://factcheck.kz/kaz/ukimi-zhoq/faktchek-tokaev-kazakstan-cifrlangan-30-eldin-katarynda/> (қаралған күні: 30.11.2022).

Назар А. «Ақпараттық Қазақстан – 2020» бағдарламасының жүзеге асырылуы. 2014. [Электрон. ресурс] – 2014. – URL: <https://yvision.kz/post/430970> (қаралған күні: 11.12.2022).

Оспаналиев А. Қазақстан БҰҰ рейтингінде электронды үкіметті дамыту бойынша 28-орында тұр. 28.09.2022. [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: https://www.inform.kz/kz/kazakhstan-buu-reytinginde-elektrondy-ukimetti-damytu-boyunsha-28-orynda-tur_a3984598 (қаралған күні: 30.01.2023).

Рюмина М.Т. Цифровое общество и проблема человека // Научно-исследовательские исследования. 2020. [Электрон. ресурс] – 2023. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/tsifrovoye-obschestvo-i-problema-cheloveka> (қаралған күні: 11.02.2023).

Сүгір С. Цифрлы Қазақстан. Ол қандай болады? 22.02.2018 . [Электрон. ресурс] – 2018. – URL: <https://informburo.kz> (қаралған күні: 01.02.2023).

Такижбаева Н.З. Трансгуманизация и гуманитарные знания в современном информационном обществе. Абай атындағы ҚазҰПУ-нің хабаршысы// Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар сериясы. -2018. – №4 (59). – С.148-158

Ұлттық жоба: цифрландыруға бюджеттен тағы 1,4 трлн теңге бөлінеді. 12.10.2021. [Электрон. ресурс] – 2021. – URL: <https://naryk.kz/news/ulattyq-zhoba-cifrlandyru-zhumystaryna> (қаралған күні: 06.02.2023).

Чернышов А.Г. Стратегия и философия цифровизации. – 2018. – Т. 26, № 5. – С. 13-21. [Электрон. ресурс] – 2018. – URL: https://elibrary.ru/download/elibrary_34994891_54400918.pdf (қаралған күні: 24.12.2022).

Шестернева С. Цифровой Казахстан: важная роль новых технологий. 28.07.2017. [Электрон. ресурс] – 2017. – URL: <https://liter.kz>. (қаралған күні: 04.12.2022).

Асан А. Амангельдиев, Сымбат Е. Шакиров

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Цифровизация как новый вектор развития Казахстана

Аннотация. Определение нового вектора социально-экономического развития Казахстана, актуализировало целый ряд проблем, связанных с поиском новых моделей их собственной самоорганизации. При этом особый интерес стал проявляться к цифровизации общества. Большей частью цифровизация проходит, без должного его предварительного научно-теоретического обоснования и разработки методологических и прикладных знаний.

Осмысление процесса цифровизации общества идет и в рамках философского дискурса, который стремится интегрировать подходы, сложившиеся в различных областях научного знания. На сегодняшний день развитие цифрового общества входит в одно из основных проблем, исследуемых современными философами.

Президент К.Токаев в своём Послании 2021 года подчеркнул, что базовым элементом всех реформ и ключевым инструментом достижения национальной конкурентоспособности является цифровизация.

Устранение цифрового неравенства знаменует собой новый этап в развитии социального Казахстана на принципах справедливости. Цифровизация – это проблема прежде всего социально-политическая и социогуманитарная. Поэтому перед научным сообществом поставлены новые стратегические задачи, по определению того, что может дать стране вступление на путь ее «цифровизации».

Таким образом, в Казахстане необходима своеобразная модель цифровизации, где вместе с распространением цифровых технологий будет расти спрос на социальную справедливость. Это свидетельствует о том, что в современном научном знании формируется интерес к различным аспектам цифрового общества, его преимуществам и последствиям для жизнедеятельности людей. В то же время проблема цифровизации социума дает основание для ее дальнейшего исследования и построения социальной справедливости.

В данной статье анализируются государственные программы и мировые рейтинги в области цифровизации.

Ключевые слова: цифровизация; Информационный Казахстан – 2020; Цифровой Казахстан; социум; цифровое общество; рейтинг; государственные программы; цифровая экономика.

Assan A. Amangeldiyev, Symbat Ye. Shakirov

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Digitalization as a new vector for the development of Kazakhstan

Abstract. The definition of a new vector of socio-economic development of Kazakhstan, actualized a number of problems related to the search for new models of their own self-organization. At the same time, special interest began to be shown in the digitalization of society. For the most part, digitalization takes place without its proper preliminary scientific and theoretical justification and the development of methodological and applied knowledge.

Understanding the process of digitalization of society is also taking place within the framework of philosophical discourse, which seeks to integrate approaches that have developed in various fields of scientific

knowledge. Today, the development of a digital society is one of the main problems studied by modern philosophers.

President K. Tokayev, in his Message to the people Kazakhstan in 2021, emphasized that the basic element of all reforms and the key tool for achieving national competitiveness is digitalization.

The elimination of the digital divide marks a new stage in the development of social Kazakhstan on the principles of justice. Digitalization is primarily a socio-political and socio-humanitarian problem. Therefore, new strategic tasks have been set before the scientific community, to determine what can give the country entry into the path of its «digitalization».

Thus, Kazakhstan needs a kind of digitalization model, where, along with the spread of digital technologies, the demand for social justice will grow. This indicates that in modern scientific knowledge there is an interest in various aspects of the digital society, its advantages and consequences for people's life. At the same time, the problem of digitalization of society provides a basis for its further research and building social justice.

This article analyzes government programs and world rankings in the field of digitalization.

Keywords: digitalization; Informational Kazakhstan – 2020; Digital Kazakhstan; society; digital society; rating; state program; digital economy.

References

«Akparattyk Kazakstan – 2020» Memlekettik bagdarlamasy [State program «Information Kazakhstan – 2020»]. 2013. Available at: https://egov.kz/cms/kk/articles/gp_inf_kaz_2020 [in Kazakh], (accessed: 24.01.2023).

«Cifrandyru, gylm zhane innovacijalar esebinen tehnologijalyk serpilis» Ulttyk zhobasyn bekitu turaly Kazakstan Respublikasy Ukimetinin 2021 zhylgy 12 kazandagy № 727 kaulysy [Resolution No. 727 of the Government of the Republic of Kazakhstan dated October 12, 2021 on approval of the national project «Technological breakthrough due to digitization, science and innovation»]. Available at: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2100000727> [in Kazakh], (accessed: 26.12.2022).

«Cifrylyk Kazakstan» memlekettik bagdarlamasy. Kazakstan Respublikasy Ukimetinin 2017 zhylgy 12 zheltoksandagy № 827 kaulysy [«Digital Kazakhstan» state program. Resolution No. 827 of the Government of the Republic of Kazakhstan dated December 12, 2017]. Available at: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1700000827> [in Kazakh], (accessed: 14.01.2023).

Lior Rokach. Data Mining: Theory and Applications (Series in Machine Perception and Artificial Intelligence). (Packt Publishing, 2017, 624 p.). [in English].

Nicholas Negroponte. Being Digital. (Vintage, 1 edition. 1996, 272 p.). [in English].

World Digital Competitiveness Ranking 2022 Available at: <https://www.imd.org/centers/world-competitiveness-center/rankings/world-digital-competitiveness/> [in English], (accessed: 19.12.2022).

Amangeldiyev A.A. Cifrandyru – kreativti kogam kalypstastyrudyn basty kepili [Digitization is the main guarantee of creating a creative society]. «Ulagatty Uly Dala: ruhani zhangyru, bilim zhane innovacija» atty «Bajtursynov okulary – 2019» halykaralyk gylmy-tazhiribelik konferencijasynyn materialdary. (Kostanaj, A.Bajtursynov atyndagy Kostanaj memlekettik universiteti, 2019, 537-540 p.). [in Kazakh].

Amangeldiyev A.A., Tursynbaeva A.O. Cifrandyru: tanyim zhane tusinik [Digitization: Cognition and Understanding], Jasau universitetinin Habarshysy. 2019.No 2. P.36-45. [in Kazakh].

Kalinichenko L.N., Novikova Z.S. Afrika na puti innovacionnogo razvitija [Africa is on the path of innovative development], Azija i Afrika segodnja. 2017. No9(722).P.48-55. Available at: https://elibrary.ru/download/elibrary_29935249_90039193.pdf [in Russian], (accessed: 21.12.2022).

Kin E. Nichego lichnogo: kak social'nye seti, poiskovyie sistemy i spec-sluzhby ispol'zujut nashi personal'nye dannye [Nothing personal: how social networks, search engines and special services use our personal data]. (M., Al'pina Publisher, 2016, 224 p.). [in Russian].

Kireeva A.A., Abilkajyr N.A. Cifrovizacija jekonomiki regionov Kazakhstana: ponjatija, perspektivy i mehanizmy realizacii [Digitalization of the economy of the regions of Kazakhstan: concepts, prospects and implementation mechanisms] / Pod red. akademika NAN RK, professora, d.je.n. Satybaldina A.A. (Almaty: Institut jekonomiki KN MON RK, 2021, 292 p.) [in Russian].

Kazakstan Respublikasy Ukimetinin 2012 zhylgy 4 zheltoksandagy № 1534 Kaulysy. «Akparatty Kazakstan – 2020» memlekettik bagdarlamasy turaly» zhane «Memlekettik bagdarlamalar tizbesin bekitu turaly» Kazakstan Respublikasy Prezidentinin 2010 zhylgy 19 nauryzdaygy № 957 Zharlygyna tolyktyru engizu turaly» Kazakstan

Respublikasynyn Prezidenti Zharlygynyn zhobasy turaly [Resolution No. 1534 of the Government of the Republic of Kazakhstan dated December 4, 2012. About the draft of the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan «On the state program «Informative Kazakhstan – 2020» and «On the introduction of additions to the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated March 19, 2010 No. 957 «On approval of the list of state programs»]. Available at: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1200001534> [in Kazakh], (accessed: 26.12.2022).

Makarov V.L. Global'noe cifrovoe obshchestvo i transformaciya cennostej [Global digital society and transformation of values]. 2017. Available at: https://www.lihachev.ru/pic/site/files/lihcht/2017/dokladi/MakarovVL_plen_rus_izd.pdf [in Russian], (accessed: 29.11.2022).

Malikov T. Faktchek, Tokaev: Kazakstan cifrlangan 30 eldin katarynda [Faktchek, Tokaev: Kazakhstan is among the 30 digitized countries]. 14.11.2022. Available at: <https://factcheck.kz/kaz/ukimi-zhoq/faktchek-tokaev-kazakstan-cifrlangan-30-eldin-katarynda/> [in Kazakh], (accessed: 30.11.2022).

Nazar A. «Akparattyk Kazakstan – 2020» bagdarlamasynyn zhuzege asyryluy [Implementation of the «Information Kazakhstan – 2020» program]. 2014. Available at: <https://yvision.kz/post/430970> [in Kazakh], (accessed: 11.12.2022).

Ospanaliev A. Kazakstan BUU rejtinginde jelektrondy ukimetti damytu bojynsha 28-orynda tur [Kazakhstan is on the 28th place in the UN rating for the development of electronic government]. 28.09.2022. Available at: https://www.inform.kz/kz/kazakstan-buu-rejtinginde-elektrondy-ukimetti-damytu-bojynsha-28-orynda-tur_a3984598 [in Kazakh], (accessed: 30.01.2023).

Rjumina M.T. Cifrovoe obshchestvo i problema cheloveka [Digital society and human problems] // Naukovedcheskie issledovaniya. 2020. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/tsifrovoe-obschestvo-i-problema-cheloveka> [in Russian], (accessed: 11.02.2023).

Sugir S. Cifrlıy Kazakstan. Ol kandaj bolady [Digital Kazakhstan. What will it be like?]. 22.02.2018. Available at: <https://informburo.kz> [in Kazakh], (accessed: 01.02.2023).

Takizhbaeva N.Z. Transgumanizaciya i gumanitarnye znaniya v sovremennom informacionnom obshchestve [Transhumanization and humanitarian knowledge in the modern information society]. Abaj atyndagy KazUPU-nin habarshysy, Tarih zhane sajasi-aleumettik gylymdar serijasy, 4 (59). 2018. – 148-158 s. [in Russian].

Ulttyk zhoba: cifrlandyruğa bjudzhetten tagy 1,4 trln tenge belinedi [National project: another 1.4 trillion tenge will be allocated from the budget for digitization]. 12 kazan 2021. Available at: <https://naryk.kz/news/ulttyq-zhoba-cifrlandyru-zhumystaryna> [in Kazakh], (accessed: 06.02.2023).

Chernyshov A.G. Strategiya i filosofiya cifrovizacii [Digitalization of strategy and philosophy]. 2018. T. 26, № 5. – S. 13-21. Available at: https://elibrary.ru/download/elibrary_34994891_54400918.pdf [in Russian], (accessed: 24.12.2022).

Shesterneva S. Cifrovoj Kazahstan: vazhnaja rol' novyh tehnologij [Digital Kazakhstan: the important role of new technologies]. 28.07.2017. Available at: <https://liter.kz> [in Russian], (accessed: 04.12.2022).

Авторлар туралы мәлімет / Information about authors:

Амангельдиев Асан Азимханович – постдок, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Философия кафедрасының аға оқытушысы, Астана, Қазақстан.

Шакиров Сымбат Еркебаевич – постдок, PhD-доктор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Философия кафедрасының аға оқытушысы, Астана, Қазақстан.

Amangeldiev Assan Azimkhanovich – PostDoc, senior lecturer of the Department of Philosophy of L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Shakirov Simbat Yerkebayevich – PostDoc, PhD-Doctor, senior lecturer of the Department of Philosophy of L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Theoretical and methodological foundations for the study of the civilization essence

Bauyrzhan M. Bozhbanbaev^{1*}, Rauan A. Kemberbay²

¹T. K. Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts, Almaty, Kazakhstan

²L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Corresponding Author:

E-mail: *bbozhbanbaev@mail.ru

¹<https://orcid.org/0000-0001-9928-4709>

²<https://orcid.org/0000-0002-0404-8621>

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-142-1-169-183>

Abstract. *To date, in the history of mankind, many types and theories of civilization have been formed, opposite to each other, irreconcilable, sometimes even hostile. At first glance, different types and theories of civilizations that are opposites to each other create the basis for friction and struggle. However, in our opinion, the variety of types and theories of civilizations does not interfere with the development and prosperity of civilizations, since these theories study the essence of civilization from different points of view, more deeply and comprehensively. In fact, what seems at first glance wrong and impossible with a more detailed and comprehensive analysis turns out not to be so. So, the type of civilization is primarily a scientific concept that includes the stages of development of society, society, ethnos, etc., while an important role in the formation of civilization is played by the commonality of the formation of cultural, economic, historical, social, demographic, etc. components, common foundations and values of spiritual life associated with the development of culture, its potential for further development.*

Key words: *Kazakhstan; Civilization; culture; civil society; writing; national identity.*

Received 22 January 2023. Revised 25 January 2023. Accepted 31 January 2023. Available online 30 March 2023.

For citation:

Bozhbanbaev B.M., Kemberbay R.A. Theoretical and methodological foundations for the study of the essence of civilization // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2023. – Vol. 142. – №. 1. – С. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-142-1-169-183>

Для цитирования:

Божбанбаев Б.М., Кемербай Р.А. Теоретические и методологические основы изучения сущности цивилизации // Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2023. – Т. 142. – №. 1. – С. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-142-1-169-183>

Introduction

The development of many States of the world, including Kazakhstan, determines the subject area of research that remains to date not fully explored – the essence and criteria for defining «civilization» and categorizing it separately, the general similarities and differences between «civilization» and «culture», and many consequential issues for research.

The events taking place in the 21st century testify to the existence of an inseparable connection between such categories as «civilization» and «culture». Thus, the difference and contradiction between culture and civilization may lead to a crisis in the social and political system. The interweaving and interdependence between these categories can be seen in the fact that the socio-humanistic values of culture are not formed in one year, but over many and many decades, are passed on from one generation to the next and are embodied in life in the form of civilization.

Consider the etymological roots of «civilization». The term «civilization» («civilis») has Latin roots and in translation into Russian means «civil», «political», «state». In addition, this Latin word can be translated in a narrower sense as citizen as urban dweller. Such translation has not lost much of its relevance until the present time, since its meaning has been preserved and transformed into term «civility»: qualities characteristic for a well-mannered, benevolent intelligent person. These are qualities such as politeness, respect for elders, courtesy, kindness, etc.

The work of the French and English Enlighteners played a major role in introducing and disseminating the category of «civilization» to the wider population.

«Civilization» was first used and employed by French educators with the purpose of symbolizing and propagating free, fair political order in civil society with developed system of democracy and effective rights and freedoms of citizens.

Methodology

Thus, one of the first French to use the term «civilization» became the Marquis de

W.R.Mirabeau, known in history by writing the treatise «Friend of Laws» (1757). In this treatise, W.R.Mirabeau reveals the meaning of civilization and sees its meaning not only in the softening of manners, courtesy, politeness and knowledge to preserve the rules of propriety, which can be designated as a system of virtues, but civilization is the basis and form for virtue. W.R. Mirabeau writes as follows: «If I asked most people what civilization is, I would say: civilization is the softening of manners, courtesy, politeness and knowledge, spread in order to observe the rules of propriety and for these rules to play the role of the laws of the community – all this is only a mask of virtue, not its face. Civilization does nothing for society if it does not give it the basis and form of virtue (Parkhomenko, 2001: 158).

Thus, civilisation is not simply a term that carries with it a formal function to define the norms of civil society, but a category that denotes the qualitative level of development of society. Mirabeau and other French educators emphasize the role of morality in the formation of civilization and note that civilization is largely determined by moral rules in society: civilization is the level of moral development of society, a stage not imaginary, but a true and genuine system of virtue.

During the period of the spread of court mores in France, the words «civilization» and «civilize» are increasingly used and denote the norms of decency in an aristocratic environment.

The French enlightener N. Elias made a great contribution to the development and strengthening of the category «civilization» by writing a treatise «The Civilizational process».

In 1960, the «Universal Dictionary» by A. Fouretier was published in Holland, which gives an interpretation of the word «civilization».

French figures P.A.Holbach, J.A. Conderse and others are increasingly and boldly beginning to use the term «civilization» to describe the ideas of the revolutionary struggle and are trying to get it included in 1798 in the «Dictionary of the Academy».

English scientists also did not ignore the processes that took place in society and, above all, the processes that took place under the influence of civilizational changes.

In England, the first use of civilization occurred in 1767.

Thus, thanks to the works of French and English scientists, the term «civilization» has firmly entered our lives. French and English enlighteners often put the following meaning into «civilization»: civilization – the opposite of barbarism, feudalism and medievalism, enlightenment and ignorance. Subsequently, many scientists investigated the essence of this category, expanding and clarifying its meaning. So, let's consider the main significant characteristics of the essence of civilization, which were given by certain philosophers, scientists, historians, and other people of various professions.

One of the capacious definitions was given by A. Nichiforo: «Civilization is a synthesis of the ways of being and the ways of activity of a group of people, which find their expression in the elements of material, intellectual, moral life, in the political, social structure of a particular group». In this characterization of civilization, it should be noted that Nichiforo has very clearly noted one of the main elements necessary for the formation of a high stage of civilization – the material, intellectual and moral components of civilization. Thus, the level of economic development is of paramount importance for the development of civilization: a society with a low unemployment rate leads to a decrease in the prevalence of poverty in the country, which ultimately affects the material sufficiency of society's citizens, who, in view of a constant source of income, have the opportunity for development, new knowledge and improvement. The level and state of technological development has the ability to dramatically bring society to a new stage of civilizational development and play a major role in making political and economic decisions. A striking example is Japan, Taiwan, Malaysia, and other Eastern European countries. The moral component also plays a decisive role in the behavior of representatives of a particular civilization. So, in the countries of the East, due to traditions and customs, there is a strict attitude of women towards behavior with others, which you will not notice in the behavior of women

of Western culture and civilizations, which are characterized by emancipation, the desire to take an equal position in the exercise of their rights with men in politics, culture, the art world and other spheres of society.

L. Fevre uses «civilization» in the plural, implying the complexity and diversity of civilizations in the world, while at the same time emphasizing the difference between them due to the disunity of the conditions in which the basis of civilization is being formed.

Webster comprehensively researched and defined «civilization», who saw the meaning of a civilized society in the absence of barbarism, looting and lawlessness. In addition, Webster introduces the concept of «genuine civilization». According to Webster, civilization is a state of human culture in which there is no barbarism and irrational behavior, optimal use of physical, cultural, spiritual, and human resources, as well as a full-fledged arrangement of the individual in society. A genuine civilization is an ideal state of human culture to which one should strive. In this definition, the role of everyone of society is clearly marked. The goal of any developed society is seen by us in the realization of the possibility of each member of this society in the opportunity to realize their rights, to find themselves, to reveal their talent, and ultimately benefit society. The United Nations is fully studying this objective. Thus, this organization implements the UN Development Program, the purpose of which is to study human development in society. Human development is interpreted differently as the development of human potential as a process of providing people with a wider choice in all aspects of human life, the main of which are the opportunity to live a long and healthy life, acquire knowledge and have access to resources necessary for a decent standard of living. The main purpose of studying human development is to create such an environment of political, economic, social, and ecological environment that would allow people to enjoy a healthy and creative life for a long time. The UN Concept of Human Development identifies two sides of human development: the first provides for the formation of human abilities, such as improving

health and knowledge, and the second – the use of these abilities for work and leisure (Shokamanov, 2003; 10). The implementation of this concept can rightly be called the Universal Declaration of Human Rights, proclaimed, and adopted by the UN General Assembly on December 10, 1948.

However, in Webster's definition of a genuine civilization, the interpretation of a genuine civilization is questionable. In fact, there is no genuine and ideal structure of civilization, just as there is no ideal and sinless person. In fact, it is impossible to describe the path of formation and development of civilization clearly and strictly, since each civilization has, due to its specific cultural, historical, economic, geographical and other reasons, a path peculiar only to it, which another civilization cannot repeat.

Discussion

The most widespread understanding of civilization has become stronger in the minds of most of the population: these are large socio-cultural systems with characteristic spatio-temporal periods with clear characteristics of the economic and political state. An example of such an understanding is the large civilizations of Ancient Greece, Egypt, the Maya, the Aztecs, Rome, etc.

In addition, Webster generically interprets civilization as a degree of cultural development, which is characterized by the development of writing, statehood, demographic development, urbanization (urban growth), and the complication of social organization.

In this regard, the interpretation of civilization given by Russian scientists is interesting.

They consider civilization as a period of social development that has survived the primitive communal system. S.S. Averintsev and G.M. Bongard-Levin studied this category as a state of society that opposes the pre-class, pre-state, pre-urban, pre-civil state, that is, everything that does not fit the definition of civilization. Indeed, civilization is a dynamically developing society. Development presupposes a constant progressive movement, which will always be opposed by something. The struggle for the

best, the beautiful, a better stage of development generates the achievement of the goal. Therefore, civilization itself arises as a result of development, improvement, struggle.

F. Engels also tends to the same interpretation: civilization is a stage of development of society, which comes after barbarism. Especially notes F. Engels the importance of the division of labor and the development of language and writing in the formation of civilization. This interpretation is very similar to the disclosure of the term, which is done by Webster.

M. Weber and A. Toynbee considered religion as the basis of civilization.

W. Adams highlights the role of technology in the development of civilization. In addition, he identifies the following necessary components for a developed civilization: economic specialization, public administration, international trade, the availability of luxury goods among the population, social stratification, the presence of cities, institutions of statehood (army, military departments, forms of government – legislative, judicial, executive), art and history. In general, W. Adams broadly revealed the characteristics of civilization, highlighting the economic, cultural, and historical components, without which a particular civilization is unthinkable. All three components are closely related to each other and represent an organic whole. So, without an economic component, the development of culture is unthinkable, which requires significant funds for progressive development. On the other hand, without history, the very existence of civilization is called into question, since without history there is no past, present, and even more so, the future.

In revealing the scientific category of civilization, M. Kruse pays great attention to its social origin, which is based on religious, intellectual, and artistic principles, which is also true.

For centuries, the study of the development and formation of civilization has not stopped.

Thus, in 1828, *The History of Civilization in Europe* by F. Guizot was published.

In 1830, the following work by F. Guizot «*The History of Civilization in France*» was published.

In 1857-1861 G. Bogle published «The History of Civilization in England» (Erasov, 2001: 11).

The category of «civilization» was enriched over time, and more and more multifaceted and new meaning was invested in it. This is due to the fact that there was an increasing need for a more comprehensive and in-depth understanding of social and social processes.

Thus, the contribution of European scientists to the formation of the category «civilization» is invaluable.

However, it is not necessary to belittle the works and the role of scientists of the East in the formation and formation of this category. The original and modern understanding of civilization is different. Over time, the understanding of society and social relations changed, which could not but affect the essence of civilization.

Al-Farabi comprehensively studied the philosophy of civil society and politics, which is very closely related to the understanding of civilization. Al-Farabi identifies a single philosophy, which includes politics, social relations, and political structure. The philosophy of Al-Farabi traces the continuation of the traditions of Plato and Aristotle, the ideological teachers of the great philosopher of the East. Al-Farabi's works in the field of research of political and social structure, and hence civilization, are «Civil Politics» and «Thoughts of the inhabitants of Utopia». In these works, Al-Farabi describes the forms of human society – a large society (the totality of all human societies on Earth), a medium society (a society with one nation), a small society (a society in one city). In addition, Al-Farabi distinguishes an incomplete society – the society of one family, a small group of people. At the same time, the great scientist emphasizes the role of interaction and understanding between societies in civilization. Indeed, the harmony and unity of different societies in all their relations positively plays on the formation of cultural processes in civilization. A striking example of this is Kazakhstan, where representatives of more than 120 diasporas live peacefully and neighborly, preserving their identity and cultural values. According to Al-Farabi: «The best virtues and the highest perfection cannot be acquired

except within a civilized society, the smallest unit of which is the city. Incomplete societies are not able to lead a person to perfection» (Khatami, 2002: 255). Al-Farabi also highlights the role of the state. The state is the basis of society, which is formed at the will of the people and serves to realize the good will of the people to spread customs, traditions and morals. According to Al-Farabi, the head of state plays a big role in a civilized society. The Head of State determines the main directions of activity, the way in which the society will develop. In other words: «The head can be called someone who does not need to be subordinate to another person. And he himself has really achieved such knowledge that frees him from the need for extraneous instructions. He must also have such abilities to properly understand how to act. In addition, he must be able to lead the people in the direction that he considers right. He must be able to appoint people to positions in accordance with their merits and qualifications. He should be able to define and evaluate the rules necessary to achieve universal happiness» (Khatami, 2002: 261). Indeed, in the modern world, the state and development of society directly depends on the wisdom and political vision of the head of state, who determines the main directions of domestic and foreign policy. The events of recent decades (for example, the revolution in the Kyrgyz Republic on March 24, 2005) clearly show that the absence of a strong leader and leader inevitably leads to a crisis in society, to a civil war that can set society back decades in terms of development.

L.N. Gumilyov believed that the formation of civilization is influenced by the peculiarities of ethnic history.

In the modern interpretation of the category «civilization», its close connection with the category «culture» (epistemological approach) is noted. Thus, in the XIX century, a theory began to dominate society, the founder of which was Spengler, who considered the development of new technologies and industries as the main indicators of civilization, because of which civilization is the highest stage of development of a particular culture. This theory served as the basis for the modern understanding of civilization.

In modern conditions, it is customary to understand the following by civilization.

By civilization, civility is understood the historically achieved results of any culture. In terms of socio-political, technological, etc., we are talking about the «equipment» of culture, its political, technological, etc. achievements. In this case, there remains the danger of a Eurocentric consideration of the historical development of civilization, understood on the basis of European models of science, technology and social relations. Civilization is understood as the culture of a certain region and a certain historical period. Culture (its institutions, norms, material achievements), existing methods and forms of education, spiritual life in general and social relations are combined into a single whole. This whole is civilization. For example, in this sense, we can talk about the civilizations of the ancient world (ancient civilizations) (Drach, 2002: 14). Thus, in this modern interpretation of civilization, the categories «civilization» and «culture» are closely interrelated and are used practically as synonyms.

In the concept of K.Jaspers civilization is interpreted as the value of all cultures. In other words, culture is seen as the basis, the core of civilization. However, K. Jaspers at the same time misses from the field of view of his research the disclosure of the specifics and differences between civilization and culture.

In order to develop a more or less accurate definition of civilization, it is necessary, in turn, to study major social and cultural phenomena that exist in the form of wholes, that is, a macro-historical study. N.Danilevsky calls such phenomena cultural and historical types, O.Spengler – developed cultures, A.Toynbee – civilizations, P.Sorokin – metacultures (Gurevich, 2003: 54).

A striking example of the opposition of the categories under study is O. Spengler. In his work «The Decline of Europe» (1918), he sees civilization as a peak point in the development of culture: the ultimate goal that will lead to decline and decline. Features of the disclosure of civilization according to O. Spengler: civilization – rationalism, prudence, the power of money,

the predominance of science over religion, etc. N.A. Berdyaev also shares this point of view. In his opinion, the beginning of civilization is the end of culture. Culture itself is symbolic and not realistic, but its development inevitably leads to a transition beyond the boundaries of culture – to a realistic reality, which means a transition to civilization. Civilization, according to N.A. Berdyaev's understanding, is «the cult of life outside of it.» One of the features of the theoretical consideration of the problems of civilization in the twentieth century was the increased attention to the problem of the crisis of modern civilization, the prospects of technical development and its impact on the fate of world civilization, the mutual influence and interaction of civilizations as self-determined entities (closed, independent structures). These problems have become the subject of special consideration in a special science – «civilizationology». This discipline studies various types of world civilizations as wholes that combine economic, social, psychological, mental and other factors into a single whole. The concept of civilization developed by such scientists as O.Spengler, A.Toynbee, P.Sorokin, A.Weber, M.Weber rejects the Marxist division into a basis and a superstructure. Moreover, civilizations are considered as closed worlds, thereby refuting the second dogmatic postulate of Marxist theory: about the progressive, progressive development of all mankind. This postulate is justified by the doctrine of socio-economic formations that are common to all mankind (Drach, 2002; 15). In the modern sense, the development of civilization is primarily determined by cultural, social, psychological factors. Thus, there is no firm and well-established definition of the category of civilization and there remains a large field for scientists of various fields to conduct research and offer their point of view about research.

In our opinion, civilization is a very complex, multifaceted and integral system in the development of society, including various elements: social, cultural, economic, political and state organizations, a system of education in the society of the younger generation, education, healthcare, demographic, technological development, which are inextricably and closely

connected with each other. Despite the fact that Mirabeau evaluates civilization as a specific stage in historical development, civilization is not only the state of society in a specific period of time. Indeed, the influence of endogenous (external) and exogenous (internal) factors cannot but have an impact on the processes of civilization, but nevertheless, the basis – core of civilization remains unchanged. Under the basis in this case, we understand the foundations, traditions, values, customs of the carriers of civilization. In conditions of increasingly pronounced openness between civilizations, each civilization especially reveals its individuality, uniqueness, the imprint of the spiritual and social culture of its bearers. At the same time, the interaction of civilizations among themselves does not prevent a civilization from maintaining its uniqueness separately, while the possible adoption of the norms of another civilization only enriches the elements of the borrowing civilization at best or impoverishes it at worst.

The development of civilization is of great importance in the development of various sciences: philosophy, cultural studies, history, mathematics, astronomy and others.

Philosophy studies the beginnings and essence of civilization, cultural studies reveal the cultural basis of civilization, history analyzes the relationship between the development of social formations and civilization, mathematics records time and introduces symbols for recording and calculations, astronomy opens up opportunities for exploring the universe, etc.

Thus, with the development of humanity and the formation of civil society, the formation of an understanding of civilization, a civilizational approach in the development of society was formed. Along with the development and deepening of social relations, the essence of this complex and multifaceted category expanded.

With the development of the civilizational approach to the formation of society, the understanding of the criteria of civilization was strengthened.

The development of the economy, production, machinery and technology, management is the economic basis – the superstructure on which the

development of the foundations of civilization is based. The development of economic relations is directly related to the formation of civilization, since it provides economic support for the growth of higher-level civilizational relations. Thus, one of the main criteria for the formation of civilization is the development of economic relations in society.

However, there are other equally important and significant criteria of civilization, without which it is impossible to form a civilization. These are social relations, moral and ethical relations and cultural relations.

Social relations express the qualitative degree of formation of a civilized society.

First of all, civilization in the social sphere is expressed by a system of economic relations with professional specialization (horizontal division of labor) and social stratification (vertical division of labor).

In 1945, the work of E. Huntington «The Driving Forces of Civilization» was published, in which the author argues as follows. It is impossible to accurately and correctly interpret the essence of civilization, just as it is impossible to determine the exact date of transition from barbarism to civilization in an even way. But the main criteria for determining civilization are the transition to settlement, the development of agriculture, crafts and trade, the emergence of statehood, language and writing. In addition, E. Huntington identifies the role of geographical, biological, demographic, dietary in the development of civilization (poor diet prevents the evolutionary growth of a representative of civilization), etc. However, taking economic factors into account, E. Huntington lets the cultural component of civilization out of his field of vision.

The development of statehood expresses the development of civilization. The State, having the necessary state attributes: territory, state symbols, Constitution, state language, division of branches of government into legislative, executive, judicial, has the right to apply the norms binding on all citizens or its individual categories of people, through which the state regulates the system of social and class relations. Thus, the basis of a civilized political society is the obligation of tax relations.

From the moment the first signs of the state appeared, the collection of taxes, tribute and taxes in favor of the state treasury began. In modern conditions, the development of a system of redistribution of the wealth of society from the rich in favor of less wealthy, socially unprotected segments of society through the tax system expresses civilizational relations in the social sphere. Those who are richer and have a larger source of income jointly with the state are responsible for those who have not yet entered professional activity or for other reasons are unable to work. Such joint responsibility is an important indicator of civilized foundations in society. Al-Farabi wrote about this in his writings.

In addition, with the formation of moral and ethical relations in society, the formation of civilization was strengthened, moreover, its understanding became clearer and clearer. Moral relations in society were largely dictated by the current formation. Thus, during the development of slave-owning and feudal relations, the gratuitous use of the labor of slaves and workers was an ethical norm. However, when society changed its formation to bourgeois, socialist, market-based, the use of slave labor went out of ethical norms, which indicates a qualitative improvement in civilized relations.

The development of civilization, as well as moral and ethical norms, was promoted by the development of writing. Writing is one of the criteria for the development of civilization. Writing was used to record and transmit to others literary works that promoted ethical and moral norms in society, along with oral folk art, art appears in the form of literary monuments, cinematography, with the help of written signs, codes of signs are compiled, the results of research in various fields of science, various contracts are drawn up, etc.

The development of higher-quality ethical norms and rules, writing, language generates a higher level of civilization, which in turn cannot but affect the development of aesthetic forms of consciousness, which manifests itself in the development of genres of literature, high art, with higher and more complicated forms.

The next criterion of civilization is the political and cultural component. In conditions of political independence, all conditions are created for the full disclosure and development of creative potential, rights and freedoms, in particular for the realization of their ideas, freedom of speech of citizens. The preservation of cultural heritage and the further development of culture is the idea, the basis that unites the bearers of civilization, gives meaning and significance to actions. However, when the creative potential runs out, there is a threat to the self-destruction of civilization, which leads to a crisis or collapse of civilization.

Thus, the study of various criteria is important for understanding civilization, among which the economic component, moral and ethical norms and aesthetic rules in society, political and cultural foundations play an important role.

Based on the stated criteria of civilization, when studying the category of civilization, two groups of opinions among scientists were distinguished. So, up to the XIX century, civilization was understood as a complex, developed society, but in general a universal category characteristic of all societies and peoples. The second point of view, developed under the influence of the concept of evolutionary development of society, progressivism, understands civilization as characteristic of a society with a high level of development, having cultural, scientific, economic and other achievements. In the scientific circles of the last century, the category «civilization» was widely used to describe the principles of building a complex society with cultural and historical development, an integrated approach to the study of society and its dynamic changes.

Thus, the category of «civilization» has been formed and honed over the centuries, has deep roots, criteria and features of formation.

Having studied the works of representatives of various professions, different schools and directions, we settled on the following.

The theoretical and methodological basis for the analysis of the study will be the following approaches and theories.

Without detracting from the importance of the subject-value approach (it proceeds from the fact that culture is a system of material and

spiritual values created by people, while the role of man in the creation of these values is not emphasized) and the activity approach (the role of man in the creation of culture is put at the forefront and culture is interpreted as a way of life and self-expression of a person), we stopped at the semantic-value approach. The sense-value approach as a base proceeds from the activity approach: everything that is created in society is done by a person and in the name of a person, while all this activity should be filled with its own meaning, the original idea. Indeed, as M. Buber said, culture is a universal way in which a person makes the world his own, turning it into a world of semantic being.

In addition, we take as the basis of the analysis the ideological foundations of the theory of the «cycle of local civilizations» by the English scientist A. Toynbee, since history is not so much a continuous process of development and movement (since the situation in African countries, some neighboring countries, for example, in Ukraine shows that movement and development is not always progressive), as the history of mankind is determined by «local civilizations». The basis of A. Toynbee's idea is the following: all civilizations in development go through the stages of emergence, growth, fracture and decay. If one civilization dies, then another civilization is reborn, thus there is a certain cycle of civilizations. However, A. Toynbee's classification of civilizations, in which he identifies seven civilizations: Western, Orthodox, Hindu, Chinese, Far Eastern (Japan and Korea), Iranian, Arab, we want to supplement with two more: Eastern civilization and Eurasian civilization (including Kazakhstan).

The ideas of L.N. Gumilyov echo and have much in common with the theory of A. Toynbee, who emphasized that geographical location, historical origin, and specific cultural features of a group of people – ethnic groups play a primary role in the formation of civilization. Just like A. Toynbee, L.N. Gumilyov identifies certain stages in the development of ethnic groups: emergence, activity (according to A. Toynbee, this is growth), fracture, inertial approach (flourishing), degradation (stagnation, decomposition), rest.

In addition, some of the provisions of Webster can be applied as an ideological basis, who believes that civilization is the highest degree of cultural development, which is characterized by the development of writing, statehood, demographic growth, and the complication of social organization. At the same time, we consider his idea «of a genuine civilization» to be somewhat far from reality and reality, since there is no single, clearly outlined formula or scheme of the path of development of an ideal civilization.

We are also very close in ideological content and meaning to the philosophy of the Eastern scientist, thinker Al-Farabi, who took as the basis of civilization the development of unity and friendship between peoples (groups), the role of the state institution and the head of state in the development of civilization. So, speaking about the role of the state in the development of culture and the formation of civilization, it should be noted the following.

Speaking of national consciousness, we must also consider state identity, understood primarily as the conformity of the state and its institutions with all the signs of an independent state. In world practice, there is a generally accepted ideal of the state. There are international norms on the status of an independent State. Most countries have adopted the model of a democratic rule of law as a general model of organization. State identity presupposes the integrity of the state. From the types of integrity existing in the world practice, experts distinguish organic, geometric and orthopedic. The first type arises because of the natural self-development of an ethnic group. The second is because of the migration of ethnic groups to a common territory. The third is a territorial mixture of historically loosely connected ethnic groups united only by political force. Kazakhstan is, of course, an organic integrity. The Kazakh ethnic group is an autochthonous ethnic group on the one hand. This is the territory of his ethnogenesis and permanent historical residence. This is the territory of his ethnogenesis and permanent historical residence. On the other hand, it is not just about the construction of statehood in terms of the twentieth century, but about the restoration of the previously existing

statehood of the Kazakhs. This is important to understand. Therefore, the centuries-old desire of the Kazakhs to recreate their statehood in full on their autochthonous territory is the organic integrity of the state (Nazarbayev, 2002: 162). Indeed, the first necessary attribute for the formation of a civilized and full-fledged society is its statehood. It is not for nothing that our ancestors shed blood and fought for the preservation of independence and territory in battles for centuries. Today Kazakhstan is an independent state with its own attributes of independence – the territory, the Constitution (the basic law that enshrines independence, the basic principles are the only source of power: the people, democratic development, public consent, freedom of speech and expression, the right to education, etc.), state symbols (04.06.1992 The Supreme Council of Kazakhstan adopted the Laws «On the national flag, coat of Arms and musical edition of the Anthem of the Republic of Kazakhstan»), language, currency by the branches of government: legislative, judicial and executive, etc.

In addition, unity and friendship between different nationalities living on the territory of Kazakhstan play an important role in the formation of national identity. The Head of State of Kazakhstan and international experts have repeatedly noted the peculiarity of Kazakhstan and the basis of its development is the deep respect and unity of the peoples of Kazakhstan. In our opinion, the reason for this has very deep roots: since the time of collectivization, the development of virgin lands, during the Great Patriotic War, when the Kazakhs, due to their hospitality and sensitivity to the suffering of other peoples, took in other people's children, whole families at home and treated them as relatives, sharing the last piece of bread and shelter. Another fact in the history of Kazakhstan speaks about the strengthening of self-awareness and unity of the Kazakh people.

The process of raising national consciousness has highlighted such a facet as the unity of all Kazakhs scattered around the world. From September 29 to October 3, 1992, the first World

Kurultai of Kazakhs was held in Almaty. The kurultai was attended by representatives of the Kazakh diaspora from Turkey, Iran, Mongolia, the USA, China, Australia, Germany, England, in total over 700 delegates from more than 30 countries (Gali, 2003: 503). Since then, the kurultai of Kazakhs has become a regular event, and the process of returning Kazakhs to their historical homeland has become a mass phenomenon.

Thus, the ideas of the deep thinker Al-Farabi, despite a long period of time, are more relevant than ever today, during the period of cultural development and the formation of Kazakhstan's civilization.

Democracy is an ideal that is impossible without a national idea. The nation is the totality of all facets in the republic, despite nationalism. The integrity of the totality, love for the Motherland.

The peculiarity of the formation of democratization in society in the Republic of Kazakhstan is that much attention is paid to the formation of foreign policy in the context of globalization. Kazakhstan strives to find an optimal balance between the growing political and economic interconnection and the protection of its interests in the international arena. In order to achieve its goals, our republic benefits from its unique geopolitical position of a large Eurasian state.

One of the important tasks today is the development of civilization and culture in Kazakhstan. At what level is the process of civilization development?

A civilization with its own rules is a socio-cultural structure. Each civilization has its own origin, has its own history, as well as its own values. Intertwining with each other, each civilization is unique. Modern civilization relies on a high level of technology and information.

Kazakhstan-wide culture should not be limited to cultural processes in the state. Multinational Kazakhstan, in order to develop civilization at a high level, must first of all give legal protection and guarantee to every ethnic group living on the territory of the state. Civilization reflects social processes in society, the achievement of technological forms of production, as well as the

level of state political stability and favorability. To the question, at what level is the process of globalization taking place in Kazakhstan? The First President of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev analyzed its advantages and disadvantages in his book «Critical Decade».

Globalization, as a phenomenon, has many advantages and disadvantages. And when people and society choose their path of integration into the world community, they do not lean towards a perfect and ideal model of development due to the complete absence of such. So we, Kazakhstanis, choose our path to integration into the world community, relying on the ongoing process of globalization, not because this path is absolutely perfect, but because for us and for Kazakhstan there are more positive sides and advantages in it than negative sides and disadvantages. Our main priority is unshakable and indisputable: the security of the nation and the preservation of statehood. Here, however, a large number of interpretations and options are possible: how and in what ways to ensure the security of the peoples of Kazakhstan and at the same time avoid cataclysms that could lead to the collapse of the state or the weakening of statehood, independence and sovereignty (Nysanbayev, 2002; 235).

The process of globalization is an important factor in the development of culture and civilization. One of the reasons for the development of globalization processes is the development of new technologies, electronic media, etc.

Without the achievements of the scientific and technological revolution in the form of radio, television, means of communication, the Internet, etc., without having national differences, remain the first necessity for everyone. International trade, transfers of bank accounts from anywhere in the world in a matter of seconds, cooperation of members of international organizations, everything is brought into one channel of civilization. The policy of education, construction and regulation of the financial system, etc. Kazakhstan is also switching to international standards.

Conclusion

To date, the civilizational development in Kazakhstan is at a high level. One of the factors of development is stability and security in the republic. At any time, it is stability and national security that are the guarantor of development and success for the citizens of the republic. The source of the guarantor can be educated and politically literate young generation, which can be in demand at the international level. In the future, there is no doubt that Kazakhstan can become an exemplary state at the international level. In civil society, democracy is an example of the action of civilizational humanism. Democracy preserves the rights of citizens, gives the right to expression of will, religion, freedom of speech. Democratic principles have found their basic consolidation in the Constitution of the Republic of Kazakhstan, which proclaimed the Republic of Kazakhstan as a democratic, secular, legal and social state. In this regard, the main principles of the State of Kazakhstan are to strengthen the foundations of a sovereign national state structure in the context of further democratization of the political system, as well as the formation of civil society institutions, taking into account the experience of traditional Kazakh society and the entire world development. At the same time, the simultaneous process of state-building and democratization of the political system determined the priority of the institutional direction, which soon made it possible to develop a legislative and regulatory framework for newly formed institutions and effectively regulate the ongoing socio-political processes in the country.

Kazakhstan's civilization is not only an ontological problem, but an idea that reveals the way to a cultural program. Kazakhstan's civilization, the basis of which is the people of Kazakhstan, today, does not stand still and is in the process of development. Undoubtedly, this problem does not remain without the attention of our scientists.

The famous Kazakh philosopher Garifolla Yesim, in his article «Kazakhstan civilization and civilized consciousness», reveals the issues of

civilization: «Civilization has its own theory and history, but what we need is an understanding suitable for this time». For example, scientists in Japan are raising the problem of national civilization. Similar attempts are found in the works of Russian scientists. Japanese scientists note that the structure of national civilization is a political system for managing the economy, currency, language, culture, natural environment, citizenship, and other civilizations. These civilizational structures are also characteristic of the Republic of Kazakhstan. Therefore, we believe that the «civilization of Kazakhstan» is more appropriate than «Kazakh civilization». Kazakh civilization is a concept that corresponds to reality, the current sociocultural situation. Obviously, Kazakh civilization is the dominant system for determining Kazakh civilization by historical origin. In fact, it cannot be ruled out that in the conditions of Kazakhstan there are other civilizational tendencies because they are understandable to the public. Therefore, the formation of civilizational consciousness, so as not to cause conflicts that may occur on a civilizational basis in the future, is the main task of public and humanitarian education today (Yesim, 2003: 5).

Over the past ten years of independence, the Republic of Kazakhstan has acquired new cultural and civilizational values. Today there is a question of cultural and political identification in the world civilizational structure:

- Popularization of the civilizational approach in the study of the phenomena of spiritual culture; cognition of culture as a component of general social regulation, along with politics and economics;
- identification of the dynamic nature of modern society, the limits of this dynamics, the possibilities of combining it with stability and tradition, the preservation of long-term conditions of human existence, which are threatened by harsh industrial and social technologies;
- defining the role of nomadism in world history;
- definition of the type of civilization of Kazakhstan;
- identification of factors determining the independence of cultural evolution;

- identification of the role of the national idea;
- identifying ways out of the environmental crisis;
- identification of possible models for the further development of the multinational culture of Kazakhstan.

The subject of Kazakhstan's civilization is its people. The people living on the territory of our Republic are the bearers of national culture.

Cultural integration of the Kazakh society in this regard generates further development of the national idea and expresses an important condition for the resurgent Kazakh civilization.

At the same time, Kazakhstan's civilization is understood as a substance that permeates all areas and spheres of our society, having a certain mechanism for asserting integrity. All segments of the population, whether urban or rural, living in the center or on the periphery, nevertheless, in one form or another, turn out to be adherents of those values or ideals that exist in our society and are reproduced, approved by the constantly existing integrity mechanism. The main thing for our civilization is the existing system of spiritual production, it is more stable than the transient factors of material production. This will make it possible to formulate the identity of society, to isolate the internal sources of spiritual evolution in it, to identify the specifics and driving forces. The bias in the projection of culture makes it possible on its basis and with the help of its specific means to fix the permanent, enduring type of this civilization in its unique colors and outlines.

The Kazakh civilization, which is based on the Kazakh people and the identity of the nomadic civilization, at what level is its development? This is one of the most important tasks of researchers at the present stage of development. The Kazakh people, developing along the waves of civilization, should not forget their historical roots, especially the «Turkic civilization» and this requires further research of various issues of Kazakh national culture. By introducing into its identity various elements of the civilization of the East and West, especially in science, as well as in

other fields of activity, it should enrich its culture and its cultural values, which we inherited from the «nomads» and «Turkic civilization». We must preserve and enrich, as well as become an exemplary culture and reach a high world level. And therefore, the national historical and cultural value from a scientific point of view in the process of globalization goes its difficult way in step with the times. Modern scientists contribute to the prosperity of the culture and civilization of Kazakhstan. In any field of science, scientists of Kazakhstan face a difficult task to raise domestic science and culture to the world level. In order to reach a high civilizational level, each representative of an ethnic group must first of all know their national culture. And therefore, we must comprehensively explore the history and culture of the Kazakh civilization. Kazakhstan's civilization and culture in the era of globalization carries the spirit of independent Kazakhstan. Our culture is rich in various moral values: customs and traditions, language, history, ancient monuments of history and culture. The value, due to the fact that it has been passed

down for centuries and is being developed, honed over thousands of years, can be said to contain the wisdom of the ancestors, contains an assessment of a person's life and meaning. The value system serves as the basis and basis of every culture. Along with the strengthened values, new values are being formed. Kazakhstan is on the right path of its development today. The proof of this process is primarily the effective policy of the President of the Republic of Kazakhstan, democratic processes, as well as economic stability and national security. What kind of development of culture and civilization can we think about if these processes are absent. In the future, the Republic of Kazakhstan should become a highly civilized state. The intelligence of the development of peoples is at the proper level, the culture of ethnic groups retains its identity, in addition, Kazakhstan has all the prerequisites necessary for further growth: state political and economic stability, the growth of cultural processes, peaceful relations with neighboring countries, language, rich natural and mineral resources, cooperation with great powers, etc.

References

- Генеральная Ассамблея ООН. Всеобщая Декларация прав человека. [Электрон.ресурс] – 1948. – URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1010658&pos=16;-68#pos=16;-68 (дата обращения: 29.12.2022)
- Гуревич П.С. Культурология. – М.: Гардарики, 2003. – 54 с.
- Есім Ғ. Қазақстандық өркениет және өркениеттік сана. В кн: Казахская цивилизация в контексте глобализации и поиски путей культурной идентификации: Материалы международной научной конференции. Под ред. Т.А. Кожамкулова. – Алматы: Қазақ университеті, 2003.
- История Казахстана с древнейших времен до наших дней. Под ред. А.Б. Гали, Ж.К. Касымбаева. В 3-х томах. Том 2. – Алматы: Үш-Қиян, 2003. – 503 с.
- История мировой культуры (мировых цивилизаций). 2-е доп. и перер. изд. – Ростов н/Д: изд-во «Феникс», 2002. – 544 с.
- Назарбаев Н.А. В потоке истории. – Алматы: Атамұра, 2003. – 288 с.
- Нысанбаев А.Н. Жаһандану және Қазақстанның орнықты дамуы. – Алматы, 2002. – 264 б.
- Пархоменко И.Т., Радугин А.А. Культурология в вопросах и ответах для зачетов и экзаменов. – М.: Центр, 2001. – 158 с.
- Сейид Мухаммад Хатами. Диалог цивилизаций: путь к взаимопониманию. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – 255 с.
- Сравнительное изучение цивилизаций: хрестоматия: учебное пособие для студентов вузов / сост., ред. и авт. вступ. ст.б.С. Ерасов. – М.: Аспект Пресс, 1998. – 556 с.
- Человеческое развитие в Казахстане: методология измерения и анализ: монография. Ю.К. Шокаманов. – Алматы: Агентство РК по статистике, 2003. – 372 с.

Бауыржан М. Божбанбаев¹, Рауан А. Кемербай²

¹Т. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, Алматы, Қазақстан

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Өркениеттің мәнін зерттеудің теориялық және әдіснамалық негіздері

Аңдатпа. Бүгінгі таңда адамзат тарихында өркениеттің бір-біріне қарама-қарсы, бітіспес, кейде тіпті дұшпандық көптеген түрлері мен теориялары қалыптасты. Бір қарағанда, бір-біріне полярлық қарама-қайшылықтар болып табылатын өркениеттердің әртүрлі түрлері мен теориялары үйкеліс пен күрес үшін негіз жасайды. Алайда, біздің ойымызша, өркениеттердің түрлері мен теорияларының әртүрлілігі өркениеттердің дамуы мен өркендеуіне кедергі келтірмейді, өйткені бұл теориялар өркениеттің мәнін әр түрлі көзқарастардан тереңірек және жан-жақты зерттейді. Шындығында, егжей-тегжейлі және жан-жақты талдау кезінде бір қарағанда дұрыс емес және мүмкін емес болып көрінетін нәрсе олай емес болып шығады. Сонымен, өркениет түрі-бұл ең алдымен қоғамның, этностың және т.б. даму кезеңдерін қамтитын Ғылыми тұжырымдама, сонымен бірге өркениеттің қалыптасуында мәдени, экономикалық, тарихи, әлеуметтік, демографиялық және т.б. компоненттердің, жалпы мәдениеттің дамуымен байланысты рухани өмірдің негіздері мен құндылықтары, оның әлеуеті одан әрі дамыту.

Түйін сөздер: Қазақстан; өркениет; мәдениет; азаматтық қоғам; жазу; ұлттық бірегейлік.

Бауыржан М. Божбанбаев¹, Рауан А. Кемербай²

¹Казахская национальная академия искусств имени Т. Жургенова, Алматы, Казахстан

²Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Теоретические и методологические основы изучения сущности цивилизации

Аннотация. На сегодняшний день в истории человечества сформировалось множество типов и теорий цивилизации, противоположных друг другу, непримиримых, иногда даже враждебных. На первый взгляд, различные типы и теории цивилизаций, которые являются полярными противоположностями друг другу, создают основу для трений и борьбы. Однако, на наш взгляд, разнообразие типов и теорий цивилизаций не мешает развитию и процветанию цивилизаций, поскольку эти теории изучают сущность цивилизации с разных точек зрения, более глубоко и всесторонне. На самом деле то, что кажется на первый взгляд неправильным и невозможным при более детальном и всестороннем анализе, оказывается не таковым. Итак, тип цивилизации – это прежде всего научное понятие, включающее этапы развития общества, социума, этноса и т.д., при этом важную роль в формировании цивилизации играет общность формирования культурных, экономических, исторических, социальных, демографических и т.д. компонентов, общих основы и ценности духовной жизни, связанные с развитием культуры, ее потенциалом для дальнейшего развития.

Ключевые слова: Казахстан; цивилизация; культура; гражданское общество; письменность; национальная идентичность.

References

- General'naya Assambleya OON. Deklaraciya prav cheloveka. [The Universal Declaration of Human Rights. United Nations General Assembly] Available at: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1010658&pos=16;-68#pos=16;-68. [in Russian]. (accessed: 29.12.2022)
- Gurevich P.S. Kul'turologiya [Culturology] (Gardariki, Moscow, 2003, 54 p). [in Russian].
- Esim G. Kazakstandyk orkeniyet zhane orkeniyettik sana [Kazakh civilization in the context of globalization and the search for ways of cultural identification]. Materialy mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii. Pod redakciej Kozhamkulova T.A. [Materials of the international scientific conference. Edited by Kozhamkulov T.A.]. (Almaty, Kazakh University, 2003). [in Kazakh].

Istorija Kazahstana s drevnejshih vremen do nashih dnei. Pod red. A.B. Gali, Zh.K. Kasymbaeva [History of Kazakhstan from ancient times to our days. Under ed. A.B. Gali, J.K. Kasimbaeva.] (Almaty: Ush-Kiyan, 2003, 503 p). [in Russian].

Istorija mirovoj kul'tury (mirovyyh civilizacij) [History of world culture (world civilizations)]. 2-e dop. i perer. izd. (Rostov n/D: Phoenix, 2002, 544 p). [in Russian].

Nazarbayev N. V potoke istorii [In the flow of history] (Almaty, 2002, 288 p). [in Russian].

Nysanbayev A. Zhahandanu zhane Kazakstannyn ornykty damuy [Globalization and sustainable development of Kazakhstan] (Almaty, 2002, 264 p). [in Kazakh].

Parkhomenko I.T., Radugin A.A. Kul'turologiya v voprosah i otvetah dlya zachetov i ekzamenov [Culturology in questions and answers for tests and exams] (Center, Moscow, 2001, 158 p). [in Russian].

Seyed Mohammad Khatami. Dialog civilizacij: put' k vzaimoponimaniyu [Dialogue of Civilizations: Path to mutual understanding] (Dyke Press, Almaty, 2002, 255 p). [in Russian].

Sravnitel'noe izuchenie civilizacij: hrestomatija: uchebnoe posobie dlja studentov vuzov / sost., red. i avt. vstup. st.b.S. Erasov [Comparative study of civilizations: textbook: textbook for students of universities / sost., ed. and author introduction St. B.S. Erasov]. (Moscow, Aspect Press, 2001, 556 p). [in Russian].

Chelovecheskoe razvitie v Kazahstane: metodologija izmerenija i analiz [Human development in Kazakhstan: measurement methodology and analysis]: monografija. Ju.K. Shokamanov. (Agency of the Republic of Kazakhstan on Statistics, Almaty, 2003, 372 p). [in Russian].

Information about the authors:

Bozhbanbaev Bauyrzhan Muratbekovich – Associate Professor of the Department «History of Kazakhstan and Social Sciences», T.Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts, Almaty, Kazakhstan.

Kemberbay Rauan Amantaevich – PhD, Assistant Professor of the Department of Philosophy of the L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Божбанбаев Бауыржан Мұратбекұлы – Т. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы Қазақстан тарихы және әлеуметтік ғылымдар кафедрасының доценті, филос.ғ.к., Алматы, Қазақстан

Кемербай Рауан Амантайұлы – PhD-доктор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті философия кафедрасының доцент м.а., Астана, Қазақстан.

Әл-Фараби іліміндегі фәлсафа мен дін арасындағы байланыс мәселесі

Нұрсұлтан Б. Дүйсен^{1*}, Эльмира Г. Итегулова^{2*}

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

*Автор для корреспонденции:

E-mail: nurs_db@mail.ru

¹<https://orcid.org/0000-0002-5092-3802>

²<https://orcid.org/0009-0003-4559-2994>

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-142-1-184-196>

Аңдатпа. Аталмыш мақалада ортағасырдағы араб-мұсылман мәдениетінің көрнекті өкілі, фәлсафаның негізін қалаушы Әбу Насыр Әл-Фарабидің дүниетанымындағы дін мен фәлсафаның бір-бірімен байланыс мәселесі қарастырылды. Сондай-ақ ойшылдың ежелгі антикалық Платон, Аристотель сынды философтардың әлемнің жаратылысы туралы жазылған еңбектерін мұсылмандық дүниетаным негізінде, ислами табиғатқа жақындатқан іргелі ізденістері баяндалды. Ойшылдың дінге қатысты көзқарасы мен пікірі жайлы мәселе бүгінгі күнге дейін әлі толығымен пісіп зерттелмеген тақырып болып отыр. Мақаланы жазу барысында Әл-Фарабидің дін мен фәлсафаның бірлігін сипаттайтын дәлелдер берілді. Фараби өзі фәлсафаның өкілі болғандықтан дінге рационалистік тұрғыдан баға берді. Ол дінді дінишілдік белгілерінен гөрі философиялық категориялар арқылы анықтады. Әл-Фарабидің трактаттары мен ғылыми кітаптарының ішіндегі фәлсафа және діннің бірлестігі мәселесі ең ауқымды әрі күрмеуі тоқсан түрлі зерттеу нысаны болып табылады. Фараби дін мен фәлсафаны зерттеу саласы, сондай-ақ шығу тегінен бастап анықтайды. Дін дегеніміз уақыттық тұрғыдан алғанда фәлсафадан кейін пайда болған ойшылдың ойынша. Әл-Фараби діннің қажеттілігін түсінумен қатар, онсыз да болмыстың мүмкін екенін алға тартты. Яғни, ол философияның арқасында да, адам ақиқат пен байлыққа жете алады дегенді меңзеді. Осы мақалада Фарабидің теология ілімінің сипаты, мәні жан-жақты қарастырылды. Сондай-ақ ойшылдың пайғамбарлық, әлемнің пайда болуы, жаратылыс теориясы, Құдай (Алла) мәселесі мақаланың зерттеу нысанына айналды.

Мақалада Фараби ілімін зерттеуші шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектері жүйелі түрде талданды.

Түйін сөздер: фәлсафа; болмыс; субстанция; дін; құдай; пайғамбар; әлем; ақыл; аян; қиял.

Received 22 January 2023. Revised 25 January 2023. Accepted 31 January 2023. Available online 30 March 2023.

Для цитирования:

Дүйсен Н.Б., Итегулова Э.Г. Проблема связи между фалсафой и религией в учении аль-Фараби // Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2023. – Т. 140. – №. 1. – С. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-142-1-184-196>

For citation:

Duisen N.B, Itegulova E.G The problem of the connection between falsafa and religion in the teachings of al-Farabi// Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2023. – Vol. 141. – №. 1. – С. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-142-1-184-196>

Кіріспе

Христиандық бағытта осы күнге дейін жеткен және оқытылып жатқан философия мен қазіргі уақытта отандық ғылымда әсте еленбей қалып отырған мұсылмандық дүниетаным негізінде өмірге келген фәлсафалық дәстүрде діннің алар орны әрқайсысында өзгеше сипатқа ие. Дін мәселесіне келгенде философия мүлдем бөлек бағыт ұстанды. Философия дінді, тіптен, қажетсінбеді. Дін білім қатарына қосылмады, ғылымдық санаға енбеді. Өйткені философиялық ойлау жүйесінде Жаратылыс туралы сөз бар, ал, Жаратушы туралы мүлдем айтылмайды. Оған кезіндегі маркстік-лениндік философиядағы атеистік көзқарас айқын дәлел. Ғылым мен философия дінге қарсы деген түсінік сол кезеңдерде пайда болды. Ал, фәлсафа өкілдерінің дінді жою ниеттері жоқ болатын. Өйткені, фәлсафа дінмен тікелей байланыста болды. «Исламдағы файласуфтардың барлығы тақуа еді, және олар өздерін пайғамбардың сүйікті перзенттеріміз деп есептеді. Әрине, файласуфтардың ғылыми және фәлсафалық ойлары антикалық танымға жақын болды. Файласуфтарға рационалды пайым мен сенімді бірлестірген күйде өмірде объективті көзқарас қалыптастыру қажет болды» (Армстронг, 2018: 244-245). Фәлсафашыларда Жаратушы абсолютті ақиқат болды. Фәлсафадағы Құдай туралы түсінікті ағылшын ғалымы К.Армстронг былай сипаттайды: «Файласуфтар Құрандағы Алла мен грек философтарының Құдайының бір екеніне күмәнданбады. Олардың ойынша, рационализм – діннің ең ғажап формасы. Сондықтан олар Киелі кітапта айтылған Құдай идеясынан да биік идея қалыптастырды. Олар үшін Құдайға мына дүниеде интеллектуалды категориядан тыс орын беру және дінді адам болмысынан тыс әлемнен іздеу – дұрыс шешім болып көрінбейтін. Олар дінін тек қарадүрсін һәм тар шеңберден шығаруға тырысты» (Армстронг, 2018: 179-180). Жоғарыда келтірілген тәмсілден ұғынарымыз сол, христиандық Киелі Кітаптағы Құдай мен ежелгі грек философиясындағы Құдай бейнесінің арасы жер мен көктей болып отыр.

Өйткені, көне грек философтарының Құдайы Киелі Кітаптағы Құдайдан анағұрлым айырмашылыққа ие болғандығы белгілі. Бұл сөзімізге дәлелді тағы да К.Армстронгтан табамыз: «Платон мен Аристотель есептейтін жоғарғы болмыс, ол уақыттан мүлдем тысқары және бұл өмірге әсте енбейді. Өткінші дүниенің күйбең тіршілігіне араласпайтын, сондай-ақ, адамзатқа өзін жария қылмаған. Ғаламды жаратушы емес, сәйкесінше, арғыдүниеде адамды соттан өткізбеген. Ғаламның бастауы да, ортасы мен соңы да болмаған, себебі әлем сол Құдайдан басталған» (Армстронг, 2018: 180).

Зерттеу әдіснамасы

Әл-Фарабидің дін және философия, теология, метафизика мәселелеріне қатысты ойлары бүгінгі күнге дейін жүйелі, жан-жақты түрде зерттеліп болған жоқ. Отандық ғылымда осы тақырып төңірегінде жіті зерттелген диссертациялық еңбектер тым тапшы болып отыр. Талдауға алынған пікірлер мен тұжырымдамалар философия ғылымында нақты тарихи және объективті қарастыру, логикалық талдау және біріктіру әдістері мен тәсілдері тұрғысынан зерттелді. Мақаланы жазу барысында тақырыпқа компаративистік әдістер де қолданысқа енді. Әл-Фараби ілімімен айналысқан алғашқы: М. Гилсон, Карра де Во, Р. Хаммонд секілді шетелдік ғалымдармен қоса кеңестік кезеңдегі ислам философиясына ерекше ден қойған И. Игнатенко ізденістерін жатқызуға болады. Отандық ғылымда да фарабитанушылар қатары сейілген емес. Ойшылдың тұлғалық қасиеті мен фәлсафалық еңбектеріне зерттеу жүргізіп келе жатқан А.Х. Машани, А.К. Көбесов, А.Х. Қасымжанов, М.С. Бурабаев, Д. Кішібеков, Ж. Алтаев сынды ғалымдарымыздың зерттеулерін айтуға болады.

Талқылау

Дін мен фәлсафаның арақатынасы мәселесі ортағасырлық мұсылман ойшылдарының көрнекті өкілі Әл-Фарабидің

дүниетанымында, ілімінде айрықша жүйеленген деуге болады. Әл-Фараби жалпы исламдық мәдениетте шоқтығы биік ғұламалардың бірі. Христиандық философияның өкілі, Ұлыбританиялық белгілі дінтанушы К.Армстронг фәлсафаның негізін қалаған Әл-Фараби деп есептейді. Ол өз сөзінде: «Түрік философы Әбу Насыр әл-Фараби философиялық рационализмге қабілеті жете бермейтін білімсіз көпшіліктің қиындығын шешуге тырысты. Оны жеке-дара Фәлсафаның құрушысы ретінде қабылдауға болады және мұсылман идеализмінің таңғажайып әмбебаптығын жария еткен де сол. Әл-Фараби Қайта өрлеу дәуірінің тұлғасы деуге лайық адам еді. Ол тек дәрігер ғана емес, сонымен қатар, музыкант әрі мистик болды» (Армстронг, 2018: 250). Ғалымның сипаттамасына қарап, Әл-Фарабидің рационалистік теорияның өкілі болғандығын аңғарамыз. Олай дейтініміз, ойшыл көбіне өзінің фәлсафалық ілімдерін ақыл-парасатпен үйлестіруге тырысты деуімізге толық негіз бар. Философияның негізгі мақсаты Ақиқатты тану дей келе, әл-Фараби сол Ақиқаттың астарын ұғыну үшін ғылым, білім, терең ой, ақыл қажет деп таныды. Ол өзінің әлем, табиғат, жаратылыс, әсіресе, дін, жаратушы секілді діни-фәлсафалық трактаттары арқылы Еуропа ғалымдарына үлгі бола білді. Ойшылдың өзінің іліміндегі дүниетанымдық көзқарасының қайнар бұлағы ежелгі гректік философияның ірі өкілдері Платон мен Аристотельдің еңбектері болды. Әл-Фараби антикалық философиялық ой мен идеяларды меңгеріп қана қоймай, оны исламдық бағытта, мұсылмандық дүниетаным негізінде қайта түлеткен шебер тұлға. Ол сондай-ақ исламдық сенім және фәлсафалық ойды бір-бірімен жақын байланыстыра білді. «Тарихта Фараби сынды ірі қарама-қайшылықты тұлға болмағанда, әл-Ғазали феномені де, одан кейінгі Ибн-Рушдтың сыни философиясы да тумаған болар еді. Фарабидің тұлғасы ғасырлар мен кеңістіктерді қамтыған ұлы дискуссияның тууына негізгі себеп болды. Ол логика арқылы метафизиканы түсіндірмекші болған фәлсафаның өкілі. Сондай-ақ, ол

мұсылман фәлсафасына рационализмді бірінші болып енгізген тұлға ғана емес, ол аталмыш философиялық мектепті, калам ілімінен ажыратып, оның негізін салған ғұлама» (Mushin Mahdi, 1963: 60-73).

Жоғарыда атап өткендей, Әл-Фарабидің ең көп талқыға ие болған фәлсафалық идеялары, оның діни-философиялық трактаттарында айшықталған. Онда ол, дін мен фәлсафаны бір-біріне бітістіру және олардың өзара келісім ережелерін қарастырады. Өйткені «дін философияға арқа сүйеу қажет» – дейді (Ардакани, 2014: 32). Оның теологиялық-философиялық ілімі ортағасырлық мұсылман әлемінің қоғамдық-саяси және рухани-тарихи ахуалының көрсеткіші бола білді.

Дін дегеніміз Әл-Фарабидің ойынша: «Көзқарастар жүйесі мен іс-әрекеттер тізбегі және Алланың адамзат баласына салып берген қасиетті жолы. Діннің арқасында көкірегі ояу адамдардың баршасы да көздеген мақсаттарына жетуге мүмкіндік алады. Баршасы деп отырғанымыз – тайпалар мен қалалар, ал кей жағдайларда, ол белгілі бір халықты немесе сан алуан халықтарды қамтуы да ғажап емес» (Ғабитов, Құрманғалиева, 2005: 47). Ғұламаның бұл сөзінен байқайтынымыз, ол дінді ізгілік және қайырымдылық тұрғысынан бақытқа жету жолындағы және Жаратқанның жарлығын бұлжытпай орындауға итермелейтін игі амалдарды меңзеп тұрған тәрізді. Ойшылдың пікіріне сүйенетін болсақ, дін қалалар мен сол қаланы мекен қылатын қара халық, сондай қала қожайынын кемелдікке бастайтын тәрбие құралы болып отыр. Оған дәлел ретінде ойшылдың тағы бір мынадай тәмсіліне құлақ түреміз: «Әгәрәки, ел билейтін адам шынайы жақсылықтың, теңдессіз қайырымдылықтың өкілі болса ғана, оның ел үшін жасаған еңбегі де сан түрлі ізгі істермен толыспақ. Осы секілді игі мұратты амалға асырғанда ғана басшының өзі түгіл сол басшының өзіне бағынушы халық та ұшан-теңіз бақытқа қол жеткізе алады, осының өзін шынайы бақыттың жемісі деп білгейсің. Сол себепті дінді қайырымдылықтың діні деп санауға құқылымыз» (Ғабитов, Құрманғалиева,

2005: 47). Бұл жерде ойшыл дінді тек қасиет, құндылықтар тұрғысынан сипаттаған сыңайлы. Алайда ол дінді ақылмен де түсіндіруге тырысқан. Сондай-ақ діннің пайда болу тарихын қарастырғанда, оны адамның ойлау қабілетінің дамуымен сабақтастырады. «Адам өмірдің мәні туралы ойлана бастады. Өзін құдіретсіз сезінудің нәтижесінде адам Құдайға, дінге бет бұрады. Әл-Фараби діннің қажеттілігін түсінумен қатар, онсыз да болмыстың мүмкін екенін алға тартты. Яғни, ол философияның арқасында да, адам ақиқат пен байлыққа жете алады дегенді меңзеді» (Момынқұлов, 2009: 60-63).

Сонымен қатар, ойшыл дін мен фәлсафаның бір-бірімен болған уақыт сабақтастығы жөнінде өзінің «Әріптер кітабы» атты еңбегінде былай деп келеді: «Дін, негізінен адамзат ақылын жаулап алғанымен де уақыт жағынан алғанда фәлсафадан кейін пайда болған дүние. Діннің көмегімен халықты оқыта отырып, онда теориялық және практикалық заттарды қолдануға тырысты, яғни бұл фәлсафада оған сәйкес келетін әдістермен әлгі заттарды, яғни мыналарды: сенім немесе қиялды немесе солардың екеуін бірге зерттеді» (Нысанбаев, Құрманғалиева, Сандыбаев, 2009: 361).

Әл-Фарабидің діни көзқарастарының қалыптасу мәселесін үш жақты қарастыруға болады: *Біріншіден, оның фәлсафасындағы Жаратушы (Аллаһ) мәселесі.* Әл-Фараби өзінің «Ғылымдардың шығуы туралы» атты трактатында Жаратушы жайында: «Білгейсің, субстанциялар мен акциденциялардан басқа және сол субстанциялар мен акциденцияларды жаратқан мәңгілік жарылқаушыдан (Жаратушыдан) өзге ештеменің жоқ екенін. Осыдан соң бұлардың жаратушысы бар ма әлде оны ешқандай жаратушысыз көзге елестету мүмкін бе дегенді қарастырамыз; Осыны зерттеу себепті Хақ Тағаланы танимыз. Ол бар. Бұл ғылым ең жоғарғы табиғат ғылымы – метафизика немесе құдіретті ғылым деп аталады. Ғылым осымен тәмам» (Есім, 2004: 59-63). Демек, ол Жаратушының Бірінші себеп боларын айқындады және оның жаратушылығына

ешқандай күдік келтірген жоқ. Сондай-ақ, ол өзінің «Азаматтық саясат» деген трактатында келтіргендей, акциденциялар мен денелерге себепші болатын негіз алты түрге бөлінеді. Олар туралы қысқаша: бірінші себеп (Аллаһ), екінші себеп (бұл жерде, екінші себеп аспан денелеріне себеп болуы мүмкін, солардан кейін солардың субстанциялары туындайды), үшінші себеп (әрекетшіл ақыл-парасат), төртінші себеп (жан мәселесі), бесінші себеп (форма жайында) және алтыншы себеп (материя). Осы себептердің басында тұрған Бірінші дәрежедегі себептің (Аллаһ) көп болатындығы әсте мүмкін емес, ол жалғыз болады, қалған дәрежедегілердің әрбірінде көптік бар, – дейді әл-Фараби. Оның ойынша Бірінші себепті Алла деп тану қажет. Ол Алла Екінші себеп пен үшінші себептегі әрекетшіл ақыл-парасаттың өмірлеріне ең жақын себеп болмақ (Нысанбаев, Құрманғалиева, Сандыбаев, 2009: 379).

Әл-Фарабидің «бірінші себеп», «бірінші қозғаушы», «бірінші тұлға» туралы ұғымы Аристотельдің бірінші себеп, бірінші қозғаушы туралы ұғымдарынан мүлде бөлек. Ол жерде Аристотельдің «бірінші қозғаушысы», «дүниені жаратушы» да емес, оны «ойлап шығарушы» да емес. Бұл-тек қана өзін-өзі ойлайтын, бір орыннан қозғалмайтын дерексіз қозғаушы, бүкіл әлемге еш қатысы жоқ трансценденттік ақыл. Алла ай астындағы дүниеге тікелей емес, жанама түрде, аспандық ақыл-парасаттар арқылы әсер етеді (Сандыбаев, 2020: 5). Әл-Фараби сондай-ақ Бірінші Себепкердің артықшылықтарын айрықша атап өткен. Ол Алла туралы: «Ол – әрқашан Бірінші. Оны егер бөлінбейді деп есептесек, онда оны сан яки басқа да бөліну түрлері тұрғысынан қарастыруға болмайды және ол осы турасында да Біреу болмақ. Сол себепті әлемдегі өзге де нәрседен өзгешеленіп тұратын өзінің жеке-дара болмысының басқаша мәнге ие болуы да яки басқа бір нәрсе болуы да неғайбыл. Сондықтан ол – өзінің мәніндегі ерекше Себеп болып отыр» (Сандыбаев, 2020: 21). Бұдан ұйғарым сол, ол Бірінші себептің болмысы жалғыз. Егер де Бірінші себептің болмысынан бөлек басқа

бір болмыс бар дейтін болсақ, ол болмыс та бұдан азат, оған зәру емес өзге бір болмысқа айналуы керектін. Тиісінше, ол Бірінші себептің болмысынан тәуелсіз, сондай-ақ өзі де сол деңгейден табылатын бір нәрсе болуы қажет. Бірақ бұл жағдайда Оның болмысы осы екі тең нәрсені біріктіріп отырған болмыстан төмен тұрған болар еді. Сонда оның болмысы кемел болмыс болмайтын. Себебі, кемел нәрсе ешбір жағдайда өзінің мәнінен тысқары нәрсенің бірі болуы мүмкін емес.

Екіншіден, **Әл-Фарабидің діни іліміндегі пайғамбарлық мәселесі.** Әл-Фараби өзінің теологиялық ілімінде пайғамбарлық мәселесімен ерекше айналысты. Оған дәлел: «Расымен, қайсыбір пайғамбар болсын, ол әрине – философ; оның керісінше болуы мүмкін емес» дейтін ұлағатты сөзі. Ойшыл пайғамбар ұғымын теория дәрежесіне дейін көтере білді. Әл-Фарабидің пайғамбарлық түсінігі исламдағы пайғамбарлықпен кей мөлшерде қарама-қайшы тұстары болды. Алайда одан толығымен алшақ кетті десек те онымыз мардымсыз. Жалпы, пайғамбарлық қасиет, болмысы бөлек, жаратылысы өзге кемел жан иесі болатыны белгілі. Пайғамбарлар өз кезеңінде саяси, діни, әлеуметтік тұрғыда көшбасшы бола білді. Әл-Фараби осы бір міндетті амалға асыруға қажетті келісімдерге, қабілет пен қасиеттерді иеленген деп пайғамбарды ғана мойындайды. Былайша айтқанда, пайғамбар өз кезегінде қоғамға аса қажетті тұлға болмақ. Сол қоғамның тәлім-тәрбиесі мен тұрмыстағы әділеттілік мәселесі және заңдық жүйесін бақылауында ұстайтын адам. Онсыз қоғам ішкі дағдарысқа ұшырап, адамдары азғындыққа бой алдырады. Сол уақытта, сол қоғам мен адамзатты қиыншылықтан аман алып қалатын, оларға тура жол сілтейтін тек пайғамбардың өзі ғана. «Ондай тек қайырымды қалада ғана болады», - дейді Әл-Фараби. Платонның «Кемел қоғамды философтар басқаруы тиіс және қарапайым қағидаларды сол қоғамға жеткізе білу керек» дегені бар. «Дәл осы тұрғыда, Әл-Фарабидің ойынша, Мұхаммед пайғамбар да Платон ойлағандай мәңгілік ақиқатты қарапайым тұрғындарға көркем тілде жеткізе

білген мінсіз көсем болды. Мұнан шығатын қорытынды: Ислам Платонның идеал қоғам жүйесін тіршілікте жүзеге асыруға әбден лайық. Бұл идеяны толыққанды іске асыруға Исламның ең лайық формасы ретінде имам культімен танылған шииттікті айтуға болар еді» (Армстронг, 2018: 250). Жалпы Әл-Фараби өз кезеңінде парасатқа ие адамдарды философтар және пайғамбарлар деп екі топқа бөлді. Осы бөлінген топтардың әрқайсысы өз бағыттары бойынша Жаратушы танымының негізіне барады. Философтар рационалистік сипатта ақылмен, сәйкесінше пайғамбарлар қияли күш арқылы ақиқатқа жетеді. Осы тұста Әл-Фараби пайғамбарлықты философтардан бір саты жоғары қояды. Өйткені, оның ойынша пайғамбар дегеніңіз өз болмысында тек ақылмен ғана байланып қалмай, өзіндегі интуитивті таным-түйсігімен Құдаймен тікелей байланыс орната алатындығы үшін де пайғамбарды бүкіл философтардан артық деп санады. Дегенмен, пайғамбардың да, философтың да мақсаты иләһи ақиқатқа талпыну. Пайғамбар да, философ та бір қайнар көзден сусындайды және білімдерін жоғарға бастаудан алады. Пайғамбар философта жоқ қасиеттермен ерекшеленеді. Пайғамбардың адамдардың барлығына жеткізуге тиісті хабары, орындайтын міндеті бар. Мәселеге осы тұрғыдан қарайтын болсақ, пайғамбар танымда және білімде философтан да жоғары дәрежеде тұр. Осылайша, Әл-Фарабидің пайғамбардың мәртебесін философтың мәртебесінен төмен деп сипаттауымен, оның құдіретін кемсітпегенін айтуға болады (Момынкұлов, 2009: 190). Бұл ойды фәлсафаның негізгі өкілдерінің бірі Ибн Сина да айғақтайды. Ибн Сина бойынша: Адамдар иләһи ақиқатты толық тануға ой талқысымен емес, Елестетудің аралық патшалығы арқылы қол жеткізеді. Біздің оныншы сферамызда орналасқан соңғы Ақыл – уаһидің Қасиетті Рухы. Осылайша пайғамбарлар себеп-салдарлық ой қорытумен шектелетін практикалық ақылдан да жоғары тұратын сфералық Ақыл секілді Құдайды елестете алуға қабілетті интуитивті, бейнелі танымнан нәр алады. Мұхаммед пайғамбар

иләһи әлеммен тап осылай тікелей тұтасуды ең кемел сатыға көтерді (Армстронг, 2018: 262).

Жоғарыда келтірген пайғамбарлардың болмысына тән қияли күшпен қатар, уаһи, аян сынды ұғымдар да сол пайғамбардың Жаратушының (Аллах) жарлығын жалпақ жұртқа жеткізу үшін берілетін қасиеттер. Бұлар жөнінде Әл-Фараби өзінің «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары», «Түс көрудің себебі», «Аян туралы және періштені көру туралы» атты кітаптар желісінде толығырақ баяндайды. Сопылық практикамен айналысқан Әл-Фараби уаһиға табиғи дүние деп қарады. «Уаһи» ұғымы – грек философиясында жоқ «тәңіршіл уаһи». Сондықтан да, Әл-Фараби пайғамбарлар көрсететін пайғамбарлыққа, уаһи мен ғажайыптарға қатысты түрлі түсіндірме беруге мәжбүр болды (Алтаев, 2020: 93). Ал, қияли күш дегеннің өзі ойшылдың айтуына сүйенсек, пайғамбарлардың иләһи ақиқат пен уаһиларға жету амалы. Қиял күші ұғымы Әл-Фарабидің біршама философиялық ілімдерінде, оның ішінде осы пайғамбарлық теориясында ерекше дәріптеген. Оның ойынша, қиялдау дегеніңіз ақыл және ойлау жүйесіне негіз болады. Алайда, ол қиял күшін ақылмен бірлестіру кезінде, сезім мен қиялдың рационалистік және теориялық білімнің бүкілін мүмкін деп есептейді. «Ол адамның қиял арқылы жоғары әлеммен қатынаса алатынын және заттардың ақиқатына жете алатынын алға тартады. Әл-Фараби пайғамбарлық құбылысты рационалистік негіздерге сүйенген алғашқы мұсылман философ болды деген қорытындыға келеміз. Ол әсіресе, осы пайғамбарлық теориясында, философияның дінмен тіл табыса алатынын барлық ғылым өкілдеріне дәлелдеді» (Philosophy of Science, 2002: 17).

Үшіншіден, Әл-Фарабидің әлем, дүние болмысы туралы көзқарастары мәселесі. Әл-Фараби өз ілімінде әлемнің уақыттық тұрғыдан бұрынғы және мән тұрғысынан кейіннен пайда болғандығын ескерді.

Ойшыл дүниенің мәңгілігі, сондай-ақ мәңгі еместігі турасындағы ұстанымдардың кей кезде біріншісіне аса мән беріп, екіншісінен бас

тартқан болатын. Сонымен қатар, Әл-Фараби сол әлемнің мәңгілігі жайлы идеяларды насихаттаушы Платон және Аристотельдің болмыс жөнінде жазылған еңбектеріне пікір қалдыруы және оларды бітістіру арқылы фәлсафаның ислами сенімнің қағидаларына қарсы келмейтіндігін алға тартты. «Әл-Фарабидің Аристотель мен Платонның философияларын келістіруге итермелеген басқа бір себебі – исламдық дүниетанымға қайшы келетін Аристотель философиясының кейбір тұстарын Платонның философиялық ілімімен «жұмсартуға» тырысу. Фараби үшін Платон мен Аристотель ғасырлар өте келе адами ойлау ретіндегі философия мен діни негізге ие идеялар ретіндегі даналықтың арасындағы үзілген байланысты қайта қалпына келтіруге тырысты, ол осылайша нағыз философияның тәңіршіл (құдайи) даналыққа қайшы келмейтіндігін көрсетті» (Али Булач, 2006: 155).

Бүгінгі таңда Фараби ілімін зерттеушілер осыны есепке ала отырып, ойшылдың әлемнің бірден пайда болмағандығын, дүниенің жаратылысы уақыт шеңберінде болатындығын да қабылдағанын міндет деп біледі. Әл-Фараби мен одан да өзге Ибн-Сина, Ибн-Рушд секілді файласуфтардың жаратылыс пен болмыс туралы және сол жаратылыстағы Жаратушы да болатын ерік мәселесі сынды ең негізгі теологиялық-философиялық мәселелердің нақтылы жауабын таба алмауы қалыпты жайт. Ол файласуфтардың барлығы да өздерінің фәлсафалық көзқарастарын Құранмен астастыруға ерекше көңіл бөлді. Араб-мұсылман файласуфтарының бұл қадамы, олардың фәлсафалық құндылықтар қатарына басқа леп, яғни жаңа Құдай туралы түсінікті қалыптастырды. Осыдан кейін, фәлсафа ғалымдарының ішінде құдай ол тек бастапқы және қозғалысқа келтіруші себеп емес, ол «ғаламды Жаратушы себеп» деп айтыла бастады.

Әл-Фарабидің дүниенің болмысы туралы ойлары, оның философиясын жан-жақты қамтуды меңзейді. Себебі, ғаламның болмысы туралы мәселе бір жағынан болмыс және мән арасындағы қатынастарды қамтыса, екінші

жағынан болмыс және қозғалыстың, кеңістіктің және уақыттың әрқайсысымен арадағы байланыстарды қарастыратын философиялық мәселе болып табылады. Сондай-ақ, аталмыш мәселе метафизикалық және физикалық болмыстарға қатысты болуымен қоса мүмкін және қажетті болмыстармен де байланысты екені анық. Осылайша Әл-Фараби мен Ибн Сина уақыт пен қозғалыстың да әуелден бар екенін растады (Әбу Насер Әл-Фарабидегі философияның бірлігі, 2022: 143).

Мутакаллим бағытын ұстанушылар жоқтан бар болу теориясын қабылдағандықтан, Әл-Фарабидің ғаламның ежелгі екендігі хақында айтқан ойына олар мардымды жауап қата алмағандары белгілі. Ибн-Рушд осы мәселенің аясында пайда болған пікірталастарда Фарабидің пікірін дұрыс деп қабылдады. Ол да әлемнің мәңгі екендігін өз бетінше дәлелдеуге тырысып бақты. Сонымен қатар, әлемнің ежелгі екеніне және Аллаһтың бар екендігіне дәлел білдіруші файласуфтарға өз идеяларымен де қолдау көрсетті.

Әл-Фараби ғарышты, адамды, оның ақыл-ойын қамтитын және адам өміріне қажетті шындыққа жол ашатын әлемнің синтетикалық бейнесін жасауға тырысты. Осы жағдайды ескере отырып, біз оның дүниетанымын талдауды оның ғаламның құрылымы туралы жалпы тұжырымдамасымен байланысты негізгі негізгі принциптерді көрсетуден бастаймыз. Ислам діні тұрғысынан бірінші ретгі жаратылыс-Иеміз Құдай, Алла. Әл-Фараби Құдайдың антропоморфтық бейнесін алдыңғы теріске шығарудың басында тұр, ол оны кез-келген жеке сәттерінен айырады. Оның негізгі қозғалтқыш, негізгі себеп, негізгі болмыс ретінде Құдайы бар. Әл-Фарабидің бүкіл иерархиясы құндылық көзқарасының рухымен сипатталады. Кемелдіктің жоғары, жоғары дәрежелерін тек бастапқы болмысқа жатқызуға болады-немесе И.Мадкур бейнелі түрде айтқандай, ол бәсекелестіктен тыс.

Бағалау біліктілігі («табиғаты бойынша қайсысы жақсы») және иерархия платондық «Тимейге» және әлемнің құрылымына аристотельдік көзқарасқа келіп тіреледі. Олардың негізінде әлемнің геоцентрлік

бейнесі қалыптасады және шоғырланады: ортасында қозғалмайтын Жер, оның айналасында сегіз сфера айналады. Птолемей негізінде әл-Фараби тоғызыншы, Жұлдызсыз сфераны қосады, ол оны қозғалмайтын жұлдыздар сферасының үстіне қояды. Аристотельде бастапқы қозғалтқыштың мәңгі қозғалатын сфералармен байланысы туралы толық түсінік жоқ. Кейде бұл салаларда стационарлық қозғалтқыштардың болуына мүмкіндік береді. Бұл аспан денелерінің өз жаны бар деген идеяға сәйкес келеді. Бірақ аспан денелерінің қозғалысының көрінісі бірлікті жоғалтады, өйткені бірінші қозғалтқышқа қосымша сфералардың ақыл-ойы мен жаны 55-ке жетеді (Кныш, 2011: 460-501).

Әл-Фараби сфераларының қозғалысының күрделі және күрделі аристотельдік бейнесі айтарлықтай жеңілдетіліп, ақыл-ой санын азайтады және әр деңгейдегі ақыл мен жанның бағыныштылығын нақты анықтайды. Жандар, былайша айтқанда, тікелей әсер етеді, бұл тиісті саланы қозғалысқа келтірудің жұмыс механизмі, ал ақыл-жандар өз күштерін алатын энергия көздері. Аристотельден айырмашылығы, біз мұнда әр ақылдың өз саласына қатысты автономиясын көреміз. Қозғалыс мотиві – бұл ұмтылыс, жанның ақылға деген сүйіспеншілігі, ал төменгісі жоғарыға тартылады, бірақ керісінше емес. Құдай өз жаратылыстарынан жоғары, сондықтан оларға деген сүйіспеншілікті сезіне алмайды.

Бірінші болмыс жалпы барлық тіршілік иелерінің болуының негізгі себебі болып табылады. Оның кемшіліктері жоқ; одан басқа барлық тіршілік иелерінің кем дегенде бір кемшілігі немесе бірнеше кемшіліктері бар. Бірінші болмысқа келетін болсақ, ол барлық осы кемшіліктерден босатылады, өйткені оның бар болуы болмыстағы барлық нәрселерден бұрын және одан артық ештеңе жоқ және одан бұрын ештеңе болмайды. Сонымен бірге оның өмір сүруі ізгілікті және өте жоғары деңгейде. Ол өзін-өзі қамтамасыз етеді және ештеңеге мұқтаж емес, өзінің мәнін білуде ақылды, онда шындық, өмір

және болмыс бар. Қалғанының бәрі осыдан туындайды. Бірінші Болмыс және бұл болмыс неден пайда болады... Бірінші болмыстың болуы, былайша айтқанда, болмыстың басқа заттардың болмысына ауысуы, ал қалғанының бәрі өз болмысынан туындайды» Ол басқа ешнәрсе үшін жоқ және оның болмысының мақсаты болудан басқа ештеңе жоқ, өйткені бұл жағдайда оның өмір сүруінің сыртқы себебі болады және ол енді негізгі себеп болмайды... Керісінше, Бірінші болмыстың өзі бар, ал басқа тіршілік иелері онда бар, сондықтан оның субстанциясына, оның болмысына сілтеме жасайды». Өзінің мәніне сәйкес, ол ешкімнің делдалдығын қажет етпестен өздігінен өмір сүреді. Бұл оның болмысының басымдығы. Бірінші болмысты себептер тұрғысынан қарастыра отырып, біз оның маңызды мәнін түсінеміз. Өзін-өзі тану арқылы бұл ақыл оның болмысы болмыстан бөлінбейтін тұлға екенін мойындайды. Өзін-өзі тану әрекеті көптіктің пайда болуына әкеледі.

Әл-Фараби эманация ұғымын араб-мұсылман философиясына енгізді. Ойшыл ғаламды Құдайдың «бірінші қағидасынан» экзистенциалды потенциалдардың үздіксіз төгілуінің немесе эманациясының нәтижесі ретінде қарастырады. Бірінші принциптен шыққан бірінші ақыл өзін және оның Жаратушысын ойластырып, тани бастайды. Нәтижесінде бұл ақыл өмір сүретін аспан сферасы ғана емес, сонымен бірге үшінші болмыс, яғни екінші ақыл, сондай-ақ оның болуының аспан сферасының «денесі мен жаны» бар. Дәл осындай процесс эманацияның келесі кезеңдерінде жүреді: екінші ақылдан үшінші (сонымен қатар оның тіршілік ету ортасы) пайда болады, содан кейін төртінші және т.б. Жоғары интеллектуалдар мен сфералар олардың астында орналасқандарды басқарады, осылайша ғарыштық эманацияның оныншы сатысын алатын төменгі, ай асты сферасына дейін бағыну иерархиясын құрайды... (Блэк: 2008, 65-81).

Әл-Фарабидің космологиялық теориясы ғаламды концентрлі сфералар түрінде

ұсынады: біріншіден, жерден ең алыс орналасқан бірінші ақыл сферасы, содан кейін бірінші аспан сферасы, содан кейін қозғалмайтын жұлдыздар сферасы, содан кейін Сатурн, Юпитер, күн, Венера, Меркурий сфералары және соңында ай... негізінен ай асты сферасын мекендейтін адамзат баласы бар оны басқаратын жоғары ақылға көтерілу мүмкіндігі. Бұл үшін логикалық ойлау қабілетінен жоғары адамға деректерді дұрыс пайдалану қажет...

Соңғы жүргізілген зерттеулер әл-Фарабидің Аристотельдің метафизикасын баяндауында эманацияның неоплатоникалық метафизикасы туралы айтудан мұқият аулақ екенін көрсетті. Осы ескертулерді ескере отырып, Әл-Фарабидің өзі эманациялық космологияны неоплатонизм үшін орталық деп санады, дегенмен ол аристотельдік емес екенін мойындады. Бір сөзбен айтқанда, эманация олқылықтың орнын толтыру үшін қабылданды, дейді Әл-Фараби, ол аристотельдік метафизиканың теология мен құдайлық ғылымдарды қамтитын бөлігінің толық болмауына байланысты қалды, онда Құдай мен табиғи болмыс арасындағы себеп-салдарлық байланыстар туралы айтылады. Осы тұрғыдан алғанда, әл-Фарабидің эманация теориялары оның метафизиканың табиғаты мен шегі туралы исламдық философиялық пікірталасқа, сондай-ақ оның натурфилософиямен байланысына қосқан үлесінің ажырамас бөлігі болып табылады. Әл-Фарабидің осы саланың кейінгі дамуына әсері Авиценнаның өмірбаянынан белгілі эпизодпен расталады, онда соңғысы Аристотельдің «метафизикасын» 40 рет оқығанын, бірақ оның мағынасын түсіне алмағанын айтады. Оның шатасуы әл-Фарабидің «Аристотельдің метафизикасының мақсаттары туралы» шығармасының үлгісін кездейсоқ тапқаннан кейін ғана сейілді. Авиценна әл-Фарабидің өте қысқа трактаты оның қиындықтарын қалай шешкенін нақты түсіндірмесе де, Авиценнаға Әл-Фарабидің Аристотельдің «метафизикасының» теологиялық ғылыммен немесе құдайлық ғылыммен байланысы туралы ескертулері әсер еткені анық (әл-Ильм әл-Илахи).

Шынында да, әл-Фарабидің трактаты Аристотельдің «метафизикасы» көбінесе «құдайлық ғылым» ретінде сипатталғанымен, ол жеке құдайлық субстанцияларды емес, болмысты, оның принциптері мен қасиеттерін зерттеуге арналған деген ескертумен ашылады. Содан кейін Әл-Фараби метафизика ұғымын болмыстың жалпы қасиеттерін бар ретінде зерттейтін әмбебап ғылым ретінде сипаттайды. Ол теологияның шынымен де осы ғылымның бөлігі екенін, бірақ оның бастапқы пәні ретінде емес, тек «Құдай абсолютті болмыс принципі» (әл-вуджуд әл-мутлак) шамасында екенін растайды. Осылайша, Әл-Фараби Аристотельдің «метафизикасын» бұрынғы қате түсіндіру деп санаған нәрсені түзете отырып, илаһи ғылым шынымен де метафизиканың маңызды бөлігі деп тұжырымдап, Аристотель мәтінінің аз ғана бөлігі – бір кітап – осы тақырыпқа арналғанын мойындады. Сондықтан болар, Әл-Фараби өзінің «Аристотель философиясының» соңында Фальсаф Аристоталиске «бізде метафизикалық ғылым жоқ» деп мәлімдеді. Алайда, Әл-Фараби белгілі неоплатоникалық метафизиканың негізгі ілімі-эманация теориясы-құдайлық болмыстарға және олардың ай астындағы әлеммен себеп-салдарлық байланыстарына назар аударады. Дәл осы ілім әл-Фарабидің «Әл-Мадин әл-Фадил» және «әлсияс әл-мадания» (саяси режим), сондай-ақ олардың метафизикалық бөліктерінде «Мабади әл-мауджудат» (болмыс принциптері) деп аталатын ең маңызды екі жеке шығармасының метафизикалық негіздерін қамтамасыз етеді.

Бұл еңбектерде әл-Фараби қолдаған эманация теориясы екі тірекке негізделген – Птоломейдің геоцентрлік космологиясы және Құдайдың метафизикасы. Эманация шеңберін космология белгілейді. Эманация механикасы ғаламның Құдайдан шыққанын түсіндіретін теория ретінде әртүрлі дереккөздерге негізделген. Өзінің негізгі алғышарттарында ол Аристотельден түбегейлі кетуді білдіреді, ол үшін Құдай барлық басқа субъектілердің (вуджуд) өмір сүруінің нақты себебі емес, тек әлемдегі қозғалыстың негізгі себебі болды.

Дегенмен, Әл-Фараби Құдайды көптеген аристотельдік қасиеттерге ие: ол біртұтас, материалдық емес, мәңгілік және қажет болған жағдайда әрекет етеді. Ең бастысы, Әл-Фараби Құдайды интеллект ретінде сипаттайды, оның негізгі қызметі өзін-өзі тану болып табылады, бұл аристотельдік іс-әрекет философиясының тұжырымдамасын «ойлау ойлауы» ретінде қайталайды (pōiesis poiōseos). Әл-Фараби схемасында интеллектуалды Құдайдың қызметі Құдайдың ғаламның жаратушысы ретіндегі рөлін анықтайды. Осы өзін-өзі ойлаудың нәтижесінде Құдайдан екінші интеллектке толып кету немесе эманация (фаид) пайда болады. Бұл екінші интеллект, Құдай сияқты, өзін-өзі ойлаумен сипатталады; дегенмен, бұған қоса, ол Құдайдың өзі туралы да ойлануы керек. Құдай туралы ойлау арқылы ол үшінші интеллектті тудырады; өзін - өзі ойлау арқылы ол өзіне сәйкес келетін аспан сферасын-бірінші аспанды тудырады. Содан кейін әл-Фараби космологиядағы және оған сәйкес келетін әр сала үшін эманацияның осы екі элементті моделін қайталайды, осылайша Құдайдан басқа он ақыл алады. Әл-Фарабидің белсенді интеллектпен аяқталатын эманацияның неоплатоникалық метафизикасын қабылдауы Аристотель философиясын Стагирит шығармаларының өздері рұқсат еткеннен гөрі жүйелі контекстке қоюға мүмкіндік береді. Аристотель үшін натурфилософия психологияны зерттеуді қамтиды; демек, бір субъект – белсенді интеллект – физиканың жоғарғы шегін және метафизиканың төменгі шегін білдіреді. Осылайша, эманация әл-Фарабиге метафизиканың теологиялық және онтологиялық элементтері арасындағы алшақтықты толтырып қана қоймай, Аристотельдің өзі жасырын түрде білдіретін теориялық физика мен метафизика арасындағы байланысты анықтауға мүмкіндік береді.

Қорытынды

Әл-Фарабидің араб-мұсылман ғылымындағы ең шоқтығы биік ойшыл екендігіне ешқандай да талас болмауы

қажет. Әл-Фарабидің өзінің трактаттары мен ғылыми кітаптарының ішіндегі фәлсафа және діннің бірлестігі мәселесі ең ауқымды әрі күрмеуі тоқсан түрлі зерттеу нысаны болып табылады. Фараби дін мен фәлсафаны зерттеу саласы, сондай-ақ шығу тегінен бастап анықтайды. Ойшылдың ойынша, дін дегеніміз уақыттық тұрғыдан алғанда фәлсафадан кейін пайда болған. Дін арқылы қоғамды тәрбиеде ұстау кезінде көніске салу, иландыру секілді эмпирикалық тәсілдер қолданылды. Фараби дін турасындағы түсінікті фәлсафаның зерттеу саласының құрамдас бір бөлігі деді. Оның ойынша, қажет болса Құранмен философтар айналысу керек деп ұйғарды. «Әл-Фарабидің сөзіне сенсек, діннен бұрын философия пайда болған. Өйткені адам дін пайда болмай-ақ ойлану қасиетіне ие. Ал ойлану – адамның ең негізгі және күрделі қасиеті болып табылады. Әл-Фараби дінде шектеу бар дейді, ал философияда шекара болмауы тиіс. Кез-келген философияны игере алуы мүмкін. Алайда, дінді мұсылман қауымына жататындар ғана пайымдауы мүмкін. Әлемдегі күллі зат атаулыны тану үрдісі философия арқылы жүзеге асатын болса, ал сенімге негізделген ол тек дін ғана» (Сейтахметова, 1998: 46).

Әл-Фараби өз ілімдерінде дінді рационалистік тұрғыдан түсіндіруге тырысты. Ойшыл философияның дінмен

байланыстылығын анықтауда алдымен діннің қоғамдағы орнын айқындауды ұсынды. Фараби дінді қияли күшке негізделген десе, философия ақыл, білімнің арқасында ғаламды, Құдайды тануға ұмтылатынын айтты. «Тек таңдаулы кісілер ғана діннің қиялға негізделген әрі шынайы мәнін түсіне алады дейді ойшыл. Иләһи ақиқатқа жету үшін ғылым мен білім және ақылдың қажеттілігін меңзеді. Халық берілген аянды діни ережелерді назарға ала отырып қабылдайды. Ал, теологтар мен философия өкілдері болмыс мәнін анықтауды негізге алады. Ол екеуі де жалпы әлемді тану мен оны игеру жолында қолданылатын бір құрал немесе тәсіл болып табылады» (Момынкұлов, 2009: 10). Фараби діндегі ең негізгі ұғым сенім екенін ерекше ескерді. Дін ол Жаратушыға және оның жаратушылығына мойынсұнуды білдірді сонымен қатар қандай да бір дәлелді қажетсінбеді. Діннің шығу тарихын зерттегенде Фараби оны адам баласының ойлану қасиетімен ұштастырды. Ол қалай? Адам баласы өз санасында өмір мен өмірдің мәні туралы толғанысқа түсті. Сол арқылы адам өзінің қауқарсыздығын біліп, Құдайға, яғни, дін жолына түсті. Сәйкесінше, ойшыл дінсіз де болмыстың болатындығын дәлелдеуге тырысты. Былай айтқанда, Фарабидің пікірі адам баласы фәлсафаның септігімен иләһи ақиқатқа және жарқын бақытқа кенеледі дегенге саяды.

Әдебиеттер тізімі

«Әлемдік философиялық мұра». Жиырма томдық. 4-том. «әл-Фараби мен Ибн Сина философиясы» / құраст.: Т.Ғабитов, Ғ. Құрманғалиева. – Алматы: Жазушы, 2005. – 568 б.

Али Булач. Ислам ой-пікіріндегі аян мен парасат арасындағы дін-философиялық байланыс. – Жаңа академияның басылымдары. – Стамбул, 2006. – 155 б.

Алтаев Ж. Әл-Фараби – Шығыстың ұлы ойшылы. Аль-Фараби – великий мыслитель Востока. – Алматы: «Сардар» баспа үйі, 2020. – 400 б.

Армстронг К. Иуадизм, христиандық пен исламдағы 4000 жылдық ізденіс: Құдайтану баяны. – Алматы: Ұлттық аударма бюросы. Қоғамдық қоры, 2018. – 432 б.

Әбу Насер Әл-Фарабидегі философияның бірлігі. Пәкістандық ислам форумы. [Электрон. ресурс] – 2008. – URL: www.muslimphilosophy.com (қаралған күні: 21.02.2023).

Әл-Фараби Әбу Насер. Бақытқа жету (ауд. Мушин Махди). Орта ғасырлық саяси философия. Ред. Ральф Лернер және Мушин Махди. – Нью-Йорк: Корнелл ЮП., 1963. – 60-73 б.

Әл-Фараби. Таңдамалы трактаттары / Құраст.: Ә. Нысанбаев, Ғ. Құрманғалиева, Ж. Сандыбаев. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2009. – 656 б.

Блэк Д. Ал-Фараби. Minbar. Islamic Studies. [Электрон. ресурс] – 2008. – URL: <https://www.minbar.su/jour/article/viewFile/38/38> (қаралған күні: 21.02.2023).

Есім Ғ. Фалсафа тарихы: Оқулық – хрестоматия. – Алматы: Раритет, 2004. – 304 б.

Кныш А.Д. Ортағасырлық исламдағы идеялар күресі: теология және философия. // Ишрак: Ислам философиясының жылнамасы. – 2011. – № 2. – С. 719.

Момынқұлов Ж.Б. Әл-Фараби дүниетанымындағы діннің алатын орны: Филос.ғ.к. дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты: 27.03.2009. – Алматы: 2009. – 33 б.

Пәндерді исламдандыруға қатысты Құран тұрғысынан ғылым философиясы. Халықаралық ислам ойлары институты. – Херндон: 2002. – 17 б.

Ризо Довари Ардакани. Фараби – основоположник исламской философии. – Москва: 2014. – 32с.

Сандыбаев Ж. Азаматтық саясат / Араб тілінен аударған және түсініктеме берген филос.ғ.к. Ж. Сандыбаев. – Алматы: Қазақ университеті, 2020. – 92 б.

Сейтахметова Н.Л. Әл-Фараби философия мен діннің арақатынасы туралы. Қазіргі заман: пікірлер әлемі // Философиялық альманах. -1998.- № 2. – С.46

Нурсултан Б. Дуйсен, Эльмира Г. Итегулова

Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Проблема связи между фалсафой и религией в учении аль-Фараби

Аннотация. В данной статье рассмотрен вопрос взаимосвязи религии и фалсафы в мировоззрении Абу Насра аль-Фараби, видного представителя арабо-мусульманской культуры Средневековья, основателя фалсафы. Также были изложены фундаментальные поиски мыслителя, которые привели к приближению ислама к природе, основанному на мусульманском мировоззрении, к произведениям философов античности Платона, Аристотеля о сотворении мира. Вопрос о видении и мнении мыслителя по отношению к религии до сих пор остается недостаточно проработанной темой. В ходе написания статьи были представлены доказательства, описывающие единство Аль-Фараби с религией и фалсафой. Сам Фараби, будучи представителем фалсафы, дал рационалистическую оценку религии. Он отождествлял религию с философскими категориями, а не с религиозными чертами. Среди своих трактатов и научных книг Аль-Фараби, проблема объединения фалсафы и религии является одной из самых масштабных и разнообразных. Фараби также определяет область изучения религии и философии от ее истоков. Религия по мнению мыслителя возникла после философии. Помимо понимания необходимости религии, Аль-Фараби утверждал, что существование возможно и без нее. То есть он подразумевал, что даже благодаря философии человек может достичь истины и богатства. В данной статье подробно рассмотрен характер, сущность богословского учения Фараби. Также предметом исследования статьи стала проблема пророчества, происхождения мира, теории творения, Бога (Аллаха) в работах мыслителя. В статье систематически анализировались труды зарубежных и отечественных ученых-исследователей учения Фараби.

Ключевые слова: Фальсафа; бытие; субстанция; религия; Бог; Пророк; мир; разум; аян; сила воображение.

Nursultan B. Duisen, Elmira G. Itegulova

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

The problem of the connection between falsafa and religion in al-Farabi teachings

Abstract. This article discusses the relationship between religion and falsafa in the worldview of Abu Nasr al-Farabi, a prominent representative of the Arab-Muslim culture of the Middle Ages, the founder of Falsafa. The fundamental searches of the thinker were also outlined, which led to the approximation of Islam to nature

based on the Muslim worldview, to the works of the philosophers of antiquity Plato, Aristotle about the creation of the world. The question of the thinker's vision and opinion in relation to religion still remains an unfinished topic. During the writing of the article, evidence was presented describing the unity of Al-Farabi with religion and Falsafa. Farabi himself, being a representative of Falsafa, gave a rationalistic assessment of religion. He identified religion with philosophical categories, not with religious traits. Among his treatises and scientific books by Al-Farabi, the problem of combining falsafa and religion is one of the most ambitious and diverse. Farabi also defines religion and falsafa, starting from their origin. Religion is, according to the thinker who arose after falsafa in time. In addition to understanding the necessity of religion, Al-Farabi argued that existence is possible without it. That is, he meant that even through philosophy, a person can achieve truth and wealth. This article examines in detail the nature and essence of Farabi's theological teaching. Also the subject of the research of the article was the problem of the thinker of prophecy, the origin of the world, the theory of creation, God (Allah). The article systematically analyzed the works of foreign and domestic scientists-researchers of the teachings of Farabi.

Keywords: Falsafa; being; substance; religion; God; Prophet; peace; reason; ayan; power imagination.

References

- «Alemdik filosofialyk mura». Zhiyrma tomдық. 4-tom. Al-Farabi men Ibn Sina Filosofiasy [«World Philosophical Heritage». Twenty volumes. Volume 4. «Philosophy of al-Farabi and Ibn Sina»]. (Almaty, Zhazushy, 2005, 568 p.) [in Kazakh].
- Ali Bulach Islam dushunjesinde din-felsefe wahiy-akyl ilishkisi. – Yeni Academy of yayynlary [Religious-philosophical connection between revelation and reason in Islamic thought. - Publications of the New Academy] (Istanbul, 2006, 155 p.) [in Turkish].
- Altaev Zh. Al-Farabi – Shygystyn uly oishyly. Al-Farabi – veliki myslitel Vostoka [Al-Farabi is a great thinker of the East. Al-Farabi is a great thinker of the East]. (Almaty, «Sardar» baspa uii, 2020. 400 p.) [in Kazakh, in Russian].
- Armstrong K. Iudaizm, hristiandyk pen islamdagy 4000 zhyldyk izdenis: Kudaitanu baiany [A 4,000-Year Quest in Judaism, Christianity, and Islam: A Narrative of God]. (Almaty, Ulttyk audarma byurosy. Kogamdyk kory, 2018, 432 p.) [in Kazakh].
- Abu Naser Al-Farabidegi filosofijanyñ birligi. Pakistandyk islam forumy. Available at: www.muslimphilosophy.com [in English] (accessed: 21.02.2023).
- Al-Farabi Abu Naser. The Attainment of Happiness (trans. Mushin Mahdi). Medieval Political Philosophy. Ed. Ralph Lerner and Mushin Mahdi [Al-Farabi Abu Nasser. Achieving happiness (audio: Mushin Mahdi). Medieval political philosophy. Ed. Ralph Lerner and Mushin Mahdi] (NY, Cornell UP, 1963, 60-73 p.) [in English].
- Al-Farabi. Tandamaly traktattary / Kurast.: A. Nysanbaev, G. Kurmangalieva, J. Sandybaev [Al-Farabi. Selected treatises / Compilation: A. Nysanbaev, G. Kurmangalieva, Zh. Sandybaev]. (Almaty, «Arys» baspasy, 2009, 656 p.) [in Kazakh].
- Black D. Al-Farabi. Minbar. Islamic Studies [Al-Farabi. Minbar. Islamic Studies] 2008. Available at: <https://www.minbar.su/jour/article/viewFile/38/38> [in English] (accessed: 21.02.2023).
- Esim G. Falsafa tarihy: Okulyk – hrestomatia [History of Philosophy: Textbook – anthology]. (Almaty, Raritet, 2004, 304 p.) [in Kazakh].
- Knysh A.D. Ortarasylыk islamdary idejalar kyresi: teologija zhәne filosofija. Ishrak: Islam filosofijasynyn zhylnamasy [The struggle of ideas in Medieval Islam: theology and Philosophy. Ishrak: Yearbook of Islamic Philosophy]. (Moscow, 2011, No.2, 460-501 p.) [in English].
- Momynkulov Zh.B. Al-Farabi dunietyanyndagy dinnin alatyn orny: Filos.g.k. darejesin alu ushin daiyndalghan disertasiynyn avtoreferaty [The place of religion in Al-Farabi's worldview: Philos. dissertation prepared for obtaining a degree]: 27.03.2009. (Almaty, 2009, 33 p.) [in Kazakh].
- Pәnderdi islamdandyruға қатысты Қыран тырғысын ғылым философиясы. Halyқаралық ислам оялары институты [Philosophy of Science from the Quranic Perspective in Toward Islamisation of Disciplines. International Institute of Islamic Thought]. (Herndon, 2002, 17 p.) [in English].
- Rizo Dovari Ardakani. Farabi – osnovopolozhnik islamskoj filosofii [Farabi is the founder of Islamic philosophy]. (Moscow, 2014, 32 p.) [in Russian].

Sandybaev Zh. Azamattyk saiasat / Arab tilinen audargan jane tusinikteme bergen filos.g.k. Zh. Sandybaev [Civil politics / Translated from Arabic and commented by Ph.D. J. Sandybaev]. (Almaty, Kazak universiteti, 2020, 92 p.) [in Kazakh].

Seitakhmetova N.L. Al-Farabi on the relationship of philosophy and religion. Modernity: the world of opinions [Al-Farabi on the relationship between philosophy and religion. Modernity: a world of opinions] (Philosophical Almanac, 1998. No. 2, 46 p.) [in Kazakh].

Авторлар туралы мәлімет:

Дүйсен Нұрсұлтан Бақтиярұлы – «Философия және әдеп» мамандығының 1-курс докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Итегулова Эльмира Ганибековна – Философия кафедрасының оқытушысы, гуманитарлық ғылымдар магистрі, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Duysen Nursultan Baktiyaruly – 1st-year doctoral student in the specialty «Philosophy and Ethics», L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Itegulova Elmira Ganibekovna – lecturer of the Department of Philosophy, Master of Humanities, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Қазақтың күнделікті мәдениетіндегі емшілер типологиясы және емдеу тәжірибелері: мәдени антропологиялық талдау

Құралай С. Ермағамбетова^{1*}, Қарлығаш М. Атанакова²

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

*Корреспонденция үшін автор:

quralai.sergabylyqzy@mail.ru

¹<https://orcid.org/0000-0002-1620-5794>, ²<https://orcid.org/0000-0002-4443-2185>

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-142-1-197-210>

Аңдатпа. Қазіргі қоғамда халық емшілігі туралы әртүрлі дискурстар бар. Ғылым тұрғысынан, әсіресе, академиялық медицина тұрғысынан халық емшілігі заманауи емдеу хаттамасына сай келмейтін тәжірибе. Дегенмен, академиялық шығыс медицинасында халық емшілерінің кейбір тәжірибелері үйретіледі, оқытылады. Ислам діні тұрғысынан білімі жоқ адам емдеу жүргізуге хақы жоқ, соның ішінде халық емшілігімен айналысуға тыйым салынады. Этнография, антропология тұрғысынан халық емшілігі халықтың ұлттық мәдениетті, мұрасын, құндылықтарын, болмысын, тұрмысын, білімін сипаттайтын дәстүр.

Мақалада қазіргі Қазақстанның күнделікті мәдениетіндегі халық емшілігінің тәжірибелеріне талдау жасауға тырыстық. Алдымен қазақтың халық емшілігінің қалыптасу тарихына ретроспективті талдау жасау арқылы қазақ емшілігінің қалыптасу тарихына және оның қытай, тибет, үнді, араб емшілігімен байланысын анықтадық. Мақаланың теориялық-әдістемелік негізін жасауда этнографиялық, мифологиялық дерекздерге, емшілердің еңбектеріне сүйендік. Аталған материалдардың негізінде халық емшілерінің типологиясы жасалды. Халық емшілері үш типке бөлінді: рухани, тәндік және магиялық. Рухани емшілер тәжірибесі ежелі наным-сенімдермен және дінмен байланыстырылса, тән емшілері халықтың күнделікті тұрмыстық тәжірибесімен, салт-жоралғыларымен байланыстырылды. Магиялық емшілердің тәжірибесі магиялық әрекетпен, тылсым күшпен ұштастырылды.

Қазақ халқының емшілігін зерттеуге деген қызығушылық Қазақстанның «Мәдени мұра», «Рухани жаңғыру», «Қазақстанның киелі жерлер географиясы» мемлекеттік бағдарламаларымен байланыстырылады. Өйткені, мақалада халық емшілігі қазақ халқының мәдени мұрасы, рухани құндылығы, ұлттық коды, мәдени бірегейлікті қалыптастыратын және сақтайтын құрал ретінде қарастырылады. Күнделікті мәдениеттегі халық емшілігінің тәжірибесі «Қазақстан халық емшілігі ассоциациясы» республикалық қоғамдық бірлестіктің заңнамалық ережелеріне бағынады және бақыланады.

Қазақ халық емшілігі құпияға толы. Оның түрлері әлі толыққанды зерттелген жоқ. Қазақтың халық емшілігін зерттеу ғылымға қосылатын үлкен үлес деп білеміз.

Түйін сөздер: күнделікті мәдениет, қазақтың халық емшілігі, емші, шипагер, бақсы, ұлттық мұра, рухани құндылық.

Received 22 January 2023. Revised 25 January 2023. Accepted 31 January 2023. Available online 30 March 2023.

For citation:

Yermagambetova K.S., Atanakova K.M. Typology of healers in the daily culture of kazakhs and their practice of treatment: cultural and anthropological analysis // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2023. – Vol. 142. – No. 1. – С. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-142-1-197-210>

Для цитирования:

Ермағамбетова К.С., Атанакова К.М. Типология целителей в повседневной культуре казахов и их практика лечения: культурно-антропологический анализ // Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2023. – Т. 142. – №. 1. – С. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-142-1-197-210>

Кіріспе

2019 жылдан бері әлемді дүр сілкіндірген «COVID – 19» коронавирус пандемиясы қоғамның барлық саласына, адамзаттың көзқарасы мен құндылықтарын қайта қарастыруға үлкен әсерін тигізді. Әсіресе, күнделікті ғылыми медицина қатты сынға түсті. Қоғамның салауатты өмір мәдениеті де сынға түсті. Өлімнің көбеюі, ауруханалардың сырқаттанған адамдармен толуы, ғылыми медицинаға деген сенімсіздік халық емшілігіне сұранысты арттырды. Халық емшілігі ұлттың салт-дәстүріне, тұрмыс қалпымен, болмысымен, жоралғыларымен байланысты тәжірибе жиынтығы, яғни күнделікті мәдениеттің ерекше құбылысы. Қазіргі әлеуметтік өмірдің барлық салаларын қамтыған дағдарыс жағдайында көптеген адамдар ғасырлар бойы жеке тұлғалардың да, тұтастай алғанда этностың да тұрақты өмір сүруіне кепілдік берген ата-бабаларының бай тәжірибесіне жүгінуде. Халық емшілігіне деген сұраныс ешқашан жойылған емес, бірақ соңғы үш жылда ол арта түсті. Еліміздің әлеуметтік мәдени кеңістігі «шипалар», «қазақ емханасы», «шипалы», «шығыс медицинасы» атты емдеу орталықтарына тола бастады. Олардың алдына қойған мақсаты табыс көзімен қатар салауатты қоғам қалыптастыру. Салауатты қоғам берік мемлекеттің кепілі. Сондықтан денсаулық мәдениетін жетілдіру мемлекеттің маңызды стратегиялық мақсаты десек қателеспейміз. Әрқашан өзекті мәселе болып қала бермек.

Мақаланың мақсаты – қазіргі Қазақстанның күнделікті мәдениетіндегі халық емшілігінің даму үрдісін зерделеу, емшілер типологиясын жасай отырып, олардың тәжірибелеріне мәдени антропологиялық талдау жасау.

Зерттеу идеясы – Қазақстан Республикасының «Халық денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы» заңнамамен қатар, «Мәдени мұра», «Рухани жаңғыру», «Қазақстан киелі жерлер географиясы» атты мемлекеттік бағдарламалармен сабақтастыру. «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында көне тас жазуларындағы емдік тәжірибелердің

қағазға басылып шығарылды, ал 15 ғасырда жазылған «емшілер әкесі» атанған Өтебайдақ Тілеуқабылұлының «Шипагерлік баяны» қайта көшіріліп рухани мұрамыздың біріне айналды. Халық емшілігінің түрлері мен тәжірибелері ұлттық мәдениетті жаңғырту құралы ретінде қарастырамыз. Ол жылдар бойы қалыптасқан дәстүрдің, жоралғының, ғибадаттың, діни наным-сенімнің бір бөлігі болып саналады. Халқымыздың дүниетанымындағы «әулие», «кие», «киелілік» түсініктері жоғары құрметке ие. Емші – қарапайым адам емес, ол текті, киелі, әулие адам. Сондықтан әулие, киелі адам аруағы да адамның сауығуына септігін тигізеді деген сенімнен «зиярат орындары», «киелі кеңістіктер» қалыптасы.

Халықтың күнделікті мәдениеті әртүрлі көкейкесті, әрі қызықты мәселелерге толы әлеуметтік және мәдени тәжірибелер ортасы. Зерттеу тақырыбы терең мәдени, антропологиялық зерттеуді қажет ететін өзекті мәселелердің бірі деп санаймыз. Халық емшілігі қолданбалы мәдениет, эмпирикалық білім нышаны, пәнаралық мәселе екені анық.

Материалдар мен әдістер

Қазақ халқының емшілік тәжірибелері туралы ғылыми тұжырымдар мен теориялар табу қиын. Себебі, қазақ халқының емшілігі қашан басталғандығы туралы нақты деректер жоқ. Дегенмен, зерттеу қазақ емшілігінің теориялық-әдістемелік және тәжірибелік негізін қалыптастырған Өтебайдақ Тілеуқабылұлының еңбегінің және басқада зерттеушілердің еңбектерінің негізінде жүргізілді. Өтеген Әбдіраманның пікірі бойынша: «қазақ даласындағы емшіліктің тәсілдері мен жолдарын зерттеу XVIII ғасырдың алғашқы жартысында Ресейлік ғалымдардың экспедициялық зерттеулерінен басталды. Қазақ даласындағы жұқпалы аурулардың таралуы мен емделу жолын зерттеу барысында халық емшілігінің ерекшеліктері таң қалдырған. Дегенмен, орыстандыру саясатының арқасында көптеген емшілік ұғымдар мен ауру атаулары жойылып

кеткен» (Әбдіраман, 2002: 3). Медицина ғылымдарының докторы С.Х. Суханбердиннің зерттеуіне сүйенетін болсақ, қазақ даласындағы халық емшілігінің қалыптасуына және дамуына Ұлы Жібек жолындағы сауда керуендерімен өткен Қытай, Үнді, Араб, Тибет және басқада Шығыс халықтарының емдік дәстүрі әсер етті. Емшілер – кең даланың пайдалы өсімдіктерінің көмегімен әртүрлі емдік рәсімдер орындау арқылы өмірлік қажетті медициналық-санитарлық көмек көрсете білген және ем шараларын жасаған (Суханбердин, 2004: 15-16).

Қазақ халқының көшпелі тұрмысы, қоршаған ортамен үйлесімділікте өмір сүруі табиғатты түсінуге, сезінуге, әсіресе, оның ресурстарын тиімді пайдалануы бәрімізге мәлім. Бұл мәліметтер тарихи дереккөздер, аңыз-әңгімелерде, әдеби шығармаларда жанама ақпарат ретінде кездеседі. Қазақ даласындағы емшілер мен олардың емдеу жолдары туралы алғашқы ақпарат көзі ретінде қазақтың шипагер ғалымы Өтебойдақ Тілеуқабылұлының «Шипагерлік баяны» (Тілеуқабылұлы, 1996) атты еңбегі саналады. Тілеуқабылұлының пікірі бойынша қазақ даласындағы емшілік тәжірибелері халықтың астрономиялық, философиялық, психологиялық, этнографиялық ілімімен, ұлттық сана-сезімімен, салт-жоралғыларымен, ғибадаттарымен байланысты. Ө.Тілеуқабылұлының бұл еңбегі қазіргі кездегі барлық емшілердің негізгі құралына айналды. Еңбекте ауру түрлері мен оларды емдеу және алдын алу шаралары жазылған. Қазақ халқының емшілік тәжірибелерінің қалыптасуы мен дамуы туралы А.Т.Толеубаевтың «Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов» атты еңбегінде де мәліметтер кездеседі. Толеубаев: «емшілік халықтың күнделікті салт-дәстүрінен, жоралғылары мен рәсімдерінен, ырым-тыйымдарынан пайда болған тәжірибелер» – деп тұжырымдайды (Толеубаев, 1991: 5). А. Толеубаевтың тұжырымдауы бойынша қазақ халқының емдік тәжірибелер ежелгі діни наным-сенімдермен сүйемелденеді.

Әрбір емдік шара анимизмнің, фетишизмнің, тотемизмнің, магияның элементтерімен толықтырылған. Қазіргі кездің өзінде емшілердің тәжірибелерінде көне діни наным-сенімдердің қалдықтары көрініс тауып отыр.

Ш.Уалиханов «Қазақтардағы (қырғыздардағы) шамандықтың қалдықтары» (Ч.Валиханов, 1985: Т.IV) мақаласында қазақ даласындағы халықтық емшіліктің көрінісін шаманизммен байланыстырады. Шаманизм ол жәй ғана діни наным-сенім емес, ол құпияға толы, табиғатпен адамды ұштастыратын, халықтың өмірлік көзқарас мен тұрмысын сипаттайтын философиялық дүниетаным. Ш.Уалихановтың пікірінше: «шаманизм – емшіліктің құпиялы және сиқырлы формасы» (Валиханов, 1985: 50).

Қазіргі кезде қазақтың емшілік дәстүрі мен өнері туралы еңбектерді шипагерлер мен емшілердің еңбектерінен кездестіреміз. Атап айтқанда, Толқын Ақанұлының «Емші кәдесі» (Т.Ақанұлы, 2020), Қайрат Айдарханұлының «Қазақ емшілігі» (Қ.Айдарханұлы, 2019), Мақсат Әбдіқадырұлының «Қазақ медицинасы» (М.Әбдіқадырұлы, 2015), Зиядан Қожалымовтың «Шипагерлік дәстүрі және философиясы» (З.Қожалымов, 2009), Өтеберген Ақыпбекұлының «Халық емінің күдіреті» (Ө.Ақыпбекұлы, 1993) атты және басқада еңбектер халық емшілігін халықтың мәдени мұрасы, ұлттық құндылығы ретінде қарастырады.

Емшіліктің мәдени қырларын зерттеуге арналған әдебиеттер немесе ғылыми мақалалар кездестіру қиын. Дегенмен, мифологиялық, этнографиялық, медициналық талдаулар зерттеудің теориялық-әдістемелік негізін қалыптастырды.

Әдістер. Қазақтың халық емшілігі сонау ерте заманнан келе жатқан тәжірибе екені барлығымызға мәлім. Академиялық медицинаның дамуымен халық емшілігі өзінің күшін жоя бастады. Дегенмен, Қытай, Монғолия елдерінен оралған қандастырдың қазақ жеріне келуімен қазақтың халық емшілігінің дәстүрі, мәдениеті, тәжірибелері қайта жаңғыртыла бастады. Емшілердің

бірнеше түрлері мен емдеу шаралары пайда болды. Халық емшілігі күнделікті мәдениеттің элементі, ұлттық рухани құндылығымыздың, біліміміз бен тәжірибеміздің жаңғыру формасына айналды. Қазіргі кезеңде емшілер мәдениеті қаншалықты дамыған? Емшілер қалай бөлінеді? Олардың емдеу тәжірибесі қандай? Мақалада осы сұрақтарға жауап беруге тырысамыз. Халық емшілігін ұлттық мұра, ұлттық бірегейлік, ұлттық код ретінде қарастырамыз.

Зерттеу барысында жұмыстың негізгі әдіснамалық принципі ретінде жүйелілік әдісі қолданылды. Жүйелілік әдісі халық емшілігін біріншіден, ұлттық мәдениеттің жүйелік элементі ретінде қарастырыса, екіншіден, «халық емшілігі» ұғымын күрделі психологиялық, материалды, мәдени, эмоционалды жүйе кешені ретінде зерттеуді және түсінуді қажет етеді.

Қазіргі кездегі күнделікті мәдениетте кең өріс алып отырған халық емшілігінің бастамасын түсіну үшін ретроспективті әдіс қолданылды. Бұл әдістің негізінде қазақ даласындағы халық емшілігінің қытай, үнді, араб медицинасымен байланысын, әсіресе қытай медицинасымен байланысын анықтауға мүмкіндік берді. Қазақ емшілігінде қытай емшілігінің элементтері кездесетіні дәлелді. Себебі, қазіргі күнделікті мәдениетте таралған емшілер Қытай елінен оралған қаңдастар арасында кең өріс алып отыр және олардың емдеу тәсілдері қытай мәдениетімен ұштасып отыр.

Зерттеудің негізгі мақсаты мен міндетіне байланысты емшілер топтамасын жасау үшін типологиялық әдіс қолданылды. Сонымен қатар далалық зерттеу әдістері, соның ішінде бақылау әдісі және оның нәтижелері пайдаланылды. Емшілер түрін анықтау үшін сипаттау әдісі қолданылды.

Талқылау

Салт-дәстүр, әдет-ғұрып, ырым және жоралғы қоғамның мәдени, рухани және материалды дүниесіндегі ең қымбат қазыналардың бірі. Мұнда халықтың сан

ғасырлық өмірлік тәжірибесі, білімі, ізденісі, танымы мен түсініктері жинақталған. Қазақ халқының салт-дәстүрлері мен ырым-тиымдары сиқырлы тылсым дүниелерге толы. Мифологиялық дүниетанымындағы демонологиялық кейіпкерлер шынайы өмірдің құбылысы ретінде танылған. Яғни, «жын», «шәйтан», «албасты», «пері» (Валиханов, 1985; Қондыбай, 2008; Қасқабасов, 2014) және басқалары адам өміріне, жалпы отбасы мен қоғамға зиян келтіретін, адамның мінез-құлқын, іс-әрекетін бұзатын жағымсыз «жан» болып саналады. Оның нақты бейнесі жоқ, дегенмен, адамның ішіне кіру арқылы оған әртүрлі бейне береді. Осы жағымсыз «жандардан» тазарту тәжірибелері бүгінгі күнге дейін сақталған. Өйткені, халқымыздың түпсанасында сақталған аурудың кең таралған түрлері – «көз тию», «тіл тию», «жын қону», «албасты басу», «арқа ұстау». Осы ауруларды емдеу үшін емші-бақыстардың емдеу тәжірибелеріне жүгінген. Тазалау, яғни емдеу шаралары арнайы емдік орындар мен үй жағдайында да жүзеге асырылады. Бұл қазақ халқының емшілік тәжірибелерінің көне діни-наным сенімдермен сабақтастығын көрсетеді. Яғни, аруақ культі, шаманизм, анимизм, тотемизм, фетишизм элементтері айқын көрініс табуда.

Шаманизм – көшпенді халықтың табиғат пен одан жоғары тұрған тылсым әлемге табынатын діни наным-сенім түрі. Ш.Уәлихановтың берген анықтамасы бойынша, «шаманизм бір жағынан табиғатты құрметтеу, екінші жағынан адамның санасын өзгерту арқылы рухани әлеммен байланысқа түсетін экстремалды руханият. Табиғат пен адам, өмір мен өлім арасындағы үздіксіз күресті сипаттайтын рухани әлем, ғибадаттар жиынтығы» (Валиханов, 1985: 146). Шаманизм бірнеше элементтерден тұратын күрделі жүйе. Бірінші элементі – Тәңірі (аспан), екінші элементі – шаман, үшінші элементі – аруақтарға табыну (Ш.Уәлиханов бойынша қазақ дүниетанымында «аура» қ деген сөз – онгон деп аталған, ал «аруақ» деген сөз ислам дінінен енген сөз), төртінші элементі – отқа табыну, бесінші элементі – космологиялық

көзқарастар. Шаман екінші элемент ретінде жіктелсе де, шаманизм діни жүйесінің қалыптасуында маңызды орын алатын тұлға. Ш.Уәлихановтың пікірі бойынша: «Шаман – ұстаз, ақын, әнші, көріпкел, емші. Материалды және рухани әлемді үйлесімділікте ұстайтын, тылсым дүниені түсінген және түсіндіретін адам. Шаман – ол бақсы» (Валиханов, 1985: 147). Шаманизмдегі аруақ культі де халық емшілігінің дамуына үлкен септігін тигізді. Шаманның бойындағы аруақтармен байланыс орната білу қасиеті ем шараларын жүзеге асыруға мүмкіндік береді деген түсініктер де болған. Қазірде жалған емшілер арасында осындай түсініктер әлі де орын алуда.

Анимизм, тотемизм, фетишизм және магия элементтері емдік тәжірибелерді жүргізу үрдістерінде көрініс тауып отырған. Ем шараларында өсімдіктерді, жануарлардың белгілі бір мүшелерін пайдалану, адамды жамандықтан қорғау үшін «амулет», «талисман», «тұмар» тағу сияқты тәжірибелер бүгінгі өзінде орын алып отыр. Оны ешкім жоққа шығара алмасы анық. Бұл тәжірибелер сыни талдауды қажет етеді.

Емшілер типологиясы

Қазақ халқының күнделікті тұрмысында бірнеше емшілердің түрлері мен атаулары кездеседі. Олар арнайы бағыттағы емдеу тәсілдеріне және жалпы тәжірибелеріне байланысты жіктеледі. Халық емшілігіндегі ең кең таралған ұғым «емші». Емші – дәрігерлік қызмет атқараушы, емдеуші, сауықтырушы мағынасын білдіреді. Барлық ем шараларын қолданушы. Академиялық медицина тұрғысынан емші – ол терапевт. З.Қожалымовтың пікірі бойынша: «емшілік – ата-бабадан ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып берілетін киелі тектік қасиет. Ал емші – текті, білімді, зерттеуші, дана, көреген, емдеуші адам» (Қожалымов, 2016: 14).

Халық емшілігін зерттеушілердің еңбектеріне сүйене отырып, емшілерді үш топқа бөлуді жөн көрдік: «рухани емшілер», «тән емшілері» және «магиялық емшілер». Барлық емшілер тобына жеке-жеке сипаттама беріп өтейік.

Рухани емшілер (Кесте 1) қызметін ислам дінімен байланыстырамыз, бірақ олардың әрекетінде ежелгі діни наным-сенімдер элементі кездеседі. Рухани емшілерге бақсы, тәуіп, үшкіруші, дем салушы, әулие әмбие, молда жатады. Халықтың рухани емшілері ішіндегі негізгі тұлға – бақсы. Бақсы барлық түркітілдес халықтар мен монғолдарда кең таралған. Бақсысөзі түрлімағынаға ие. Мысалы: түркмендерде «бақсы» деп ақын-жырауларды атаған, ал ұйғырлар «бақсы» деп білімгер, дана адамды атаған, Қырым хандығы тұсында «басқы» деп хатшыны атаған, қыпшақтар бақсыны «қам» деп атаған, яғни, «қоғамның, адамның қамын ойлаушы» (Қасқабасов, 2014: 194), ал қазақ қоғамында «бақсы» рухани әлемді, табиғаттан тыс тылсым дүниені түсінуші, аруақтармен байланысты жасаушы, қобызшы, сыбызғышы, жын-шәйтанның қорғаушы, емші. Ш.Уәлиханов «Қазақтардағы шаманизмнің қалдықтары» атты еңбегінде бақсының мәртебесі мен функционалды қызметін сипаттайды. Бақсылар туралы былай дейді: «бақсылар Аспан мен рухтың қамқорлығындағы адамдар тәрізді құрметке ие. Бақсы – басқалардан жоғары сиқыр мен білімге ие адам, ақын, музыкант және дәрігер» (Валиханов, 1985: 52). Олар аруақтар мен құдайларға жақын болғандықтан әртүрлі салт-жоралғыларды пайдалана отырып ауруларды емдейді. З.Қожалымов бақсылық қызметті өнер деп атайды. «Бақсылық өнер – тәңірдің сиы, құпиясы. Бақсы өз ортасында басшы және шипагер қызметін атқарып, өзінің болжампаздық, көріпкелдік, құмалақшылық, сиқырлық, ақын-сазгерлік ерекшеліктерімен халықты өзіне иландыру сенімі арқылы емдейді» (Қожалымов, 2016: 11) – дейді З.Қожалымов.

Қазақ халқының жыр-дастандарында бақсы бейнесі жиі суреттеледі. Әрбір бақсының өзінің қамқоршысы бар. Ол жануар, өсімдік, құс немесе табиғаттың басқа бір элементтері ретінде бейнеленеді. Ол бақсыға күш қуат береді. Сонымен қатар, әрбір бақсының өзінің атрибуттары бар. Кең таралған бақсы атрибуттарына (құралдарына) өзінің қамқоршысы санайтын тірі немесе өлі табиғаттың бір элементі, жүннен жасалған

шапан мен бөрік, асаят, сылдырмақ, қобыз, қамшы жатады. Бұл бақсының классикалық бейнесі болып саналады, бірақ, әрбір халықтың бақсысының бейнесі әртүрлі екені анық. Бақсылар барлық ауру түрлерін емдейді. Соның ішінде, шошыну, қорқу, жын кіру, көз тию, тіл тию, аруақ қону сияқты ауруларды жақсы емдеген. Мысалы, шошыну, қорқу, жын кіру ауруларын емдеу тәжірибесінде музыкалық әуен, би билеу, аруақтарды шақыру тәсілдерін қолданған. Аруақтарды шақыру тәжірибесінде бақсының көмей дауысы маңызды орын алады. Жын шығару кезінде қамшымен ұру тәсілі жиі қолданылған. Жалпы, қазақ дүниетанымында қамшы қасиетті құралдардың бірі. Қамшымен тазалау арқылы ғана адамның бойынан жынды шығаруға болады деп сенген.

Қазақ даласындағы бақсылық өнердің ерекшеліктерін Г.Потанин жақсы зерттеген. Г.Потаниннің зерттеуі бойынша, кез келген адам бақсы бола алмайды, оның екі жолы бар: біріншіден, бақсылық атадан ұрпаққа беріледі, ал екіншісі туылған баладан бақсы жасау жолы (Потанин, 2005). Қазақ даласында бақсылық өнер атадан ұрпаққа беріліп отырған. Қазақ халқына бақсылық қабілет тек ер адамда дариды және ер адамға ғана беріледі деп саналады. Сондықтан, әйел бақсылар аз. Дегенмен, қазіргі кезеңде әйел адамдар арасында емші-шипагерлер көп кездеседі. Қазақстандық кинорежиссер Гүлшад Омарованың «Бақсы» кинофильмінде әйел бақсының бейнесін көрсетеді. Фильмде бақсы тек емші қызметін емес, ол жерді, елді, халықты қорғаушы, туған жер үшін күресуші әрекетімен сипатталады.

Бақсылар адамдарға, отбасына, адамға, малға қонған жын-шайтандарды, пәле-жаланы шығару, айықтыру үшін қобыз, қамшы, асаят, қобыз, даңғара аспаптарын және отты пайдаланған. Аталған құралдардың ішінде қобыз, қамшы және от жиі қолданылған. От бүгінгі күннің өзінде жиі кездесетін тазалау, аластау құралы. «Аластау» әдісі жамандықтан тазалау және оны жолатпау үшін жиі пайдаланылады.

Астана қаласында жүргізілген далалық зерттеу барысында бақсы-емшілердің

қызметтеріне, соның ішінде аластау рәсіміне сырттай бақылау жүргізілді. Аластау кезінде бақсы-емші: «алас, алас, алас, жамандық пен пәле-жала артта қалсын, ауру-сырқаудан тазалай көр, жамандықты ала көр, пәле-жаладан сақтай көр» деген дұға сөздерін айтады. Қамшымен екі иықты, екі жауарынды, табандарды ұру арқылы, бастан аяғына дейін жүргізу арқылы денедегі ауырпалықты шығарады. Құран сүрелерін суға оқып оны адам бетіне бүркіді, осылайша адамның бойын тазартады. Бұл әрекеттің барлығы қаншалығы адамның ауруын емдейтіні сыни көзқарасты тудырады. Алайда, шығыс емшісі Ибн Синаның «Медицина ғылымының канондары» атты еңбегінде жазылғандай: «адамның бойындағы барлық аурулар жан ауруынан туындайды. Тән емдемес бұрын адамың жаны мен санасын емдеу керек» (Ибн Сина, 1979-1982). Олай болса, емшілердің емдік шаралары психоэмоционалды түрде адамға әсер етеді, жаны мен санасын тазартады.

Екінші рухани емші – ол тәуіп (Кесте 1). «Тәуіп» сөзі араб тілінен аударғанда «дәрігер» деген мағынаны білдіреді. Тәуіптің ерекшелігі оның діни рәсімдер арқылы емдеу шараларын жасауында. Тәуіптің бақсыдан айырмашылығы, оның Құран арқылы емдейтіні. Құран сүрелеріндегі ем-шараларға қатысты дұғаларды оқу арқылы адамға дем салу, тазалау әрекеттерін жасайды.

Келесі рухани емші – ол үшкіруші (Кесте 1). Үшкірушінің де емдік құралы – Құран сүрелері болып табылады. Үшкірушінің кейбір тәжірибелері бақсылыққа ұқсайды. Үшкіруші ыдысқа құйылған суға дұға оқып, оны адамға бүрку арқылы ем жасайды. Қасиетке ие адамның бойынан шыққан жел мен бүркіген су адамның бойына сауықтыру береді деп саналады.

Рухани емшілер арасында ислам дінімен байланысты қожа тайпасынан шыққан молдаларға көп сенім артылған. Тюрколог Сюзанна Гжевичтің зерттеуі бойынша: «молдалар Пайғамбардың отбасымен байланысты, сондықтан оларға рухани қызмет пен емдеу қасиеті берілген. Олар Құран оқу арқылы емдеп, адамды жамандықтан қорғайтын тұмарлар дайындаған» (Grzywacz,

Кесте 1. Рухани емшілер

№	Емшілер түрі	Емдеу құралдары мен тәсілдері
1	Бақсы	өзінің болжампаздық, көріпкелдік, құмалақшылық, сиқырлық, ақын-сазгерлік ерекшеліктерімен халықты өзіне иландыру сенімі арқылы емдейді. Негізгі құралдары: жүннен жасалған шапан мен бөрік, асатаяқ, сылдырмақ, қобыз, қамшы
2	Тәуіп	Құран сүрелеріндегі ем-шараларға қатысты дұғаларды оқу арқылы адамға дем салу, тазалау әрекеттерін жасайды. Негізгі құралдары: Құран кітабы, таспиық, тұмар, емдік өсімдіктер
3	Үшкіруші	Емдік тәжірибелері бақсылыққа ұқсайды. Хадистерден, аяттардан, сүрелерден үзінділер оқу, су бүрку арқылы емдейді. «Сұф» сөзін қолданады. Негізгі құралдары: хадистер, дұғалар, су, күл және басқалары.
4	Сопылық емші	Құран кітабінде, хадистерде жазылған шарттар арқылы, академиялық медицинаның тәжірибелерін байланыстыра отырып емдік өсімдіктерді пайдалану арқылы ем шараларын жасайды. Негізгі құралдары: Хадистер, емдік кітаптар, емдік өсімдіктер, жануарлар майы, тағы басқалары.

2010: 19). Тұмар былғарыдан жасалып ішіне адамды тазартау мен қорғауға бағытталған дұға жазылып салынады. Бұдан фетишизмнің белгісін байқауға болады. «Тұмар» адамды қорғап қана қоймай, оның мінез-құлқын, іс-әрекетін реттейді, адамды психо-эмоционалды күйін жинақтайды.

Рухани емшілер арасында кең тараған емшілік дәстүрі – ол сопылық емшілік тәжірибесі (Кесте 1). Сопылық емшілік – Мұхаммед (с.а.с) Пайғамбардан берілген сүннет жолымен Құран аяттары және хадистер арқылы емдеу тәсілі. Сопылық емшілікті басқаша «Пайғамбар медицинасы» (Мурад Хасан, 2020: 7) деп атаған. Сопылық емшілікті зерттеуші Мурад Хасанның пікірі бойынша, Пайғамбар медицинасы ислам діні тұрғысынан емші жауапкершілігі және емшілік тәжірибені жүргізу тәжірибелеріне қатысты заңнаманы қамтиды. Хадистер жинағын құрастыратын ғалымдар, міндетті түрде «Медицина бөлімі немесе Емдеу және емделу бөлімі» атымен арнайы бөлімді құрастырған. Ислам дінінің мақсаты адамның жанын, санасын және тәнін таза ұстау. Осы мақсатқа сәйкес Құран аяттары мен хадистерінде емшілікке арналған жеке бөлімдер мен тараулар көп жазылған. ең алғашқы емшілік хадистерін құрастырған Мәлік имам (Мурад Хасан, 2020: 8). Сопылық емшіліктің тәжірибелік қырларына көп мән

берген ортағасырлық парсы ғалымы, философ, дәрігер – Ибн Сина. Ол көптеген аурулардың түрін ажыратып, оның емдеу жолдарын ойлап тапқан. Қазіргі кездегі рухани емшілер Ибн Сина дәстүрі мен «Емдеу» хадистерінде жазылған шарттарға сәйкес емдік шаралар жасайды.

Жоғарыда аталған рухани емшілердің басқа емшілерден айырмашылығы діни бағыттылығы. Бақсылар көне наным-наным сенімдердің салт-жоралғыларын орындаса, тәуіп, үшкіруші Құран кітаптың сүрелері мен дұғалары арқылы адамды сауықтыру тәсілдерін қолданады. Ислам діні тұрғысынан қоғамда мұндай емшілік әрекеттер дұрыс емес деген әртүрлі сыни көзқарастар жүргенімен, адам бойындағы түсініксіз ауырпалықтарды емдеуде рухани емшілердің атқаратын рөлі зор.

Екінші топтағы емшілер – *тән емшілері* (Кесте 2). Оларға: тамыршы, уқалаушы, белартушы, оташы, сынықшы жатады. Тән емшілерінің емі адамның физикалық денесін емдеумен ерекшеленеді. Тән емшілерінің ішінде маңызды орын тамыршыға беріледі. З.Қожалымовтың айтуы бойынша: «тамыршы – тұқым қуалайтын әрі оқып үйренетін қасиет. Тамыршы аурудың дертін таңертең аш қарынға тамырын ұстау арқылы және аурудың бет-жүзіне, сөйлеген сөзіне, тыныс алысына, көз жанарына және тіліне де қарап

сырқатын анықтаған» (Қожалымов, 2009: 128). Ертедегі ата-бабаларымыздың айтуы бойынша адамның бойындағы 62 тамырда ауру туралы ақпарат жазылады. Сондықтан тамыршы адамның жүрек қағысы мен тамырды саусақ ұшымен ұстау арқылы аурудың түрлерін анықтап ем-шараларын бере алады. Тамыр ұстау арқылы ауруды анықтау дәстүрі шығыс медицинасында жақсы дамыған. Қазіргі күнделікті мәдениетімізде тамыршылық қызметті Қытай елінен оралған қандастар арасындағы емшілер тәжірибесінде кездеседі. Кең тараған «шиппагерлік», «қазақ емшілігі» деген шығыс медицина орталықтарындағы емшілер тамырды ұстау арқылы ауруды анықтап заманауи академиялық медицинамен ұштастыра отырып ем тәжірибелерін жүргізеді. Тамыршы күнделікті мәдениеттің ертеден сақталған емдеу мәдениеті болап саналады. Тамыршыны қазіргі кезде медицина университетіндегі шығыс медицина мамандығында дайындайды. Туа біткен әрі тұқым арқылы берілген тамыршылық қасиеттері бар емшілер де аз емес.

Келесі тән емшісі – сынықшы. Сынықшы – сынған сүйекті орнына салумен айналысатын адам. З.Қожалымовтың анықтамасы бойынша «сынықшы ешқандай дәрі-дәрекіз, гипссіз сынықтың орнына салып қарапайым әдіспен танып мерзімдік шартты әдіспен ем жасайтын сынықтың дұрыс әрі мінсіз бітуін анықтайтын адам» (Қожалымов, 2016: 34). Қазіргі қоғамның өзінде сынықшының рөлі зор. Адам қаншалықты травматолог-хирургқа барған күннің өзінде сынықшы іздейді. Себебі, сынықшы сынықтың деңгейін анықтап қана қоймай оның дұрыс салынуы мен бітуін қамтамасыз етеді. Егер сынған жер дұрыс бітпеген күні сынықшы жылқының майын жағу арқылы сүйекті жұмсартып сынықты түзетеді. Бұл қасиет тән емшілерінің арасында жоғары бағаланады. Е. Абилясымовтың пікірі бойынша сынықшы өзінің тәжірибесін жануарлардың сынықтарын емдеуден бастаған, толық үйренгеннен кейін ғана адамды емдеуді бастаған (Абилясымов, 1993: 13). Ендеше, сынықшы да тамыршы тәрізді үйретіледі, оқытылады және генетикалық тұрғыда беріледі.

Оташы – ол сынықшының түрі. Ол өте күрделі сынық түрлерін емдеумен айналысады. З.Қожалымовтың анықтамасы бойынша «оташы – халық арасында кеңінен тараған шиппагерлік өнердің бір түрі, тұқым қуалайтын құпиялы қасиет. Оташы өз қызметін тылсым ғарыштық күштің көмегімен орындайтын сияқты. Күрделі сынық түрлерін емдейді. Ота жасайды» (Қожалымов, 2016: 37). Ерте заманда оташы адамның бас сүйегіндегі сынықты емдеуде тасбақаның қалбырын, ал сүйектерді таңу үшін жаңа сойылған малдың ішектерін пайдаланған. Қазіргі кезде медициналық құралдарды пайдаланады. Дегенмен, оташыны қазіргі кезде кездестіру мүмкін емес. Тек академиялық медицинада күрделі сынықтар хирургиялық жолмен емделеді. Ендеше оташы деген тән емшісі қазіргі кезде ұмытылған емшілік өнер деп айтуға болады.

Уқалаушы қазіргі тілмен айтқанда «массаж». Уқалаушының емдеу әдісі адамның тәнінің белгілі бір нүктелеріне әсер ету арқылы уқалау емін қолданады. Уқалаушы адам денесіндегі нүктелерді және оның тамыр жүйелерін дұрыс анықтауға үйретіледі. Тағы бір ерекшелігі уқалаушының биоэнергетикалық өрісі жоғары болады. Оның алақанынан шыққан жылу адамның сауығу үрдісіне тез әсер етеді деп саналады. Қазіргі күннің өзінде де уқалаушы кең таралған емшінің бірі болып саналады. Олардың жиі қолданатын емдік құралдары: жануар мен өсімдік майлары, табиғаттағы шунгит тастары, тұз. З.Қожалымовтың пікірі бойынша биоэнергетикалық қасиет адамға генетикалық жолмен және белгілі бір күдіретпен беріледі. Биоөріс адам бойындағы сиқырлы көш (Қожалымов, 2009: 130). Уқалаушының көмегіне ерте заманнан барлық адам жүгінеді. Бұл емнің түрі адамның тәніндегі ауырпалықпен қатар психоэмоционалды күйінің де жақсаруына әсерін тигізеді.

Белтартушы бұл қазіргі кезде қолданылмайтын ұмытылған емшілік дәстүрі. Белтартушы дегеніміз жүкті әйелдерді емдеуге, олардың босануын жеңілдету емдік шаралары жасайтын емші болған.

Кесте 2. Тән емшілері

№	Емшілер түрі	Емдеу құралдары мен тәсілдері
1	Тамыршы	Тамыр ұстау арқылы ауруды болжаушы. Ауру түрі мен себебін анықтайды. Тамыршы ол үйретілетін емшілік қасиет. Қан тамырларының орналасуын жақсы меңгерген адам.
2	Сынықшы	Жылжыған, шыққан және сынған сүйекті орнына салушы. Сынықтың дұрыс әрі мінсіз бітуін қамтамасыз етеді. Негізгі құралдары: жанаур және арнайы өсімдіктер майы, байлам, жаратаңғыш, ағаш және басқалары.
3	Уқалаушы	Адам денесіндегі нүктелерге әсер ету, уқалау арқылы емдеуші. Уқалаушы да тамыршы сияқы үйретілетін емшілік қасиет. Адамның физиологиялық құрылысын, жүйке және қан тамырларының орналасуын жақсы меңгерген адам. Негізгі құралдары: емшінің қолы, өсімдік және жануарлар майы, шипатас және басқалары
4	Белтартушы	Ұмытылған емдеу түрі. Бұл жүкті әйелдердің жеңіл босануын қамтамасыз ететін емшінің түрі. Құрсақта бала дұрыс орналаспа және кіндікке оралған жағдайда баланың өмірін сақтау үшін, әйелдің жеңіл босануы үшін ем жүгізетін емші.
5	Оташы	Сынықшының бір түрі. Шағын оталарды жасайтын емші болып саналады. Оташының құдіреті – медициналық құралдарсыз көріпкелдік қасиетімен аурудың орналасқан жерін анықтап ота жасай алады. Негізгі құралдары: арнайы пышақ, от, ине, малдың ішегі, тасбақаның қалбыры және басқалар.

Үшінші емшілер тобы – *магиялық емшілер* (Кесте 3). Олар туралы сыни көзқарастар мен әртүрлі дискурстар көп. Дегенмен, күнделікті мәдениетте адамдар арасында кең таралған емшілер тобы. Оларға: жауырыншы, балгер, болжаушы, құмалақшы, көріпкел және басқалары жатады. Магиялық емшілер шын мәнінде ем-шараларымен айналысады деп айту мүмкін емес. Ислам дінінің шарттары бойынша магиялық емшілер – «қара емшілер». Олардың әрекеті харам, сонымен қатар, олардың қызметіне жүгінген адамдар да күнә жасады деп саналады. Алайда, күнделікті тұрмыста екі ойлы болып жүргенде, сұрақтарына жауап таппаған кезде, қиыншылыққа тап болған жағдайда, жолын ашқызу үшін және бір іске әсер ету үшін барады. Көп жағдайда бұл топтағы емшілер түрі адасқан адамдарға жол табуға көмектесетіні анық,

Жауырыншы – тұқым қуалайтын, сирек кездесетін, жануарлардың таза жауырынының жалпақ бетіне түскен сызықтар мен кескін бейнелерге қарап, болжам айтатын ерекше

құпия қасиет иесі (Қожалымов, 2016: 38). Жауырыншы бір жағынан болжаушы қызметін атқарса, екінші жағынан жауырыншы баланың немесе үлкен адамның жабысқан жауырынын ашушы. Жауырыншы да уқалау тәсілі арқылы жабысқан жауырынды ашу арқылы адамның иық-қолының қимылдауын жақсартыады. Жауырыншы бал ашушы ретінде жойылған кәсіптің түрі. Бірақ жауырын ашу үрдісі уқалаушының емдік шарасында қолданылады.

Балгер адам тағдырының өткені, бүгіні, болашағын болжап шамандық діни сенім бойынша әрекет ететін тылсым сырдың дарынды иесі. Олар адамның оң және сол алақаны мен саусақтарындағы сызықтарға ақарап, ши талдарын қиыстыру арқылы, кейбіреулер Құран кітабын оқып отырып адамның денсаулығы, тұрмысы, жанұясы, жолсапары, арақатынасы және басқа мәселелерді болжаған (Қожалымов, 2016: 39). Ш.Уәлиханов бақсыларды балгерлер деп те атаған. Олар екі саусақтың ортасына қамшыны қысып ойын тәрізді екі жаққа аударып

Кесте 3. Магиялық емшілер

№	Емші түрлері	Тәсілдері	Емдеу құралары
1	Жауырыншы	Болашақты болжау, бағыт-бағдар беру,	Малдың жауырыны, соның ішінде, қойдың жауырынын жиі қолданады
2	Балгер	жоғалғанды табу, жору	Карта, кофе, сурет, адамның қол тамыры және басқа әртүрлі заттар
3	Құмалақшы		Құмалақ
4	Көріпкел		Ешқандай құрал қолданбайды. Тек адамның түріне қарау арқылы болжайды

болжам айтқан. Бақсы балгер ретінде тек бір адамның емес, барлық қоғамның бүгінін, болашағын болжаған (Валиханов, 1985: 195). Балгерлердің қазіргі кезде кең тараған жаңа формасы – «хиромантия». Хиромантия жеке зерттеуді қажет ететін эзотерикалық ілім.

Құмалақшы – ерте заманнан келе жатқан магиялық емшілік өнері. Дарынды қасиеттің бірі. Ш.Уәлиханов: «41 құмалақы Данияр пайғамбардан қалған мұра» дейді (Валиханов, 1985: 281). Құмалақшының құралдары: ақ мата, қойдың кемтірілген құмалағы, ұсақ тастар немесе өсімдік дәндері. Қырық бір құмалақты ақ матаның үстіне шашып оның орналасуына байланысты болжам жасаған. Құмалақшыға адам ауруын емдеу үшін бармайды. Оған жоғалған затын табу үшін, дұрыс бағыт-бағдар алу үшін, жауапсыз сұрақтарына жауап алу үшін көмекке жүгінеді. Қазіргі кезде жалған құмалақшылар саны өсіп кетті. Көшенің әрбір бұрышына құмалақшылар отырады. Құмалақ пен қатар «Таро» картасын біріктіріп болжау жасайтындар да көбейіп кетті. Бұл көнеден қалған құмалақшылықтың қасиетін жоюда. Алматы қаласында «Көк базарда» отыратын құмалақшылардың әрекетін сыртынан бақылау кезінде байқағанымыз, біріншіден, әркімнің қолдану құралы әртүрлі. Көбісі, ақ және қызыл фасоль дәнін, бірі нут дәнін пайдаланады. Мұның өзі қазіргі құмалақшылардың ісіне күмән тудырады. Екіншіден, олардың құмалақты матаға лақтыру және оны жіктеу жолдары. Шын мәнінде тастардың түсуіне байланысты болжам жасау бойынша жазбалар жоқ. Сондықтан бақылауымыздағы құмалақшылар

адамның естігісі келіп тұрған сөздерді айту арқылы құмалақшы кәсібін табыс табу көзіне айналдырған. Құмалақшы өнері әлі күнге дейін зерттелмеген емшілік өнер түрі.

Жоғарыда жіктелген емшілер тобының бірі жойылса, бірі қазіргі күнге дейін өз қызметтерін жалғастыруда. Күнделікті мәдениеттің ажырамас бөлігіне айналған халық емшілігі өзінің құндылығын жоғалтпайтыны анық. Керісінше, күн сайын сұранысқа ие болуда. Заманауи медициналық құрал-жабдықтармен, дәрі-дәрмектің жаңа түрлерін жасау арқылы емшараларын жүргізу қарқынды дамуда. Қазақстанда Қазақстан халық емшілері ассоциациясы халық емшілерінің қызметін бақылайтын мекеме жұмыс жасайды. Аталған мекеме әрбір емшіліктің түрін сүзбеден өткізгеннен кейін ғана емшілерге қызмет етуге рұқсат береді. Алайда, халық арасында өздігін ем жасайтын емшілер де аз емес.

Қазақ халқының емшілері ұлттық болмысты, мәдениетті айқындайтын рухани код ретінде қарастыруымыз керек. Себебі, емшілердің әрбір тәжірибесі өзінің ұлттық құндылықтарына байланысты құрастырылған.

Нәтиже

Зерттеу жұмысы барысында келесі нәтижеге қол жеткіздік. Біріншіден, қазақ емшілігі мәдениетінің қалыптасу тарихын зерделеуге тырыстық. Нәтижесінде қазақ емшілігінің қалыптасуы көшпенділік дәуірде басталғанын, әрі оған қытай, үнді, араб, парсы,

тибет медицинасының әсері дәлелденді. Ибн Синаның еңбектері және Ш. Уәлихановтың этнографиялық еңбегі оған дәлел.

Екіншіден, тақырып мәдениеттану ғылымы тұрғысынан зерттелмеген. Дегенмен, З.Қожалымовтың «Шипагерлік философиясы және дәстүрі», Ө.Тілеуқабылұлының «Шипагерлік баян», Ш.Уәлихановтың «Қырғыздардағы шаманизм қалдықтары» атты еңбегі алғашқы философиялық-мәдениеттанулық еңбектің бірі ретінде зерттеу тақырыбының теориялық-әдістемелік негізін қалыптастырды. Жинақталған еңбектерге сүйене отырып қазақтың халық емшілігі – ұлттық мұра, рухани құндылық және ерекшелігімізді айқындайтын ұлттық код ретінде дәлелденді.

Үшіншіден, қазақтың халық емшілерін үш топқа бөлдік: рухани емшілер, тән емшілері және магиялық емшілер. Олардың емдік тәжірибелері бірнеше ғасырлық сынынан өтіп, жаңа білімдермен толықтырылып бүгінгі күнге дейін жетті. Сонымен қатар, емшілердің тәжірибелеріне сипаттамалық талдау жасалды.

Зерттеу нәтижесі көрсеткендей, емшілердің мәдени капиталы міндетті және қалаулы элементтер ретінде, біріншіден, дінге деген адалдықты қамтиды (әсіресе, рухани емшілер); екіншіден, ресми медицинаның жақтаушыларының көмегіне жүгіну туралы декларациялардың болуы (бұл тәжірибе, қазіргі кезде кеңінен ашылған «қазақ емханасы», «шипалы» тәрізді емші орталықтарында қолданылады); үшіншіден, қосымша және балама медицина әдістеріне күмәнмен қарайтындар мен сыншылардың пікірлерін елемей (аруақ қонған, туа біткен емшілер мен магиялық дәстүрді ұстанатын емшілер).

Халық емшілері көбінесе емделушілердің тепе-теңдік пен тыныштық жағдайын

диагностикалау және сақтау мақстанында ем шараларын жүргізеді. Емшілердің қорында емдеу дәстүрімен қатар бал ашу, тағдырды болжау, сәуегейлік қолданылады.

Қорытынды

«Дені сау ұлт» қалыптастыру бұл әрбір халықтың, мемлекеттің басты міндеті. Ертеден қазақ халқы халқының саулығын бірінші орынға қойған. Азықтану үшін жасалған тамақтың түрлеріне, дене бітімінің дұрыс қалыптасуы үшін киімнің үлгісіне, жатын орнының ыңғайлығына мән берген. Қазақ халқының жеті атаға толмай қыз алыспау дәстүрінің өзі де халықтың саулығын қамтамасыз етуге бағытталғанын дәлелдейді. Қазақ халқының күнделікті мәдениетіндегі ырым-тыйымдары, салт-жоралғылары, ғибадат рәсімдері де салауатты өмір салтының тәжірибесі болып саналады. Сондықтан, қазақтың халық емшілігін ұлттық код деп тұжырымдасақ қателеспейміз. Оқырмандар мақаланы оқып отырып, халық емшілігін жаңғырту қаншалықты пайдалы деген сұрақ қоюы мүмкін. Халық емшілігі сан жылдар бойы сыннан өткен, адамзат тарихындағы күрделі аурулардың ем жолдарын тапқан, ден саулығын сақтау үшін салауатты өмір сүру шарттарын қалыптасырған өмірлік тәжірибе болып саналады. Қазіргі қазақстандық рухани жаңғыру саясатын жүзеге асыруда, салауатты өмір салтын сақтау мақсатын жүзеге асыру үшін тиімді тәжірибе болып есептеледі. Халық емшілігін жаңғырту қажет деп санаймыз. Бұл мақалада қазақтың халық емшілігінің типологиясын жасап олардың тәжірибелеріне мәдени антропологиялық талдау жасалды. Келесі зерттеу жеке емшілердің тәжірибелерін іштей бақылау, сұхбаттасу нәтижелерін талдауға арналады.

Әдебиеттер тізімі

- Абиьлкасимов Е. Қазақтың халық медицинасы. – Алматы: Атамұра баспасы, 1993. – 241 б.
Айдарханұлы Қ. Қазақ емшілігі. – Алматы: «Palitra Press» баспасы, 2019. – 298 б.

Ақанұлы Т. Емші кәдесі. Мақалалар, емшілік амалдар, сыр-сұхбаттар. – Алматы: «Palitra Press» баспасы, 2020. – 304 б.

Ақыпбекұлы Ө. Халық емінің құдіреті: халық емшілерінің іс-тәжірибесі жайлы жинақ. – Алматы: Қайнар, 1993. – 287 б.

Әбдіқадырұлы М. Қазақ медицинасы. – Алматы: «Мерей» баспасы, 2015. – 327 б.

Әбдіраман Ө. Қазақтың дәстүрлі халық емшілігі. – Алматы: ҚАЗАҚПАРАТ, 2002. – 160 б.

Гжевич С. Алмасу үрдісіндегі дәстүрлі қазақ медицинасы. – Познань: Адам Мицкевич университеті, 2010. – 92 б.

Ибн Сина. Канон врачебной науки. Перевод с арабского. – Ташкент: Фан, 1979-1982. [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: https://platona.net/load/knigi_po_filosofii/istorija_nauki/abu_ali_ibn_sina_avicenna_kanon_vrachebnoj_nauki_1979_1982/51-1-0-3790. (қаралған күні: 5.12.2022.)

Қасқабасов С. Мифология. Фольклор. Әдебиет. Зерттеулер. Екінші кітап. – Алматы: Фолиант, 2014. – 344 б.

Қожалымов З. Халық емшілерінің анықтамасы. Жеке емшілер жөнінде мәліметтер. – Алматы: «Шалкөде», 2016. – 310 б.

Қожалымов З. Шипагерлік дәстүрі мен философиясы. Монография. – Алматы: «Шалкөде», 2009. – 225 б.

Қондыбай С. Арғықазақ мифологиясы. 4 – кітап. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2008. – 536 б.

Мурад Хасан. Секреты суфийского целительства. Книга 1. – М.: ТД Велигор, 2020. – 208 с.

Потанин Г. Избранные сочинения в 3-х томах. Путешествия, воспоминания и письма / сост. Е.М. Аргын, Э.Д. Соколкин. – Павлодар: ЭКО. – 2005. [Электрон. ресурс] – 2005. – URL: <http://vital.lib.tsu.ru/vital/access/manager/Repository/vtls:000200414>. (қаралған күні: 10.12.2022.)

Суханбердин С.Х. История развития аптечного дела и лекарственной помощи в Казахстане. – Алматы: Мария, 2004. – 456 с.

Толеубаев А.Т. Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов (XIX – начало XX в.). – Алматы: Ғылым, 1991. – 214 с.

Тілеуқабылұлы Ө. Шипагерлік баян (Араб қарпінен көшіргендер К.Елемес, Д.Мәсімхан). – Алматы: Жалын, 1996. – 464 б.

Уәлиханов Ш. Таңдамалы шығармалар. Басылым 2. – Алматы: Жазушы, 1985. – 560 б.

Куралай С. Ермагамбетова, Карлығаш М. Атанакова

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казакстан

Типология целителей в повседневной культуре казахов и их практика лечения: культурно-антропологический анализ

Аннотация. В современном обществе существуют различные дискурсы о народном целительстве. По мнению, современной науки, особенно, с точки зрения академической медицины народное врачевание (целительство) – практика, не соответствующая современному протоколу лечения. Народное целительство воздействует только на эмоциональное состояние пациента, то есть самообман. Хотя, современная академическая восточная медицина обучает некоторым практикам народной медицины. С точки зрения ислама, человек не имеющий медицинское образование не имеет право заниматься лечением, особенно запрещается народное целительство. С точки зрения этнографии и антропологии народное целительство является одним из элементов национальной культуры, культурного наследия, образом жизни, духовной ценностью этноса.

В статье мы постарались проанализировать опыт народного целительства в повседневной культуре современного Казахстана. Сначала был сделан ретроспективный анализ истории становления казахского народного целительства. Потому что нет никаких данных о становлении казахского целительства. Теоретико-методологическая основа исследования построена на основе исследования этнографических, методологических источников и на основе работ самих целителей.

Изучение казахского народного целительства мы связываем с государственными программами «Культурное наследие», «Духовная модернизация», «Сакральная география Казахстана». Так как, на-

родное целительство мы рассматриваем как культурное наследие, духовные ценности, культурный код, как инструмент формирования и сохранения культурной идентичности.

В статье была сделана типология народного целительства. Народных целителей мы разделили на три группы: духовные, телесные и магические. Практика духовных целителей связана с древними верованиями и национальной религией, телесные целители связаны с повседневной практикой и образом жизни, а магические целители связаны с магией и сверхъестественной силой. На основе внешнего наблюдения было описано целительство. В современной повседневной культуре большинство видов целителей практикуют и пользуются спросом у населения. Деятельность целителей контролируется Республиканским общественным объединением «Ассоциация народных целителей Казахстана».

Народное целительство казахов полна тайн. Поэтому его изучение актуально. Изучение данной темы внесет огромный вклад в науку.

Ключевые слова: повседневная культура; казахское народное целительство; целитель; врачеватель; баксы; национальное наследие; духовные ценности.

Kuralay S. Yermagambetova, Karlygash M. Atanakova

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Typology of healers in the daily culture of kazakhs and their practice of treatment: cultural and anthropological analysis

Abstract. In modern society, there are various discourses about folk healing. According to modern science, especially from the point of view of academic medicine, folk medicine (healing) is a practice that does not correspond to the modern treatment protocol. Folk healing affects only the emotional state of the patient, that is, self-deception. Although, modern academic oriental medicine teaches some traditional medicine practices. From the point of view of Islam, a person who does not have a medical education does not have the right to engage in treatment, especially traditional healing is prohibited. From the point of view of ethnography and anthropology, folk healing is one of the elements of national culture, cultural heritage, way of life, spiritual value of the ethnic group.

In the article we tried to analyze the experience of folk healing in the everyday culture of modern Kazakhstan. First, a retrospective analysis of the history of the formation of Kazakh folk healing was made, because there is no data on the formation of Kazakh healing. The theoretical and methodological basis of the study is based on the study of ethnographic, methodological sources and on the basis of the works of the healers themselves. From the point of view of ethnography and anthropology, folk healing is one of the elements of national culture, cultural heritage, lifestyle, spiritual value of the ethnos.

We associate the study of Kazakh folk healing with the state programs «Cultural heritage», «Spiritual modernization», «Sacred geography of Kazakhstan». Since we consider folk healing as a cultural heritage, spiritual values, cultural code, as a tool for the formation and preservation of cultural identity.

The article made a typology of folk healing. We have divided folk healers into three groups: spiritual, bodily and magical. The practice of spiritual healers is associated with ancient beliefs and religions, bodily healers are associated in daily practice, tradition and lifestyle, and magical healers are associated with magic and supernatural power. On the basis of external observation, the practice of healers was described. In modern everyday culture, most types of healers practice and are in demand among the population. The activity of healers is controlled by the Republican Public Association «Association of Folk Healers of Kazakhstan».

Kazakh folk healing is full of secrets. Therefore, our study is relevant. The study of this topic will make a huge contribution to science.

Key words: everyday culture; Kazakh folk healing; healer; healer; bucks; national heritage; spiritual values.

References

Abil'kasimov E. Kazaktyn halyk medicinasy [Kazakh folk medicine]. (Almaty: Atamura baspasy, 1993, 241 b.) [in Kazakh].

Ajdarhanuly K. Kazak emshiligi [Kazakh medicine]. (Almaty, «Palitra Press» baspasy, 2019, 298p.) [in Kazakh].

Akanuly T. Emshi kadesi. Makalalar, emshilik amaldar, syr-suhbattar [Healer's gift. Articles, therapeutic methods, secret interviews]. (Almaty, «Palitra Press» baspasy, 2020, 304p.) [in Kazakh].

Akypbekuly O. Halyk eminin kudireti: halyk emshilerinin is-tazhiribesi zhajly zhinak [The power of folk medicine: a collection of practices of folk healers]. (Almaty, Kajnar, 1993, 287p.) [in Kazakh].

Abdikadyruly M. Kazak medicinasy [Kazakh medicine]. (Almaty, «Merej» baspasy, 2015, 327p.) [in Kazakh].

Abdiraman O. Kazaktyn dasturli halyk emshiligi [Kazakh traditional folk medicine]. (Almaty, KAZakparat, 2002, 160p.) [in Kazakh].

Gzhevich S. Almasu urdisindegi dasturli kazak medicinasy [Traditional Kazakh Medicine in the exchange process]. (Poznan', Adam Mickevich universiteti, 2010, 92 p.) [in English].

Ibn Sina. Kanon vrachebnoj nauki. Perevod s arabskogo [The canon of medical science. Translated from Arabic]. (Tashkent, Fan, 1979-1982). Available at: https://platona.net/load/knigi_po_filosofii/istorija_nauki/abu_ali_ibn_sina_avicenna_kanon_vrachebnoj_nauki_1979_1982/51-1-0-3790 [in Russian]. (accessed 05.12.2022).

Kaskabasov S. Mifologija. Fol'klor. Adebiet. Zertteuler. Ekinshi kitap [Mythology. Folklore. Literature. Research. Second book]. (Almaty, Foliant, 2014, 344 p.) [in Kazakh].

Kozhalymov Z. Halyk emshilerinin anyktamasy. Zheke emshiler zhoninde malimetter [The definition of folk healers. Information about individual healers]. (Almaty, «Shalkode», 2016, 310p.) [in Kazakh].

Kozhalymov Z. Shipagerlik dasturi men filosofijasy. Monografija [Traditions and philosophy of healing. Monograph]. (Almaty, «Shalkode», 2009, 225 p.) [in Kazakh].

Kondyбай S. Argykazak mifologijasy. 4 – kitap [Argykazakh mythology. Book 4]. (Almaty, «Arys» baspasy, 2008. – 536 p.) [in Kazakh].

Murad Khasan Sekrety sufiyskogo tselitelstva. Kniga 1 [Secrets of Sufi healing. Book 1.]. (M, TD Veligor, 2020, 208 p.) [in Russian].

Potantin G. Izbrannye sochinenija v 3-h tomah. Puteshestvija, vospominanija i pis'ma/sost. E.M.Argyn, Je.D.Sokolkin [Selected works in 3 volumes. Travels, memories and letters/comp. E.M. Argyn, E.D. Sokolkin]. (Pavlodar, JeKO, 2005) Available at: <http://vital.lib.tsu.ru/vital/access/manager/Repository/vtls:000200414>. [in Russian], (accessed 10.12.2022).

Subhanberdin S.H. Istorija razvitija aptechnogo dela i lekarstvennoj pomoshhi v Kazahstane [The history of the development of pharmacy and drug care in Kazakhstan]. (Almaty, Marija, 2004, 456 p.) [in Russian].

Toleubaev A.T. Relikty doislamskih verovanij v semejnoy obrjadnosti kazahov (XIX – nachalo XX v.) [Relics of pre-Islamic beliefs in the family rituals of the Kazakhs (XIX – early XX century)]. (Almaty, Gylym, 1991, 214 p.) [in Russian]

Tileukabylyuly O. Shipagerlik bayan (Arab karpinen koshirgender K.Elemes, D.Masimhan) [Shipagerlik Bayan (translated from Arabic by K. Elemes, D. Massimkhan)]. (Almaty, Zhaly, 1996, 464 p.) [in Kazakh].

Ualihanov Sh. Tandamaly shygarmalar. Basylym 2 [Selected works. Edition 2.]. (Almaty, Zhazushy, 1985, 560 p.) [in Kazakh].

Авторлар туралы мәлімет:

Ермагамбетова Куралай Сергабыловна – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Философия кафедрасының доценті м.а., философия докторы (PhD), Астана, Қазақстан.

Атанакова Карлыгаш Муратбековна – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті «8D03104 – Мәдениеттану» мамандығының 2-курс докторанты, Астана, Қазақстан.

Yermagambetova Kuralay Sergabylovna – Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor of the Department of Philosophy of the L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Atanakova Karlygash Muratbekovna – Ph.D. Student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Cultural and value concepts in oratory

Assel M. Malikova^{1*}, Raushan Imanzhusyp², Sayana K. Rakimzhanova

^{1,2}L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

³S.Seifullin Kazakh Agrotechnical University, Astana, Kazakhstan

Corresponding Author:

E-mail: *malikova.asel@mail.ru

¹<https://orcid.org/0000-0002-8052-9371>

²<https://orcid.org/0000-0001-5220-5540>

³<https://orcid.org/0000-0001-8873-5244>

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-142-1-211-224>

Abstract. *In today's period of dynamics and transformation, we can trace the comprehensive search of modern society for the reconstruction of the national cultural and value-based environment. Identifying your own culture from the «Soviet» and «post-Soviet» areas, revision of the spiritual values that came through the years of history, are not limited by the reconstruction of national cultural values of the past. In addition, we should build the cutting-edge ideas and new format values of our culture. Therefore, the current sociocultural situation requires a thorough consideration, a deep understanding of the spiritual and value-based direction, and identifying ways to implement it in a technogenic society (Raev, 2011: 7). We carry out this path through the study of works of scientific thinkers, the speech of our Bi orators, and the national folklore that leads to our cultural value.*

Kazakh Bi orators are undoubtedly the highest spiritual and cultural value of our people. Thus, Kazakh oratory is one of the universal instruments encompassing the system of identifying cultural values of our people. Its basis is in recognizing the heritage that has been entrusted to us. Cultural values come from the language of the people, mentality, religion, customs, everyday life, folk wisdom, great sayings. Among other things, we believe it is possible to avoid cultural decline, to guide and educate society properly, and to shape today's axiological system through the relics of oral literature.

Key words: *Oratory; value; perception; spiritual culture; bi; orators.*

Received 20 November 2022. Revised 20 December 2022. Accepted 15 February 2023. Available online 30 March 2023.

For citation:

Malikova A.M., Imanzhusyp R., Rakimzhanova S.K. Cultural and value concepts in oratory// Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2023. – Vol. 142. – №. 1. – C. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-142-1-211-224>

Для цитирования:

Маликова А.М., Иманжүсіп Р., Рахимжанова С.К. Культурно-ценностные концепции в ораторской искусстве // Вестник ЕНУ им. Л.Н. Гумилева Серия Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2023. – Т. 142. – №. 1. – С. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-142-1-211-224>

Introduction

So, a step will be made to consider the issue of cultural values from two interrelated perspectives, one of which arises from the other in this chapter. Firstly, the characteristics given to a person in terms of various (positive and negative) qualitative cultural skills and qualities will be analyzed in the art of oratory. Secondly, the aim is to look into the cultural and axiological consciousness of our nation, its inner distinctness. In our opinion, national cultural consciousness is a system of common values that arises from the unique worldview and social feeling of each nation and people, is formed by the internal spiritual and cultural capabilities of the nation, and is recognized by the people themselves. It includes the intelligence, cultural thinking system, traditions, behavior, actions, way of life, culture and psychology of each people and is manifested through them. Therefore, the national cultural consciousness is a system of common spiritual values, a set of cultural and cognitive tools unique to each country. If so, folk cultural consciousness is a common value that belongs to the Kazakh country. In its absence, there may be various deviations, instabilities, and disorders in the cultural life of a person. It is clear that when anomic conditions occur, it becomes difficult to answer the questions of what is the difference between gentleship and rootlessness, bad and good, lie and truth, justice and injustice in human intention and character. From this, absolute freedom, free will, irresponsibility or absolute limitlessness can appear in the cultural behavior and actions of a person. For example, Western scientists associate the «loss of self-control» with the lack of a certain common cultural value. When a person is born from his parents, he does not have hearing: if he hears, sees, touches, tastes and remembers, he knows the good and bad in the world, and the person who knows and sees a lot becomes educated. A person who listens to the words of those who hear will be heard (Abai, 2020: 26). Therefore, we need to awaken the folk axiological system in order to form the internal spiritual nature and national cultural consciousness of today's independent state of

the Kazakh people. Especially relevant today the educational function of oratory, which forms worldview of modern man (Loshenko, 2010: 3).

Materials and methods

The problem of determining the methodological system and theoretical foundations of research is distinguished by the multifaceted nature of scientific work. That is why we consider it advisable to be guided by some new methodological principles and conceptual platforms along with traditional methods in general science. Therefore, the main methodological principles used in scientific work include: historical-logical, cultural-strategic, holistic, dialectical, causal, systematic, unique (identification), semantic, anthropocentric, ontological, hermeneutic, analogical (comparison), humanistic, balanced, structural, interest, interdependence, patriotism, statehood, value, ethnogeneity, personality, etc. platform principles can be attributed. The following methodological methods were used based on the direction of interdisciplinary research: actualization (actualization) and conceptualization; analytical (for analysis of sources); retrospective (to study the history of the formation of oratory); system analysis and universalization (universalization); historical and logical analysis; cultural-strategic and epistolary analysis.

Discussion

If we say that our traditional cultural values are the source of revitalizing the positive cultural tradition of our nation, raising its a priori spirit, and the source of our spiritual and cultural potential, it is clear that its bottom lies in the cultural value concept of bi-orators. The setting of value-concepts in field eloquence can be understood from cultural-meaning analyzes by discussing and classifying into different forms of ethno-cultural state (conditions) of bi-speakers (Kelimbetov, 1991: 96). This is an example of the culture of distinguishing between positive and negative, wrong and right, bad and good, and the

sediment of the culture of being able to evaluate the positive and negative qualities of a person.

For example, «If you give way to anger, if you follow deception and seduction, is the mind a character?» If dishonesty gets a point, if it «thanks» by the look, is justice a character? If he wanders around like a beggar, comes today and leaves tomorrow, is happiness a character? If it makes you look at it with taste, if it leaves you deprived is hope a character? If you don't have a strong mind, if you don't have a diamond-sharp heart, is oratory a character? If he misleads and torments, hides his demands and takes feelings, is a dream a character? If it doesn't strive to flap wings, if it doesn't collocate with well, is require a character? [5, 96 p.], – obviously, the oratorical scrolls of Aktailak and Kanai revolve around the above question. In the spiritual and cultural reflections of these, we see the integrity and opposition of cultural skills in the human personality.

Here the idea that man is a morally and culturally dualistic creature comes. Therefore, it is implied that the human life consists of various personality struggles, it is a struggle between soul and body, lust and spirit. If we base this struggle on Muslim principles, «it is defined by the concept of «jihad» and means the struggle of evil and goodness in the inner world of a person, or during this struggle, a person can overcome himself towards good qualities and spiritual and cultural maturity on the way to strive for higher virtues» (Kelimbetov, 1991: 97), we can agree with the point of view. In their critical comparisons, Kazakh wordsmiths show the traditional culture of discussing and defining character types while comparing character and cultural skills. We can say that this is a special mental cultural universe, a value judgment system. At the same time, another aspect of value that comes out of this culture of comparative differentiation is the cultural platform of depending on the human will to adapt to which form of character in a dilemma faced by a person. It is clear that such a cultural conceptual sphere is the basis for summarizing some ideas about the aspects of cultural values of a person.

In the Kazakh cultural philosophy, the virtues necessary for a person have been raised to the

level of a great cultural value, an ideal (heritage). And the bi-orators were happy to find such qualities by Kazakhs and sang of it. If it was not found, they expressed their regret, tested him and brought him up to good qualities. Similar trends can be observed in the proverbial culture of oratory. The following proverbs prove it. For example, «If you rely on your anger, it is a sign of delusion» (Boltyrik). «Anger fades away, the mind is followed by pity», «When anger comes, the mind leaves.» In the same way, the saying of Asan Kaigy: «Anger is an enemy, if you follow it, you will fall into a deep pit!...» (Kelimbetov, 1991: 97). This alone shows that anger and delusion in Kazakh eloquence can be a cultural indication of great spiritual decline for a person. It acknowledges the cultural knowledge that «the person who overcomes his anger is wise.»

An example in the analysis of intelligence and stupidity goes like this. «A wise man will be sociable», «If you advise wisely to a fool, he will understand it as impracticality. If you say it in front of many people, they will understand it as criticism», «Don't call a wise person distant, do not call a foolish person close» (Kelimbetov, 1991: 97), – such words of wisdom show the culture of differentiating the conflicting characters. These quotations describe the cultural battle in the inner being of a person between positive and negative habits in a person. Here, mind is a concept that is higher than its value content from a cultural-sophistic point of view. Intelligence is an a priori concept that classifies a person as a cultural creature. Intelligence is an inherent characteristic of a living being in the context of a cultural dimension.

From the point of view of the «implicit» cultural philosophy of the Kazakh bi-orators, the mind is an axiological phenomenon created as a material belief that determines a friendly attitude of a person to the environment. That's probably the meaning of what Boltyryk orator said: «The truth of your work is from the mind.» Therefore, mind is recognized as a collective cultural concept that expresses the dignity and personality perfection of each person. In this sense, mind is close to the concept of reason. That is why it is usually used double as intelligence. Thus, the mind here shows that a person has

matured in terms of behavioral culture. From the point of view of cultural dimension, mind is one of the main axiological ideals for Kazakh orators. It means that a wise person is generous and has a broad character. A wise soul refers to culture as a sign of a full-fledged character of a person, which forms a harmonious whole of deep consciousness and harmonious habits, broad and rich characters.

Being wise is the cultural axiological knowledge of bi-orators who recognized the impeccability of purity of spirit, imbibing beauty, instilling spiritual beauty in the heart. And to be fool is to be a person who «the one who does not distinguish between good and bad». There is an idea that only fool people are stubborn, do not weigh themselves, are biased and make mistakes all their lives. From the phrases «don't call a fool your friend», «follow a fool» we can understand the cultural propaganda to stay away from such people, according to the principle that everything except «fracture» is contagious to a person (Kelimbetov, 1991: 86). Here, this is a cultural position that says to learn from «good» and hate «bad» by comparing good and bad characters in Kazakh oratory. The national culture here is, firstly, the acquisition of two different ethical concepts, such as «wise» and «unwise» as a cultural category. Secondly, it is said that these two concepts are changing, altering, transforming and formed by a person gradually. Thirdly, mind is given to both good and bad, and it is shown that they can compete with cultural qualities such as virtue and avarice. This is the axiom of cultural knowledge in ethno-spirituality.

Comparing the categories of «amount of education» and «lack of education», their cultural background and inferiority is shown. It is as if there is a cultural dilemma of which of these is better to choose for a human being, which one do you want to be dominant in yourself. For example: «The world is bright for the educated, the day of ignorance is miserable», «One uneducated child, two children if educated», «Don't run with your tongue, run with knowledge», «A strong man wins only one man, educated ones win thousand men», «There is no education without education, there is no day without education», «If you are

close to the educated, you will be successful, if you are close to the uneducated, you will lose your head» -these proverbs offer a culturally reflective example of finding a way out of the above dilemma. Dividing a person's cultural and moral personality into opposite qualities is the beginning of concepts and cultural values aimed at determining a person's place, role, and function in society. Because the cultural and moral structure of humanity is equated with its place and role in the social space, socio-cultural status, dignity and is recognized as axiological.

Now, if we are to say what is the morality, meaning and educational essence of these proverbs from the point of view of the Kazakh cultural philosophy, it can be said as follows. Such Kazakh proverbs warn that you should be able to fight against the behavior that is not worthy of your honor and personality, which has arisen in your soul, and be able to suffocate them, because they are great and powerful enemies of the human being and phenomena that are contrary to the wishes of the human soul and disturb it very much. If your soul shows a tendency to bad qualities, then they will become your habit, your habit culture, they will subjugate you to themselves, and then you will recognize the spiritual and cultural process that will lead to spiritual and soul diseases from which you cannot escape.

«A healthy soul has a healthy body», «If the soul is sick, the body is weak, if there is sadness, the soul is weak», it means that if the soul of a person is sick, the spirit becomes weak, and then the cultural and moral qualities of a person will disappear. These statements correspond to the cultural paradigm: «Only the qualified know the essence of this, only the qualified know the honor of this» (Balasagun, 2015: 70). From this we can see the idea of cleaning the cultural and moral consciousness of a person from unworthy characters. We understand the cultural point of view of the bi-orators, who clearly recognize that the ideological direction they follow plays a big role in revealing the character of a person. It seems to analyze the importance of a person setting goals for himself, the importance of those goals for the cultural consciousness of a

person, in short, the influence of the cultural level of ideological direction and goal-oriented behavior on character. Field orators consider the four elements of culture, character, purpose, and interest in a single organic connection. This shows that for the citizens of the Kazakh country, who are on the way to develop the national civilization in the state of independence, higher morals and humanistic culture are a special rational spiritual value than the instinct to get rich. In conclusion, above we got acquainted with the cultural episteme of the process of revealing their meaning in the artistic art by comparing positive and negative characters in pairs.

Another thing that attracts attention in Kazakh oratory is the value evaluation system, which is given on the principle of summing up positive and negative cultural qualities into bad and good characters, evaluated by comparing each other. «Good always comes from a good person, evil always comes from a bad person», «If something bad happens to you, good will help you, bad will pass with laughter», «A bad person will not respect his relative», «A bad person will meet with a bad disaster, he will meet with endless slander», «If a bad person runs out of wealth, he will not recognize his relative», «A good person is a slave to his honor, and a bad person is a slave to his cattle», «The good that is done for good is not worn out in life. The good that is done to the bad will not be the same as in a day», we witness the culture of classifying human character into good and bad qualities according to these proverbs. It shows the process of personal cultural dichotomy of individuals against each other through the forms of manifestation of individual cultural and moral qualities. At the same time, it determines the diversity of the subjective evaluations given by each person to his actions or the diversity of cultural value directions. This idea is guaranteed by the verse 235 of Yusup Balasagun's eloquence:

There are two different names in the tongue, and the rest,

One is good, one is bad, in this world (Balasagun, 2015: 45), can be found in the lines. In the same way, if we pay attention to the ways of differentiating and evaluating the difference between good and bad character of bi-orators, Kebekbai orator says:

It is possible to take the eloquent criticism that the difference between noble and weak-willed is as the difference between the earth and the sky. He wants to say that the difference between good and bad is like heaven and earth, and that he determined their place, rank, and moral status in the system of national culture.

The same as «the bad one has a great taste, the word is scab, the chest is dark see, the eyes are blind» (Esekeldi bi), «The bad doesn't have ancestry», «No matter how you teach the bad, he won't be a head» (Balpyk bi) - from these sayings, the nature and degree of their cultural identity of people with a negative character is revealed. Bi-orators also predicted the future of people with bad character. In this regard, Toraigyr bi sings of: «Even if the grandfather of a bad child is good, a dog will bite on a camel. If so, this is the meaning of cultural decision «If your child is bad, your day will not come out, if your wife is bad, your voice will not come out» (Agkabak bi). Due to this, Zhusyp Balasagun:

If you are good, you will be praised by calling your name,

If you are bad, a man, he will reproach you.

He reproaches the bad and considers the good noble

Watch out, what do you want! (Balasagun, 2015: 71), – he was able to show a cultural paradigm example of critical investigation of the bad and glorification of the good even in his speech. This is the last line of rhetorical reflection, first of all, it shows the cultural technology of the way of preaching to a person in the art of oratory towards a positive character, before giving the subject himself the freedom to choose bad and good character. First, it expressed the religious (mental) feature of our national cultural and moral consciousness, proving that moral freedom is a vital cultural substance of a person, and secondly, it seemed to testify to the culture of respecting the moral freedom of each person.

Thirdly, oratory art considers both good and bad qualities of human character as a cultural continuum that forms the integrity of a person's personality. It is an important aspect of cultural episteme differences in field vocabulary. According to the scientists, «these points are the scenes that express the end-existence of the

axiological knowledge in Kazakh rhetoric and conclude it...» (Kelimbetov, 1991: 101). From this point of view, we witness the cultural law of the predominance of the good character over the bad character, both in terms of formation in the original creation and in terms of the form of manifestation in life. The main condition for having the honorable name of a person is spiritual well-being, i.e. having the dominance of good character. Therefore, Kazakh oratory, first of all, emphasized the development of the spiritual and cultural nature of a person. Humanity, first of all, must get rid of its personal egoism in its inner world. We can say that there is an idea that humanity can get on the right path only by restoring the original cultural and creative initiatives given by nature.

It is also possible to observe the aspects of field orators who singled out the negative character of a person and described them from a cultural axiological point of view. If we focus on some of them, we will see that each of the moral qualities that make up bad character is evaluated based on certain cultural criteria. For example, the Kazakh proverb «The hand of a miser trembles» and the words of bi-orators «He will be a miser if doesn't give what you ask» (Bukar bi), «From miser is born a miser» (Maiky bi), «If you get a friend with a miser, he will leave on the road» (Zhankutty orator), – it is recognized that greed is a cultural condition, and in the given examples it is said that such a person is characterized by materialism. The main goal here is to glorify a person towards moral maturity.

In the words of Umbetei Zhirau, «How can you find honor with this character, with this behavior», then he concludes his saying, «The religious child is not estranged from humanity.» That is, we observe the attitude of leading an individual towards morality. Also, if we rely on what the Bekbolat orator said, «If you are sociable and open-minded, your people will love you.» If we pay attention to a Dosbol orator: «What is bad in character, deceitful time destroyed it. It's bad if the fool loves, it's bad if the fool decides, and unreliable character is bad. It's bad to be dandified, it's bad to be ignorant like a moonless night, malicious man is bad. If your

child is fool, it is bad. If you are jealous, relative is bad. If your wife is a gossip, it is bad. The liar is bad pretending honest. Ignorance does not make a thief an honest companion, and he does not go far from the dishonest,» he quotes. The Zhankutty orator says: «It is a sign of ignorance, it praises himself», «If you talk to a gossip, he will slander you without hitting you.» We notice, in the propaganda of Dosbol and Zhankutty orator, spiritual inferiority is considered in the context of negative culture. According to field orators, the manifestation of low culture in a person is ignorance. It is possible to believe that in an environment where there is no justice, «in a society where ignorance and evil prevail, there will be no grace, love, mercy, shame, honor, and faith» (Kelimbetov, 1991: 103). It is believed that justice, which is the basis of social cooperation in society, and its supporting positive cultural values: faith, happiness, honor, love, kindness, mercy, and honor.

Now a group of bi-orators will focus on the hypocritical character of a person who tells lies. The Zhankutty orator said: «If you meet a fool, he will convince you with lies», and Bapan Bi: «If you don't want to be honest, if you don't keep your word, if you distort the truth and tell a lie, what do you mean by broad?» – and draws attention to the fact that lying is a culture that violates integrity and disloyalty, and shows that it is against humanity. Zhusyp made a cultural decision: «A word of lie does not go up», «It is better not to live than to live being a liar» (Balasagun, 2015: 72).

At the same time, it is possible to say that field orators define other types of moral qualities that contradict humanity. For example, Korkyt, while describing the negative characteristics of a woman, classifies the characteristics of a person in general, such as dishonesty, dissatisfaction, apathy, and a person with dry intentions. Saying that the worst thing to end up with a woman is a «daredevil woman», he concludes his opinion about such a character: «We call such a woman born from the tears of Prophet Noah» (Koniratbayev, 1989: 89). «A vengeful person swallows his head. If there is a lot of militant – quarrelsome, spears will hit the country» (Kozybai orator). «The weak-willed

won't be successful, no one comes close to a bastard.» (Zhalmende bi), «A crazy king does not listen to his country», «If a mother is shameless, her child won't be supportive» (Nakhysbek orator), if we analyze the eloquent proverbs, we can see that a person is characterized from the point of view of such cultural and moral qualities as impudence, vindictiveness, weak-willed, insolence, hysterical, shamelessness, obscenity, aggressive, judgmental, and selfish.

Zhetes Bi, saddened by such behavior, said: «If someone gives advice we look them angrily, that's why we meet each other rarely. There is no end to his speech, he has no attitude, what can we do with this behavior, my folk», -it seems to confirm with a cultural logical conclusion. Differentiating such characters, bi-orators recognize their cultural concept that «bad men do much harm to good men» and a cultural paradigm is created: «If good people go away, a man is a widow» (Kozybai orator).

Therefore, they come to a cultural metatheoric solution that in a society where the values change, the difference between good and bad is lost, the good is reduced and the bad is increased, the world will turn upside down, and there will be no one who listens to what he hears. This means that the society will go to spiritual and cultural decline. In the words of Zhetes Bi, «The style of words is a moral saying» – this is the cultural concept sphere. Using such cultural criticism methods, it can be said that the Kazakh wordsmiths aimed to correct the negative character of people. Here we can observe the approach of «limiting the bad with the bad» in national ethnocultural studies. That is, the word «to live» means that a person feels that he is always limited by certain phenomena and therefore considers the phenomena that limit him. This is the presentation of the conceptual principle of culture of living in empirical life by Kazakh orators. And the principle of life among modern people is even different: a cultural principle is «The word to live is not to feel any limitations, therefore you can do anything, no one is superior to anyone else» (Sheshendik sozder, 2022). Bi-orators were able to recognize such phenomena as shyness and respect for the surroundings

characteristic of the Kazakh people as its natural cultural state. If a person's condition improves and becomes happy and rich, he believed that it is a gift of fate, God and the result of a person's own good qualities and actions.

Absolute freedom of action is considered to be the natural state of man for modern people today. Such a person is a person who does not care about anyone, only cares about himself and is happy only with himself. Today a man seems to be driven more by unconsciousness or instinct than by consciousness. Therefore, people are separated from the substance of normal living conditions, and they have become an apparatus (element) of mass life. People's national historical bases of human existence are obscured and on the verge of disappearing. In this regard, you can't help but agree with what K. Yaspers said, «The new generation is incapable of accepting the spiritual benefits achieved by the previous generation» (Jaspers, 1991: 90). At the same time, Kazakh orators warn that a person with intelligence must have a culture of understanding and feeling in order to preserve his nature. Virtuous culture leads to the idea that it should be a condition of human life.

It is said that the Great orators attribute unbelief, arrogance and tyranny to the worst among the bad, the lowest qualities of a person (Kelimbetov, 1991: 105). For example, Boltyryk orator said: «A man without God is without faith, if you are without faith, it is bad», Baizhygyt bi offered a cultural paradigm: «A liar has no faith, he sells his soul». And Dosbol Bi said about arrogance: «Arrogance is higher than the sky», the Kazakh proverb says: «The sky is also low for the superior», a cultural paradox is created. It can be also said that the cultural perception testifies: «Arrogance is that which exposes a person to various troubles» (Balpyk bi), «Arrogance is a corpse that is always visible» (Biler sozi, 1992: 141). Great Korkyt baba said: «God does not love an arrogant and haughty person. God will not bless a person who is superior to others» -there is probably the secret of it (Kelimbetov, 1991: 105).

It also leads to the whole cultural conceptual idea that «the mother of evil is disbelief in God». They see the main cause of the spiritual crisis

in the decline of the human being's knowledge, relationship to his environment and the culture of his existence in that environment. Secondly, the *bi* seem to point the right way to mankind. For example, Dosbol orator said: «There is haughtiness in an oppressed man, and a person may have one obstinacy. A man in the country may be lost, a good man in the country may be a kettle. The man will be a troublemaker, the woman will be a gossip. The country will not become a nation, elders will not understand. The country will become worn out and become tired of, the man will be exhausted, he will become weak» – if we take into account the eloquent sayings, when good people are decreased and bad characters are increased, «this world will be nothing» (Kelimbetov, 1991: 106). It is true that we feel such idea. «If the child is immoral, the child is impure. If there is no shame, the girl is impure», as Yeskeldy Bi said, where there is no spiritual purity and beauty of the soul, the world will be corrupted, dirty, and cultural harmony will be broken. It leads to the idea that a person can strive for spiritual purity only with the power of feelings of love, mercy and intercession. In such a society, the so-called good is lost and cultural values are replaced.

There is an idea that where there is immorality, the spiritual mechanism that makes a person strive for the right path is destroyed, and it becomes a place of mischief. Therefore, *bi*-orators show egoism in human relations. One understands only the benefit of the relationship. *Bi*-orators seem to notice that the world turns into a blind world and darkens due to the negative behavior of people. Due to the spiritual and cultural degeneration of mankind, the whole world seems to be drowning in sin. It seems that the human being is so sinful that even the cultural environment called «life» turns into an empty and meaningless space. Regarding such a character, Korkyt welcomes the fact that such a person was appeared in the father's waist and did not become baby in the mother's womb. «All the human qualities can be given to one person, even if one is enough, one is not enough» (Kazybek *bi*), «The value of good and bad is different, if you keep saying it, you can speak many words» (Baizhygyt *bi*) (Kelimbetov, 1991: 106), these notes points out the problem

of connection between spiritual freedom and cultural responsibility of a person

It is warned that there is both compatibility and incompatibility in the relationship between human freedom and responsibility for personal character. From a cultural point of view, we can see a tendency to consider both right and wrong characters in the art of oratory as the result of the actions of individuals who have freedom of taste. In this regard, based on the proverbs of Balpyk *bi*: «If a bad son is born from a father, it is equal to a black forehead», Kazybek *bi*: «If the son is naughty, he will not know what to do, his brain will be mixed up», based on the proverbs: it can be said that in public speaking, the cultural paradoxical idea of «a person who is a burden to a person with his character» is touched upon in the culture of ethics in the art of oratory (Kelimbetov, 1991: 107). He does not understand others, one can wonder about character that so many people do not understand. Although the physical structure is human, the chest structure is so narrow, a person who has become a nest of bad character. In the perception of *bi*-orators, such a person does not fit into any cultural dimension, he is only surprised by the wonder of an intelligent animal on earth, and comes to decisions that are the result of the order of fate. They seem to consider such a person among those who have lost their meaningful life in life and are limited to existing only in the form of a living image.

Kazakh orators, while describing bad character, indicate that there is a feeling of loneliness in a person, even though they are always in mutual relations. Because although people communicate with each other, they believe that they do not want to understand each other. According to them, there should be dialogue between mind and mind, heart and heart in human relations. However, if we look at some eloquent thoughts, dedications, proverbs, it seems that in most cases, a person talks only to himself, communicates only with himself, and converses with himself. However, in our opinion, Kazakh masters of speech teach a person to pay attention to both monologue and cultural dialogue. They raised the idea that only through these two types of communication, the whole world of cultural

communication between mankind is formed. The eloquent sages of the Kazakh steppes warn against following the interests of this false world and following it. It is said that if you get carried away by everyday life, confuse honesty and dishonesty, and make purity of spirit a victim of bad habits, then you will not be able to recognize and accept moral rules, and you will not be able to enter the path of virtue. This shows that for the independence of the country, today's citizens have a special value for common sense, educated consciousness, rather than the instinct to get rich.

Now if we look at the nature of characteristics given to a person in terms of good character in Kazakh oratory, we notice that it is reflected through cultural categories such as humility, generosity, cheerfulness, charity, dignity, kindness, justice, honesty, patience, restraint, endurance, gratitude, penitence, contentment, thanksgiving etc. For example, if we take the proverbs «You cannot be belittled by humility», «humility is the beauty of a person», humility is considered as the main cultural attribute that forms the moral character of a person. Humility gives the cultural image of a morally mature person and raises the level of the essence of a person's cultural and spiritual being.

«Make ashamed by giving someone who doesn't give», «Hit with food who hits with a stone», «He who thinks only of himself is a sign of bad, who thinks about others is a sign of humanity» (Shagyrat orator), if we take the eloquent sayings, they are inspired by cultural concepts such as «Let someone else's cart go before one's cart», «a child who will be a man he is with a man». On this occasion, Kazy bi said: «Isn't respectfulness a man's pillar?» «Isn't a respectful man the pillar of the country?», presents the cultural concept. In that case, we would say that personality and humanity are the source of nobility. An example of noble culture can be seen from Tole Bi's words: «A hero who bends his head not to touch the clouds, a hero who bends his neck to harm the people.» Here, in contrast to other nations, especially in comparison with Western traditions, we can see the strength of the cultural basic principles of human-to-human relations in the Kazakh steppe, the stability of cultural values related to human

character, and the weight of internal spiritual regulatory forces in Kazakh. This transcendental cultural reflection, which is invisible, in the mind, but close to the heart, is the Kazakh spiritual order and the ability to summarize it in a short version shows the root feature of the Eastern civilization compared to the West.

Kozhbanbet bi said: «There is no greater virtue than generosity», Bapan bi said: «I know to be a generous person from his plate. I know to be a rich person by his benignity», he said. These are concepts arising from the national cultural value «kindness won't do harm», «who has generous hands- all roads are open». They reveal the solemn mechanisms of the culture of self-mastery of a person in accordance with the requirements of etiquette in the social environment. More precisely, one can observe the cultural principle that generosity leads a person to virtue. For example, from the eloquent sayings of Balpyk bi: «Do not despair of charity, your paradise is at the bottom» and Eset bi: «At the edge of that wealth, I did not exceed» (Kelimbetov, 1991: 108), we can understand the moral point that glorifies that modesty and restraint are suitable for a person.

In Kazakh folklore, the points that can be described from the point of view of positive cultural skills of a person are the characteristics expressed through categories such as honesty and justice. For example, in the course of solving the law of value by Edyge and Tole, Tole bi said: «I have a neck for your diamond, I have a bosom for your gem. When the decree is from you, let the equipment be from us», it probably gives the image of a person who has the culture of honesty and justice. Here, we will witness a character who was able to stick to the path of dignity and personal culture, which says «He who tasted the salt of one day, he should greet forty days», taking into account the saying «One does not go as far as one thinks», and who was able to obey the principle of honesty and make a fair decision. Balpyk bi: «There is no justice where the whip is raised. When there is no justice, controversy increases», «the men get into trouble without honesty» (Biler sozi, 1992: 141), – cultural value section seems to guarantee the above thought. If we pay attention to the words of the poet-orators, Tole-bi: «... if he does not do justice, he will be born like a child,

a birch-braid», Balpyk aulie says: «The sign of a righteous bi is that he does not leave people to be offended» – justice indicates how high moral value culture is. «If the scales aren't changing from heavy to light, my country would be like a watered crop» Tole Bi's eloquent saying shows a cultural potential concept that has risen to the height of the culture hierarchy, embodied by human honesty. The following conclusions can be drawn from this. We can say that honesty is a condition for living in accordance with the rules and culture of human virtue in all endeavors and activities throughout life. Justice is a pursuit of the truth, a guardian of personal character, a civil requirement, a measure of good culture, a true field of human spiritual creativity. We see the cultural principle of honesty and justice – the highest culture of humanity. We would say that the point of gravity of the problem is the idea of glorifying the image of a person who will have a cultural status created from pure Kazakh blood, who will give his «soul in charity».

Kazybek Bi expressed the reasons for the rise of such an idea: «We are a country that has not always hidden its honesty, it is a country that has been able to justify its honesty. It can be understood from the eloquent dedication that we are a country that was able to fill the ears and speak the right words to the people» (Torekul, 2006: 91). Honesty defines a person's character, justice defines a person's personality and approach culture. Kazakh narratives that evaluate honesty and justice in the context of cultural norms: «He who walks purely never gets thin», «An honest person's horse won't be thin and his clothes won't be worn out», «If you walk alone, you will walk full», «dishonesty leads to trouble, but honesty leads to wealth» (Kelimbetov, 1991: 110], – is based on the subcultural principle. From the above example, we can see that one of the most perfect and lovable moral qualities of mankind since ancient times was justice. The meaning of justice means honesty, integrity, modesty, uprightness. In the cultural axiological point of view, justice means some positive moral quality, it refers to the most noble quality of a person, which is considered to be the basis of morality, nobility, decency, common sense, education. Therefore, there is a cultural belief that where

there is no justice, there is no morality. That's why the bi-orators, who longed to improve the society and improve the life of the society, considered that «the main condition for correcting the times is to turn justice into a cultural norm of people's actions» (N.T. Chernyshevsky). Once I. Kant said: «Without justice, there is nothing left to make human life meaningful.» The current axiological value of this quality can be explained by this. It would be an understatement to say that the concept of justice forms the core of the cultural and axiological system of Kazakh oratory.

There is an eloquent proverb in Eastern belief: «A righteous sultan is better than a timely fallen rain». This is the tendency of the Kazakh orators tell: protect yourself from infidelity, avoid slander, don't lie, if you are right, honesty and justice will win, learn from life, be good, strive for humanity. This will be the example and morals of a country that adheres to the cultural principle of «There is no black for white, no remedy for black», «A bad person is bitten by a dog on a camel». So, honesty and justice are the virtues that reflect the civil, moral and cultural nature of today's generation. We believe that a citizen whose actions and character are based only on such folk cultural foundations, who does not deviate from such cultural education, can become a spiritually pure subject of today's society. «If you want to please your people, be fair» (Zhankutty Bi), that's probably the meaning of the cultural position.

The strongest companion of the moral character in field oratory is contentment and gratitude – a penitential culture. Kazakh bi-orators glorified human contentment, gratitude and penitence as examples of moral virtues of our people, each of which arose from intelligence and patience, steadfastness and self-restraint. For example, Karamende Bi thought: «The Kazakh way is satisfaction.» Even if we take the proverb that says «the contented one fills his stomach, the unsatisfied one carves a lonely horse», it glorifies the humane cultural harmony of the person who «becomes a market with everything» it glorifies the human cultural peace of a person who is satisfied with that he owns. Perhaps that is the meaning of what Kazybek Bi said: «...if we are satisfied with everything, there should be solidarity at the beginning, prosperity in

the middle, and gratitude behind?!». Aiteke bi said: «This is the world, it has no shelter, no place to stay. Be thankful». Boltyrik orator quoted: «Baiteke batyr, repent! Don't be hasty, respect others». Zh. Balasagun pointed out that one of the humane characters is «temperance, contentment». In these words, the idea is to make the height of the spirit a characteristic and habit of your inner cultural world. It is said that a human being cannot understand the deep meaning and true purpose of life without tasting the fruits of the spirit. Contentment, repentance, gratitude are considered as a component of human moral culture. Through these qualities, a person is responsible for all the bad and good things on earth. Satisfaction is a desire for the essence of human cultural being.

Conclusion

At the end of the speech, it is possible to understand the idea of creating a culturally mature person by classifying the person in the Kazakh oratorical art from the point of view of the good and bad sides of the moral structure, summarizing the tradition of moral culture that described him. That is, the idea of raising a person to a cultural level where he can fully understand his «I» can be seen. Bi-orators, criticizing the small qualities of the human character at the level of everyday life, raise the moral character to the level of a cultural ideal higher than the individual's existence. We believe that the essence of the philosophy of morality in the tradition of rhetoric lies in the self-improvement of a person in terms of virtuous character, the ability to collect and establish the principles of ethics and educate oneself in that direction. From the point of view of cultural values, the oratory is the core of cultural anthroposophy. It is clear that there will be a complex space of perception of general personality and cultural harmony.

In this case, «The art of oratory allows a person not only to introduce a person, his world of cultural character to others, but also to recognize a person himself from the point of view of his own cultural position, his own point of view. It plays a very important role in the creation of moral laws and norms in the traditional Kazakh

society» (Kelimbetov, 1991: 112), we can agree with this point of view. In this regard, it can be mentioned that Shokan Valikhanov wrote: «The Kyrgyz (Kazakh – M.A.) inhabitant of the steppe horde is much higher in his moral qualities than the sedentary Tatar or Turkic peasants...» (Ualihanov, 2010: 92). Therefore, we can say that the strengthening of the centuries-long ethno-production method in the Kazakh steppe was not only limited to its economic empowerment, but also, first of all, it led to the formation of a uniform lifestyle, uniform cultural, or rather, moral norms (patterns). In the steppe traditional society, people of each generation lived side by side, did nomadic production together, and not only rested together, but also solved complex problems of social life and moral education together. In the process of jointly solving these life-important problems, there were many difficulties in their mutual understanding due to the socio-psychological differences of representatives of different generations. But realization of such important socio-cultural interests of the society has formed various simple forms. It can be evidenced by the system of moral and cultural patterns in Kazakh oratory.

First of all, we can understand the equalization of the window of freedom of thought and freedom of expression from the speech tradition of our previous orators. That's why looking into the cultural core and cultural background of oratory will be of great importance in terms of establishing a cultural base and a virtuous personality system, which will be a golden pillar in shaping the bright future of our independent state, which is building a new spiritual quality of our modern nation. If so, it is clear that the art of composing words of bi-orators will be a cognitive field and spiritual nourishment of the science of domestic cultural studies. The more clearly its cultural background is defined, the more it becomes the substantial basis of cultural language. Oratorical word culture will remain an important part of the history of cultural studies of the country. The art of oratory is a great basis and methodological tool for deep understanding of the intricacies of national culture. It can be said that the tradition of Kazakh ethno-cultural

thinking has been formed within the framework of oratory. It reflects the process of existential cognition, the ideological searches of the people, and the models of national culture. That is why the tradition of Kazakh oratory as a major socio-cultural phenomenon has its scientific value as well as a high spiritual force.

Secondly, the idea of creating the image of a culturally mature person can be understood in the tradition of manners, which classified and described a person in terms of the good and bad sides of the moral structure in the Kazakh oratorical art. We see the idea of raising a person to a cultural level where he can fully understand his «I». Bi-speakers raise the moral quality of human character to the level of a cultural ideal higher than the peace of an individual's existence. From a cultural axiological point of view, oratory is the center of anthropology. It becomes an institution

of recognition of the cultural peace that ends with the whole human being. Therefore, the art of oratory allows a person to know himself from the point of view of his own cultural position and point of view. It can be said that it played a very important role in the creation of moral laws and norms in the traditional Kazakh society. But realization of such important socio-cultural interests of the society has formed various simple forms.

Funding

This research is funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP14972784, The problem of transformation and institutionalization of public speaking in the modern world).

References

- Абай. Қара сөздер. – Алматы: Атамұра, 2020. – 94 б.
Арын М. Бес анық. – Алматы: Арыс, 1996. – 120 б.
Баласағұн Ж. Құтты білік. – Алматы: Халықаралық Абай клубы, 2015. – 364 б.
Билер сөзі. Шешендік толғау, арнау, дау / құраст. Т. Кәкішев. – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 160 б.
Келімбетов Н. Ежелгі дәуір әдебиеті. – Алматы: «Ана тілі» баспасы, 1991. – 265 б.
Қорқыт ата кітабы. Оғыздардың батырлық жырлары: эпос / орыс тіл. ауд. Ә. Қоңыратбаев, М. Байділдаев. – Алматы: Жазушы, 1986. – 128 б.
Лощенко Р. Х. Ораторское искусство как социокультурный феномен. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата философских наук. Дата защиты: 28.01.2010. – Уфа: Башкирского государственного университета, 2010. – 22 с.
Раев Д. С. Қазақ шешендігі философиясы: оқу құралы. – Алматы: Қарасай, 2011. – 264 б.
Төреқұл Н. Даланың дара ділмарлары. – Алматы: ЖШС «Қазақстан» баспа үйі, 2006. – 592 б.
Уәлиханов Ш. Шығармалар жинағы: 5 т. – Алматы, 2010. – Т. 5. – 431 б.
Шешендік сөздер [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: <https://zharar.kz/jospar/id/9911>. [in Kazakh]. (дата обращения: 27.12.2022).
Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М.: Политиздат, 1991. – 527 с.

Әсел М. Мәлікова¹, Раушан Иманжүсіп², Саяна Қ. Рахимжанова³

^{1,2} А. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

³ С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Астана, Қазақстан

Шешендік өнердегі мәдени-құндылықтық концепциялар

Аңдатпа. Бүгінгі жылдамдық пен трансформация кезеңінде ұлттық мәдени-құндылықты реконструкциялау бүгінгі қоғамның жан-жақты ізденісін байқауға болады. «Кеңестік» және «Посткеңестік» кеңістіктен өз мәдениетін идентификациялап, тарих елегіне өткен рухани құндылықтарды сұрыптап, кешегі қалыптасқан ұлттық мәдени-құндылықтарды реконструкциялаумен шектелмейді. Сонымен қа-

тар, озық идеялар мен мәдениетімізден жаңа форматтағы құндылықтарды қалыптастыруымыз керек. Сондықтан қазіргі заманғы әлеуметтік-мәдени жағдай рухани құндылықтық бағыт-бағдарды түбірінен қарастыруды, тереңінен түсінуді және оны техногендік қоғамның кәдесіне асыру жолдарын анықтауды талап етеді (Раев, 2011: 7). Осы жолда бізді адастырмай мәдени-құндылығымызға жетелейтін ғұлама ойшылдардың еңбектерін, би-шешендеріміздің ұлағатты сөздерін, ұлттық фольклорды сараптау арқылы жүзеге асырамыз.

Қазақ би-шешендері – халқымыздың төл рухани-мәдени құндылығымыз екені сөзсіз. Демек, қазақтың шешендік өнері – халқымыздың идентификациялық мәдени құндылықтар жүйесін қамтыған әмбебап құралдың бірі. Оның негізі – бізге аманат етілген мұра екенін мойындауымызда. Мәдени-құндылықтар өз бастауын халықтың тілі, ділі, діні, әдет-ғұрпы, тұрмыс-тіршілігі, халық даналығы, ұлағатты сөздерінен бастау алады. Соның ішінде, ауыз әдебиетіндегі жәдігерлер арқылы мәдени құлдырамауға, қоғамды дұрыс бағыттауға, тәрбие беруге, бүгінгі аксиологиялық жүйені қалыптастыруға болады деп есептейміз.

Түйін сөздер: шешендік өнер; құндылық; таным; рухани мәдениет; би; шешендер.

Асель М. Маликова¹, Раушан Иманжүсіп², Саяна Қ. Рахимжанова³

^{1,2}Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

³Казахский агротехнический университет им. С.Сейфуллина, Астана, Казахстан

Культурно-ценностные концепции в ораторской искусстве

Аннотация. В сегодняшний период динамики и трансформаций можно проследить всесторонний поиск современного общества по реконструкции национальной культурно-ценностной среды. Выявление собственной культуры из «советского» и «постсоветского» пространств, перебирание духовных ценностей, прошедших через сито истории, не ограничивается реконструкцией национальных культурных ценностей прошлого. Кроме того, мы должны формировать передовые идеи и ценности нового формата нашей культуры. Поэтому современная социокультурная ситуация требует коренного рассмотрения, глубокого понимания духовно-ценностного направления и определения путей его реализации в техногенном обществе (Раев, 2011: 7). Этот путь мы осуществляем через экспертизу трудов ученых-мыслителей, речи наших би-ораторов, национального фольклора, ведущих к нашей культурной ценности.

Казахские би-ораторы, несомненно, являются высшей духовно-культурной ценностью нашего народа. Таким образом, казахское ораторское искусство является одним из универсальных инструментов, охватывающих систему идентификационных культурных ценностей нашего народа. Его основа в том, что мы признаем наследие, которое нам доверили. Культурные ценности берут начало из языка народа, менталитета, религии, обычаев, быта, народной мудрости, великих высказываний. В том числе мы считаем, что можно избежать культурного упадка, правильно направлять и воспитывать общество, формировать сегодняшнюю аксиологическую систему через реликвии устной литературы.

Ключевые слова: Ораторское искусство; ценность; знание; духовная культура; би; ораторы.

References

- Abaj. Kara sozder [Words of edification] (Almaty, Atamura, 2020, 94) [in Kazakh].
 Aryn M. Bes anik [Five is clear] (Almaty, Arys, 1996, 120 p.) [in Kazakh].
 Balasagun J. Kutty bilik. [Congratulations shaft]. (Almaty, International Abay Club, 2015, 364 p.) [in Kazakh].
 Biler sozi. Sheshendik tolgau, arnau, dau. [Biler word. Eloquence, dedication, controversy]: compiled by T. Kakishev. (Almaty, Kazakh University, 1992. 160 p.) [in Kazakh].
 Kelimbetov N. Ezhelgi dauir adebieti. (Almaty, «Ana tili» baspasy, 1991, 265 b.) [in Kazakh].
 Korkyt ata kitaby. Oryzdardyn batyrlyk zhyrlary [Korkyt book. Heroic songs of the Ogyz]: epos / Russian language. aud. A. Konyratbaev, M. Baidildaev. (Almaty, Writer, 1986, 128 p.) [in Kazakh].
 Loshenkova R.H. Oratorskoe iskysstvo kak sotsiokulturnyy fenomen: Avtoreferat dissertatsii na soiskanie uchenoj stepeni kandidata filosofskih nauk; Zashita 28.01.10. [Oratory as a sociocultural phenomenon: thesis for

the degree of Candidate of Philosophical Sciences: defended: 28.01.10], (Bashkir State universitet, Ufa, 2010, 47 p.) [in Russian].

Raev D.S. Kazak sheshendigi filosofiyasy [Philosophy of Kazakh eloquence]: textbook. (Almaty, Karasai, 2011, 264 p.) [in Kazakh].

Torekul N. Dalanyyn dara dilmarlary [Individual dilmars of the field]. (Almaty, LLP «Kazakhstan» publishing house, 2006, 592 p.) [in Kazakh].

Ualikhanov Sh. Shigarmalar zhinagy. [Collection of works]: 5 volumes. (Almaty, 2010, Vol. 5, 431 p.) [in Kazakh].

Sheshendik sozder [Words of Oratory] Avialable at: <https://zharar.kz/jospar/id/9911>. [in Kazakh]. (accessed: 27.12.2022)

Jaspers K. Smysel i naznachenie istorii [The history of meaning and purpose]. (Moscow, Politizdat, 1991, 527 p.) [in Russian].

Information about authors:

Malikova Assel – PostDoc, PhD-Doctor, senior lecturer of the Department of Philosophy of L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Imanzhusyp Raushan – Doctor of Philosophical Science, Prof., Department of Philosophy, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Rakimzhanova Sayana – PhD-Doctor, Senior Lecturer, Department of Philosophy, S.Seifullin Kazakh Agrotechnical University, Astana, Kazakhstan.

Маликова Асель Маликқызы – постдок, PhD-доктор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Философия кафедрасының аға оқытушысы, Астана, Қазақстан.

Иманжүсіп Раушан – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Философия кафедрасының профессоры, фил.ғыл.докторы, Астана, Қазақстан.

Рақимжанова Саяна Қадырқызы – С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университетінің аға оқытушысы, Phd-доктор, Астана, Қазақстан.

Social and philosophical views in the works of Al Farabi and Al Gazali

Talgat E. Tumashbay^{1*}, Nurila A. Ibrayeva²

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

²M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan

*Corresponding Author:

tumashbai@mail.ru

¹<https://orcid.org/0000-0003-1653-9935>

²<https://orcid.org/0000-0002-0148-3142>

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-142-1-225-236>

Abstract. *The social content of human activity, the perfection of the person, the spiritual worldview of a person based on the ethical values of the Islamic religion and the evaluation of time in the philosophical views of Al-Farabi and Al-Ghazali are presented in the article. There is a concept of intelligentsia that lost its relevance in science. Al-Farabi's intellectual activity in recognizing his own identity, recognizing the truth through knowledge, recognizing the truth of oneself and the surrounding world through Al-Ghazali's methods of mystical recognition of the secret of the Creator were considered. The content of the article consists of the activity of the mind and forms of thinking, the religious anthropological characteristics of a person, the types of society and the needs of its management, the concepts of religious context and business culture. The attention was paid to the methods of determining personality perfection in the creativity of thinkers. In particular, al-Farabi's benevolent city art, the concept of a perfect leader, the needs inherent in the management of society proposed by Al-Ghazali, and Hakim Abay's concept of a complete person were compared. The ethical values and morality of Al-Ghazali in the upbringing of generation are presented. This direction was widely studied in the works of scientists such as A.Kh. Kasymzhanov, A. Korben, Garifolla Yesim, Zh.A. Altayev, D. Kenzhetai, B. Satershinov, N. Seitakhmetova, A.D. Kurmangaliyeva, Zh. Sandybayev, Khilmi Ziya Ulken.*

Key words: *history of philosophy; human thinking activity in philosophy; education; art; religious anthropology; al-Farabi; al-Ghazali; harmony; socio-ethical values.*

Received 20 November 2022. Revised 20 December 2022. Accepted 11 February 2023. Available online 30 March 2023.

For citation:

Tumashbay T.E., Ibrayeva N.A. Social philosophical views in the works of Al Farabi and Al Gazali. // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2023. – Vol. 142. – No. 1. – C. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-142-1-225-236>

Для цитирования:

Тумашбай Т.Е., Ибраева Н.А. Социально-философские взгляды в трудах Аль Фараби и Аль Газали // Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2023. – Т. 142. – №. 1. – С. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-142-1-225-236>

Introduction

Kazakhstan's society and system based on traditional values and actively integrated into the globalization processes. Therefore, the Republic of Kazakhstan is an environment of merging of different cultures according to its national, religious, socio-cultural structure. This territorial, political and public space is populated by peoples who live in tolerant relations with each other.

In the history of philosophy, the concept of generation has been studied from various perspectives, from the period of ancient philosophy to the present. Generation as one of the aspects of the human attribute is considered in order to create a single phenomenon in relation to the categories of life, time, unsaturation, movement, communication and truth, actions. The first is considered as a changing form in the category of time, and secondly, as a subject of family, upbringing, and cultural continuity in the National Outlook of a person as an ethnic group. After all, social, political and economic thoughts concerning state interests are still relevant in Kazakhstan's society. In modern Kazakh society, one-day interests prevail over the protection of state interests. At the same time, uncritical thinking in society promotes confidence in rumors and fake data emanating from social networks is the reason for disrespectful attitude towards state symbols, representatives of the rule of law and human ethics.

In particular, in the modern Kazakh society, the following main problems have arisen in the discourse between generations. The article deals with the concept of offspring in a political and philosophical perspective and aims to determine the relationship, reliability of a person and society and the state in the construction of a single system. Accordingly, the relevance of the research topic is to determine changes in political education, the activities of the population, perception and understanding of the other world since the independence of the Republic of Kazakhstan. After all, the modern world, as a single world, undergoes changes in life, play, and human values in every decade. For example, in modern society, a digital generation has appeared that

violates the concepts that have been established for many years, the boundaries of communication means and economic activity. Modern people, especially Y, Z – generation, live in public life on a symbolic level than truth (realism). Every day, in the ordinary consciousness, a person strives to take part in an anti-government rally, or to see one street event, fix it with a smartphone, show his «my». The level of knowledge of the topic. The topic that forms the basis of the article has been studied in science, including in the field of philosophy and sociology. Therefore, this topic may not be relevant for Western society and its intellectual environment, but for our young state, especially in the majority of political and cultural values, the research topic is relevant. The concept of offspring in philosophical science was studied as a category of free relations of a person, based on which a subject bearing national cultures. The second aspect of the research topic, which is the core of his thoughts, experiences about the future of man, about tomorrow. Therefore, the concept of generation and its political and philosophical aspect interested thinkers of all times. The relevance of the research topic is the practical need to know the main values and priorities of the young generation. Because the values of young people are already penetrating the culture and forcing everyone to change.

According to the research of Turkish scientist Khilmi Ziya Ulken, «There were two high schools in Islamic scholasticism: 1) Eastern school between X-XI centuries; 2) Western school between XI-XII centuries. Turks were the name givers of the Eastern school, the first scholastic project, the whole, high thinkers» (Ulken, 2004: 103). Here, Khilmi Ziya Ulken mentioned the Turks to be the first representatives of the Greater Islamic world, including its philosophical thinkers, and they could certainly be Al-Farabi, Ibn Sina and Al-Ghazali. The conditions of the Islamic religion were strictly observed in the formation of a virtuous generation, in its moral and spiritual upbringing. We can see this knowledge in the connection between the teachings of Al-Farabi and the creativity of our sage Abai. According to Garifolla Yesim's research: «Abai used two methods in recognizing God. One is the proofs of

with words that have already been spoken, and the other is the proofs of treatise, thoughtfully, intelligently. The question will be from an intelligent person. Abai calls this justice» (Yesim, 2012: 367).

According to Garifolla Yessim Abay's methods of with words that have already been spoken and treatise in the knowledge of the Creator's truth were created in order to eliminate the gap between philosophy and theology in the Islamic world. Because we know that there were some disputes about philosophy, expressions, the interpretation of religious texts, the definition of human nature, the work of thinkers of that era in science. The core of this debate is such concepts as understanding Creator's mystical secret, false world, rational thinking, looking into the secret secrets of irrationality, fleeting time, hermeneutic analysis of texts using the methods of tafsir, taweel, tafhim, deepening of knowledge from a theoretical and practical point of view. Accordingly, Abai's method of ghaqliyya means the Creator's mystical secret, God's power to create the world, the secret idea of the Qur'an, in addition to revealing itself in the analysis of its meaning, it also means deepening the mystery of the Qur'an through the mind. According to French scientist A. Korben's research «Tawil has its own spiritual orientation and inspiration. Tafhim is a science, which is the central axis where God is both subject and object, goal and means, or source and the act of worshiping and being inspired by God. This is the highest level of philosophy» (Korben, 2010: 25). However, I think that the Islamic world is not ready for tafhim hermeneutic analysis of the canonical texts of the Quran, but modern science is trying to reveal the meaning of the Quran, its secrets from a new angle, and is scientifically proving it. Hakim Abai has the following thoughts about this:

«The Quran is true, it is the word of God.

It's time for enough Taweel science» (Dadebayev, 2016: 259). Taweel is a method of recognizing the God's creation of the world, its secrets and essence with the power of the mind, mediating the mind and nature of a person from the thoughts of an individual religious figure at the level of his own knowledge.

Materials and methods

The method of comparative analysis and the multidisciplinary method were used to the scientific conclusions proposed by modern Kazakh philosophers regarding the study of the concepts of man and society in Islamic philosophy in the article. The aim is to determine the socio-ethical continuity between cultures in the history of Eastern Muslim philosophy. There is an opinion that historical and cultural continuity has been preserved from the time of Al-Kindi, Al-Farabi, ibn Sina, Al-Ghazali, ibn Rushd, Ahmet Yassau, Zhusuf Balasagun to the era of Abai, and we determine it from the worldview horizon, existence, and creativity of the Kazakh people in the Garifolla Yesim's researches. This conclusion was also made by professor D. Kenzhetai: «It is necessary to recognize and understand their cultural and historical worldview space – the traditional Turkish worldview and Islamic religious culture in order to reveal the essence of Ahmet Yassau's teachings about man» (Kenzhetai, 2020: 17). In conducting this research and writing the article, intellectual intuitions, hermeneutical interpretation and philosophical comparative methods were used. The peculiarity of this method is the comparative use of data from primary sources in the history of philosophical science in the analysis of the definition of human existence, the reality of society. Intellectual intuition allows us to see ordinary (familiar) objects in an extraordinary way. Hermeneutical interpretation allows us to understand phenomena and social processes through the prism of value semantic priorities.

Discussion

Two directions from the point of view of thinkings of Al-Kindi, Al-Farabi, Al-Ghazali and Abay were considered in this part of the article. One of them is the socio-political views of scientists in their scientific conclusions, and the other is the ethical-anthropological ideas of human development. According to Al-Kindi, philosophy is considered one of the highest and most virtuous human arts. At the same time, he

is defined as a knower of the true nature of things according to human capabilities. According to Al-Kindi: «Whoever owns existence has the truth. The truth is necessary for recognition, it belongs to recognition in things, respectively» (6). In Al-Kindi, man is an intelligent, mortal living being, and this species is formed by the «genus», its substratum is this «genus», which takes its form and the form of the other. The object of study of philosophy should be wisdom, innermost thoughts and rational activity, active consciousness, or whether it is the nature of contradicting the judgment of the Creator. This contrast is clearly felt in the separation of concepts and relations between philosophy and religion. For example, according to Al-Farabi, the main research object of philosophy is the reasoning objects of the intellect, determining the formation of human nourishing forces, and the problems of matching the truth with life and being. At the same time, the origin of sciences, substances and accidents are analyzed with a clear system. According to Al-Farabi: «Truth is a being that corresponds to life, the reality of which is characteristic of that thing and a part of its existence. Adult existence» (Al Farabi, 1978: 232). A.Kh. Kasymzhanov summarizes Al-Farabi's opinion about the mind with the following view. «Active mind is the internal law of the false world, the Logos. For Al-Farabi, the mind is not only one of the psychological characteristics of a person, it is the highest manifestation of his capabilities» (Kasymzhanov, 2019: 85). However Al-Farabi, points out that the human capacity cannot fully recognize the Creator's nature, or the First Person. This view is still the power of God's teachings even though the centuries have passed Al-Farabi, God gives revelation to man through active reason. A wise genius philosopher is a person who is given a revelation, who has theoretical, practical and imaginative abilities of thinking. He takes the view that he is a perfect person.

Al-Ghazali recognizes that wisdom is known by reason, and accordingly holds the view that a jeweler is more artistic than a tiller in turn. At the same time, knowledge is divided into religious and non-religious fields, thinking that intelligence

is God's trust and the best sign of a person. However, Al-Ghazali's approach to philosophy is expressed through a purely theological assessment. According to Al-Ghazali: «As for philosophy, it is not considered an independent science and it is a part of four independent knowledge. They are geometry and arithmetic, logic, science and natural sciences. Kalam is one of the obligatory and necessary fields for all people, it protects the hearts of the masses from the thoughts of supporters of harmful things» (Al Ghazali, 2011: 91). We think that Al-Ghazali's criticism of philosophy is due to the fact that the field of science, which is a measure of the correspondence between being and thinking, is higher than ordinary consciousness. Al-Ghazali himself is of the opinion that a person's approach to God, the Creator, is divided into three parts. They are: knowledge without action, action without knowledge (for example, the justice of the Sultan) and the third is the combination of knowledge and action. Scholars and benefactors are called intellectuals who have this combination of knowledge and action. In general, active mind and active consciousness in the concept of al-Farabi, his categories of mercy and virtue mean a person's high appreciation of the spirit of the era in which he lived, with his mind and decision, understanding through thinking. That's why many thinkers can rise above their times. According to definition of Professor A.D. Kurmangaliyeva: «The main core of the Islamic religion is that in the Quran, a human being is considered the owner of free will, he is responsible for his actions, and on the other hand, since God is the owner of absolute will, man is powerless. That is why in Islam it is forbidden to argue about the issue of destiny» (Kurmangaliyeva, 2009: 15). In Turkish culture, although the spirit represents the state of the human soul, its originality has been preserved. We can see its forms in the Turkic folklore values of the Kazakh people, such as heroism, fighting, and honor. This situation must be due to the fact that the soul is not considered in connection with the body in Islam, and in Turkish culture, we can judge the expected action from the word «my soul is almsgiving of my conscience». In the

study of the Philosopher A.D. Kurmangaliyeva «Philosophical discourse of Al-Ghazali and ibn Rushd», we define the following definition of a person. «According to this concept, a person is a general spiritual substance, it exists by itself and does not occupy space, it is also not a body, and it is a substance that does not enter the body, does not merge with the body, and does not separate from the body» (Kurmangaliyeva, 2009: 15). Al-Ghazali himself states in his works that God does not like inactivity.

Al-Kindi's definition of man as an intelligent living being represents the essence of Islam. In other words, according to religion, God created man in his own image, and the only thing that distinguishes him from other living beings is the limitation of his mind and life in the false world. Accordingly, man is mortal, but this state is characteristic of him only in this world. Because human life is eternal, he will be resurrected in the afterlife. This opinion is also found in Al-Ghazali's philosophy. According to Al-Ghazali, a person is a living being who knows the secret truth of the Creator and loves his beauty by learning about his inner self and cultivating his inner strength. That's why Al-Ghazali said: «A person is eternal, even if he is not the beginning. His body is mortal and humble is his spiritual truth. For him, the highest level is to ascend to the world of angels» (Al Ghazali, 2011: 17). According to prominent philosopher A.Kh. Kasymzhanov's research, a person in the concept of Al-Farabi has a social meaning, and his perfection is determined by the content of his life, where people are united in one place. The goal that unites people is, of course, to create a happy and benevolent society. According to A.Kh. Kasymzhanov, «Although society is thought of as a spiritual unity of people, the thinker talks about needs, means and division of labor. A house or cell of a social organism has three relations: man and woman, owner and servant, parents and children» (Kasymzhanov, 2019: 144). It differs in that Al-Farabi and Al-Ghazali consider the essence of a person based on two dimensions. There is information that «Al-Farabi's human is a rational animal (hayuan aqli), civil animal (hayuan madani), and civil philosophy is the science that studies man and his

living conditions» in the research of philosophers Zh.A. Altayev and A. Kuranbek (Altayev, 2012: 33). Al-Ghazali's man is a being who seeks to know God's truth through self-knowledge, turning to his inner strength. The similarity of scientists is that the human mission is to be happy, to understand and feel happiness, but there are exceptions in the conditions for achieving it. For example, Al-Farabi is in the opinion that «charity is action that helps to achieve happiness and a habit that creates it» (Al-Farabi, 1978: 309). Al-Ghazali said, «A person's happiness is tied to worshipping the Creator with mystical knowledge of the truth, and servile obedience. Zikr is a manifestation of love. The spiritual truth of a person is to live forever» (Al Ghazali, 2011: 104). The main conclusion here is based on the consideration of knowledge as a rational character and an irrational character. A. Kasymzhanov in the analysis of Al-Farabi «Knowledge is a rational understanding of the world» (Kasymzhanov, 2019: 81). Of course, indeed, managing the society, ridding it of ignorant and immoral actions in the cities requires an «active mind». However, in addition human being feels that the world was created by the God at one time, but not all people are given a gift to surrender to its secret, mystical secret. Therefore, it is necessary for a person to dedicate himself to the God, to understand this mysterious world. After all, al-Ghazali said that happiness is understood through knowledge and kind deeds, because a person becomes a person because he is supported by knowledge. This perfect person is a concept common to the philosophers of the Islamic and Turkic, Kazakh worlds. We can clearly see this continuity of knowledge in the work of our educator Abai. In his thirty-seventh words of wisdom, Abai Kunanbayuly distinguishes between the concept of a half-man and a full man, and his approach corresponds to al-Ghazali's ethical, moral conclusion and thinking. In his thirty-eighth words of wisdom, Hakim Abay said, «Those abusive children are abusive towards demand, science, teachers, and even faith. These abusers are half human, half Mullah, half Muslim. It is difficult to find perfection for them. They are premature Muslims, he says. It is a pity that these

moral and spiritual values and actions describe their actual manifestation in the modern Kazakh society. Accordingly, the hypocritical behavior of using public goals for personal interests is preserved. That is why, in our present situation, managerial management, which performs a rational function in one country of the world, has undergone a «mutation» and manifests itself in another inefficient form. The main measure here was the lack of fear of God's judgment in people's behavior and lack of trust in each other. Distrust is one of the worms that eats both people and society. Accordingly, in our people, the principle of justice and injustice in society and interpersonal relations is formed, until their personal life is in danger. This is also a kind of insensibility in a person. Abai Kunanbayuly finds the mark of a complete man in bravery and morality. At the same time, a complete person is considered as a person who understands science, grace, and injustice and combines siddiq (truth), karam (virtue), and gapil (wisdom) with action. At the same time, the complete person of Abai Kunanbayuly is «On the path called the path of God, he will be as infinite as God himself. One who enters this path as a condition for himself is considered a pure Muslim and a perfect man» (Abai, 2020: 94). According to wise Abai, «If the mind grows, it grows from the love of the bottomless deep good», he scolds the negative actions characteristic of human behavior. Abai Kunanbayuly's moral principles such as don't think about your own profit, work hard, get an education, make friends, don't be enmity, don't lie, don't show yourself more than others are still considered the ethical position necessary for the education of the generation. «Complete man» is the owner of a well-rounded mind. This action is not formed on the basis of justice, science and grace. For this reason, Abai propagates the activities of Al-Farabi to the Kazakh society. It is thought that intelligence, strength, and purity of heart complement this activity as a measure of spirituality. Hakim Abai said:

«Keep mind, courage, heart together,

Then you will be complete apart from the country», he says. Abai Kunanbayuly's concept of the person's heart is the main concept of

Islamic philosophy. The concepts of recognizing and feeling the secret world of God with the heart, the open heart to the secret world, and the heart's main healing power are both in the teachings of Al-Farabi and Al-Ghazali. In philosophy, the concept of «complete man» is a set of perfections comprehensively considered in the works of these thinkers. The main difference here is that it is based on social competence and personal – moral competence as a measure of perfection. According to the research of the professor N. Seitakhmetova and M. Smagulov «A perfect person in Philosophy and Sufism is a person of spiritual faith and morals who has achieved harmony with the Creator. It means to be with yourself» (Seitakhmetov, 2017: 106). The method of being with yourself in perfection, defined by the professor N. Seitakhmetova, is taken as principles with four unvars, forty nobles and foundations in Al-Ghazali's work. At the same time, human perfection reaches its ecstatic state by passing through these stages. Al-Ghazali explores the path of human perfection in connection with Sufism. The first stage of passing through this unvan is the recognition of the truth about oneself, the second stage is the recognition of the Creator's truth, the third stage is the recognition of the truth of the false world, and the fourth stage is the recognition of the truth of the eternal world. Accordingly, these levels of cognition are classified into four reliances, two of which are external and two internal. If the internal composition of these characteristics consists of cleansing the heart from the immoral signs of nature, beautifying the heart with beautiful signs of nature, then the external signs are the fulfillment of the Creator's orders and the ethics of humanity. In Al-Ghazali's teaching, there is also a special window to knowledge within the heart, and it opens through intuition and revelation. Therefore, the body is subject to the heart and the mystical knowledge becomes complete through the gradual awakening of the inner source in the attainment of perfection. Abai Kunanbayuly made his mind about this: «The wisdom of the heart, if love is for the sake of God», Al-Ghazali develops the doctrine that the heart is the inner meaning of truth, and truth, in turn, is

spirit and soul, and its real owner is the Creator. Al-Ghazali: «Mysterious, mystical knowledge of the heart: 1) the nature of the Creator; 2) the truth of the Creator; 3) the beauty of the Creator; 4) proceeds by recognizing the falsity of the world» (Al Gazali, 2011: 30). This method of Al Ghazali is considered to be the secret of piety and Sufism on the way to the love of the Creator. To feel the Creator with your inner soul and devote yourself to the path of serving God is considered the dream of a true Muslim and an unsullied devotion to His beauty. According to the research of the professor D. Kenzhetai, «The cause of perfection is love. Perfection is measured by moral values» (Kenzhetai, 2020: 18). Being with one's self means refraining from lust, suppressing passion. If Magzhan Zhumabayev says in the poem «Batyr Bayan» «My heart, I mourn for the wounded, and life is a prison for the intelligent», then Al-Ghazali can think of this idea: «For the religious, the false world is a prison, and for the irreligious it is paradise». According to Zh. Sandybayev's research: «In Ghazaly's opinion, the perfection of the person is the development of human morals, that is, developing and perfecting human spiritual and moral qualities» (Sandybayev, 2009: 13). At the same time, the political philosophical views of Al-Farabi and Al-Ghazali have commonalities and differences in this spiritual and religious continuity. According to Al-Farabi, it is necessary to create human communities in order to achieve human perfection. Societies are classified into the concepts of complete society and incomplete society, and large, medium, and small types of complete society are distinguished. It is explained that a great society is a set of all human societies, a medium one is a society of one people, a small one is a society made up of inhabitants. This approach retains its place in modern sociology, and societies are classified according to this order. According to Al-Farabi, the goal of people's integration into societies and their mutual actions is to create a happy society based on the contract of charity. The main feature here is that integration into society is nourished by people's free will, and it develops through art and profession. Al-Farabi stated: «The basis of mutual relations is action, union,

mutual agreement. Customs, natural similarities, language unity form the basis of mutual relations» (Al Farabi, 1978: 367). At the same time, it is thought that the relationship between people is formed through family tradition, common house and common place. And according to Al-Ghazali, needs serve for the health of the body, and it is measured by the structure of society, the level of mutual assistance and cooperation. The goal is to provide people with clothes, food, and shelter. The main feature of Al-Ghazali's opinion is that the ruler should cover the physical health of the people and fulfill their needs. It is thought that these needs contribute to the redemption of the body, the redemption of the body contribute to the redemption of the heart, and the heart contribute to the recognition of truth. It is studied as a subject of the false world in art in both the ruler and in the fulfillment of needs. And in Al-Farabi's philosophy, perfection is considered as a social condition, and it is summarized in connection with the development of cities and the perfection of the ruler. In the pure monarchical and theocratic system of his time, it was stated: «Ruling the country depends on two things: human nature has to be able to rule the country; it should be supported by voluntariness» (Al Farabi, 1978: 367) remains relevant even in modern times.

According to Al-Kindi, the generation consists of different individuals, but they become victims of uniting to a single goal and idea and lose their generational identity. The generational dichotomy is weak and the dimensions of social group competition are not felt. This future life is the stepping stone to the eternal world. Al-Kindi gave the definition: «Time is the sequential number of movements, defines the «present» (Yesim, 2020: 35) which continues the past with the future. French philosopher A. Korben, expresses his opinion that in the Islamic world, forms are thought of in space rather than time, and distinguishes between two different evaluations of time in Islamic philosophy in his work. They are: «Zaman afaki – objective world time, digital time; Zaman Anfusi is the internal time of the soul, qualitative time. The sequence of forms is replaced by a single temporal form» (Korben, 2010: 27).

Accordingly, in the point of scientists' view, a person in the Islamic world remains in a stable, unchanging creative form in space as an attribute of generation. Because the objective world is independent of human activity, on the contrary, it is becoming a phenomenon that oppresses his soul. However, in Islam, educating a person to understand the value of time and its relevance is undertaken from an early age. Each of the duties that a Muslim must perform has its own time limit if a person is late in performing his worship to the Creator, then his action may not be accepted. That's why time is God's trust given to a person, measured and given with intelligence. Each time has its responsibilities and demands in parenting. It has its own time dimensions, from the time a child reaches puberty, until he starts a family, has children, educates his children so that they will be well-behaved, and prepares for the afterlife. Al-Farabi summarizes this activity as «Life is within time» (Al Farabi, 1978: 27). This means that our old-timers give in to the existence of another day, that time slips away gradually and unnoticed.

Conclusion

Philosophy, as a branch of the world's philosophical heritage, studies the harmonious thinking between man's view of the world and the power of the Creator in the recognition of his own being, the mystery of nature and human activity. This change is not a sin to go beyond the bounds of religious thinking, but it is aimed at the construction of a virtuous, benevolent, and competent environment through a person's mastery of urban culture, art, and knowledge. Al-Farabi's person and his socio-ethical vision are not utopian. A person should be able to observe his time and life from the outside, be able to think critically, and become a person with self-organization. Currently, we see this trend in the information society offering to think on the basis of ready-made information by simplifying human search. Our society cannot get out of the trap of this form of thinking. The types of production, trade and economy in the cities were organized by improving human thinking.

We can see this tradition in the activity of the business ethics of «Esnaf» in the economic life of the Turkish people. The Turkish philosopher Sinan Uzbek, based on the works of the historian Inalchik, states that the business ethics of the «Esnaf» is made up of the morality of «Futubet» (Fütüvet). An important moral tool was explained in «Futubet introduction» in the form of an ideal human profession, a right deed. Along with such values as helping those in need, being hospitable, being a victim, being a support, respect for elders, refraining from talking against each other, gossiping, and not being idle; interprets the words «control your tongue, waist, and hands» as an ideal human occupation» (Uzbek, 2021: 165). A morality similar to this form of business culture is found in the sphere of small and medium enterprises in modern Kazakh society. However, it is taking place as a way of governing between non-traditional religious movements instead of maintaining pure religious ethical and moral principles. If we take into account the large number of young people attracted to the ideology of these non-traditional religions and the weakness of their religious education, this trend threatens our country at the level of national interest. That is why al-Ghazali suggests to people with weak religious knowledge to gradually form the values of religion through education. Indeed, al-Ghazali warns that religious fanaticism will occur among people who are ignorant of religion due to improper teaching of religion, imams adding their views to the common faith. He draws attention to the fact that it is very difficult to re-educate such a religious person and the forged imam. The professor B. Satershinov is in the opinion: «The future development of today's generation depends on the historical traditions of the past, if spiritual continuity is not preserved, a person will not be able to stand firmly on his feet and he will slip, and will eventually fall into rote learning» (Satershinov, 2011: 25). It is known from the history of our country during the Soviet period that many representatives of our Kazakh nation lost their religious, national and spiritual continuity after one generation. In Al-Ghazali's work «The Alphabet of Happiness», the participation of parents in child education should take place in the position of a companion,

teacher, and the child is a trust given to parents by God. The duty of parents is to bring up a decent generation in the way of God and to keep him. From Al-Ghazali's point of view, parents should follow the following principles in raising their children and should prepare the child to establish a relationship only with the God. Al-Ghazali: «A child should not be addicted to sweet food and new clothes. It is a waste of the child's time; it is necessary to educate the child's soul to spiritual tenderness; the child educator should also be polite; it is necessary to eat little; it is necessary to learn from well-behaved children; fathers need to teach their children patience, chastity, courage; should avoid sleep during the day and sleep in a hard bed at night; it is necessary not to disappoint the child; it is necessary to avoid begging; should respect elders and not speak rudely; one should keep his promise and avoid hypocrisy» (Al Ghazali, 2014: 15).

From this educational principle of Al Ghazali, we can see the religious ascetic image of raising children. At the same time, we determine the level of participation of other social agents in the relationship between parents and children in child rearing. These social agents determine the child's participation in the process of socialization, his pedagogical activity. In other words, its activity will be effective only when the upbringing of the generation is comprehensive and complete in the social environment. It is considered that the purpose of raising children is to form a person with a good character and restrained from lust. Al-Ghazali gives such definition: «An artistic character recognizes the value of the soul with the mind and is higher than the body visible to the eyes. There are four surfaces in the inner world of a person. They will not be beautiful in character until they are beautiful. Character will

be improved only if these four are equal. They are defined as: the power of knowledge, the power of anger, testimony, and the power of justice between these powers (Al Ghazali, 2014: 23).

Here, the concept of knowledge power is a condition for the formation of perfection, this principle is still relevant. Because a person interprets the values of his environment through the power of knowledge and forms his social and personal potential. Accordingly, in modern Kazakh society, intergenerational discourses take place in the political and economic spheres, especially in the direction of reforming political power and promoting democratic values. However, in our country there is an increase in the pressure of religious values among the population outside the discourse, the migration of young people to South Korea, Turkey, Western Europe due to unemployment, the growth of corruption. As a result, social elevators are damaged and the state is facing a social and spiritual crisis. These trends are the result of interconnected concepts and it is a contradictory phenomenon as relevance. The current generation, which is becoming more and more relevant, is in a state of «suffering» in the plains of the older generation. It is a well-known fact in the political history of the countries that this presentation first takes the person, and then the nationality. The older generation is accustomed to the excuse that we lived in a time when our eyes and hands were blindfolded, secular, and stateless, and we were released from the yoke of slavery. If the older generation has been forced to tow the yoke of slavery for many years, then as far as I hear, what is on the shoulder of the new generation that followed it. It guarantees that the yoke is the one that will last this generation for another fifty years.

References

- Hilmi Ziya Ulken. *Türk Tefekürü Tarihi*. – Istanbul: YKY, 2004. – 354 s.
 Абай. *Қара сөздер*. – Алматы: Атамұра, 2020. – 94 б.
 Абайтану. *Таңдамалы еңбектер*. VIII том. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 423 б.
 Абу Хамид Мухаммад аль-Газали ат-Туси. «Кимийа-йи са'адат» («Эликсир счастья»). – Москва: Ихлас, 2011. – 464 с.

Абу Хамид Мухаммад аль-Газали ат-Туси. Возрождение религиозных наук. – Махачкала: Нуруль иршад, 2011. – 585 с.

Аль-Кинди. О первой философии. [Электрон.ресурс] – 2022. – URL: [http:// classics.nsu.ru/World/alkindi.htm](http://classics.nsu.ru/World/alkindi.htm). (дата обращения: 20.10.2022).

Әл Фараби және заманауи қазақ философиясы. – Алматы: Қазақ университеті, 2012. – 234 б.

Әл-Фараби. Философиялық трактаттар. – Алматы: Ғылым баспасы, 1978. – 454 б.

Есім Ғ. Дүниетаным баяны. – Алматы: Дәуір, 2020. – 400 б.

Есім Ғ. Хакім Абай. – Астана: Фолиант, 2012. – 367 б.

Имам Әбу Хамид әл-Ғазали. Бақытқа жету әліппесі. – Алматы: Баспалар үйі, 2014. – 150 б.

Имам Әбу Хамид әл-Ғазали. Жан тәрбиесі. – Алматы: Баспа үйі, 2014. – 126 б.

Қасымжанов А.Х. Аль-Фараби. – Алматы: Қазақ университеті, 2019. – 202 с.

Кенжетай Д. Иасауи мен әл Фараби мұраларындағы антропологиялық тұжырымдар // Әл Фараби әлеуметтік гуманитарлық зерттеулер журналы. – 2020. – №4 (72). – 17-18 б.

Корбен А. История исламской философии. – М.: Прогресс-Традиция, 2010. – 360 с.

Құрманғалиева А.Д. Әл-Ғазали мен Ибн Рушдтың философиялық дискурсы: философия ғылымдары докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты: қорғалды: 20.06.09. – Алматы: Қазақ университеті, 2009. – 47 б.

Сандыбаев Ж. Әбу Хамид әл-Ғазалидің адамгершілік ілімін тарихи-философиялық талдау: философия ғылымының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған авторефераты: қорғалды: 11.01.10. – Алматы: Қазақ университеті, 2010. – 27 б.

Сейтахметова Н., Смагулов М. Концепция «инсан аль камил» как модель совершенного человека и ценностная роль в образовательном процессе // Адам әлемі философиялық және қоғамдық гуманитарлық журнал. – 2017. – №1 (71). – С. 106.

Синан Өзбек. Көшпелі түрікмендердің органикалық интеллектуалы Отман баба // Л.Н. Гумилев атындағы Евразия ұлттық университетінің хабаршысы. – 2021. – № 3 (136). – 165 б.

Тарихи сана тәуелсіздіктің рухани тұғыры. – Алматы: Философия, саясаттану, дінтану институты, 2011. – 291 б.

Талғат Е. Тұмашбай¹, Нурила А. Ибраева²

Л.Н. Гумилев атындағы Евразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан

Әл Фараби мен Әл Ғазали шығармашылығындағы әлеуметтік философиялық көзқарастар

Аңдатпа. Мақалада мұсылман философиясының екі іргелі өкілі Әл Фараби мен Әл Ғазалидің әлеуметтік философиялық көзқарастары зерттелді. Бұл мақалада мұсылмандық ойлау дәстүрінің негіздері әлеуметтік, мульти пәндік әдістер арқылы қарастырылған. Ол адамның кемелдігі, қоғамның түрлері, ойлау мен іс-әрекеттеліктегі рационалдылық, ұрпақ тәрбиесі ұғымдарын ерекшелік арқылы көрініс тапқан. Мұсылмандық философиялық ойлау тарихын зерттеуші ғалымдардың, оның ішінде Хилми Зия Үлкеннің, француз зерттеушісі А.Корбеннің, А.Х. Қасымжановтың, Ғарифолла Есімнің, Ж. Алтаевтың, Д. Кенжетайдың, А.Д. Құрманғалиеваның, Ж. Сандыбаевтың, Н. Сейтахметованың ғылыми еңбектеріне сілтеме берілген. Қазақ халқының даналық ойлары, Абайдың әлеуметтік-философиялық көзқарастары Әл Фараби мен Әл Ғазалидің шығармашылығындағы даналық ойларымен сабақтастығы арқылы берілді. Бұл мақалада Әл Фараби мен Әл Ғазалидің, Әл Киндидің адамның әлеуметтік құндылықтары, діни антропологиялық ойлары қазіргі заманғы оқиғалармен салыстырмалы көрсету арқылы берілді. Әл Фарабидің қоғамның ізгілігі концепциясы Абайдың толық адам идеясымен, оның этикалық құндылықтарымен, дүниетанымдағы білімнің ролі, болмыстың интеллект арқылы әрекетшіл санаға ауысуы, Әл Ғазали ұғымындағы адам санасының жалған діни тәрбие арқылы бұрмалануы мәселелері қамтылған. Қазіргі қазақстандық қоғамда діни радикализмнің латентті көрінісі арқылы құндылықтық дағдарыстар бар.

Түйін сөздер: философия тарихы; фәлсафадағы адамның ойлау іс-әрекеттілігі; білім; өнер; Әл Фараби мен Әл Ғазалидің діни антропологиясы; үйлесімділік; әлеуметтік-этикалық құндылықтар.

Талгат Е. Тумашбай¹, Нурила А. Ибраева²

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

²Южно-Казахстанский университет имени М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан

Социально-философские взгляды в творчестве аль-Фараби и аль-Газали

Аннотация. В статье рассматриваются социально-философские воззрения выдающихся представителей мусульманской философии Аль-Фараби и Аль-Газали. В исследуемой тематике рассмотрены основы мусульманской традиционной мысли с использованием социальных, мульти дисциплинарных методов. В статье освещаются понятия совершенства человека, типы общества, рациональность в мышлении и деятельности, воспитание поколения. Цитируются научные работы ученых, исследующих историю мусульманской философской мысли, а именно Хильми Зия Улкен, французского исследователя А. Корбена, А. Х. Касымжанова, Гарифолла Есим, Ж. Алтаева, Д. Кенжетай, А.Д. Курмангалиевой, Ж. Сандыбаева, Н. Сейтахметовой. Исследуется преемственность мудрости казахского народа, социально-философских воззрений Абая с мудростью в творчестве Аль-Фараби и Аль-Газали.

В статье исследуются социальные ценности человека и религиозные антропологические идеи Аль-Фараби, Аль-Газали и Аль-Кинди, с позиций современных событий. Дан компаративистский анализ. Представлены концепции Аль-Фараби о добродетельном обществе в соответствии с идеей Абая о целостном человеке, о ценностях морали, о роли знаний в мировоззрении, превращении бытия в активное сознание посредством интеллекта, а также концепция Аль-Газали об искаженном сознании человека посредством ложного религиозного воспитания. Современное казахстанское общество сталкивается с кризисом ценностей через латентное проявление религиозного радикализма.

Ключевые слова: история философии; деятельность человека в философии; образование; искусство; религиозная антропология Аль-Фараби и Аль-Газали; гармония; социально-этические ценности.

References

- Hilmi Ziya Ulken. Türk Tefekürü Tarihi [History of Turkish thinking] (YKY, Istanbul, 2004, 354 p.). [In Turkish]
- Abaj. Kara sozder [Words of edification]. (Almaty, Atamura, 2020, 94 p.). [in Kazakh].
- Abajtanu. Tandamaly enbekter. VIII tom [Selected works] (Almaty, Kazak universiteti, 2016, 423 p.). [in Kazakh].
- Abu Hamid Muhammad al-Gazali at-Tusi. Vozrozhdenie religioznih nauk [Revival of religious sciences] (Mahachkala, Nurul irshad, 2011, 585 p.). [in Russian].
- Abu Hamid Muhammad al-Gazali at-Tusi. Kimija-ji saadat. Jeliksir schastmjzya [Elixir of happiness] (Moscow, Ihlas, 2011, 464 p.). [in Russian].
- Al Kindi. O pervoj filosofii [About the first philosophy]. Available at: [http:// classics.nsu.ru/World/alkindi.htm](http://classics.nsu.ru/World/alkindi.htm). [in Russian] (accessed: 20.10.2022).
- Al Farabi zhane zamanau kazak filosofiasy [Al Farabi and modern Kazakh philosophy] (Almaty, Kazak universiteti, 2012, 234 p.). [in Kazakh].
- Al Farabi. Filosofiyalyk traktattar [Philosophical treatises] (Almaty, Gulum baspasy, 1978, 454 p.). [in Kazakh].
- Esim G. Hakim Abaj [Abai as a thinker] (Astana, Foliant, 2012, 367 p.). [in Kazakh].
- Esim G. Dunietanum bayany [History of worldview] (Almaty, Daur baspasy, 2020, 400 p.). [in Kazakh].
- Imam Abu Hamid al-Gazali. Bakytka zhetu alippesi [The Path to Happiness] (Almaty: Baspalar uji, 2014, 150 p.). [in Kazakh].
- Imam Abu Hamid al-Gazali. Zhan tarbiesi [Cultivating Spirituality] (Almaty, Baspalar uji, 2014, 126 p.). [in Kazakh].
- Kasumzhanov A.H. Al Farabi [Al Farabi] (Almaty, Kazak universiteti, 2019, 202 p.). [in Russian].
- Kenzhetaj D. Yasau men al Farabi muralaryndagy antropologyalyk tuzhurumdar [Anthropological concepts in the writings of Yassawi and al Farabi. Almaty. Al Farabi journal]. 2020. No. 4 (72). P.17-18. [in Kazakh].
- Korben A. Istoriya islamskoj filosofii [History of Islamic philosophy] (Moskva, Progres, 2010, 360 p.). [in Russian].

Kurmangalieva A.D. Al-Gazali men ibn Rushdtyн filosofialyk diskursy: filosofiya gylymdary doktory gylymi darezhesyn alu ushin dajyndalghan dissertacyanyn avtoreferaty: gorgaldy: 20.06.09 [Philosophical discourse of Al Ghazali and ibn Rushd: thesis for the degree of Doctor of Philosophical Sciences: defended: 20.06.09] (Almaty, Kazak universiteti, 2010, 47 p.). [in Kazakh].

Sandybaev Zh. Abu Hamid al-Gazalidin adamgershilik ilimin tarihi-filosofyalyk taldaу: filosofiya gylymy kandidaty gylymi darezhesyn alu ushin daiyndalghan dissertacyanyn avtoreferaty: gorgaldy: 11.01.10 [Historical and philosophical analysis of moral teachings Abu Hamid al Ghazali: thesis for the degree of Candidate of Philosophical Sciences: defended: 11.01.10] (Almaty, Kazak universiteti, 2010, 27 p.). [in Kazakh].

Sejtahmetova N., Smagulov M. Koncepsya insan al kamil kak modelmъz sovershennogo cheloveka i cennostnaya rolmъz v ovrazovatelъmъznom processe [The concept of «al camil insan» as a model of perfect man and a value role in the educational process. Almaty. Human life journal]. 2017. No. 1 (71). P. 106. [in Russian].

Sinan Uzbek. Koshpeli turkmenderdin orgnikalyk intellektualy Otman baba [Othman organic intellectual of nomadic Turkmens. Astana. Bulletin of the Eurasian National University L.N. Gumilyov]. 2021. No 3 (136). P.165. [in Kazakh].

Tarihi sana tauelsizdiktin ruhani tugury [Historical consciousness itself as the spiritual basis of independence] (Filosofia, sayasattanu, dintanu instituti, Almaty, 2011, 291 p7). [in Kazakh].

Information about authors:

Тұмашбай Талғат Еркінұлы – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Философия білім беру бағдарламасының PhD-докторанты, Астана, Қазақстан.

Ибраева Нурила Амировна – М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің «Философия» кафедрасының аға оқытушысы, философия ғылымының кандидаты, Шымкент, Қазақстан.

Tumashbay Talgat – PhD-doctoral student, Department of Philosophy of L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Ibrayeva Nurila –PhD, Senior lecturer of the Department of Philosophy, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan.

Конфликтология және «Медиация туралы» Заңы

Сымбат Е. Шакиров¹, Асан А. Амангельдиев²

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Корреспонденция үшін автор:

E-mail: simba_004@mail.ru

¹<https://orcid.org/0000-0002-8354-5844>

²<https://orcid.org/0000-0001-9257-1609>

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-142-1-237-251>

Аңдатпа. Үдемелі өзгеріп отырған әлемдегі заманауи үрдістер шиеленіс әлеуеті бар оқиғаларды өрбітуде. Бұл жалпы адамзаттың одан әрі даму мүмкіндіктерінде, сондай-ақ жекелеген мемлекеттер мен әлеуметтік топтарға елеулі әсер етеді. Әлеуметтік алауыздық, нәсілдік және этникалық төзбеушілік, террор сияқты құбылыстар көп жағдайда қайғылы әлеуметтік және ұлтаралық қақтығыстарға ұласып, бітімгершілік институтын дамыту қажеттілігін өзектендіреді.

2021 жылдың қазан айында Қазақстан халқы Ассамблеясының отырысында Президент Қасым-Жомарт Тоқаев қоғамдық-құқықтық институттардың, атап айтқанда медиацияның мүмкіндіктерін барынша қолдану қажеттігін атап өткен болатын. Келесі маңызды міндет ретінде Мемлекет басшысы «біздің жағдайымызда кәсіби келіссөз жүргізушілердің форматы этномедиация үшін ең тиімді болып табылатынын» атап өтті.

Өткен жылдың қаңтар айындағы оқиға бірқатар әлеуметтік мәселелерді, соның ішінде кедейлер мен байлар арасындағы алшақтықты айқын көрсетті. Мемлекет басшысы өз баяндамасында: «Ел өзгерді, сонымен қатар қазақстандықтардың билікке, экономикалық жүйеге және жалпы өмірге деген көзқарасы да өзгерді. Ал қазір бүкіл қоғамдық құрылымды терең өзгертудің стратегиялық міндеті тұр» – деп айрықша атап өтті.

Қазіргі таңда шетелдік және отандық сарапшылардың дискурстарында әлеуметтік қақтығыстардың өршуі арқылы әлемдік даму мәселелері туралы сұрақтар жиі көтеріледі. Осыны негізге ала отырып, нақты реформалар қазіргі қазақстандықтардың қауіпсіздік мүдделерін қанағаттандыруға ықпал етуі тиіс деп санаймыз. Ол үшін Қазақстанның әлеуметтік-мәдени өмірінде бітімгершілік (медиация) институтын одан әрі қалыптастыру және жүйелеу қажет.

Түйін сөздер: медиация; медиатор; конфликт; конфликтогендік; конфликтология, татуласу; бітімгер, заң, судья, сот.

Received 22 January 2023. Revised 25 January 2023. Accepted 31 January 2023. Available online 30 March 2023.

For citation:

Shakirov S.E., Amangeldiyev A.A. Conflictology and the Law «On Mediation» // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2023. – Vol. 142. – No. 1. – С. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-142-1-237-251>

Для цитирования:

Шакиров С.Е., Амангельдиев А.А. Конфликтология и Закон «О Медиации» // Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2023. – Т. 142. – №. 1. – С. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-142-1-237-251>

Кіріспе

Қазақстан өз тәуелсіздігін жариялаған сәттен бастап жаһандану үдерістері елімізді үнемі жаңа мәдени деңгейге көтеріп келеді. Отандық ғалымдар З.Н.Исмагамбетова мен А.Г. Карабаева атап өткендей «бұл орын алған жағдайларға барынша бейімделіп, тез әрекет ету қабілетін, әлеуметтік өмірдегі, мәдениетаралық қатынастардағы және күнделікті өмірдегі күтпеген оқиғаларда қарқынды өзгерістер мен трансформацияға дайын болуға ынталандырады. Бұл симуляциялық шындық бұқаралық және ақпараттық мәдениеттің әсерінен қалыптасады. Мұның нәтижесі қақтығыс стратегиясын жоққа шығаратын, оның орнына мәдениетаралық диалог стратегиясын ұсынатын мәдени трансформациялардың көпвекторлы сипаты болып табылады» (Исмагамбетова, Карабаева, 2016: 98-103).

Алайда жаһанданудың дамуы өркениеттер арасындағы қақтығыс үдерісін тек шиеленістіреді. Сонымен қатар, өркениеттер арасындағы қақтығыстар туралы айтпағанда, біз ең алдымен ішкі әлеуметтік мәселелерге, адамдардың наразылықтарына, көңіл-күйлеріне назар аударуымыз керек. Себебі, олар этносаралық, дінаралық және т.б. қақтығыстарға әкелуі әбден мүмкін.

Этносаралық бейбітшілік пен түрлі халықтар өкілдерінің бір аумақта қатар өмір сүру мәселесіне, оны әртүрлі бірегейлік өкілдері арасындағы интегралды диалог тетіктері арқылы қақтығыссыз шешуге басымдық беру – ортақ құндылықтарды табудың бірден-бір міндеті болып табылады.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Қазақстандық қоғам мен ғылыми қауымдастықтың алдына қақтығыстардың алдын алу, реттеу және шешуге баса назар аударатын жаңа стратегиялық міндеттер қойылды. Қақтығыстарды зерттеудің маңызды факторы олардың қоғамдық өмірдің барлық салаларында пайда болуы болып табылады. Қақтығыстар адамзаттың өмір

сүруіне шынымен қауіп төндіруде. Ғылыми әлемде қақтығыстардың ашық, қарулы түрлерін алдын алу, оларды басқару, сондай-ақ бейбіт жолмен шешу негізгі зерттеудің бірі болып табылады. Осыған орай, ғылыми зерттеулердің дербес саласы қалыптаса бастады. Кәсіби қақтығысу мамандарының көпшілігі ашық қақтығыстарды алдын-алу ретінде көптеген наразылық тудыратын жағдайларды тез және тиімді түрде шешуге бейім болып келеді. Конфликтологияны және оның қақтығыстардың алдыналумен шешудегі рөлін зерттеу қажеттілігі қазіргі шындыққа негізделген, қақтығыстар көбінесе бейбіт жолмен шешіле алады. Бұл тәсіл ғылыми және практикалық зерттеулерге негізделген. Сондықтан бүгінгі күні және келешекте жалпы әлемдік тәжірибеден едәуір артта қалған Қазақстандағы қақтығыстарды алдын алу, реттеу, шешу және трансформациялау мәселелері өзекті болып тұр. Конфликтология революциялық өзгерістер парадигмасын және мәселелерді күшпен шешуді қабылдамайды.

Қақтығыстардың пайда болуының, дамуының және аяқталуының көздері мен заңдылықтары туралы әдіснамалық және қолданбалы білімді дамыту өте қажетті болып табылады. Қоғам алдына қойылған бұл міндеттердің өзектілігі қазақстандық конфликтологияның жалпы жай-күйімен, қақтығысты әлеуметтік-мәдени талдау әдіснамасын құру қажеттілігімен алдын ала айқындалған, өйткені қақтығыстардың алдын алу мәдениетін қалыптастыру кез келген қақтығысты жағдайларды ойдағыдай реттеуге мүмкіндік береді.

Талқылау

Қазақстан қазіргі өркениеттік кезеңде тәуелсіз ел ретінде өмір сүре отырып, қазіргі заманғы елдердің көпшілігіне тән түрлі салаларда туындайтын мәселелердің бірдейлігін айқын көрсетті. Осыған орай, өркениетті елдердің жинаған тәжірибелері мен қақтығыстарын шешу жолдарына жүгіну өте орынды болып табылады (Шакиров, 2018: 96-108).

Сондықтан көптеген даулы мәселелерді шешуде бітімгершілік қызметтердің басқа түрлерін мемлекеттік сот ісін жүргізуде қолдану өте ұтымды және тиімді болды. Бұл қызметтердің қолданылу аясы қарқынды дами бастады. Енді мемлекеттердің өзі медиацияны қылмыстық құқық бұзушылықтарды реттеу саласына тікелей қоса отырып, бітімгершілік институттың кішігірім түрлерін дамытуға ықпал ете бастады (Шакиров, 2018: 56-58).

Қазақстанда «Медиация туралы» заң жарыққа шыққаннан кейін медиация туралы ашық айтыла бастады. Онда нақты аймағы анықталған және оны қолданудың мүмкіндіктері көрсетілген. «Егер Қазақстан Республикасының заңдарында өзгеше белгіленбесе, жеке және (немесе) заңды тұлғалар қатысатын азаматтық, еңбек, отбасылық және өзге де қоғамдық қатынастардан туындайтын, сондай-ақ, қылмыстық теріс қылықтар, онша ауыр емес және ауырлығы орташа қылмыстар туралы істер бойынша қылмыстық сот ісін жүргізу барысында қаралатын даулар (жанжалдар), және атқарушылық іс жүргізуді орындау кезінде туындайтын қатынастар медиацияның қолданылу саласы болып табылады» (Закон «О медиации», 2011).

Заңның қолданылу аясынан мынадай жанжалдар мен даулар алынып тасталған:

- медиация рәсіміне қатыспайтын үшінші тұлғалардың және сот әрекетке қабілетсіз немесе әрекет қабілеті шектеулі деп таныған адамдардың мүдделерін қозғайтын даулар;

- тараптардың бірі мемлекеттік орган болып табылатын жеке және (немесе) заңды тұлғалардың қатысуымен азаматтық, еңбек, отбасылық және өзге де құқықтық қатынастардан туындайтын даулар мен жанжалдар;

- сыбайлас жемқорлық қылмыстар және Мемлекеттік қызмет пен мемлекеттік басқару мүдделеріне қарсы өзге де қылмыстар туралы қылмыстық істер.

Тараптардың бірі мемлекеттік орган болып табылса да, дау медиацияға жатқызылмайды және бұл сұрақ ашық күйінде қалып отыр.

Басқаша айтқанда, медиация құқықтық дауларға қолданылады, бұл оның әрекет ету аясын тарылтады және оны іс жүзінде сот медиациясымен теңестіреді (Дронзина, 2015: 92).

Дегенмен, 2011 жылы қабылданған бұл заң қазақстандық қоғамға дауларды шешудің балама жүйесінің жаңа құралын, медиация ұғымын алып келді.

Медиацияның мақсаттары мыналар болып табылады:

- 1) дауды (қақтығысты) шешудің медиация тараптарын қанағаттандыратын нұсқасына қол жеткізу;

- 2) тараптардың дауласушылық деңгейін төмендету.

Қазақстан заңнамасы бойынша медиацияның негізгі қағидаттары:

1. Еріктілік («Медиация туралы» ҚР Заңының 5-бабы).

2. Медиация тараптарының тең құқылығы («Медиация туралы» ҚР Заңының 6-бабы).

3. Медиатордың тәуелсіздігі мен бейтараптылығы («Медиация туралы» ҚР Заңының 7-бабы).

4. Медиация рәсіміне араласуға жол бермеушілік («Медиация туралы» ҚР Заңының 7-бабы).

5. Құпиялық («Медиация туралы» ҚР Заңының 8-бабы).

Медиация әдістері негізінен ынтымақтастық бағытында келіссөздер жүргізуге негізделген.

Қазіргі уақытта медиация бойынша бірнеше арнайы құқықтық актілер бар. Медиация туралы үлгілік заңды Біріккен Ұлттар Ұйымының Халықаралық сауда құқығы жөніндегі комиссиясы әзірледі. Бұл заң 2002 жылы БҰҰ-ның Бас Ассамблеясымен ұсынылған және медиация институтын дамыту үшін маңызды. Үлгілік заң бірінші кезекте бітімгердің қатысуымен халықаралық коммерциялық қатынастарда дауларды соттан тыс шешу рәсімдерін қолдануға бағытталған. Үлгілік заң халықаралық коммерциялық дауларды реттеуге арналған болса да, мемлекеттер ішкі дауларды, соның ішінде кейбір коммерциялық емес дауларды

қамту үшін комиссия оның қолданылу аясын кеңейте алатынын атап өтеді.

Еуропалық комиссия Медиатор кодексін бекітті. Еуропалық кодексті (European Code of Conduct for Mediators) Еуропалық комиссияның қолдауымен дауларды шешудің балама әдістерімен айналысатын 30-дан астам Еуропалық ұйымдардың өкілі болып табылатын медиаторлардың (бітімгерлердің) бастамашыл тобы әзірледі және 2004 жылдың 2 маусымында Брюссельде өткен конференцияда қабылданды.

Еуроодақ медиаторлардың қызметін реттейтін бірқатар директивалар әзірледі. 2008 жылы «Азаматтық және коммерциялық мәселелердегі медиацияның кейбір аспектілері бойынша Еуропалық директива» күшіне енді (Директива Европейского парламента и Совета Европейского Союза, 2008).

Түрлі елдерде медиацияны зерттеуге немесе қолдануға мамандандырылған бірқатар халықаралық және ұлттық құрылымдар қызмет етеді. Ең танымалдарына мыналар жатады: Лондон халықаралық аралық соты, Американдық төрелік қауымдастығы, Стокгольм қаласы Сауда Палатасының медиация институты, Дүниежүзілік зияткерлік меншік ұйымының төрелік және медиация орталығы. Бұл халықаралық құжаттар (Еуропа кеңесі, БҰҰ мағлұмдамасы және қарары) заңнамалық деңгейде медиативті технологияларды тәжірибеде енгізудің негізі болып табылады.

Қазақстанда медиация түсінігі тек жанжалды жағдайлар барысында ғана қолданылып жүр. Медиация заңнамада, сот ісін жүргізуде және құқық қолдану тәжірибесінде көрсетілген. 2011 жылы республикада дауларды сотқа дейін шешудің әлемдік тәжірибесін жинақтаған «Медиация туралы» заң қабылданды. Алайда, Қазақстанда бітімгершілік (медиация) институтының дамуы ғылым ретінде конфликтологияның ғылым ретінде қабылдай алмай өзінің бірегей жолымен жүрді.

Шынында да, бұл тұрғыда конфликтологияның ғылыми рефлексия

ретінде заңдылыққа сай дамуын атап өту керек. Оның пәнаралық сипаты көптеген әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдардың назарын аудартады. Конфликтология оның мазмұнына сәйкес құралдар мен әдістерді қолдана отырып жүйелі және жан-жақты зерттеуді қажет етеді. Жалпы, конфликтология қақтығысты қоғамның барлық салаларын қамтитын негізгі мәселелердің бірі ретінде зерттейді. Бірақ, соған қарамастан, қақтығыстарды зерттеу әлі де өте өзекті болып қала береді, өйткені олардың психологиялық мәні көбінесе саяси реңкке ие болады (Шакиров, Дронзина, 2019: 122-128).

Конфликтология Қазақстанда ғылым ретінде жаңалық болып саналмайды. Өйткені Қазақстан АҚШ, Еуропа және Ресей ғалымдарымен өте тығыз байланыста жұмыс жасайды. Алайда, Қазақстанда жергілікті халықтың өзгешеліктері мен менталитетіне сәйкес келетін конфликтологиялық теория жоқ. Демек, қазақстандық қоғам үшін конфликтолог және медиатор сияқты салыстырмалы түрде жаңа мамандықтардың қалыптасуы да, енгізілуі де шынайылықпен байланысады. Бірақ бұл жерде медиаторлардың белгілі бір үлесі өздерін конфликтолог деп санайтынын атап өткен жөн. Бұл конфликтологтың да, медиатордың да нақты кәсіби қызметтеріндегі айырмашылығы туралы сұрақ тудырады. Бұл олардың кәсіби оқыту саласы мен кәсіби стандарттарына қойылатын талаптары болып саналады. Егер жанжалды жағдайлардың алдын алу туралы айтатын болсақ, қазіргі Қазақстанда наразылық білдірудің институционалдық мүмкіндіктерін ашық заңды түрде қалыптастыру қажеттілігі туралы мәселе қою керек, бұл мемлекеттік жүйеге ықтимал жанжалды жағдайлардың алдын алуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, конфликтология бойынша отандық әдебиеттерде заңгердің, соттың (төрешінің), медиатордың (бітімгер), келіссөз жүргізушінің, конфликтологтың, психологтың, қақтығыс менеджерінің қызметін анықтауда әртүрлі позицияларды кездестіруге болады. Олардың міндеттері

бір-біріне сәйкес келеді және ерекшеленеді. Осыған байланысты көпжылдық пікірталастар мамандардың (теоретиктер де, практиктер де) жанжалды шешу барысында рөлі мен орны туралы нақты және түсінікті ұғымның болмауының нәтижесін көрсетеді. Сондай-ақ, қазір Қазақстанда біз үшін медиация сияқты жаңа бағытқа көп көңіл бөлініп жатқаны да маңызды. Бірақ, өкінішке орай, конфликтологияның ғылыми деректері мен ережелері ескерілмейді (Шакиров, 2020: 108-117).

Қазіргі қазақстандық қоғамда болатын қақтығыстар өтпелі жағдаймен және қайшылықтармен байланысты екені анық. Сонымен, жаңа әлеуметтік топтардың, кәсіпкерлер мен меншік иелері тобының пайда болуы, қоғамның жіктелуіндегі теңсіздіктің күшеюі жаңа қайшылықтардың туындауына негіз болады. Қоғамда меншіктен де, биліктен де алшақтатылған жаңа меншік иелері мен көп халықтың арасында әлеуметтік қайшылық қалыптаса бастады. Жаппай тұрмыстық сана мен жаңа мәдениет, әлеуметтік қатынастар арасындағы қайшылықты еңсеруге тікелей бітімгершілік институты (медиация) ықпал ете алады.

Осылайша, медиацияның стратегиялық мақсатын қоғамдағы әртүрлі қақтығыстарды шешу үшін әлеуметтік ортаны қалыптастыру ретінде қарастыруға болады, ал оның міндеті қақтығыстарды соттан тыс және сотқа дейін шешу болып табылады.

Осының негізінде медиацияны пәнаралық зерттеу пәніне айналдыру керек. «Медиация» ұғымының көпсалалыдан пәнаралыққа ауысуы қоғамдағы медиация үдерістерін дамыту мәселесінің жаңа қырларын ашады. Атап айтқанда, медиацияның әлеуметтік-құқықтық институт ретінде дамуы, оның мәдениетті өзгерту логикасы ретінде дамуын қажет екендігін айқын көрсетеді» (Яркова, 2018: 40-54).

Сонымен қатар, конфликтологияда қақтығыстың үш деңгейі ерекшеленеді, олардың жіктелуі қақтығыс жағдайының аумақтық ауқымы мен шекараларына негізделген. Сонымен, бастапқы

микродеңгейде ішкі тұлғалық, тұлғааралық және топаралық қақтығыстар біріктірілген. Мезодеңгей – ұйымдар мен аймақтар арасындағы қақтығыстарды біріктірсе, макродеңгей – мемлекеттер арасындағы қақтығыстар және өркениеттер қақтығысын біріктіреді. Отандық зерттеушілердің медиация бойынша еңбектерін қарастыра отырып, Қазақстандық медиаторлар әдетте микродеңгейде жұмыс істейтінін атап өткен жөн. Бұл ретте, егер конфликтолог қақтығысты бастапқы кезеңде білу мен қайшылықтарды анықтау, қақтығыстағы құрылымдық үдерісті өзектендіру, қақтығысты дамытудың ықтимал жолдарын модельдеу, оның деструктивті және құрылымдық жақтарын анықтау, қақтығыстың деструктивті нысандарын оқшаулау технологиясын әзірлеу үшін кәсіби құралдарды қолдануы тиіс болса, медиация міндеттеріне қақтығыспен жұмыс істеудің жоғарыда аталған құралдары кірмейді.

Медиация – бұл келіспеушіліктерге, нәтижесінде қақтығыстың өзіне тікелей жауап беру тәсілі. Медиация дауды жеңілген тарап болмайтындай етіп шешуге мүмкіндік береді. Құқықтық істерді шешудің қазіргі үрдістері және азаматтық (кең мағынада) дауларды реттеудің жеке құқықтық тетіктерінің маңыздылығының артуы юрисдикциялық және юрисдикциядан тыс ішкі жүйелерден тұратын құқықтық дауларды шешу мен реттеудің бірыңғай жүйесін доктриналық әзірлеу қажеттілігін талап етеді. Осы тәсіл аясында медиацияны юрисдикциядан тыс ішкі жүйеге құқықтық дауларды реттеудің дербес тәсілі ретінде жатқызған жөн, ол тараптарға құқықтық дауды реттеу шарттарын талқылауға және өзара тиімді шешім қабылдауға жәрдемдесетін бейтарап бітімгердің (медиатордың) қатысуымен ұйымдастырылған рәсімі болып табылады. «Медиация туралы» Қазақстан Республикасының Заңы медиацияны құқықтық дауларды реттеу жөніндегі кәсіби қызметтің дербес түрі ретінде реттейді, яғни жеке модельге жатады. Бұл заң медиация туралы жалпы ережелерді юрисдикциядан тыс рәсім ретінде реттейді, қағидаттарды,

құқықтық кепілдіктерді белгілейді, медиация арқылы дауларды реттеуге көмектесетін медиаторлар мен медиатор ұйымдарына қойылатын талаптарды реттейді. Сот медиациясын әдетте істі қозғағаннан кейін және іс жүргізуде азаматтық іс бойынша жүргізілетін қақтығысты реттеу рәсімін қарастырады. Рәсімді жүргізетін адамға байланысты сот медиациясының жеке немесе «жақын» және «біріктірілген» үлгілері бар (Закон «О медиации», 2011).

Бірінші жағдайда, «жақын» голланд үлгісі бойынша медиацияны, әдетте, сот ғимаратынан тыс жерде жұмыс істейтін кәсіби медиатор жүзеге асырады деп болжайды. Бұл модельдің «жақын» деп аталуының себебі, онда сот ісінің процедурасына қатысты үшінші тарап болып табылады, бірақ оған тікелей байланысты болады. Себебі медиацияны жүргізу кезінде сот күту позициясын ұстанады және татуластыру рәсімінің нәтижелерін алғанға дейін одан әрі іс жүргізу әрекеттерін жасауды кейінге қалдырады. Төреші мен тәуелсіз медиатордың өзара әрекеттесуі айқын көрінетін рәсімнің бұл түрі қазіргі уақытта Нидерландыда кең таралған. Осыған байланысты сот пен медиатор арасындағы қарым-қатынасты орнатудың бұл тәсілін голландық үлгі деп атаған дұрыс.

Біріктірілген сот медиациясы рәсімді сот қызметкерлерінің бірі, әдетте, арнайы дайындалған судьяның жүргізуін қарастырады. Бұл ретте іс бойынша сот талқылауы да тоқтатыла тұрады, бірақ медиация сот ғимаратында жүргізіледі, ал тараптар дауды реттеу туралы келісім жасасқан жағдайда оны судья-медиатор бітімгершілік келісім ретінде дереу хаттамалайды. Бұл үлгі дауларды сот жүйесі шеңберінде тікелей ұсынған кезде сот әдістеріне қатысты дауларды шешудің баламалы әдістерін дамытуға институционалдық көзқарасты барынша толық көрсетеді. Осылайша, әртүрлі елдерде қолданылатын сот медиациясының екі түрлі үлгісі бар, оларды голланд (жақын) және неміс (біріктірілген) деп атайық. Голландық үлгі 90-жылдары жүргізілген сот медиациясын енгізу және дамыту бойынша құқықтық

эксперименттер барысында әзірленді. XX ғасыр да мемлекеттік сот пен жеке тәжірибемен шұғылданушы медиатордың өзара әрекетін болжайды. Голландық үлгіде бұл мәселе мемлекеттік соттар мен Нидерланд медиация институты арасындағы өзара әрекеттестікті орнату арқылы шешілді. Бұл үлгінің мақсаты – медиация туралы ақпаратты тарату, оны қолдану практикасын кеңейту, сондай-ақ сапалы қызмет көрсетуге кепілдік беретін стандарттар мен ережелерді әзірлеу. Яғни, жоғарыда айтылғандар Қазақстан Республикасының «Медиация туралы» Заңы голланд үлгісіне сәйкес әзірленгенін көрсетеді. Сот медиациясының неміс үлгісі Германияда 2002 жылдан 2005 жылға дейін жүргізілген «Төменгі Саксониядағы Сот медиациясы» жобасы аясында қолданыла бастады. Бұл үлгінің ерекшелігі, жоғарыда айтылғандай, медиация рәсімін сот төрелігін жүзеге асырудағы негізгі қызметімен қатар, өз әріптестерінің істерін қабылдай отырып, медиациямен айналысатын судья-медиатор жүзеге асырады.

Біріктірілген медиация заң процесі шеңберінде тараптарды татуластыруға бағытталған юрисдикциялық органдардың (соттардың, нотариаттың, сот орындаушыларының және т.б.) арнайы рәсімі және қызмет нысаны ретінде қарастырылады. Біріктірілген медиация дауларды шешудің басым тәсілі ретінде тараптардың татуласуын ілгерілетуді қамтамасыз етуге тиіс.

Біріктірілген медиацияда татуласу юрисдикциялық қызметті жүзеге асыратын субъектілердің қосымша құзыреті ретінде қарастырылады. Біздің ойымызша, бұл рәсімдер әртүрлі семантикалық, құқықтық сипатқа ие. Мұндай сот бітімгершілік рәсімі сот органдарының тараптарға бітімгершілік келісім жасасуға жәрдемдесу жөніндегі қызметінен ерекшеленеді. Әрине, бұл медиация сияқты бітімгершіліктің бір түрі. Алайда мұны медиация деп атауға болмайды.

Қазақстан Республикасы Азаматтық іс жүргізу кодексінің (АІЖК) жобасы татуластыру рәсімдерін медиация тәртібімен бітімгер-судья жүргізуді ұсынады. Алайда,

әзірлеушілер сот медиаторының құзыреттілік көлемін және оның іс жүргізу мәртебесін анықтау сияқты маңызды мәселелерді жауапсыз қалдырды, жеке және сот медиациясы арасындағы өзара іс-қимыл тетіктері пысықталмады. АІЖК жобасынан бітімгер-судья анықталмайды. Бұл мәселе бойынша екі көзқарас бар, біріншіден, жоғары білікті мамандар немесе соттың басқа қызметкерлері болып табылатын қызметтен кеткен судьялар, екіншіден, егер татуласу әрекеті сәтсіз болса, татуласудан кейін істі қарайтын қазіргі судьялар.

Алайда, бұл жағдайда бірқатар сұрақтар туындайды. Біріншіден, заңнамада судьялардың лауазымдық қызметіне, жас мөлшеріне қарай шектеу қойылған. Медиация қызметі ұзақ уақытқа жалғасып, физикалық және эмоционалды түрде көп күшті қажет етеді. Екіншіден, татуласу рәсімдерін сәтті өткізу үшін өмірлік тәжірибе мен даналық жеткіліксіз, ол үшін арнайы дағдыларды игеру қажет. Мұндай дағдыларды игеру тетіктері ұсынылмайды. Татуластырушы келіссөздер психологиясының негіздерін меңгеруі, татуластыру жөніндегі маман болуы, дауласушы тараптардың сеніміне ие болуы тиіс. Сондықтан бітімгер-судья кез-келген жағдайда әділ және объективті болып, адамгершілігі жоғары, кәсіби беделді маман болуы тиіс.

Істі қарайтын судья сот татуластығын жүргізген кезде, тараптар дәлелді өздеріне қарсы қолдануы мүмкін деген қауіптен өз дәлелдерін ашпау мәселесі туындайды. АІЖК жобасында татуластыру рәсімдерін жүргізу кезінде айтылған дәлелдемелерге жол бермеу туралы ешнәрсе айтылмаған. Сондықтан сот медиациясының тиімділігінің жеткіліктілігі туралы айтудың қажеті жоқ. Сондықтан судьяларға татуласу бойынша міндеттерді жүктеу тиісті нәтиже бермеуі мүмкін. Бұл ретте мұндай жағдай судьялардың да, сот қорғауына жүгінген тұлғалардың да мүдделеріне қатысы жоқ, қалыптасқан әлеуметтік және психологиялық стереотиптерге сәйкес келмейді және үлкен шығындарды қажет етеді. Судьялар дауға

қатысушыларды бұған сендіре алған кезде ғана дауды бейбіт жолмен шешудің құндылығын өздері түсінуі қажет.

Басқа елдерде өзінің тиімділігін дәлелдеген қақтығыстарды бейбіт жолмен шешу рәсімі біздің қоғам үшін әлі жат, қолайсыз әдіс ретінде қабылданады. Көптеген адамдар мемлекеттік сотқа балама бар екендігіне, олардың мүдделерін тезірек және тиімдірек қанағаттандыруға болатындығына сенбейді. Сондықтан, татуластыру рәсімдері қоғам дамуының заңды нәтижесі болған кезде қабылдануы мүмкін.

ҚР Азаматтық іс жүргізу кодексі жобасының 194 бабы дауды медиация тәртібімен реттеуді көздейді (Досье на проект Гражданского процессуального кодекса, 2015).

1. Тараптар сот бірінші немесе апелляциялық сатыдағы сот кеңесу бөлмесіне кеткенге дейін кез келген уақытта дауды медиация тәртібімен реттеу туралы өтінішхат беруге құқылы.

2. Медиация тәртібімен бітімгерлік рәсімді тараптардың келісімі бойынша бітімгер-судья немесе медиатор жүзеге асырады.

3. Бітімгер-судья медиацияны өткізу туралы өтінішхат берген кезде істі қарау тағайындалмайды, ал белгіленген сот талқылауы 10 күннен аспайтын мерзімге кейінге қалдырылады.

4. Сот ұйғарымының негізінде іс сот медиациясын өткізу күнін белгілейтін бітімгер-судьяға компьютерлік тарату арқылы беріледі. Бітімгер-судья тараптардың келісімімен немесе олардың өтінішхаты бойынша, егер олардың қатысуы сот медиациясының мақсаттарына қол жеткізу үшін қажет болса, басқа тұлғаларды да сот медиациясына шақыруға құқылы.

1-бөлім медиацияны тек бірінші немесе апелляциялық сатыдағы сотқа қолдануды шектеу арқылы қолдану аясын тарылтады.

АІЖК жобасының 183-бабының 2-бөлігінде тараптар дауды заңға қайшы келмесе, бітімгершілік келісімін жасасу немесе өзге де бітімгерлік рәсімдерді қолдану арқылы реттей алатыны белгіленген. (Досье на проект

Гражданского процессуального кодекса, 2015) Демек, бітімгершілік келісімі дауды бейбіт жолмен шешудің жалғыз жолы емес. Қазақстан Республикасының «Медиация туралы» Заңы диспозитивтік сипатқа ие, бұл 1-бапта белгіленген тыйымдарды қоспағанда, медиацияны барлық жағдайларда қолдануды білдіреді (Закон «О медиации, 2011).

2-бөлімде бітімгерлік рәсімдерді бітімгер-судья немесе медиатор жүргізетіні белгіленген. 4-бөлім істі бітімгер-судьяға жіберуді компьютерлік тарту арқылы анықтайды. (Закон «О медиации», 2011) Бірақ заң шығарушы «бітімгер-судья» ұғымына нақты анықтама бермейді. Осыған байланысты, бітімгер-судья кәсіби медиатор ретінде әрекет ете ме немесе оның орнына өзге де міндеттері мен өкілеттіктері бар басқа тұлға бола ма, ол мүлдем түсініксіз. Тараптардың медиаторды таңдау құқығы бұзылғандықтан, медиация туралы қолданыстағы заңнаманы ескере отырып, бітімгер-судьяның медиатор ретінде әрекет етуі мүмкін емес көрінеді. Бүгінгі күні ресми статистика деректері бойынша Қазақстан Республикасында бір судьяға 56 іс, ал мамандандырылған соттың судьясына 130 істен келеді. Осыған орай, судьяларға медиацияны жүргізу міндетін жүктеу дұрыс емес, бұл қақтығыстарды шешу үшін қосымша уақытты, психологиялық дағдыларды ғана емес, сонымен бірге айтарлықтай эмоционалдық жүктемені де талап етеді. Өйткені, медиацияның әрбір рәсімі медиатордың бейтараптығына қарамастан, осы бейтараптылықты сақтау үшін медиатордан үлкен эмоционалды күш-жігерді талап етеді.

Егер бітімгер – судья тараптарды татуластыру қызметімен ғана шектеліп, медиатордың функцияларын толық орындамайды деп есептемесек, онда азаматтық іс-жүргізудің мұндай субъектісі де артық болып саналады, өйткені судья кәсіби қызметін жүзеге асыру шеңберінде тараптар арасында бітімгершілік келісім жасасу арқылы істі тоқтату функциясына ие. ҚР АДЖК-нің 201-бабына сәйкес, істі мәні бойынша қарау төрағалық етушінің талап қоюшының өзінің

талаптарын қолдайтыны не қолдамайтыны, талап қоюшының талаптарын жауапкердің мойындайтыны не мойындамайтыны және тараптардың істі татуласу келісімімен аяқтауды немесе істі төреліктің немесе аралық соттың қарауына беруді не дауды (жанжалды) медиация тәртібімен шешуді қалайтыны не қаламайтыны туралы мәселелерді анықтауынан басталады. (Досье на проект Гражданского процессуального кодекса, 2015).

Сонымен қатар, судьяның қызметіне бітімгер-судьяның қосымша өкілеттігін жүктеу медиация рәсімінің мақсатына өзгертулер алып келеді: медиацияның екі тарапына да сәйкес келетін дауды (жанжалды) шешудің нұсқасына қол жеткізу және тараптардың жанжал деңгейін төмендету. Егер бірінші мақсат әлі де іске асырылатын болса, онда психологиялық қақтығысты басқарудың болмауынан мұндай рәсім қақтығыс деңгейінің толық төмендеуіне әкелмейді. Бітімгер-судья тек қақтығыстың материалдық жағын шешуге ниетті сияқты. Медиация рәсімі тараптар арасындағы эмоционалдық қақтығысты шешуге және олардың одан әрі ынтымақтасу мүмкіндігі үшін тараптардың эмоционалдық шиеленістерін шешуге бағытталған.

Сот процесіне бітімгер-судьяны енгізуге қарсы тағы бір дәлел судьяның мәртебесі болып табылады. Судья – мемлекет сот төрелігін жүзеге асыруға уәкілеттік берген, ерекше құқықтық мәртебесі бар мемлекеттік қызметші. Судья тараптарға және басқа да қатысушыларға қатысты мемлекеттік билік өкілеттіктеріне ие. Судья тараптарға билік талаптарын қоюға құқылы, оларды тараптар бұзуға құқылы емес. Басқаша айтқанда, судьяның іске қатысушыларды өзінің заңды талаптарына бағындыруға процесік мүмкіндігі бар. Медиаторға келетін болсақ, ол дауласушы тараптардың еркіне, тараптар қабылдаған шешімге тікелей әсер етпейді, ол тараптарды татуластыру рәсімінде және оның келісім шеңберіндегі қызметінде тек бітімгер болып табылады. Ол қақтығысқа әсер етпейді, оның істі жүргізудегі ұстанымы тек көмекші сипатта болады, ал шешім қабылдауда басым рөлге тараптар ие болады. Осыған байланысты

өкілеттіктер қақтығысы туындауы мүмкін, өйткені бітімгер-судьяның сот талқылауын жүргізу мен оның шеңберіндегі өкілеттіктер мен бітімгерлік рәсімі арасындағы айырмашылықтардан және тиісінше татуластырушы судьяның өкілеттіктерінен өтуі мүмкін. Ақырында, бітімгер-судьяны іс жүргізуге енгізудің тағы бір келеңсіз жағы медиация рәсімін өткізудің уақыты мен орнын, кездесулер санын және медиацияның жалпы мерзімін айқындау кезінде қақтығыс тараптары мүмкіндіктерінің диспозициялық қағидатын қамтамасыз ету мәселесі болып табылады. Осы аспектілердің барлығы медиацияның дұрыс психологиялық климаты және тараптардың нәтижеге – қақтығысты шешу сатысына жету және медиация келісіміне қол қою сындарлы эмоционалды қатынасы үшін маңызды. Рәсім икемді үдеріс екенін естен шығармаған жөн, медиатор тараптардың келісімімен татуластыру рәсімін өткізу уақытын анықтайды (ҚР «Медиация туралы» Заңы, 18-бап).

Штаттық бітімгер-судьяның қатысуымен сот медиациясына келетін болсақ, мұнда іс жүргізудің икемділігі тұрғысынан белгілі бір қиындықтар туындауы мүмкін. Статистикалық деректерге сәйкес, 56-дан 130-ға дейін іс жүргізетін судья бітімгер-судьяның қызметтерін жүзеге асыруға міндетті болса, іс жүргізудің икемділігі туралы сөз қозғаудың да қажеті жоқ. Судья жүктеменің көптігіне байланысты медиация рәсімін судьяға ыңғайлы болатын уақытта тағайындайды, бұл рәсім сот аумағында жүзеге асырылады, онда қақтығыс тараптарының өз еркін білдіруі шынайы емес, ресми сипатта болады. Бұл ережелер медиацияның негізгі қағидаттарына қайшы келеді: еріктілік, медиация тараптарының теңдігі, медиатордың тәуелсіздігі мен бейтараптығы, медиация рәсімінің икемділігі мен ашықтығы және т.б. Қазақстан Республикасы «Медиация туралы» Заңының 11-бабы, егер медиатор-судья компьютерлік бөлу арқылы анықталған болса, медиация тараптарының медиаторды ерікті түрде таңдау құқығын, осы ұстанымдарды сақтау мүмкіндігін белгілейді. Сонымен қатар,

АІЖК-нің 246-бабының 3-бөлімінде (Досье на проект Гражданского процессуального кодекса, 2015) бітімгер-судьяның дауды шешуі үшін он күндік мерзім белгіленген. Мұндай ереже Қазақстан Республикасы «Медиация туралы» Заңының 23-бабына қайшы келеді. Заң шығарушы 30 күннен 60 күнге дейінгі мерзімдерді белгілей отырып, медиацияның нәтижесі дауды шешу ғана емес, ең бастысы, қақтығысты жою екенін ескереді.

Бітімгер-судья сотпен еңбек шартын жасасады және бюджеттен жалақы алады, бұл соттардың штат кестесіне қосымша бірліктер бөлуді қажет етеді.

АІЖК жобасын әзірлеушілер дәлелдерінің бірі – бітімгер-судья медиацияны тегін жүргізеді. Алайда, халықаралық тәжірибенің бұл сұраққа өз жауабы бар. Осылай, Нидерландыда мемлекет медиацияның алғашқы сағаттарын қаржыландыруды өз мойнына алады, оны Нидерланды Әділет министрлігі тікелей медиаторға төлейді. Егер мемлекет төлеген уақыт ішінде тараптар жанжалды реттей алмаған және келісімге қол жеткізе алмаған жағдайда, олар медиатормен уағдаластық бойынша келісім жасалғанға дейін оның жұмысының келесі сағаттарын өз қаражаты есебінен төлей алады, оны медиатор рәсімдейді және бітімгершілік келісім ретінде бекіту үшін сотқа береді. Егер бірінші сессиялардың нәтижелері бойынша тараптар медиация шеңберінде туындаған жанжалды реттеуге дайын емес немесе қабілетсіз екені анық болса, олар азаматтық іс жүргізу заңнамасында белгіленген әдеттегі тәртіппен оны шешу үшін сотқа қайтарылады. Бұл сот медиациясын жүргізу кезінде медиаторлардың еңбек ақысын төлеуге заңнамалық тәртіппен белгілеуге кедергі келтіреді. Әсіресе қылмыстық істер бойынша медиацияны жүргізу кезінде өзекті. Қорғаушының міндетті түрде қатысуын белгілейтін ҚР ҚІЖК-нің (Уголовно-процессуальный кодекс, 2014) 71-бабына ұқсас, адвокаттардың еңбегіне ақы төлеу жөніндегі шығындар мемлекет есебінен жүзеге асырылады. Бұл мәселені ҚР «Медиация туралы» Заңына өзгерістер енгізу арқылы шешуге болады (Закон «О медиации», 2011).

2011 жылғы «Медиация туралы» Қазақстан Республикасының Заңы сот органдары мен кәсіби медиаторлар ұйымдарының өзара қарым-қатынасын айқындау, міндетті сотқа дейінгі медиацияменістерсанаттарын белгілеу арқылы одан әрі дамыту қисынды және орынды болатын голланд үлгісін пайдалана отырып, сот органдары мен кәсіби медиаторлардың өзара іс-қимыл тетігін ғана реттеу қажет болды. Алайда, заң шығарушы медиаторлар қызметінің дамуын болдырмайтын жолмен жүрді. ҚР АІЖК жобасы (Досье на проект Гражданского процессуального кодекса, 2015) сот медиациясының мүлдем басқа, неміс үлгісін қолданады. Сонымен, біз бір нормативтік актіде медиацияның бір үлгісін, ал басқа нормативтік актіде голланд үлгісін ұстанамыз. Бұл жағдай біздің құқықтық шынайылыққа тән. Сонымен қатар, бір жағынан, қақтығыстарды шешу ретінде жаңа әлеуметтік салада білікті маман-медиаторлардың корпусы қалыптасады, екінші жағынан, олар осы саладан шеттетіледі.

Медиацияны сот төрелігін жүзеге асыру нысандарының біріне жатқызуға болмайды, өйткені татуластыру рәсімі аясында судьялар заңға негізделген шешімдер қабылдамайды, бұзылған құқықтарды қорғауды жүзеге асырмайды, тек қақтығысқа қатысушылар өздері қабылдайтын және жеке жауапкершілікке тартылатын дауды реттеу бойынша тараптарға креативті шешімдерді іздеуге жәрдемдеседі. Осылайша, қазіргі заңнама неміс әріптестерінің үлгісін негізге ала отырып, қазақстандық судьяларға медиатор рөлін атқаруға мүмкіндік бермейді.

Осылай, сот медиациясының қазақстандық үлгісі сот үдерісі мен татуластыру рәсімі идеясын іс жүзінде іске асыратын Нидерланды және басқа да бірқатар елдерде бар сот медиациясын қолдану мен дамыту стандарттарына жақынырақ болуы тиіс. Соттар мен медиаторлардың өзара әрекеттестігінің барлық мәселелері шешілмегеніне қарамастан, бұл үлгі шынымен де сот жүйесін барынша жеңілдетуге, бюджет қаражатын үнемдеуге, қазақстандық азаматтар мен ұйымдардың көз алдында

медиацияның тартымдылығын арттыруға ықпал етеді. Сонымен қатар, біріктірілген тәсілді қабылдау сот жүктемесінің ұлғаюына, сот бітімгерлігі жүйесін дамытуға арналған бюджет шығыстарының артуына, сондай-ақ қазақстандық азаматтардың жаңа бастамаларға көңілі толмауына әкелуі мүмкін. Жоғарыда айтылғандардың бәрін ескере отырып, қорытынды шығаруға болады деп санаймыз.

Медиация Қазақстанға келді және Қазақстан Республикасының сот-құқықтық реформасы аясындағы құралы ретінде тартылды, бірақ оның мүмкіндіктері даулар мен қақтығыстарды реттеуден әлдеқайда кең. Әлемде медиацияны қолдану тәжірибесі мұның бірден-бір дәлелі болып саналады. Медиацияның болашағы зор екенін дәлелдеу үшін, оның игі әсері тиген кейбір салаларға тоқталайық. Медиация отбасылық, туыстар арасындағы, корпоративтік, тұлғааралық, этносаралық қақтығыстарды және т.б. мәселелерді оңтайлы шешуге көмектеседі.

Медиациялық қызметпен адамдар қалауы бойынша әкімдіктің тізіліміне енгізілмей-ақ және арнайы оқытуға бармай-ақ айналыса алады. Біздің бастапқы қоғамда туындаған өмірлік мәселелерді шешуге билер кеңестері, ақсақалдар кеңестері, діни ақсақалдар бітімгер болып, татуластыру қызметінің негізін қалаған. Олар әсіресе дінаралық және этносаралық сипаттағы қақтығыстарды шешуде бітімгер қызметін атқарды. Сондықтан бітімгершілік институты (медиация) бейтарап және тәуелсіз бітімгер көмегімен қақтығысты шешу рәсімі ретінде ұсынылуы керек.

«Біздің ойымызша, этносаралық қақтығыстар мен қайшылықтарды шешуде этносаралық диалогтың тиімді нысандарын іздеу аса маңызды болып табылады. Осы мақсатта саяси және қоғамдық қозғалыстардың дамуын көтермелеу керек, өйткені олар бұқараның саяси белсенділігін дамытудың ең қолжетімді түрі ретінде әрекет етеді, бұл демократиялық дәстүрлер мен азаматтық қоғам институттарының дамымаған жағдайында ерекше маңызды болып табылады» (Батурин, Шакиров, 2019: 344-372.)

Халықаралық тәжірибе тұрғысынан «Медиация туралы» заң қабылданғаннан кейін 2015 жылғы қаңтардан бастап осы құқықтық мәдениеттің қолданылуын көрсете отырып, ҚР Заңдарына көптеген түзетулер енгізілді. Мысалы:

1. ҚР ҚІЖК шағын және орташа ауырлықтағы қылмыстық істер бойынша медиацияны қолдану мүмкіндігіне 38 сілтеме жасайды (Уголовно-процессуальный кодекс, 2014);

2. ҚР АІЖК соңғы редакциясында медиация тәртібімен істерді қарау мүмкіндігі мен шарттары туралы 35 сілтеме бар (Досье на проект Гражданского процессуального кодекса, 2015);

3. «Неке және отбасы туралы» ҚР Кодексі (Кодекс «О браке, 2011);

4. Еңбек кодексі медиаторларды келісім комиссияларына енгізуді, ал еңбек дауларын медиация тәртібімен қарауды тапсырады (Трудовой кодекс, 2015).

5. 29.12.2014 ж. ҚР Салық кодексі медиаторлардың қызметіне және медиаторлардың қызметін реттеу нормаларына 100-ден астам сілтеме жасайды (Кодекс РК. О налогах и других обязательных платежах в бюджет (Налоговый кодекс, 2017).

«Конфликтология сияқты ғылымның теориялық және практикалық жетістіктерінің дамуы медиация қызметіне жоғары баға беріп, ерекше қырларын ашады. Дәл осы конфликтологияның арқасында жалпы қақтығыстардың шығу табиғаты мен оның нақты қақтығыстарға айналу ерекшеліктері туралы ғылыми түсінік едәуір кеңейтілді. Бұл өз кезегінде өмірлік қиын жағдайларды шешу барысында бітімгершілік қызметінің тарихи тәжірибесін жүйелеуге негіз болды. Ең бастысы, қақтығыстарды жағдайларға және олардың пайда болу түрлеріне жаңа, ғылыми негізделген жолдар мен әдістерін табуға кең мүмкіндіктер ашты. Қысқа уақыт ішінде тіпті өзінің сұранысы мен ұсынысы қалыптасқан бітімгерлік, татуласу қызметтерін көрсететін үлкен нарық пайда болды. Бұл өмірлік маңызды мәселелерді шешетін сот нысанына балама болды» (Батулин, 2017: 256).

Қорытынды

Жоғарыда жасалған талдау бүгінгі таңда медиаторлардың қызметін конфликтологияның шағын бөлігі ретінде көрсетеді. Яғни, конфликт (қақтығыс) кезеңінде келіссөздер жүргізудің әдістерін қолданып, екі тарапты мәмілеге келтіретін медиатор қызметі сұранысқа ие болып отыр. Осыған орай, «Медиация туралы» Заңға қақтығыстарды мен дауларды сотқа дейінгі тәртіппен шешу барысында медиаторлардың басқа да функционалдық міндеттерді атқаруына шектеулер мен мүмкіндіктер енгізу жолдарын мұқият қарастыру қажет. Сонымен қатар, медиаторларды даярлау барысы конфликтология ғылымының контекстінде жүзеге асырылуы керек, өйткені қақтығысты басқару қақтығыстан ұтымды шығу үшін ғана емес, сонымен қатар қызмет жүйесіндегі мәселелерді шешу үшін де қолданылатын нақты конфликтологиялық тәсілдерді таңдауды талап етеді. Сондықтан, қақтығысты (жандалды) талдау тек теория бола алмайды. Конфликтологиялық зерттеу немесе талдау жанжалды жағдайды өзгерту үшін сындарлы шешім ұсынуы керек.

Қоғамдағы қатынастардың реттелуі оның дамуымен және мәдени ерекшеліктерімен байланысты. Сондықтан қақтығыстарды шешудің тәсілдері өте алуан түрлі болып келеді. Осыған сәйкес, қақтығыстардың алдын алу, басқару, реттеу, тежеу, шешу, өзгерту үшін қазақстандық конфликтологияны дамыту, конфликтология саласындағы мамандарды, медиатор-мамандарды даярлау қажет. Осы міндет жүзеге асқан кезде ғана түрлі қақтығыстардың алдын алу мен оны реттеу жолдары іс жүзінде орындалады. Мұндай технологиялар өте мұқият әзірленіп, әлі де жасалуда. Дегенмен, бұл зерттеулерде олқылықтар бар. Ол медиацияның адамшылық аспектілеріне қатысты. Бұл медиацияны жетілдіру мақсатында қабылданған медиация этикасы, медиатордың кәсіби мінез-құлық туралы кодексіне қатысты емес, қоғамның өнегелік мәдениетіне, оның

мүшелерінің сотқа дейінгі және соттан тыс татуласу мен бітімгерлікке бейімділігі немесе бейімсіздігіне қатысты айтылады. Сондықтан, бүгінгі Қазақстанға байланысты нақты тұжырым айқындалды: конфликтология институтын құру, Қазақстанның мәдени мұрасын ескере отырып, конфликтолог-мамандарды, медиаторларды даярлау.

Қаржыландыру

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғарғы білім министрлігі Ғылым комитетінің АР13268927 «Қазіргі Қазақстандағы ғылым ретінде әлеуметтік конфликтологияны институттандыру мәселесі» гранттық қаржыландыру ғылыми жобасын іске асыру шеңберінде дайындалған.

Әдебиеттер тізімі

Батурин В.С. Деятельность в контексте методологического дискурса: сб. избр. науч. тр. – Караганда: ИП «Марченко Г.Г.», 2017. – 345 с.

Батурин В.С., Шакиров С.Е. Religious Terrorism in the Context of Conflictological Discourse // Sociological Problem Special Issue. - 2019. – 2.- P. 344-372.

Директива Европейского парламента и Совета Европейского Союза. О некоторых аспектах посредничества (медиации) в гражданских и коммерческих делах: утв. 21 мая 2008 года, №2008/52/ЕС. [Электрон. ресурс] – 2008. – URL: http://mosmediator.narod.ru/direktiva_200852_es_evropeiskogo_parlamenta_i_. (қаралған күні: 17.01.2023).

Досье на проект Гражданского процессуального кодекса Республики Казахстан (октябрь 2015 года). [Электрон. ресурс] – 2015. – URL: <https://online.zakon.kz/> (қаралған күні: 08.01.2023).

Дронзина Т.А. Медиация: учеб. метод. пос. – Астана, 2015. – 320 с.

Закон Республики Казахстан О медиации: принят 28 января 2011 года, №401-IV. (с изм. и доп. по состоянию на 10.2015 г.). [Электрон. ресурс] – 2011. – URL: <https://online.zakon.kz/Document/docid> (қаралған күні: 12.11.2022).

Исмагамбетова З.Н., Карабаева А.Г. Проблема идентичности и толерантности в условиях модернизации казахстанского общества // Вестник Калмыцкого университета. – 2016.- №1. – С. 98-103.

Кодекс Республики Казахстан. О браке (супружестве) и семье: принят 26 декабря 2011 года, №518-IV (с изм. и доп. по состоянию на 27.12.2019 г.). [Электрон. ресурс] – 2011. – URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=31102748 (қаралған күні: 24.12.2022).

Кодекс Республики Казахстан. О налогах и других обязательных платежах в бюджет (Налоговый кодекс): принят 25 декабря 2017 года, №120-VI (с изм. и доп. по состоянию на 30.05.2020 г.). [Электрон. ресурс] – 2017. – URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=36148637 (қаралған күні: 19.01.2023).

Трудовой кодекс Республики Казахстан: принят 23 ноября 2015 года, №414-V (с изм. и доп. по состоянию на 13.05.2020 г.). [Электрон. ресурс] – 2015. – URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=38910832 (қаралған күні: 10.11.2022).

Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан: принят 4 июля 2014 года, №231-V (с изм. и доп. по состоянию на 25.05.2020 г.). [Электрон. ресурс] – 2014. – URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=31575852 (қаралған күні: 12.12.2022).

Шакиров С.Е. К вопросу о возрождении традиционной внесудебной практики примирения в Казахстане // Журнал социогуманитарных исследований «Аль-Фараби». №4(64), 2018. – С.56-68.

Шакиров С.Е. О развитии конфликтологии в Республики Казахстан // Вестник КазНУ. Серия философии, культурологии и политологии. - 2018.- № 4(66). – С. 96-108.

Шакиров С.Е. Природа проявления конфликтогенности в жизни казахстанского общества // Журнал социогуманитарных исследований «Аль-Фараби». - 2020. - № 1 (69). – С. 108-117.

Шакиров С.Е., Дронзина Т.А. Медиация как новый фактор развития модернизации общественного сознания // Вестник КарГУ. Серия «История. Философия». -2019. - № 1 (93)– С. 122-128.

Яркова Е.Н. Медиация и нравственная культура общества // Науч. ежегодник Ин-та философии и права Урал. отд. Рос. акад. наук. – 2018. -Т. 18.- №2. – С. 40-54.

Сымбат Е. Шакиров, Асан А. Амангельдиев

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Конфликтология и Закон «О Медиации»

Аннотация. Современные реалии в быстроменяющемся мире стущают события с конфликтным потенциалом, что непременно отражается на перспективах дальнейшего развития человечества в целом, так и в отношении отдельных государств, социальных групп. Такие явления как социальная разобщенность, расовая и этническая нетерпимость, террор, выливающиеся нередко в драматические социальные и межнациональные конфликты актуализируют необходимость развития института посредничества.

В октябре 2021 года на заседании Ассамблеи народа Казахстана Президент Касым-Жомарт Токаев отметил «необходимость активного использования возможностей общественно-правовых институтов, в частности, медиации». В качестве следующей приоритетной задачи Глава государства отметил, «что для этномедиации в наших условиях наиболее эффективным является формат профессиональных переговорщиков».

Январские события прошлого года обнажили ряд социальных проблем, включая разрыв между бедными и богатыми. В своем выступлении Глава государства акцентировал, что «страна изменилась, изменилось и отношение казахстанцев к власти, экономической системе и к жизни в целом. И сейчас стоит стратегическая задача глубинной трансформации всего общественного уклада».

В дискурсах современных зарубежных и отечественных экспертов чаще поднимаются вопросы о проблемах мирового развития через эскалацию социальных конфликтов. Исходя из этого, считаем важным, что реальные реформы должны способствовать удовлетворению интересов безопасности современных казахстанцев. Для этого необходимо дальнейшее формирование и систематизация института посредничества (медиации) в социокультурной жизни Казахстана.

Ключевые слова: медиация; медиатор; конфликты; конфликтогенность; конфликтология; примирение; примиритель; закон; судья; суд.

Symbat Ye. Shakirov, Assan A. Amangeldiyev

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Conflictology and the Law «On Mediation»

Abstract. Modern realities in a rapidly changing world are condensing events with conflict potential, which will certainly affect the prospects for the further development of mankind as a whole, as well as in relation to individual states and social groups. Such phenomena as social disunity, racial and ethnic intolerance, terror, often resulting in dramatic social and interethnic conflicts, actualize the need to develop the institution of mediation.

In October 2021, at a meeting of the Assembly of the People of Kazakhstan, President Kassym-Jomart Tokayev noted «It is necessary to actively use the capabilities of public legal institutions, in particular, mediation». As the next priority task, the Head of State noted «that for ethnomediation in our conditions the format of professional negotiators is the most effective».

The January events of last year exposed a number of social problems, including the gap between the poor and the rich. In his speech, the Head of State emphasized that «the country has changed, and the attitude of Kazakhstan to power, the economic system and life in general has also changed. And now there is a strategic task of a deep transformation of the entire social structure.

In the discourses of modern foreign and domestic experts, questions about the problems of world development through the escalation of social conflicts are more often raised. Based on this, we consider it important that real reforms should contribute to meeting the security interests of modern Kazakhstan. This requires further formation and systematization of the institution of mediation in the socio-cultural life of Kazakhstan.

Key words: mediation; mediator; conflicts; conflict potential; conflictology; reconciliation; conciliator; law; judge; court.

References

Baturin V.S. Dejatel'nost' v kontekste metodologicheskogo diskursa [Activity in the context of methodological discourse]: sb. izbr. nauch. tr. (Karaganda, IP «Marchenko G.G.», 2017, 345 p.) [in Russian].

Baturin V.S., Shakirov S.E. Religious Terrorism in the Context of Conflictological Discourse. Sociological Problem Special Issue. 2019. No2. P. 344-372. [in English].

Direktiva Evropejskogo parlamenta i Soveta Evropejskogo Sojuza. O nekotoryh aspektah posrednichestva (mediacii) v grazhdanskih i kommercheskih delah [Directive to the European Parliament and the Council of the European Union. Some aspects of mediation (mediation) in civil and commercial matters]: utv. 21 maja 2008 goda, №2008/52/ES. Available at: http://mosmediator.narod.ru/direktiva_200852_es_evropeiskogo_parlamenta_i_. [in Russian]. (accessed: 17.01.2023).

Dos'e na proekt Grazhdanskogo processual'nogo kodeksa Respubliki Kazahstan (oktyabr' 2015 goda) [File on the project of the Civil Procedure Code of the Republic of Kazakhstan (October 2015)]. Available at: <https://online.zakon.kz/>. [in Russian]. (accessed: 08.01.2023).

Dronzina T.A. Mediacija [Mediation]: ucheb. metod. pos. (Astana, 2015, 320 p.). [in Russian].

Zakon Respubliki Kazahstan O mediacii: prinjat 28 janvarja 2011 goda, №401-IV. (s izm. i dop. po sostojaniju na 10.2015 g.) [Law of the Republic of Kazakhstan on mediation: adopted on January 28, 2011, No. 401-IV. (amended and supplemented as of 10.2015)]. Available at: <https://online.zakon.kz/Document/docid>. [in Russian]. (accessed: 12.11.2022).

Ismagambetova Z.N., Karabaeva A.G. Problema identichnosti i tolerantnosti v uslovijah modernizacii kazahstanskogo obshhestva [The problem of identity and tolerance in the conditions of modernization of the Kazakh society] Vestnik Kalmyckogo universiteta. 2016. No 1. P. 98-103. [in Russian].

Kodeks Respubliki Kazahstan. O brake (supruzhestve) i sem'e: prinjat 26 dekabrya 2011 goda, №518-IV (s izm. i dop. po sostojaniju na 27.12.2019 g.) [Codex Respublika Kazakhstan. On marriage and family: adopted on December 26, 2011, No. 518-IV (amended and supplemented as of December 27, 2019)]. Available at: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=31102748. [in Russian]. (accessed: 24.12.2022).

Kodeks Respubliki Kazahstan. O nalogah i drugih objazatel'nyh platezhah v bjudzhet (Nalogovyj kodeks): prinjat 25 dekabrya 2017 goda, №120-VI (s izm. i dop. po sostojaniju na 30.05.2020 g.) [Codex Respublika Kazakhstan. On taxes and other mandatory payments in the budget (Tax Code): adopted on December 25, 2017, No. 120-VI (amended and supplemented as of May 30, 2020)]. Available at: [https://online.zakon.kz /document/?doc_id=36148637](https://online.zakon.kz/document/?doc_id=36148637). [in Russian]. (accessed: 19.01.2023).

Trudovoj kodeks Respubliki Kazahstan: prinjat 23 nojabrya 2015 goda, №414-V (s izm. i dop. po sostojaniju na 13.05.2020 g.) [Labor Code of the Republic of Kazakhstan: adopted on November 23, 2015, No. 414-V (amended and supplemented as of May 13, 2020)]. Available at: [https://online.zakon.kz/ document/?doc_id=38910832](https://online.zakon.kz/document/?doc_id=38910832). [in Russian]. (accessed: 10.11.2022).

Ugolovno-processual'nyj kodeks Respubliki Kazahstan: prinjat 4 ijulja 2014 goda, №231-V (s izm. i dop. po sostojaniju na 25.05.2020 g.) [Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan: adopted on July 4, 2014, No. 231-V (amended and supplemented as of May 25, 2020)]. Available at: [https://online.zakon.kz/ document/?doc_id=31575852](https://online.zakon.kz/document/?doc_id=31575852). [in Russian]. (accessed: 12.12.2022).

Shakirov S.E. K voprosu o vozrozhdenii tradicionnoj vnesudebnoj praktiki primirenija v Kazahstane [To the question of the revival of the traditional extrajudicial practice of conciliation in Kazakhstan]. Zhurnal sociogumanitarnyh issledovanij «Al'-Farabi». No 4(64). 2018. P.56-68. [in Russian].

Shakirov S.E. O razvitii konfliktologii v Respubliki Kazahstan [The development of conflictology in the Republic of Kazakhstan]. Vestnik KazNU. Serija filosofii, kul'turologii i politologii. No 4(66). 2018. P. 96-108. [in Russian].

Shakirov S.E. Priroda projavlenija konfliktogennosti v zhizni kazahstanskogo obshhestva [The nature of manifestation of conflict in the life of Kazakh society]. Zhurnal sociogumanitarnyh issledovanij «Al'-Farabi». No 1 (69). 2020. P. 108-117. [in Russian].

Shakirov S.E., Dronzina T.A. Mediacija kak novyj faktor razvitija modernizacii obshhestvennogo soznaniya [Mediation as a new factor in the development of modernization of public consciousness]. Vestnik KarGU. Serija «Istorija. Filosofija» [Kargu Bulletin. Philosophy Series]. No 1 (93) 2019. P. 122-128. [in Russian].

Jarkova E.N. Mediacija i нравstvennaja kul'tura obshhestva [Mediation and moral culture of society]. Nauch. ezhegodnik In-ta filosofii i prava Ural. otd. Ros. akad. nauk. 2018. Vol. 18. No 2. P. 40-54. [in Russian].

Авторлар туралы мәлімет:

Шакиров Сымбат Еркебаевич – постдок, PhD-доктор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Философия кафедрасының аға оқытушысы, Астана, Қазақстан.

Амангельдиев Асан Азимханович – постдок, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Философия кафедрасының аға оқытушысы, Астана, Қазақстан.

Shakirov Simbat Yerkebayevich – Postdoc, PhD-Doctor, senior lecturer of the Department of Philosophy of L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Amangeldiev Assan Azimkhanovich – Postdoc, senior lecturer of the Department of Philosophy of L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Hybridization of museum practices: state and confessional experiments in mosques of Kazakhstan

Meiram Zh. Kikimbayev

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

E-mail: m.kikimbaev@yandex.ru

<https://orcid.org/0000-0002-4157-3302>

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-142-1-252-264>

Abstract. *The article analyzes the cases of organizing the activities of Islamic museums in regional mosques, which appeared as a result of the participation of state power, branches of the Spiritual Administration of Muslims of Kazakhstan and other stakeholders. The author posits that the Rukhaniyat Museum located at the Nur-Gasyr Mosque in the Aktobe region, and the Museum of Islamic Culture situated at the Khalifa Altai Mosque in the East Kazakhstan region, represent the initial undertakings towards a comprehensive implementation of Soviet museum methodologies to showcase the suppressed pre-Soviet Islamic legacy. The emergence of hybrid forms of coexistence between the museum and mosque has made it challenging for researchers to categorize these institutions using existing museum classifications in Kazakhstan. One of the museums is run by a government body, while the other is managed by a branch of the country's primary Islamic institution. This distinction is evident in the way each museum presents its exhibits and communicates with the local community.*

In general, it is argued that a hybridization of museum practices is taking place, and mosques are becoming a place of compromise for all stakeholders to showcase Islamic heritage in secular Kazakhstan. Both the state power and religious institutions are demonstrating their own approaches to representation within this context.

Keywords: *Islam; mosque; cultural heritage; museum; post-Soviet; secular; religious; hybridization; participation; Spiritual Administration of Muslims of Kazakhstan.*

Received 22 January 2023. Revised 25 January 2023. Accepted 31 January 2023. Available online 30 March 2023.

For citation:

Kikimbayev M. Hybridization of museum practices: state and confessional experiments in mosques of Kazakhstan// Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2023. – Vol. 142. – №. 1. – С. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-142-1-252-264>

Для цитирования:

Кикимбаев М. Гибридизации музейных практик: государственные и конфессиональные эксперименты в мечетях Казахстана // Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2023. – Т. 142. – №. 1. – С. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-142-1-252-264>

Introduction

As of the beginning of 2022, 250 different objects have been included in the state list of monuments of historical and cultural significance of the republican level of Kazakhstan (Prikaz Ministra kultury i sporta Respubliki Kazakhstan ot 14 apreliia 2020 goda № 88). Among them are about 30 historical mosques, but this is only a small part, as the majority of Islamic heritage objects are included in the lists of monuments of local (regional) significance approved by the akimats of the administrative regions of Kazakhstan.

Mosques built in the pre-colonial, colonial, or Soviet periods of Kazakhstan's history are included in the republican list. Some of them are part of large complexes, such as the Aziret Sultan Reserve-Museum (Sait gosudarstvennogo istoriko-kulturnogo zapovednika-muzei «Aziret Sultan»), the Mangystau Historical and Cultural Reserve (Sait Mangistauskogo istoriko-kulturnogo zapovednika), Istoriko-muzeinyi kompleks «Bukeevskaia orda), and others. However, the majority of them are separate mosques. These include, for example, the Jarkent Mosque, which is built in a Chinese style (Zharkentskaia mechet: putevoditel po Kazakhstanu), and Tatar mosques in the city of Semey (Pamiatniki arkhitektury Semeia).

With the collapse of the USSR and the process of re-Islamization (Khalid, 2012: 316) in post-Soviet Kazakhstan, the process of active mosque construction began (Kikimbayev). Large central mosques were built in every regional center, which gradually became important public spaces in the lives of local communities. In addition to the usual practices associated with religious services, mosques began to open shops, food establishments, and libraries for local communities. However, non-standard experiments also emerged, when museums began to open in mosques, which required more serious investments from interested parties.

Undoubtedly, some individual experiments in new museums in Kazakhstan appeared earlier, but they did not have a massive character and were created as small personal museums of

individual religious figures, or had an informal character in the form of small stands inside mosques.

In this article, we will attempt to show the current results of the experiments of state bodies and Islamic institutions in creating museums of Islamic heritage using the example of historical and local lore museums of the Soviet period.

The main theoretical framework for the article is the concept of the culturologist Ann Rigney. She criticizes the «methodological nationalism» widespread in the West in cultural studies (memory studies) and, in contrast to it, suggests a concept of multiscale. The concept of multiscale states that the memory produces and circulates within different social frameworks, having its own unique scales: an individual, a family, a city, a region, a nation, a continent, the world, etc. According to Rigney, each of them, from the memories of individuals to larger configurations, is important for the production of cultural memory right here and right now (Rigni, 2020: 30).

In addition, Rigney identifies the three most important memory production sites:

1. The nation-state is the main producer of collective memory, which systematically influences public consciousness with the help of schools, museums and monuments.
2. Cities and city authorities are a less visible but no less important player in the field of memory. The boundaries of the memory of the city in many cases might not coincide with national frames, creating different from it places of memory.
3. Art is the reproduction of an alternative view regarding the national memory. It cannot fully compete with the nation-state memory, but it has ability to broaden the boundaries of collective memory.

According to Rigney, the production of collective memory is a dynamic system of interaction between various frameworks, where not only confrontation, but also mutual perception takes its place. The power of state and cities has a monopoly in the public space, albeit media, art and local small-scale initiatives can offer alternatives, allowing mobilisation

of people in order to change current situation (Interviews Enn Rigni, 2020: 13).

In our opinion, in the cases described in this article, as Rigney predicts, the interaction of some of the memory boundaries takes places (primarily nation-states and cities), that are being influenced by true initiatives of local communities.

Research methods

As part of a research project on museum practices within the space of a mosque, a trip was made to Aktobe from December 2021 to March 2022. During this trip, employees of the «Rukhaniyat» museum conducted a tour at the «Nur-Gasyr» mosque and provided informational materials.

To prepare the article, a qualitative sociological research method was used. Expert interviews were conducted with individuals from the following museums:

1) The organizer of expeditions for the «Rukhaniyat» museum (Aktobe), a descendant of a religious educator repressed in the USSR.

2) The chief imam of the central «Nur-Gasyr» mosque (Aktobe).

3) The curator of the Museum of Islamic Culture at the «Khalifa Altai» mosque (Ust-Kamenogorsk).

In addition to the interviews, founding documents of the studied Islamic museums, official websites of the mosques, and publications from news websites dedicated to the activities of Islamic museums were used as supplementary sources.

The State Museum «Rukhaniyat» at the «Nur Gasyr» Mosque

The «Rukhiyat» Museum, located near the Nur Gasyr Mosque in Aktobe, opened in 2011 and represents a unique case of hybridization

Photo 1. It captures a memorial plaque located at the entrance of the Nur-Gasyr mosque. The plaque is inscribed with the following text: «The Nur-Gasyr Mosque - a center of spirituality and kindness - was opened by the first President of the Republic of Kazakhstan, Nursultan Nazarbayev, during the holy month of Ramadan. The President of Russia, Dmitry Medvedev, also participated in the opening ceremony on September 22, 2008» (Photo by M. Kikimbayev)

Photo 2. From the museum stand dedicated to the V International Forum
(photo by M. Kikimbayev)

in museum practice, where the interests of the secular state authority and the Islamic community intersect.

The idea for the construction of a new central mosque was proposed by the governor of the region, Eleusin Sagyndyqov. The idea of incorporating a thematic museum into the mosque project came to him after visiting the Kul-Sharif Mosque in Kazan, Tatarstan, Russia. He was deeply impressed by the Islamic Culture Museum located in the basement of the famous mosque (Sait Gosudarstvennogo istoriko-arkhitekturnogo i khudozhestvennogo muzeia-zapovednika «Kazanskii Kreml»). A total of 1,960,445,000 tenge, which amounted to more than 16 million dollars at the exchange rate of that time, was collected for the construction of the mosque. A total of 200,000 people participated in the financing of the construction. The main contributions came from large companies in Kazakhstan such as «Kazakhstan Railways», «KazMunayGas», «AktobeMunayGas», and others. In addition to Kazakhstani builders, specialists from Russia, Uzbekistan, Germany, Italy, Spain, Switzerland, and other countries also participated in the construction of the mosque [Aktiubinskaia oblastnaia tsentralnaia mechet, 2011: 26-27].

Difficulties for government agencies arose during the legal registration of the museum. The mosque itself did not have the necessary financial resources and personnel to organize museum activities. Since the initiative came from a government agency, the decision was made by the regional governor to open a state museum with a monthly rent payment in favor of the mosque for the use of the exhibition hall. On the other hand, this solved the problem of maintaining the entire mosque - the rent covered the utility expenses for electricity, water, and heating.

In the exhibition logic of the «Ruhiyat» Museum, there is a noticeable movement from present to past: in the first block, exhibits are dedicated to the stages of the construction of the Nur Gasyr Mosque, the International Forum of 2008 with the participation of Presidents N. Nazarbayev and D. Medvedev, and so on - events that are presented as achievements and reflections of the independence of Kazakhstan (photos 1 and 2).

Furthermore, there are exhibits dedicated to the origins of Islam in Mecca and Medina, as well as those highlighting the significance of historical figures who helped spread Islam in Kazakhstan (photo 3). However, the largest portion of the displays (around 10 exhibits) focus on the local

Photo 3. Exhibits dedicated to traditional Islam in Kazakhstan (photo by M. Kikimbayev)

Islamic heritage. This includes items belonging to religious leaders and scholars (khazrets, ishans, akhuns, khalpes, and others), religious books donated to the museum by the local population,

photographs, and models of historical mosques in the Aktobe region (photos 4 and 5). During the tour, the museum guide emphasized that the region possesses no less heritage than its famous

Photo 4. A stand with Islamic books and photos of mosques of the Aktobe region destroyed during the Soviet period (photo by M. Kikimbayev)

Photo 5. A part of the layouts of new and Tatar mosques (photo M. Kikimbayev)

neighboring region, Mangystau (Interactive Map of Historical-Cultural Places of Mangystau region of the Republic of Kazakhstan). While Mangystau is home to 362 aulies (saints), the Aktope region has no fewer Islamic leaders buried there. The region also has many different pre-Soviet mosques, madrasas, and mausoleums. The only difference is that the Aktope region lacks underground mosques like those found in Mangystau.

The main actors in collecting unique exhibits for the «Ruhaniyat» museum were the descendants of Islamic religious figures who were repressed during the Soviet era. According to a museum representative, Zhibek Abdullina, who coordinates local activism, she is the descendant of a repressed religious leader during the Soviet era. Her grandfather, Bisen Khasret, received a religious education in Uzbekistan (Bukhara, Kukeldash madrasah) and Turkey (a madrasah in Istanbul) during the tsarist period. During the Soviet confiscation period, he fled with his family to the territory of present-day Russia (Orenburg region). After World War II, when he returned to the territory of Kazakhstan, he was repressed as an enemy of the people and exiled for 20 years to Taishet prison in the Irkutsk region. Bisen

Khasret, before fleeing from the Bolsheviks to Russia, engaged in enlightenment activities and built a mosque-madrasah to teach Kazakh children literacy and religious knowledge.

Zhibek Abdullina came to the museum opening in 2011 to request the opening of a stand dedicated to her grandfather. Later, she accepted the museum management's offer to become the leader of the «Ruhaniyat» club, which coordinated the collection of exhibits for the museum among the local population. After that, she became the main representative of the museum in communicating with the descendants of local Islamic figures and popularizing the Islamic heritage of the region. At the same time, she began to compile lists of repressed religious figures and publish articles in newspapers and magazines about religious figures and historical monuments. In addition, since 2016, Zhibek Abdullina has been conducting search expeditions called «Amanat» throughout the Aktope region, with the participation of descendants of religious figures, employees of state agencies, and imams of the region.

Zhibek Abdullina considers the most important exhibits in the museum to be the belongings of religious figures in the Aktope

Photo 6. Religious figures, as well as the ruins of pre-Soviet mosques
(photo by M. Kikimbayev)

region. She placed particular emphasis on the stand dedicated to three of the most famous religious figures who received Islamic education in Bukhara, built their mosques in the region, and actively engaged in enlightenment activities (photo 6). Their life stories illustrate all the changes that took place in Kazakhstan in the first half of the 20th century. Through the fates of these figures, one can trace all the tragic events in the history of Kazakhs during that period. All three figures became victims of Bolshevik repression: Bisen Khasret (1878-1969) served his sentence in Taishet prison; Karimbergen Khasret (1886-1974) served his sentence in prison on the White Sea Canal; Sagidolla Hazret (1876-1964) escaped direct repression by escaping from the Bolsheviks to Tajikistan and hiding there until the 60s of the twentieth century.

Another respondent, the chief imam of the Nur-Gasyr mosque, considers the religious books exhibited in the museum's exhibition hall more important for modern Kazakhstan than the

models of mosques and personal belongings of Islamic figures. Many of the books found in the museum contain educational materials on Sharia, Fiqh, Aqeedah, and Arabic grammar. Religious books vividly demonstrate that Kazakhs even during the tsarist and Soviet periods acquired deep knowledge in the field of Islamic sciences and engaged in educational and enlightening activities among the population.

Also, in our view, the list of religious figures repressed by the Bolsheviks in Aktobe is very important in the museum's space. Its annual update reflects the development of the museum's collection. At present, the list consists of the names of 34 Islamic figures, which are annually replenished as materials are collected in archives and during expeditions. According to the respondent, this list would be replenished even more actively if information about their activities reached all interested descendants. The tragic events of the first half of the 20th century in the USSR (collectivization, confiscation, repression,

etc.) scattered the descendants of many Islamic figures not only throughout Kazakhstan but also to neighboring countries and beyond.

In this regard, the respondent expressed regret that at the end of 2018, such a unique museum lost its independent state status. A new building of the regional historical and local lore museum was opened in the region, and the new akim of the region, Berdibek Saparbayev, decided to centralize the activities of all state museums. As a result, the state museum «Rukhaniyat» was liquidated, the akimat refused to rent the museum hall in the Nur-Gasyr mosque, and all exhibits were transported to organize an exhibition hall in the new building of the regional museum (Postanovlenie akimata Aktiubinskoi oblasti № 525 ot 06.12.2018 goda).

Afterwards, there were appeals from initiative groups addressed to the akim of Aktobe region. Letters were sent to the chief imam of the Nur-Gasyr mosque requesting the restoration of the Islamic museum's state status within the walls of the mosque. Only after the appointment of a new akim in 2020 was the rental of the museum hall in the mosque renewed, and most of the exhibits were returned. However, the museum's state status was not restored, and it began to function as a thematic hall of the local regional historical and local lore museum.

Following the loss of its independent status, the active work of the Ruhanat Museum, which previously carried out purposeful work to replenish the museum's fund, significantly decreased. The absence of its own mission and budget had a significant impact on the initiatives and cooperation with the local community: there are no longer the same scale of tours and educational events as before; the museum's website was closed, where it was planned to open the «Virtual Museum» option.

In the history of the development of a new public space, the relationship between the museum and the mosque is of interest. Despite being Islamic in content, the museum is not in the constant focus of attention of the imams of the Nur-Gasyr mosque. Information about the Islamic museum «Rukhaniyat» is almost absent in official sources and publications of SAMK. An

analysis of the official website of the Nur-Gasyr mosque (Sait Aktiubinskoi oblastnoi mecheti «Nur-Gasyr») showed that interaction exists, but it manifests itself in the use of the museum hall for reporting meetings and meetings of imams, various contests among believers, etc.

Cooperation with the imams of the Nur-Gasyr mosque only begins after appeals from museum staff. For example, assistance can be provided in the identification of religious books provided by the population. The leadership of the mosque does not show particular interest in assisting in attracting the local umma to the museum, in collecting religious exhibits for the museum fund. That is, the state museum, though part of the Islamic complex, is perceived to a greater extent as a foreign body, as a simple tenant, which has no relation to the main activity of the mosque itself.

According to respondents, at present, the practice of developing a separate state museum dedicated to Islamic heritage contradicts the principles of secularism in Kazakhstan's state policy. However, despite the loss of state status, the museum hall «Rukhaniyat» at the Nur-Gasyr mosque has the potential for further development. The demand for Islamic museums will increase in the future, as the process of Islamic revival is still ongoing in Kazakhstan, and the number of practicing believers is growing among the population. In the future, the museums of Islam maintained at the expense of the state budget will cease to cause controversy, as it is happening at the moment.

Confessional Museum at the Khalifa Altai Mosque

The «Khalifa Altai» mosque in Ust-Kamenogorsk was opened in 2012 and is considered one of the largest mosques in Kazakhstan in terms of area. While the museum hall of the «Rukhaniyat» museum in Aktobe was initially included in the project for the new mosque, the idea of creating an Islamic museum in Ust-Kamenogorsk did not arise immediately. The available space in the «Khalifa Altai» mosque building pushed the imams to develop practices

for promoting religious heritage. The history of the museum began with the mosque's library, which collected the works of the writer, religious enlightener, and translator of the Quran into Kazakh, Khalifa Altai, as well as other religious literature, including rare editions of Islamic books that the population sometimes brought to the mosque.

The initiator of creating the Museum of Islamic Culture at the «Khalifa Altai» mosque was the akim of the East Kazakhstan region, Danial Akhmetov. The region's leader, as in the case of the «Ruhaniyat» museum in Aktobe, proposed this idea after visiting the Museum of Islamic Culture at the Kul-Sharif mosque in Kazan (Tatarstan, Russia).

The museum was opened in 2019, and the presentation was attended by the region's akim, civil servants, representatives of the intelligentsia, imams of the SAMK, as well as leaders of all confessions of the East Kazakhstan region (Muzei islamskoi kultury predstavil unikalnye eksponaty). As the museum curator noted, the area of the «Khalifa Altai» mosque allowed them to organize a museum hall comparable to state historical and local lore museums. The region's akim provided support in developing the museum's concept, which involved employees of state bodies, the regional local lore museum, representatives of the local academic community (historians, archaeologists). Prominent Islamic scholars of the country gave their recommendations and proposals on complying with Sharia requirements in the museum's activities. In addition, at the request of the region's akim, 52 rare books and manuscripts published from the 13th to the 18th centuries were brought and donated to the mosque from the UK. Respondent, in addition to the rare books gifted by the akim, noted the presence of the first electronic Quran in Kazakhstan, which is available in Arabic, Kazakh, Russian, and English, at the museum.

The confessional museum developed a more extensive exhibition concept. Firstly, seven exhibitions were created linearly, in which the main idea is the evolution of the Kazakh people's religiosity from ancient times (from Tengrism)

to the present day (the assertion of traditional Hanafi Islam). Secondly, the museum did not limit itself to religious heritage. It also showcases archaeological and ethnographic exhibits such as balbals, yurts, clothing, utensils, coins, and more. Thirdly, there is a dedicated section that explores the history of the Kazakh statehood from the reign of Janibek and Kerey Khan to Nursultan Nazarbayev. The emphasis is on how the revival of religious and national heritage became possible after gaining independence. Particularly, it is noted that the revival of traditional Islam is happening all over Kazakhstan, and the number of practicing believers and mosques is increasing.

Overall, the museum's concept shows an ambition to cover all periods in the history of Kazakhstan. From the respondent's descriptions, it can be noted that a comprehensive picture of the development of religious worldview among the Kazakhs is being constructed, and a positive view of the future of Islam in the country is represented. The religious worldview of the pre-Islamic period, especially the image of the creator god in Tengrism, is interpreted as a stage of preparation for accepting the Islamic concept of tawhid (monotheism). It is asserted that the peaceful penetration and establishment of Islam among the peoples inhabiting the territory of Kazakhstan became possible due to the similarity between the images of Tengri and Allah.

The «Khalifa Altai» Mosque aims to become a spiritual and cultural center of the region. In addition to the museum, there is a «Shygys Media» center here, where various video products (interviews, video clips, etc.) are prepared and work is being done to digitize books. For example, 52 rare books donated by the governor of the region have already been digitized at the center. The same center is developing a new website for the «Khalifa Altai» Mosque, where a «Virtual Museum» will be provided.

In addition, the museum interacts with the Ministry of Culture of Kazakhstan, particularly on issues related to the restoration of existing Islamic manuscripts and books. Connections have been established with foreign universities and museums: copies of various ancient manuscripts were brought from Cambridge University, a copy

of the medieval work «Oguz-nama» in Chagatai language was obtained from the British Museum, and negotiations are underway to obtain copies of rare books from the Suleymaniye Library in Turkey.

An important feature of the Islamic Culture Museum's work is that group excursions are regularly organized for students of educational institutions in the region at the beginning of the academic year. There are also frequent visits by government delegations and foreign tourists interested in this unique landmark.

One important mission is considered to be the implementation of spiritual and educational activities with the local community. In addition to excursions around the East Kazakhstan region, annual tourist trips are organized to Islamic holy sites in Central Asia. For example, in 2019, a tour of Kazakhstan (mosques and mausoleums in Turkistan, Taraz, and Almaty) and Uzbekistan (Mir Arab Madrasah, mausoleums of Imam Termez and Imam Bukhari) was organized for schoolchildren who won a special essay competition. In 2020, a tour of Kazakhstan (mosques and mausoleums in Turkistan, Taraz, and Almaty) was organized for winners of a drawing competition among students.

The Islamic Culture Museum operates around the clock. There is no special tour guide in the mosque; all mosque workers, including the chief imam, 5 senior imams, 3 mullahs, and 3 administrative staff, act as tour guides. The process of acquiring tour guide skills and familiarity with exhibits occurs through mutual learning seminars.

Overall, regarding the Islamic Culture Museum at the «Khalifa Altai» Mosque, it can be asserted that such experiences in non-religious activities are likely to gradually be adopted by the main mosques in other regions. Although this undoubtedly requires lengthy preparatory work, regional museum experiments of the state and branches of the Spiritual Administration of Muslims of Kazakhstan (SAMK) no longer seem like a novelty and something unfamiliar. Islamic museums can gradually become a familiar element of the space of the largest mosques in Kazakhstan, which are practically present in every administrative region of the country.

Conclusions

Research shows that the idea of creating the state museum «Rukhaniyat» in the Aktobe region and the private Museum of Islamic Culture at the «Khalifa Altai» mosque in the East Kazakhstan region belongs to the akims (governors) of these regions. The Museum of Islamic Culture at the Kul-Sharif mosque in Kazan, Tatarstan, serves as an exemplary model for emulation.

In the case of the Nur-Gasyr mosque project in Aktobe, a museum hall was initially included, while in Ust-Kamenogorsk, the organizers were able to allocate space for a museum in one of the largest mosques in Kazakhstan.

In both cases, individual activists who were initially not involved in either museum work or religious activities made a significant contribution. Thanks to their activism, they influenced the formation and even the concepts of the museums: in Aktobe, a descendant of local religious figures and a teacher of Kazakh language and literature in a college became instrumental in defining the museum's concept; in Ust-Kamenogorsk, the museum's curator was the administrative manager of the mosque, who had previously had a successful teaching and management career at a local university.

The museums reflect concepts that can be divided into two polar positions: a) a pessimistic view that emphasizes the traumas of memory, disrupted intergenerational continuity, and lost heritage (Aktobe); and b) an optimistic view that considers Kazakhstan's independence as a time of triumph for Islam, with the past being something to remember but it is more important to look to the future (Ust-Kamenogorsk).

The museums' statuses have affected the relationship between the mosque and the museum. In Aktobe, there is a sense of alienation between the state museum and the mosque, where secular institution staff and religious leaders do not interact enough. In the confessional museum in Ust-Kamenogorsk, there are no internal barriers, and the museum hall is an integral part of the religious structure. The museums' statuses have also affected tour practices, where trained specialists conduct tours in the state museum, while imams in the confessional museum

are forced to acquire unfamiliar skills and competencies through self-education.

In general, the state status of a museum located at a mosque in Aktobe initially contradicted the secular principles of Kazakhstan's religious policy, leading to its reorganization into a regular exhibition hall of the main state museum in the region. However, descendants of religious figures disagree with this decision and are currently pressuring authorities to restore the museum's independent state status. Nevertheless, special funding for the hall at the mosque has been preserved. On the other hand, the confessional affiliation of the museum in Ust-Kamenogorsk influences the personal interest of the mosque's imams, opening up broader perspectives for development: organizers are not limited by

bureaucratic procedures inherent in state institutions, and the mosque is more mobile in establishing communication and cooperation with various foreign and domestic institutions and communities.

It should be noted that the scenarios of hybridization of museum practices at mosques described in the article have not yet been sufficiently conceptualized and are conditional. In the future, other practices may emerge or be discovered that could both supplement and refute the described scenarios. In this regard, studying the forms of cooperation between the state, Islam, and communities in constructing and representing the memory of religious heritage in the space of mosques appears to be a promising direction for researchers.

References

- Aktiubinskaia oblastnaia tsentralnaia mechet [Aktobe Regional Central Mosque]. Available at: <http://web.archive.org/web/20130125032849/http://aktobe.su/wp-content/uploads/2011/01/d0bcd0b5d187d0b5d182d18c-c2abd0bdd183d180-d0b3d0b0d181d18bd180c2bb.pdf> [in Russian]. (accessed: 01.02.2023)
- Zharkentskaia mechet: putevoditel po Kazakhstanu. [Zharkent mosque: a guide to Kazakhstan.] Available at: <https://qazaqstan3d.kz/en/place/view?id=319> [in Russian]. (accessed: 01.02.2023)
- Interactive Map of Historical-Cultural Places of Mangystau region of the Republic of Kazakhstan. Available at: <https://mangystau.inmap.kz/ru/> (accessed: 01.02.2023)
- Interviu s Enn Rigni. My takzhe dolzhny poniat, pochemu chast liudei ne v silakh otkazatsia ot izliublennykh imi verovaniy v mificheskuiu natsiiu [We also need to understand why some people are unable to give up their favorite beliefs in a mythical nation] // Istoricheskaya ekspertiza. – 2020 – № 4. – S. 9-16. [in Russian].
- Istoriko-muzeinyi kompleks «Bukeevskaia orda». Sait Natsionalnoi kompanii «Kazakh Tourism». [Historical and museum complex «Bukeevskaya Horde». Website of the National company «Kazakh Tourism»] Available at: <https://kazakhstan.travel/tourist-spot/en/67/bukeev-horde-historical-museum> [in Russian]. (accessed: 01.02.2023)
- Kikimbayev Meiram, Medeuova Kulshat, Ramazanova Adiya. Central Asia & the Caucasus (14046091). 2021, Vol. 22 Issue 4, p126-139. 14p.
- Muzei islamskoi kultury predstavil unikalnye eksponaty. [The Museum of Islamic Culture presented unique exhibits]. Available at: <https://kazislam.kz/muzej-islamskoj-kultury-predstavil/> [in Russian]. (accessed: 01.02.2023)
- Pamiatniki arkhitektury Semeia. [Architectural monuments of Semey]. Available at: https://el.kz/ru/news/puteshestviepage/pamyatniki_arhitekturi_semeya/ [in Russian]. (accessed: 01.02.2023)
- Postanovlenie akimata Aktiubinskoi oblasti № 525 ot 06.12.2018 goda «O nekotorykh voprosakh gosudarstvennykh iuridicheskikh lits v sfere kultury i arkhivov». [Resolution of Akimat of Aktobe region No. 525 dated 06.12.2018 «On some issues of state legal entities in the field of culture and archives»]. Available at: [file:///C:/Users/Admin/Downloads/Postanovlenie_akimata_AKT_06.12.2018_N525%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/Admin/Downloads/Postanovlenie_akimata_AKT_06.12.2018_N525%20(1).pdf) [in Russian]. (accessed: 01.02.2023)
- Prikaz Ministra kultury i sporta Respubliki Kazakhstan ot 14 aprelya 2020 goda № 88 «Ob utverzhdenii Gosudarstvennogo spiska pamyatnikov istorii i kultury respublikanskogo znachenii». [Order of the Minister of Culture and Sports of the Republic of Kazakhstan dated April 14, 2020 No. 88 «On approval of the State List

of Historical and Cultural Monuments of republican significance»]. Available at: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2000020397> [in Russian]. (accessed: 01.02.2023)

Rigni E. Vospominanie kak preobrazovanie: peresmotr pamiatei natsii [Remembrance as Transformation: a Revision of the Nation's Memories]. // Istoricheskaja ekspertiza. – 2020 – № 4. – S. 17-41. [in Russian].

Sait gosudarstvennogo istoriko-kulturnogo zapovednika-muzei «Aziret Sultan». [Website of the state Historical and Cultural Reserve-museum «Aziret Sultan»]. Available at: <http://azretsultan.kz/eng/> [in Russian]. (accessed: 01.02.2023)

Sait Mangistauskogo istoriko-kulturnogo zapovednika. [Website of the Mangystau Historical and Cultural Reserve]. Available at: <https://mangystaukorygy.kz/en/> [in Russian]. (accessed: 01.02.2023)

Sait Gosudarstvennogo istoriko-arkhitekturnogo i khudozhestvennogo muzeia-zapovednika «Kazanskii Kreml». [Website of the State Historical, Architectural and Art Museum-Reserve «Kazan Kremlin»]. Available at: <https://kazan-kremlin.ru/museum/muzej-islamskoj-kultury/> [in Russian]. (accessed: 01.02.2023)

Sait Aktiubinskoi oblastnoi mecheti «Nur-Gasyr». [Website of Aktobe regional mosque «Nur-Gasyr»]. Available at: <https://nurgasyr.kz/> [in Russian]. (accessed: 01.02.2023)

Khalid A. Postsovetskie sudby sredneaziatskogo islama // Konfessii, imperiia, natsii: religii i problema raznoobraziia v istorii postsovetskogo prostranstva. [Post-Soviet destinies of Central Asian Islam // Denomination, empire, nation: religion and the problem of diversity in the history of the post-Soviet space]. M.: Novoe izdatelstvo, 2012. S. 316-344. [in Russian].

М.Ж. Қықымбаев

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Мұражай тәжірибелерінің гибридизациясы: Қазақстан мешіттеріндегі мемлекеттік және конфессиялық эксперименттер

Аннотация. Мақалада мемлекеттік органдардың, Қазақстан мұсылмандары діни басқармасының филиалдары мен мүдделі қауымдастықтардың партисипациясы нәтижесінде пайда болған аймақтық мешіттердегі ислам мұражайларының қызметін ұйымдастырудың кейстері талданады. Автор пікірінше, «Нұр-Гасыр» мешітінің жанындағы «Руханият» (Ақтөбе облысы) және «Халифа Алтай» мешітінің жанындағы Ислам мәдениеті (Шығыс Қазақстан облысы) мұражайларын Кеңес заманында жойылған немесе қудаланған ислам мұрасын трансляциялауға бағытталған алғашқы ауқымды эксперименттер қатарына жатқызуға болады. Нәтижесінде, мұражай мен мешіттің қызметі ұштасып, зерттеушілерге Қазақстандағы мұражай классификациясына қосуға қиындық тудыратын гибридік формалар пайда болды. Мұражайдың бірінде мемлекеттік орган, ал екіншісінде Қазақстан мұсылмандары діни басқармасының филиалы басты ұйымдастырушы болып, бұл жағдай экспозициялық және жергілікті қоғамдастықпен коммуникациялық тәжірибелерге әсер етті.

Жалпы, еліміздегі мешіттер зайырлы Қазақстанда ислам мұрасын трансляциялау бағытында барлық мүдделі тараптар үшін компромисстік орынға айналып, қазіргі таңда ол жерлерде мұражай тәжірибелерінің гибридизациясы орын алуда, ал мемлекеттік органдар және діни институттар ислам тарихы мен мұрасын өзіндік репрезентациялау логикасын жүзеге асыруда.

Түйін сөздер: ислам; мешіт; мәдени мұра; мұражай; посткеңестік жағдай; зайырлылық; діни ахуал; гибридизация; партисипация; Қазақстан мұсылмандарының діни басқармасы.

М.Ж. Кикимбаев

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Гибридизации музейных практик: государственные и конфессиональные эксперименты в мечетях Казахстана

Аннотация. В статье анализируются кейсы организации деятельности исламских музеев в региональных мечетях, которые появились в результате партисипации государственной власти, филиалов Духовного управления мусульман Казахстана и заинтересованных сообществ. Автор считает, что музей

«Руханият» при мечети «Нур-Гасыр» (Актюбинская область) и Музей исламской культуры при мечети «Халифа Алтай» (Восточно-Казахстанская область) стали первыми экспериментами масштабного внедрения советских музейных практик для демонстрации репрессированного досоветского исламского наследия. В результате появились гибридные формы сосуществования музея и мечети, которую исследователям сложно вписать в существующие классификации музеев Казахстана. В одном из музеев главным организатором выступает государственный орган, в другом – филиал главной исламской институции в стране, что нашло отражение на практиках экспонирования и коммуникации с местным сообществом.

В целом, утверждается, что происходит гибридизация музейных практик и мечети становятся стала для всех заинтересованных сторон компромисным местом для демонстрации исламского наследия в светском Казахстане, в котором государственная власть и религиозная институция демонстрируют собственные логики ее репрезентации.

Ключевые слова: ислам; мечеть; культурное наследие; музей; постсоветскость; светское; религиозное; гибридизация; партисипация; Духовное управление мусульман Казахстана.

Сведения об авторах:

Қиқымбаев Мейрам Жұмабекұлы – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің PhD-докторанты, Астана, Қазақстан.

Кикимбаев Мейрам Жумабекович – PhD-докторант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Kikimbayev Meiram Zhumabekovich – PhD student of L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Редактор: **Е.Б. Сыдықов**
Компьютерде беттеген: **Д.А. Елешева**

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы.
Тарихи ғылымдар. Философия. Дінтану сериясы.
-2023. - 1(142). - Астана: ЕҰУ. 265 б.
Басуға қол қойылды: 15.12.2022
Шартты б.т. - 14,9 Таралымы - 10 дана

Ашық қолданудағы электрондық нұсқа: [http:// bulhistpha.enu.kz](http://bulhistpha.enu.kz)
Авторларға арналған нұсқаулықтар, публикациялық этика журнал сайтында берілген:
<http:// bulhistpha.enu.kz>

Мазмұнына типография жауап бермейді.

Редакция мекенжайы: 010008, Астана қ., Сәтпаев көшесі, 2.
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті. Тел.: +7(7172) 709-500 (ішкі 31-410)

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің баспасында басылды

